

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Науковий вісник
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету**

Збірник наукових праць

Випуск

37

СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

Заснований у 1997 році

Ізмаїл – 2017

УДК 378:001.891
Н-34

ISSN 2521-1749

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ №22509-12409ПР від 01.12.2016

Збірник наукових праць «Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету»
включено до переліку наукових фахових видань України в галузі «Історичні науки»
(Наказ МОН України від 10.05.2017 р. № 693)

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Головний редактор *Кічук Ярослав*, доктор педагогічних наук, професор
Заступник головного редактора *Циганенко Лілія*, доктор історичних наук, професор
Відповідальний за випуск *Соколова Алла*, кандидат філологічних наук, доцент

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ:

Алтухова Галина доктор філософських наук, Вища міжкультурна школа Афін (Греція)
Драгнєв Демір доктор історичних наук, член-кореспондент АН Республіки Молдова (Молдова)
Капелюшний Валерій доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)
Коцур Віктор доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Україна)
Лебеденко Олександр доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна)
Мустяце Сергій доктор історичних наук, професор, Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге (Молдова)
Орлик Василь доктор історичних наук, професор, Центральнорумунський національний технічний університет (Україна)
Петков Петко доктор історичних наук, професор, Великотирнівський університет «Св. св. Кирило і Мефодій» (Болгарія)
Пона Анішоара доктор історичних наук, професор, Галацький університет «Danubius» (Universitate «Danubius») (Румунія)
Тичина Анатолій доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна)
Філіпов Кишиштоф доктор історичних наук, професор, Білостокський університет (Uniwersytet w Białymstoku, UwB) (Польща)
Дізанова Ада кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна)
Церковна Віра кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна)
Чорна Ліана кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна)

Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». – Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2017. – Вип. 37. – 292 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Ізмаїльського державного гуманітарного університету (протокол № 3 від 30.11.2017 р.)

Збірник зареєстровано в міжнародних каталогах періодичних видань та наукометричних базах даних:

Index Copernicus; Google Scholar; Eurasian Scientific Journal Index (ESJI); ResearchBib Journal Index and Archive (ResearchBib)

UNICHECK

Тексти публікацій були перевірені за допомогою системи пошуку ознак плагіату Unicheck в рамках проекту підтримки наукових університетських видань.

© Ізмаїльський державний гуманітарний університет, 2017
© Автори статей, 2017

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

Scientific Bulletin

IZMAIL STATE UNIVERSITY OF HUMANITIES

Collection of scientific works

Edition

37

SECTION «HISTORICAL SCIENCES»

Established in 1997

Izmail – 2017

УДК 378:001.891
H-34

ISSN 2521-1749

Certificate of state registration of printed mass media
KB series №22509-12409ПП (01.12.2016).

Collection of scientific works «Scientific Bulletin of the Izmail State University of Humanities»
is included in the list of scientific professional editions of Ukraine in the field of «Historical Sciences»
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 10.05.2017 № 693)

Organizing Team

Chairman
Co-Chairman
Responsible for the issue

Yaroslav Kichuk, Doctor of Education, Professor
Lilia Tsyganenko, Doctor of Historical sciences, Professor
Alla Sokolova, Ph.D. in Philological sciences, Associate Professor

Organizing Committee

<i>Altukhov Galina</i>	Doctor of Philosophy, Higher Intercultural School of Athens (Greece)
<i>Dragnev Demir</i>	Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Republic of Moldova (Moldova)
<i>Kapelyushny Valeriy</i>	Doctor of Historical sciences, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
<i>Kotsur Viktor</i>	Doctor of Historical sciences, Professor, State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda» (Ukraine)
<i>Lebedenko Oleksandr</i>	Doctor of Historical sciences, Professor, Izmail State University of Humanities (Ukraine)
<i>Musteata Sergiu</i>	Doctor of Historical Sciences, Professor, „Ion Creanga” State Pedagogical University, Chisinau (Moldova)
<i>Orlyk Vasil</i>	Doctor of Historical sciences, Professor, Central Ukrainian National Technical University (Ukraine)
<i>Petkov Petko</i>	Doctor of Historical Sciences, Professor, University of Velikotymovo «St. st. Kiyil and Methodius» (Bulgaria)
<i>Popa Anisoara</i>	Doctor of Historical Sciences, Professor, Galatsk University «Danubius» (Universitate «Danubius») (Romania)
<i>Philipov Kshishtof</i>	Doctor of Historical Sciences, Professor, University of Bialystok (Uniwersytet w Białymstoku, UwB) (Poland)
<i>Tychyna Anatoly</i>	Doctor of Historical sciences, Professor, Izmail State University of Humanities
<i>Dizanova Ada</i>	PhD in Historical sciences, Associate Professor Izmail State University of Humanities (Ukraine)
<i>Tserkovna Vera</i>	PhD in Historical sciences, Associate Professor Izmail State University of Humanities (Ukraine)
<i>Chorna Liana</i>	PhD in Historical sciences, Associate Professor Izmail State University of Humanities (Ukraine)

Scientific Bulletin of the Izmail State University of Humanities: collection of scientific works.
Section «Historical Sciences». – Izmail : RVB IDGU, 2017. – Ed. 37. – 292 p.

Recommended for publication by the Academic Council of Izmail State University of Humanities
(protocol № 3, 30.11.2017)

*The collection is registered in the international directories of periodicals
and scientometric databases:*

*Index Copernicus; Google Scholar; Eurasian Scientific Journal Index (ESJI); Researchbib
Journal Index and Archive (ResearchBib)*

The texts of the publications were verified using the Unicheck plagiarism signs search system as part of
the project to support academic university publications..

UNICHECK

© Izmail State University of
Humanities, 2017
© The authors of articles, 2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КИШИНІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІОНА КРЯНГЕ

**ДОПОВІДІ УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ
«СПІЛЬНІСТЬ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНИ І МОЛДОВИ» (20-21.12.2017 р.),
ЯКА ВІДБУЛАСЯ В РАМКАХ МІЖНАРОДНОГО НАУКОВО-
ДОСЛІДНОГО ПРОЕКТУ «УКРАЇНА І МОЛДОВА: СПІЛЬНА
ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, УРОКИ, ПЕРСПЕКТИВИ»**

ІЗМАЇЛ – 2017

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
IZMAIL STATE UNIVERSITY OF HUMANITIES
«ION CREANGA» STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY, CHISINAU

**CONTRIBUTIONS OF THE CONFERENCE PARTICIPANTS
«UKRAINE AND MOLDOVA: COMMON HISTORIC AND
CULTURAL HERITAGE» (20-21.12.2017),
DONE IN THE FRAMEWORK OF THE INTERNATIONAL
SCIENTIFIC RESEARCH PROJECT
«UKRAINE AND MOLDOVA: A COMMON HISTORICAL
MEMORY, LESSONS, PROSPECTS»**

IZMAIL – 2017

Зміст

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТАПІВ СПІЛЬНОЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ І МОЛДОВИ: ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

<i>Мунтяну О.</i> (Молдова) <i>Взаємозв'язки греків і варварського населення Прут-Дністровських територій в епоху Латена (рос.)</i>	11
<i>Мустяце С.</i> (Молдова) <i>Деякі особливості розташування поселень на Півдні Бессарабії в VIII – IX ст. (рум.)</i>	22
<i>Дізанова А.</i> (Україна) <i>Татари й ногайці в Південній Бессарабії</i>	32
<i>Циганенко Л.</i> (Україна) <i>Українсько-молдовські зв'язки в XVI – XVII ст.: військово-політичний контекст</i>	37
<i>Дроздов В.</i> (Україна) <i>Архівна спадщина Бессарабії: документи комунальної установи «Ізмаїльський архів» як джерельна база дослідження міської історії Південної Бессарабії XIX – початку XX ст.</i>	45
<i>Волканова Н.</i> (Україна) <i>Благодійна діяльність молдовського дворянства Бессарабії в період військових конфліктів середини XIX – початку XX ст.</i>	53
<i>Башли М.</i> (Україна) <i>Просопографічний портрет земських лікарів Бессарабії (кінець XIX – початок XX ст.)</i>	58
<i>Михайлов О.</i> (Україна) <i>Функціонування кредитно-банківської системи Бессарабської губернії як провідного напрямку діяльності нобілітету</i>	64
<i>Кушко А.</i> (Молдова) <i>Південна Бессарабія в 1856-1914 рр.: румунське національне будівництво та російська імперська політика на околиці (рос.)</i>	70
<i>Градинар Г.</i> (Україна) <i>Основні етапи діяльності Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства (1904-1917 рр.)</i>	83
<i>Татаринов І.</i> (Україна) <i>Вихідці з Бессарабії – учасники Першої Світової війни</i>	88
<i>Шевчук А.</i> (Молдова) <i>Історичні особливості етно-демографічного формування населення Півдня Бессарабії за національностями в 1918-1940 рр. (рум.)</i>	94
<i>Думітру Д.</i> (Молдова) <i>Образ бессарабців в очах румунської цивільної та воєнної адміністрації (1941 р.) (рос.)</i>	114
<i>Степаненко А.</i> (Україна) <i>Доля єврейського населення в губернаторстві Трансністрія</i>	124
<i>Іонеску М.</i> (Молдова) <i>Голод у регіоні Васлуй та в Молдові в 1946-1947 рр. (рум.)</i> ...	129
<i>Гончарова Н.</i> (Україна) <i>Проблематика українсько-молдовських взаємовідносин у сучасних дослідженнях</i>	142
<i>Церковна В.</i> (Україна) <i>Молдавське населення Одеської області на межі XX – XXI ст. (за матеріалами переписів населення 1989, 2001 рр.)</i>	146

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
КУЛЬТУРНОЇ, МОВНОЇ, ЕТНІЧНОЇ СПАДЩИНИ

<i>Чорна Л.</i> (Україна) <i>Актуальні питання збереження культурної спадщини в мультикультурному оточенні (на матеріалах України та Молдови)</i>	151
<i>Березовська В.</i> (Україна) <i>Зимові свята молдаван Бессарабії у XIX столітті (за матеріалами «Кишинівських єпархіальних відомостей»)»</i>	156
<i>Терентьєва Л.</i> (Україна) <i>Традиції й обряди албанців Бессарабії</i>	161
<i>Шевчук М.</i> (Молдова) <i>Релігійна архітектурна спадщина Півдня Бессарабії в міжвоєнний період (рум.)</i>	165
<i>Соколова А.</i> (Україна) <i>Міфологічні релікти дохристиянських вірувань українців: сучасна рецепція</i>	178
<i>Шевчук Т.</i> (Україна) <i>Образ Буджака в естетичній рецепції бессарабських болгар України та Молдови</i>	185
<i>Шишман І.</i> (Україна) <i>Естетична парадигма творчого пошуку бессарабських художників-болгар</i>	195

**ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРИСТИКИ:
УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ**

Будзар М. (Україна) Від козацької старшини до імперського дворянства: люди і речі в контексті соціокультурних трансформацій (на матеріалі «Галаганівського архіву»).....	203
Скороход О. (Україна) Політика російського уряду щодо іноземних колоністів як один з факторів розвитку сільського господарства і промисловості Півдня України у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.: історіографія.....	209
Костенко О. (Україна) Історичні передумови становлення сільськогосподарської освіти у країнах Європи першої половини XIX – початку XX століття.....	214
Коцур Н. (Україна) Питання профілактичної медицини у діяльності Одеських медичних товариств (друга половина XIX століття).....	219
Ганський В. (Білорусь) Розвиток туризму в Західній Білорусі у світлі туристичної політики Польської держави (1921-1939 рр.).....	227
Товкун Л. (Україна) Внесок учених Київського інституту харчування у розвиток гігієни харчування в Україні у 30-х рр. XX ст.....	232
Дроздова Є. (Україна) Історичні етапи розвитку інфографіки як засобу графічного представлення інформації.....	237
Запорожченко О. (Україна) Україна в контексті глобалізаційних процесів.....	242
Захарченко В., Метіль Т. (Україна) Історія розвитку регіональних інноваційних кластерів.....	249
Кожухаренко Л. (Україна) Волонтери – громадянський капітал України.....	255
Метіль А. (Україна) Історичний розвиток трудового права та законодавства в Україні.....	259
Саввіна Л., Саввіна М. (Молдова) Історія розвитку політичного лібералізму (постмодерністський підхід).....	264
Тодоров В. (Україна) Сучасні передумови розвитку історико-етнографічних досліджень в Україні.....	270
Долголенко І. (Україна) Філософія освіти: від теорії до сучасної практики (історичний аспект).....	276
Захарова О. (Україна) Допомога дворян хворим та пораненим під час Першої Світової війни (на матеріалах Бессарабської губернії).....	281

Content

INVESTIGATION OF STAGES OF THE MUTUAL HISTORY OF UKRAINE AND MOLDOVA: BORDER PROBLEMS

<i>Muntyanu O.</i> (Moldova) <i>Relations between the Greeks and the barbarians population of the Prut-Dniester territories in the Latène period (rus.)</i>	11
<i>Musteata S.</i> (Moldova) <i>Some views of the settlements in the southern Bessarabia in the 8th – 9th centuries (rom.)</i>	22
<i>Dizanova A.</i> (Ukraine) <i>Tatar and Nogai in Southern Bessarabia</i>	32
<i>Tsyganenko L.</i> (Ukraine) <i>Ukrainian-Moldovan relations in the 16th – 17th centuries: military-political context</i>	37
<i>Drozдов V.</i> (Ukraine) <i>Archival Heritage of Bessarabia: Documents of the Municipal Institution «Izmail Archive» as a Source of the Urban History Research of Southern Bessarabia of the 19th and early 20th centuries</i>	45
<i>Volkanova N.</i> (Ukraine) <i>Charitable activity of the Moldavian nobility of Bessarabia in the period of military conflicts in the middle of the 19th – early 20th centuries</i>	53
<i>Bashly M.</i> (Ukraine) <i>A prosopographic portrait of Zemsky doctors in Bessarabia (end of the 19th – early 20th centuries)</i>	58
<i>Mihailov A.</i> (Ukraine) <i>The functioning of the credit-banking system of the Bessarabian province as the leading direction of the activities of the nobility</i>	64
<i>Cusco A.</i> (Moldova) <i>Southern Bessarabia in 1856-1914: Romanian Nation-Building and Russian Imperial Policies on the Periphery (rus.)</i>	70
<i>Hradynar H.</i> (Ukraine) <i>Basic stages of the activity of the Bessarabian naturalists and lovers of natural science society (1904-1917)</i>	83
<i>Tatarinov I.</i> (Ukraine) <i>Besarabia natives – participants of the First world war</i>	88
<i>Shevchuk A.</i> (Moldova) <i>Historical peculiarities of ethno-demographic formation of the population of southern Bessarabia in the nationalities in 1918-1940 (rom.)</i>	94
<i>Dumitru D.</i> (Moldova) <i>The image of the Bessarabians in the eyes of the Romanian Civil and Military Administration (1941) (rus.)</i>	114
<i>Stepanenko A.</i> (Ukraine) <i>The fate of the Jewish population in the governorate of Transnistria</i>	124
<i>Ionescu M.</i> (Moldova) <i>Famine in the Vaslui region and in Moldova during 1946-1947 (rom.)</i>	129
<i>Goncharova N.</i> <i>Problems of Ukrainian-Moldovan relations in modern research</i>	142
<i>Tserkovna V.</i> <i>Moldavian population of Odesa region at the end of 20th – beginning of 21-st century (on the Materials of Population Census of 1989, 2001 years)</i>	146
ACTUAL ISSUES OF THE PRESERVATION OF NATIONAL CULTURAL, LINGUISTIC AND ETHNIC HERITAGE	
<i>Chorna L.</i> (Ukraine) <i>Topical issues of the preservations of the cultural heritage in the multicultural environment (based on Ukrainian and Moldavian resources)</i>	151
<i>Berezovska V.</i> (Ukraine) <i>Winter holidays of the Moldavian Bessarabia in the 19th century (based on the materials of the Chisinau Diocesan Information Center)</i>	156
<i>Terentieva L.</i> (Ukraine) <i>Traditions and customs of the Bessarabian Albanians</i>	161
<i>Shevchuk M.</i> (Moldova) <i>Religious Architectural Heritage of the South of Bessarabia in the Interwar Period (rom.)</i>	165
<i>Sokolova A.</i> (Ukraine) <i>Preservation of folk-ethnographic traditions of the Ukrainian Podunya in the new cultural-historical context of the time</i>	178
<i>Shevchuk T.</i> (Ukraine) <i>The image of Budzhak in the aesthetic recipes of the Bessarabian Bulgarians of Ukraine and Moldova</i>	185
<i>Shishman I.</i> (Ukraine) <i>Aesthetic paradigm of creative search of Bessarabian Bulgarian artists</i>	195

**PROBLEMS OF HUMANITARISM:
UKRAINIAN-EUROPEAN CONTEXT**

Budzar M. (Ukraine) <i>From the elder Cossack to the imperial nobility: people and things in the context of socio-cultural transformations (on the material of the Galagan archive)</i>	203
Skorokhod O. (Ukraine) <i>The policy of the Russian government regarding foreign colonists as one of the factors of the development of agriculture and industry in the South of Ukraine in the second half of the 18 – first half of the 19th century: historiography</i>	209
Kostenko O. (Ukraine) <i>Historical background of the formation of agricultural education in the European countries of the first half of the 19th and early 20th centuries</i>	214
Kotsur N. (Ukraine) <i>The issue of preventive medicine in the activities of Odessa medical societies (second half of the 19th century)</i>	219
Gansky V. (Belarus) <i>Tourism development in Western Belarus in the light of the tourist policy of the Polish state (1921-1939)</i>	227
Tovkun L. (Ukraine) <i>Contribution of the scientists of the Kiev Institute of Nutrition to the development of food hygiene in Ukraine in the 30's of the 20th century</i>	232
Drozdova E. (Ukraine) <i>Historical stages of the development of infographic as a means of graphic representation of information</i>	237
Zaporozhchenko O. (Ukraine) <i>Ukraine in the context of global processes</i>	242
Zakharchenko V., Methyl T. (Ukraine) <i>The history of the development of regional innovation clusters</i>	249
Kozuharenko L. (Ukraine) <i>Volunteers are the civil capital of Ukraine</i>	255
Metly A. (Ukraine) <i>Historical development of labor law and legislation in Ukraine</i>	259
Savvina L., Savvina M. (Moldova) <i>History of the development of political liberalism (postmodernist approach)</i>	264
Todorov V. (Ukraine) <i>Modern prerequisites for the development of historical and ethnographic research in Ukraine</i>	270
Dolgolenko I. (Ukraine) <i>Philosophy of Education: From Theory to Modern Practice (historical aspect)</i>	276
Zakharova O. (Ukraine) <i>Assistance Rendered to Wounded and Ill During World War i Rendered by Noblemen of Bessarabia Province (Case Study of Bessarabia Province)</i>	281

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТАПІВ СПІЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ І МОЛДОВИ: ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 902(477+478)

ВЗАИМОСВЯЗИ ГРЕКОВ И ВАРВАРСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ПРУТО- ДНЕСТРОВСКИХ ТЕРРИТОРИЙ В ЭПОХУ ЛАТЕНА

О. Мунтяну

доктор исторических наук, доцент,

Государственный педагогический университет имени И. Крянгэ, Молдова

Відносини населення Карпато-дунайсько-понтського району з мешканцями південних Балкан мають тисячолітні традиції. Доказом цього є свідчення давніх авторів, а також й джерел матеріальної культури. Оригінальні елементи південних Балкан були засвідчені в археологічних пам'ятках на північ від Дунаю з часів енеоліту, коли існували доіндоєвропейські племена. У статті характеризується вплив цих зв'язків на різні галузі: комерційні і дипломатичні, військові і шлюбні, духовні і торгівельні. Важливо відзначити, що ці відносини мали не лише односторонній вплив (передача грецьких цінностей до варварського світу), а й зворотній процес, добре обмежений численними імпульсами, від варварського середовища до грецької цивілізації.

Ключові слова: *гети, грецькі колонії, Латен, культурне втручання, торгівля, монети, архітектура.*

Отношения населения Карпато-дунайско-понтийского региона с жителями территорий южных Балкан имеют тысячелетние традиции. Свидетельством этих отношений являются как тексты древних авторов, так и источники материальной культуры. Таким образом, начиная с Гомера, фракийские племена появляются на страницах древнегреческих произведений в самых разных ситуациях и контекстах. Более того, элементы южно-балканского происхождения засвидетельствованы в археологических памятниках к северу от Дуная, начиная с эпохи энеолита, когда там жили доиндоєвропейские племена. Они были увековечены на протяжении длительного времени в различных формах: от элементов косвенного влияния и импорта – до элементов, вытекающих из фактического присутствия.

С притоком индоєвропейских племен греков на Балканы эти отношения поднимаются на новый уровень, постоянно укрепляясь и расширяясь. Одним из основных факторов, способствовавших углублению этих отношений, явился феномен великой греческой колонизации. Определенные несколькими факторами, как внутренними, так и внешними, но в значительной степени экономическими условиями, массивные греческие группы мигрировали на территории, которые могли способствовать решению тех проблем, создававшихся на их родине. Среди этих территорий были и прибрежные регионы Понта Эвксинского, характеризовавшиеся относительно мягким климатом, в достаточной степени схожим с климатом тех регионов, откуда они прибыли, обширными и влажными равнинами, а также обильными и чистыми водами. Немаловажным был и тот факт, что население Причерноморья было достаточно развитым, чтобы реагировать на предложения греков и на создание взаимовыгодных отношений. Таким образом, на черноморском побережье вскоре появился ряд греческих поселений, а процесс их образования получил название великой греческой колонизации. Не вдаваясь в подробности самого этого

явления, еще сегодня продолжающего преподносить массу головоломок для исследователей, отметим роль этих поселений, посредством которых развивались отношения греков с варварским миром в этом регионе, включая северные фракийские племена. В частности, природа этих связей наблюдается на основе археологических материалов, подчеркивая самые разные области, из которых коммерческий обмен имел самый яркий характер.

В данном контексте на первом плане находятся торговля вином и маслом, о чем свидетельствуют открытия внушительного количества сосудов для перевозки таких продуктов – амфоры. Самые ранние из них, которые были обнаружены в поселениях интересующего нас региона, относятся к VI-V векам до н. э. [1]. Правда, в том временном отрезке их число было еще довольно низким, но начиная уже с IV-го века до нашей эры, амфорные находки были естественным и устойчивым явлением. Кроме того, в некоторых поселениях IV-го и III-го столетий до н.э. объем амфор достигает 25% от общего количества собранной керамики [2], указывая, тем самым на степень коммерческой интенсивности. В то же время разнообразие областей происхождения этих артефактов [3] недвусмысленно предполагает территориальную экспансию данного явления. Во II-I веках до нашей эры процесс продолжался почти с той же интенсивностью, свидетельствуя, в контексте новой конъюнктуры, о существовании некоторых территориальных исключений [4]. Другим направлением обмена стала торговля керамикой. Относительно редкие находки греческих чернолаковых сосудов, относящиеся к IV-III-им векам до н. э., заметно увеличились в открытиях, относящихся ко II-му веку до нашей эры. Материал, формы и назначение этих сосудов были весьма разнообразными, указывая не только на изысканный вкус местной аристократии, но и на ее способность удовлетворять эти вкусы [5]. В этом же контексте следует обратить внимание и на торговлю бронзовыми и серебряными изделиями, число которых, конечно, не так велико, но и не так мало численно, чтобы игнорировать [5]. Также отмечена торговля стеклянными предметами и особенно артефактами из стеклянной пасты [6]. Довольно редко, но все же засвидетельствованными являются предметы из категории украшений и туалетных принадлежностей [5]. Что касается товаров, предлагаемых местными жителями греческим торговцам, то, по данным Василия Пырван, которые указывают на зерно, крупный рогатый скот, шкуры, шерсть, мед, воск.

Наличие греческих продуктов на территориях, населенных гето-даками, несомненно, результат коммерческих отношений, поддерживаемых с жителями различных центров греческого мира. Еще одним доказательством в этом плане являются нумизматические открытия, в которых изобилует практически вся территория, населенная северными фракийцами, а также открытия домонетных эквивалентов. В качестве домонетных эквивалентов уместно отметить наконечники стрел, используемых в северо-западной части Понта на ранней стадии коммерческих контактов, поддерживаемых греческими колонистами с фракийским и скифским мирами. На сегодняшний день знакомы тысячи наконечников стрел, обнаруженных в кладах или изолированно, и чья функция как средство обмена уже давно признана специалистами [7]. Мы присоединяемся к предположениям, высказанным В. Кожокару, допускающего, что появление доденежного знака в форме наконечников стрел в северо-западном Понтийском пространстве – это результат влияния контактов, которые еще с ранних этапов поддерживали ионические колонисты с фракийцами и кочевниками из северо-понтийской степи как с партнерами в торговых отношениях. Более того, очень возможно, что мы имеем дело с нумизматическим изобретением фракийцев или скифов [8]. В этом же контексте заслуживает внимания еще одна гипотеза В. Кожокару, согласно которой не только обменные эквиваленты, но и распространение культа Аполлона Целителя могут отражать контакты, поддерживаемые греками с «варварским» населением, для которых лук был основным оружием. Исходя из этого аспекта, не наблюдаемого непосредственно в других регионах Ойкумены, Аполлон достигает статуса наиболее важного защитного божества

города в Аполлонии, Хистрии и Ольвии. Он имеет статус защитного божества, призванного облегчить прямые контакты между греческими колониями на побережье и «добрым диким» носителем лука (будь то западно-понтийские фракийцы или скифы в их миграции на Запад) [8].

Наряду с наконечниками стрел, начиная с V века до нашей эры, были распространены первые монеты, называемые «дельфинами». Древнейшие греческие монеты, найденные на территории Пруто-Днестровского региона, относятся ко второй половине V-го в. до н. э. Они представляют эмиссию Хистрии [9], за ними следуют монеты из Тиря [10], Ольвии [11], Кизики [12] и македонские монеты [13]. И если их оборот оставляет место и для других интерпретаций, то варварские монеты типа Хушь-Вовриешти (имитирующие тип монет Филиппа II-го), которые имели большой оборот на молдавских территориях, несомненно, отражают экономические потребности [14]. Чрезвычайно интересны монеты более поздних скифских царей, отчеканенные в греческих городах побережья. Таким образом, во II веке до н. э. шесть династий с иранскими именами чеканили монету по греческой модели на территории нынешней Добруджи. До сих пор известно около ста бронзовых экземпляров разных типов и вариантов с изображениями греческой иконописи и с антропонимами Канитес, Хараспес, Тануса, Акросас, Айлиос и Сариакес [15].

Примерно к этому же времени относятся и бронзовые эмиссии короля Скилуроса, а в I веке н. э. Ольвийский монетный двор помог узаконить власть сарматских династов Фарзоя и Инисмея, имена которых появились на золотых статерах и на серебряных экземплярах [16]. Примечательно, что область распространения «скифских» монет в значительной степени соответствует территории, в которой замечено обращение домонетных эквивалентов в виде наконечников стрел. Речь идет о греческих городах, расположенных на северо-западном побережье Черного моря, а также их ближайшей окрестности. Такое распределение, считает В. Кожокару, может свидетельствовать о наличии на этих землях греко-варварского рынка еще с VI века до н. э. [17]. Еще более интересным, с точки зрения исследователя из Ясс, является обсуждение иконографии на упомянутых выше монетах. В Добрудже знакомы только мотивы, которые часто встречаются именно на эмиссиях греческих городов данного региона. Если даже в этом смысле греческое влияние настолько очевидно, насколько это возможно, стоит обратить внимание на то, что существуют признаки, которые позволили бы допустить возможность обратного влияния оказываемого «варварской» средой на греческий мир [17].

Но торговля была не единственной областью, в которой прослеживаются отношения греков с гето-даками. Несмотря на то, что их спектр был, возможно, шире, чем тот, с которым мы сейчас сталкиваемся, имеющиеся в настоящее время источники указывают лишь на их ограниченное число. Таким образом, в области производственной деятельности невозможно представить скачок, сделанный гето-даками, вне технических и технологических инноваций. Например, для аграрного прогресса значительным было введение в технический оборот плуга с железным лемехом, форма которого, по-видимому, так же была перенята у греков, правда, скорее, посредством южных фракийцев [17]. По-видимому, греческого происхождения также были и ряд специализированных инструментов, применяемого гето-дакийскими мастерами в области металлургии, а часть из них могла даже принадлежать греческим ремесленникам, использовавшим их непосредственно на территории Дакии [17]. Особенно интересны данные, связанные с медицинской деятельностью. В этом смысле больше чем убедительными представляются бронзовые пинцеты из Брад и Пояны, которые, вероятно, принадлежали местным «целителям», а также исключительный медицинский комплект из Грэдиштя Мунчелулуй, который является собственностью «хирурга», греческого происхождения [17].

Связи политического, а точнее, военно-политического характера не остаются за пределами отношений между греками и гето-даками. В качестве подтверждения могут служить как письменные, так и археологические источники. Таким образом, эти

отношения могут быть выведены из анализа денежного обращения, особенно эллинистических монет. Допускается, что обнаруженные монеты (по крайней мере, часть из них), скорее всего, могли быть платой за различные политические договоренности, чем результатом чисто коммерческой деятельности (что, конечно, не означает полного пренебрежения последним) [18]. Утверждение также может быть подкреплено некоторой письменной информацией, в которой такие «сделки» прямо упоминаются [19]. На самом деле, отношения не являются не долговременными и не оставляют место для типичных греческих политико-дипломатических обычаев. Скорее всего, их можно квалифицировать как результат угроз, вторжений или вымогательств со стороны варваров – все для того, чтобы получить платный, но не совсем стабильный протекторат [20]. В качестве примера можно привести военно-политический альянс, заключенный между Калатисом и соседними городами, а также со скифами и гетами против Лисимаха [21]. Выкуп мира также вытекает из почетного указа в честь Менискоса, сына Феодоса, который был участником делегации, отправленной к воинствующим варварам [22].

Более яркими, в этом смысле, являются хистрианский указ в честь Агафокла, сына Антифилоса, или ольвийский указ в честь Никаратоса, сына Папия [22]. Также стоит обратить внимание на то, что влияния достигли сферы организации определенных институтов власти. Должностные лица, возглавлявшие цитадели, а также те, кто координировал аграрную деятельность, не говоря уже о функциях посла (таких, как та, которая принадлежала Акориону во время переговоров с римлянами во времена правления Бурбиста), несомненно, были основаны на эллинистических моделях [22]. Долгосрочные связи гето-даков с греческим полисом, будь то экономического или политико-военного характера или же менее заметного характера, также оказали влияние на такую чувствительную сферу, как духовность. В этом отношении освоение греческого языка и греческой письменности (даже если речь шла лишь о небольшой группе населения) имело особое значение в процессе организации и развития гето-дакийского общества [22].

Дополняя вышесказанное, отметим, что элементы греческого происхождения можно выделить особенно в архитектуре, как военной, так и гражданской, в частности в случае военно-оборонительных сооружений. Самые древние оборонительные элементы греческого происхождения доходят во времени до VI-III веков до н.э., будучи особенно характерными для восточных районов [23]. В последующие столетия этот феномен продолжал развиваться, правда, с определенным географическим сдвигом в пользу внутрикарпатских регионов [22] и в то же время усиливаясь и углубляясь. Чтобы быть более убедительными, вкратце проиллюстрируем влияние греческого архитектурного искусства на эволюцию гетской архитектуры, основываясь на памятниках Пруто-Днестровского региона. Эти влияния различались как по интенсивности (в зависимости от пространства и периода), так и по сфере влияния.

В общем, в восточных карпатских землях традиция укрепления жилых пространств, а также мест, имеющих стратегическое значение, зафиксирована еще с доисторических времен. Таким образом, мы можем говорить о распространении общих элементов оборонительного характера, широко используемых в древнем мире, а также специфических местных элементов. Среди наиболее часто практикуемых элементов – валы, которым предшествует ров. Их топографическое расположение, планиметрия и строительная техника претерпели постоянные усовершенствования: они начали с элементарного ограждения территорий простыми частоколами, продолжив обустройством валов путем укладки выкопанной почвы из пространства будущего рва, доходя до сложных палисадных построек. У гетов на ранних этапах эти элементы гармонично переплетались с элементами греческих традиций, а затем стали перениматься некоторые готовые компоненты, не исключая, что некоторые из них были результатом непосредственной работы греческих мастеров. Примером сочетания традиций могут служить конструктивные элементы нескольких укреплений, где мы находим различные

комбинации камня для строительства частей оборонительной системы, выделяя несколько вариантов.

Так, один из вариантов использования камня подразумевает их отложение относительно больших размеров у основания фортификации без использования связующего материала. В городище Рудь, например, у внешней основы вала № 4 прослеживается слой массивных необработанных камней, над которым лежал слой земли [35]. Вал № II в Бутучень имел в основании слой камней размерами до 0,7x0,4 x0,2 м, расположенных равномерно друг над другом, над которым настился слой гальки, а затем – уплотненный грунт в сочетании с деревом [24]. Аналогичная ситуация наблюдалась и в конструкции вала № III из той же фортификации [24].

Второй вариант предполагает использование камня в заполнении. В Руди внутренний вал состоял из двойного деревянного частокола, пространство между двумя рядами балок заполнен большими кусками камня, смешанными с утрамбованной почвой [25]. Такая же ситуация прослеживалась и в конструкции внутреннего вала городища Требужень-Потырка [26].

Третий вариант сочетания каменных материалов можно проследить на основе элементов оборонительной системы из Косэуць (Сорока), на среднем течении Днестра [27]. Там ситуация немного более специфична, чем в уже описанных укреплениях. Таким образом, на начальной стадии второй оборонительной линии укрепление состояло из традиционной системы комплексных палисадов, изготовленных из дерева, которые были заполнены утрамбованной почвой. После сожжения, во второй фазе реконструкции, на том же месте было воздвигнуто новое укрепление по аналогичному принципу, но с использованием других материалов, чем те, которые традиционно использовались гетами – в данном случае камень. Фактически это новая техника и новый метод применения камня в оборонительных постройках, поскольку сам материал до тех пор уже использовался, но в другом контексте. Мы не знаем, какова была судьба обороняющих эту крепость, но вскоре после катаклизма точно в том же месте, на руинах бывшего городища, вновь воздвигаются оборонительные укрепления. Похоже, что те, кто работал над созданием новой линии обороны, были очевидцами этой катастрофы, прекрасно осознавали уязвимость ранее применявшихся строительных материалов.

Исходя из этих соображений, или, возможно, под влиянием других факторов (но, скорее, и одного и другого), новое укрепление имело другую технику строительства и другие материалы, способные справиться с нападениями, аналогичными тем, которые разрушили укрепление, построенное на первом этапе. Таким материалом был камень, которым изобилуют окружающие территории. Учитывая, что другие археологические материалы, кроме тех, которые могут быть отнесены к гетской материальной культуре, не были найдены внутри городища, мы склонны допустить, что ее реорганизация была выполнена теми, кто построил ее на первой фазе. Была воздвигнута каменная стена в сочетании с утрамбованной землей. Анализируя стратиграфию исследуемого пространства, следует отметить, что в процессе строительства были предприняты некоторые дополнительные меры. Таким образом, в местах, которые разграничивающих каменную «кладку», наблюдаются небольшие углубления. Они были сделаны предварительно на обожженной глиняной поверхности, оставшейся после разрушения вследствие пожара, первой фазы оборонительной постройки. В углублениях, формировавших две параллельные линии, был заложен фундамент из необработанных камней, связанных между собой землей. Пространство, созданное между двумя каменными кладками, была заполнено землей. Следует отметить, что воздвижение каменно-земляной стены проводилось практически в том же месте, что и деревянная конструкция предыдущей фазы, что указывает на один и тот же принцип выбора места (соотношение между ровом и местом строительства укрепления). Это может быть косвенным аргументом в пользу того, что на втором этапе укрепление было перестроено одним и тем же населением. Толщина стены составляла около 2 м, углубляясь от уровня

строительства примерно на 0,14-0,16 м. Высота каменной постройки сохранилась только в пределах 0,35-0,40 м. Исходную высоту каменной кладки труднее определить. Дело в том, что стена была уничтожена в какой-то момент (следы огня на этом уровне не были обнаружены), обрушившись преимущественно в направлении рва, но частично и во внутреннее направление. Развалины стены представлены в виде темного почвенного слоя, смешанного с камнями разного размера, многие из которых довольно крупные. Этот слой имеет среднюю толщину около 0,2 м и простирается на протяжении около 3,8 м в направлении рва и около 2,8 м в сторону внутренней части укрепления. Часть этого сооружения обрушилась в ров, на дне которого был обнаружен слой толщиной около 0,5 м, включая камни. Пытаясь сделать простейшие вычисления, мы могли бы предположить, что высота этой стены достигала около 1 м. Таким образом, в случае фортификации в Косэуць использовался необработанный камень, без раствора, образывавший две параллельные кладки, пространство между ними было заполнено утрамбованной землей. Если в случае описанных первых вариантов мы можем найти аналогию в среде локальных или вообще варварских общностей, то ситуация в Косэуць является более обособленной, ее происхождение которой прослеживается в традициях эллинов, которые при определенных обстоятельствах были переняты местным населением, естественно, с учетом их собственных потребностей. Аналогичные приемы были применены в городище Бутучень Вест (Орхей) – на нижнем течении реки Рэут [28].

Городище Бутучень также может служить примером восприятия оборонительных элементов в уже готовой форме. Речь идет о типично эллинистической каменной стене, находящей в непосредственной близости с традиционными укрепленными сооружениями варварского типа [29]. В результате археологических раскопок были обнаружены только фундамент и нижняя часть стены, прослеживавшейся до высоты 0,7-1,7 м. Длина стены составляла около 18 м с толщиной до 1,6 м. Первые два ряда фундамента были выполнены из хорошо отесанных каменных блоков прямоугольной формы с размерами от 0,3x0,5x0,8 и 0,4x0,5x1,5 м. В верхней части кладки камни были меньшего размера. У южной стороны стены сохранился бастион, построенный по той же технике. Кроме обработанного камня, при строительстве этого сооружения использовался прямоугольный кирпич фиксированных размеров (0,3x0,37x0,12 и 0,42x0,3x0,14 м). Кирпич был расположен над каменной кладкой, на глиняном растворе и, возможно, укреплен сетью деревянных балок. Несомненно, эти элементы имеют южное происхождение, наиболее правдоподобным путем их проникновения является эллинистический путь. Внедрение этих элементов происходило либо через южно-фракийские центры, где встречается аналогия такой кладки (Севтополис, Мантинееа) или непосредственно через греческие колонии западно-понтийского побережья [30]. В пользу этого говорят особые отношения, которые греки поддерживали с населением этой крепости, отношения, выводимые из огромного количества импорта греческой керамики, обнаруженной в цитадели Бутучень – около 25% от общего количества собранной керамики [2].

Несколько аналогичных ситуаций отмечено в других гетских укреплениях. Например, в Руди [31] и Сахарна Микэ [32] (на Среднем Днестре) были исследованы «бастионы», где также использовался строительный камень. Ситуация в Руди известна более поверхностно, в то время как Сахарна Микэ дает картину, которая достаточно понятна. Бастион, имевший полукруглую форму, был поднят из камня, размером 12x16x9 м. На некоторых участках стена сохраняла до девяти рядов выстроенного камня, размеры их были довольно внушительными. Следы древесины и золы указывают на надстройку на основе дерева, таких как упоминались в оборонительных конструкциях, описанных выше.

Кроме влияний, отмеченных в военном архитектурном искусстве, стоит упомянуть о сходствах в области гражданского строительства. В ряде населенных пунктов, хотя их количество на сегодняшний день невелико, были отмечены жилые постройки, в строительстве которых использовался камень. Планиметрия и техника строительства различаются, выделяя несколько способов. Первый из этих методов относится к

постройкам, имеющим основание и нижнюю часть стен, реализованную из обработанных камней, связанных глиной и песком. Верхняя часть этих построек была реализована из дерева и глины. В качестве примера можно привести жилище в Бутучень, исследованное в восточной части укрепления [33]. Чтобы поднять стены жилища, первоначально была вырыта канавка шириной 0,2-0,4 м и глубиной 0,35-0,4 м, где была заложена каменная кладка, включая обработанные образцы камня. Они имели четырехугольную форму с размерами 0,4x0,4x0,2 и 0,4x0,25x0,15 м. В сохранившихся частях постройки каменная стена иногда поднималась до 0,1-0,2 м над уровнем материка, сохранив, таким образом, максимальную высоту кладки до 0,5 м. Трудно оценить изначальную высоту каменной стены, но то, что является достоверным, это тот факт, что верхняя часть была построена из деревянного материала в сочетании с глиной. Это подтверждается находками глиняной обмазки с отпечатками прутьев, а также находками ям от деревянных надстроек, расположенных на дне канавки по периметру конструкции. В той же технике была реализована постройка № 2 в Бутучень, который была исследованная Г. Смирновым: камни фундамента, имевшего ширину около 0,3 м., были тщательно обработаны и аккуратно расположены по периметру жилища. Другим примером является комплекс «Б» в поселении Пивденное [34]. Основание и нижняя часть стены были выполнены из обработанного камня размером от 0,3x0,5 м до 0,5x0,7 м, а слой камней поднимался до 1 м.

Ко второму варианту могут быть отнесены жилища, где фундамент и нижняя части стен были сделаны из необработанного камня, связанного раствором, над которыми возвышалась надстройка из древесного материала в сочетании с глиной. Такая ситуация была обнаружена в доме № 1 комплекса «А» в Пивденном, фундамент его был изготовлен из необработанного грубого камня, связанного раствором. Одна из стен толщиной 0,6-0,7 м сохранилась до высоты 1,4 м., была сделана также из необработанного камня, связанного раствором. На поверхность сохраненной стены был нанесен слой глиняной обмазки [35]. Такая же ситуация была отмечена в комплексе в Бутучень, который похож на описанную выше конструкцию [29]. Подобную технику строительства можно наблюдать и в контексте жилища из городища Матеуць, где были прослежены следы наложения глиняной обмазки на скопление из камня [36].

Третий вариант составляют конструкции, которые имели основание из камня, а стены были подняты из обожженного кирпича и сырца (Бутучень, Пивденное). На основании наблюдений можно выделить два подтипа. В первом, как и в случае строительства жилища в Бутучень, фундамент был сделан из необработанного камня, за которым следовала кирпичная надстройка [32]. Несмотря на то, что постройка из Бутучень была исследована в послевоенные годы, и что информация очень краткая, она достаточно ясная. Среди множества найденных кирпичей был идентифицирован один целый экземпляр с размерами 0,12x0,3x0,37 м [29]. Более ясная ситуация в Пивденном, которая отражает второй подтип: при постройке фундамента был использован обработанный камень, а над ним возвышалась структура из сырцового кирпича [34].

Четвертый вариант включает конструкции, где только фундамент каменный, а стены выполнены из деревянного каркаса (переплетенные прутья на столбовой основе), покрытые глиняной обмазкой. Такие образцы были исследованы в Бутучень [32], в Ханска-Кэпрэрии и в Офатинце [37]. Толщина фундамента варьировала от 0,15 до 0,4 м.

Чрезвычайно интересной является конструкция № 5 комплекса «Б» из Пивденного. Как техника её исполнения, так и планиметрия имеют греческое влияние. В строительстве был использован обработанный камень, очень тщательно подогнанный, образуя полукруглую стену. Размеры камней колебались в пределах около 0,25 x 0,4 м, а стена сохранилась до высоты 0,7 м [34]. С точки зрения планиметрии каменные дома обычно имеют прямоугольную форму, новсе же встречаются и абсидальные формы (Пивденное). Они могут быть однокомнатными (большинство из них –Алчедар, Пивденное, Бутучени, Матеуци и т. д.), но также и двухкомнатными (Бутучень, Пивденное). Несомненно,

вышеупомянутые архитектурные признаки не имеют аналогов в варварском мире и представляют собой греческие влияния, переданные в результате отношений, которые установились между западно-понтийскими греками и варварским миром.

В то же время надо отметить, что передача греческих ценностей варварским народам было не только односторонним, но и обратным процессом, материализуясь импульсами из варварской среды в направлении греческой цивилизации. В этой связи надо вспомнить, во-первых, ранний период колонизации. Наблюдения, сделанные на более важных памятниках, расположенных на берегах Понта, показывают, что греческие поселения не сразу сформировались по прототипам своих метрополий, а испытали на себе на протяжении целого периода времени (около 80 лет) все последствия варварского влияния на внутреннюю организацию, согласно местным традициям [38]:

- отсутствие городских структур, замененных сельской организацией, характерной для варварского населения этого региона;
- отсутствие типичных полиадных элементов, таких как теменос или агора;
- отсутствие типичных греческих жилищ (наземные конструкции из камня), предпочтение углубленным в землю жилищам, которые являются абсолютно специфичными для местных традиций.

Причина такой эволюции объясняется ограниченным численным составом основателей новых структур, с одной стороны, а с другой, – условиями адаптации, что в свою очередь привело к принятию традиций варварского мира (открытые поселения сельского типа, углубленные в землю жилища и т. д.) [39]. Более того, похоже, что прибывшее греческое население также заключило супружеские связи с местным населением, учитывая, возможно, очень низкую женскую составляющую на первых этапах. Лишь только через два поколения произошел демографический взрыв, приведший к реорганизации сельских структур в типичные эллинские городские структуры [40]. Прямое присутствие фрако-гетских элементов в среде греческих колоний и определенное влияние на греков также может быть объяснено антропоническим составом некоторых греческих поселений [39]. К этому можно добавить декоративные элементы гетского происхождения, найденные в керамике северо-западных городов Понта [41], а также множество терминов, обозначающих названия лекарственных растений, проникших в греческую лексику того времени.

Таким образом, обзор сложных отношений, поддерживаемых варварским населением, в частности гетским, с эллинистическим миром, отражает двусторонние влияния в самых разных областях. Эти влияния менялись по интенсивности и по направлениям в зависимости от целого ряда причин и факторов, которые, в свою очередь могут быть разграничены и поняты именно в контексте выявления этих отношений. Являясь перспективным научным направлением, эта тема дает возможность привлечь и совместить анализ различного рода источников с возможностью поднятия на новый уровень восприятие сложных процессов, характеризующих этнокультурную эволюцию причерноморских земель в последние века до н. э.

1. Романовская М.А., Шелов-Коведяев Ф.В., Щеглов А.Н., «Городище Рудь – Метоний Птолемея?» *Вестник Древней Истории* 4 (1981): 123; Никулице И.Т., *Северные фракийцы VI-V вв до н. е.* (Кишинев, 1987):100; Мелюкова А.И., «Исследования гетских памятников в степном Поднестровье». *Краткие Сообщения Института Археологии* 94 (1963): 68.

2. Niculiță I.T., Teodor S., Zanoci A., «Săpăturile arheologice de la Butuceni, raionul Orhei (1993-1994)». *Cercetări arheologice în aria nord tracică* (București, 1995): 474-488.

3. Никулице И.Т., «Исследования поселений раннежелезного века в Ханском микрорайоне». *Археологические исследования в Молдавии* (Кишинев, 1974): 25; А. Г. Сальников, «Итоги полевых исследований у села Пивденное (1960-1962 гг.)». МАСП

5 (1966): 176-195; А. Г. Сальников, «Из истории торговых связей древних поселений на побережье Днестровского лимана с Грецией». МАСП 4 (1962): 61-72; I.T. Niculiță, S. Teodor și A. Zanoci, «Săpăturile arheologice de la Butuceni», 474-488.

4. Во II-I вв. до н.э. германские племена проникли в Карпатско-днестровскую лесостепь, присутствие которых прекратит процесс обмена с эллинистическими центрами начиная с середины II века. См. Mircea Babes, *Die Poenesti-Lukasevka Kultur* (Bonn, 1993); Vasile Iarmulschi, «Amfore grecești descoperite în mediul culturii Poieniști-Lucașeuca», *Tyragetia s.n. VI (XXI) 2* (2012): 195-206.

5. Glodariu Ioan, *Relații ale Daciei cu lumea elenistică și romană* (Cluj-Napoca, 1974): 41.

6. Arnău Tudor și Ursu-Naniu Rodica, *Vestigii getice din cea de a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean* (Iași, 1996): 63.

7. Talmațchi G., «Despre semnele monetare din zona de vest și nord-vest a Pontului Euxin (secolele VI-V a. Chr.)». *Pontica* 42 (2009): 599, (588-611). Constantin Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană* (București, 1998): 30-39; Д.Б. Шелов, «Монеты стрелки во Фракии и Скифии». in *Скифия и Боспор (материалы конференции памяти академика М. И. Ростовцева)* (Новочеркасск, 1993): 140-151; П. О. Карышковский, *Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху* (Киев, 1988): 30-34.

8. Cojocaru V., «Interferențe greco-scitice ca reflectie a circulației monetare la marginea stepei». *Cercetări Istorice, Serie Nouă XXIV-XXVI (2005-2007)*, (Iași, 2010): 95-96.

9. Preda C., *Histria III* (București, 1973): 19-47, Virgil Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie și monedă* (Iași, 1990): 43-51; А. А. Нудельман, «Античный клад из с. Ларгуца». *Труды ГИКМ 2* (1969): 122-123.

10. Нудельман А. А. *Топография кладов на территории Молдавии* (Кишинев, 1976): 45,47; Л. Л. Полевой, «Новые находки античных монет в МССР». *Советская Археология 1* (1962): 289-291.

11. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia*, 52-54.

12. Булатович С.А. «Клад кизикинов из Орловки». *Вестник Древней Истории 2* (1970): 54.

13. Нудельман А.А. «Античный клад», 129-134; С. А. Булатович, «Распространение золотых монет Филиппа II, Александра и Лисимаха в северо-западном Причерноморье в V-IV вв до н. е.» *ИААЮЗУ* (1980): 55-58.

14. Arnău și Ursu-Naniu, *Vestigii getice*, 48-49.

15. Talmațchi Gabriel, «Monede scitice descoperite în Dobrogea». *Pontica* 32 (1999): 307-312.

16. Cojocaru V. «Zwei Pharzoios-Goldstatere aus einer ukrainischen Privatsammlung». *Thraco-Dacica XX 1-2* (1999): 383-386.

17. Cojocaru, «Interferențe», 87.

18. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia*, 60.

19. Siculus Diodor, *Biblioteca Istorică*, XXX, fr. 19; Titus Livius, *De la întemeierea Romei*, XXXIX, 35, 4; XL, 5,10; XL, 57, 2; Plutarh, *Vieți Paralele*, Aemilianus Paulus, 9; Appian, *Istoria Romană*, 11,1; 18,1.

20. Ruscu Ligia, «Relațiile apoikilor vest-pontice cu vecinii lor greci și barbari în epocile elenistică și romană». in *Poleis în Marea Neagră. Relații interpontice și producții locale*, eds. Florina Panait Bîrzescu, Iulian Bîrzescu, Florian Matei Popescu, Adrian Robu, 21 (București: Humanitas, 2013).

21. Oppermann Manfred, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, (Langenweißbach: Beier und Beran, 2004), 140-142; A. Avram, «Coloniile grecești din Dobrogea». in *Istoria românilor*, vol, I, 597-598 (București, 2001) (533-610).

22. Cojocaru Victor, «Relațiile interpontice ale orașelor grecești de la Nordul Mării Negre și contactele acestora cu barbarii din hinterland pe baza izvoarelor epigrafice». in *Poleis în*

Marea Neagră. Relații interpontice și producții locale, eds Florina Panait Bîrzescu, Iulian Bîrzescu, Florian Matei Popescu, Adrian Robu, 97 (București: Humanitas, 2013).

23. Zanoci Aurel, *Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI-III a. Chr.* (București, 1998).

24. Niculiță Ion, Teodor Silvia și Zanoci Aurel, *Butuceni. Monografie arheologică* (București, 2002): 52.

25. Романовская М. А., «Раскопки на гетском городище Рудь». *АО 1970*, Москва, 1971, 358.

26. Niculiță I., Matveev S., Potângă S., «Cetatea traco-getică Potârca». *Cercetări arheologice în aria nord-tracă III* (București, 1999): 279-343

27. Munteanu O., «Preliminarii privind sistemul defensiv de la Cosăuți, jud. Soroca». *Cercetări arheologice în R. Moldova (2000-2003)*, I (2004): 91-96; O. Munteanu, «Les elements du systeme defensif de Cosăuti, Soroca». in *Thracians and Circumpontic world*, II (Chisinau, 2004): 82-103.

28. Munteanu O., «Noi descoperiri în fortificația getică din vestul promontoriului Butuceni, Orhei (cercetările anului 2015)» *Tyragetia S.N.* vol. 1, X (XXV) (2016): 237/252; Munteanu Octavian, Moraru Sergiu, Vetrilă Maria, «Cecetările arheologice în situl fortificat Butuceni, raionul Orhei». *Arheologia Preventivă în Republica Moldova II* (2015): 33-42; Munteanu Octavian, Iarmulschi Vasile, Popovici Sergiu, «Preliminarii privind cercetările arheologice din anul 2013 la Butuceni, raionul Orhei». *Arheologia Preventivă în Republica Moldova I nr.1-2*, (2014): 55-67.

29. Niculiță Ion, «Habitatul traco-getic de la Butuceni». *Thraco-Dacica XVII 1-2* (1996): 139-167; Zanoci Aurel, *Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI-III a. Chr.* (Chișinău, 2003): 57; Arnăuț Tudor, *Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați* (Chișinău, 2003) 24.

30. Babeș Mircea. «Despre fortificațiile „Cetății jidovilor” de la Coțofenii din Dos». *SCIVA 48* (1997): 212-220.

31. Романовская М.А., «Работы гетского отряда». *АО 1974 года* (Москва, 1975): 446; Романовская М.А. «Исследования на городище Рудь». *АО 1975 года* (Москва, 1976): 476.

32. Arnăuț, *Vestigii*, 26-27.

33. Никулице, *Северные фракийцы*, 97-98.

34. Сальников А. Г. «Из истории», 62; Сальников А. Г., «Итоги полевых», 179-84.

35. Сальников А. Г. «Здание «А» на поселении у с. Пивденное». *КСОГАМ*. (1963): 23.

36. Златковская Т.Д. «Городище Матеуцы» *Новое в Советской Археологии*, (Москва, 1965): 220.

37. Никулице И.Т. *Геты IV-III вв. до н. е. в Днестровско-Карпатских землях* (Кишинев, 1977): 48.

38. Кутайсов В.А., *Античный город Керкентида V-II вв до н. е.* (Киев, 1990): 70, 124; В.А. Кутайсов, *Керкентида* (Симферополь, 1992): 50; Толстикова В.П., «Пантикапей – столица Боспора». in *Очерки Археологии и Истории Боспора*, (Москва, 1992): 62.

39. Виноградов Ю.А., Рогов Е.Я., «Некоторые закономерности становления и развития греческих государств в северном Причерноморье». *Стратум*(1997): 66-72.

40. Марченко К.К., «К проблеме греко-варварских контактов в северо-западном Причерноморье V-IV вв до н. е. (Сельские поселения Нижнего Побужья)». *Стратум 3* (1999): 146; Рогов Е.Я., «Экология западного Крыма в античное время». *Вестник Древней Истории 1* (1996): 84.

41. Марченко К.К. «К проблеме», 162-163.

Мунтяну О. Взаимосвязи греков и варварского населения Прото-Днестровских территорий в эпоху Латена.

Отношения населения Карпато-дунайско-понтского района с жителями южных Балкан имеют тысячелетние традиции. Доказательством этого являются свидетельства древних авторов, а также источники материальной культуры. Таким образом, начиная с Гомера, фракийские племена появляются на страницах древнегреческих произведений в самых разных ситуациях и контекстах, предоставляя ценную информацию о различных аспектах этих отношений. В дополнение к письменным источникам археологические артефакты подчеркивают образ культурных взаимоотношений. Элементы южно-балканского происхождения засвидетельствованы в археологических памятниках к северу от Дуная, начиная с эпохи энеолита, когда там еще проживали доиндоевропейские племена. С притоком индоевропейских племен греков на Балканы, эти отношения поднимутся на новый уровень, постоянно укрепляясь и расширяясь. В статье характер этих связей прослеживается в разных областях: начиная с коммерческих и дипломатично-военных отношений, доходя до отношений брачных и духовных. Важно отметить, что комплексные отношения, поддерживаемые гето-дакийским населением с представителями греческого мира, имели не только одностороннее влияние (передача греческих ценностей варварскому миру), но и обратный процесс, хорошо разграниченный многочисленными импульсами из варварской среды в направлении греческой цивилизации.

Ключевые слова: геты, греческие колонии, Латен, культурное, взаимодействие/интерференция, торговля, монеты, архитектура.

Munteanu O. Relations between the Greeks and the barbarian population of the Pruto-Dniester territories in the Latène period.

The attitude of the population of the Carpathian-Danube-Black Sea region to the relations of the southern Balkans has a thousand-year tradition. In turn, they refer both to the testimony of ancient authors, and to the sources of material culture. Thus, beginning with Homer, Thracian tribes appear in the pages of ancient Greek works in a variety of situations and contexts, providing valuable information about the various aspects of these relationships. In addition to written sources, archaeological artifacts prolong the image of cultural interference. The original elements of the southern Balkans were attested in archaeological sites to the north of the Danube from the time of the Eneolithic, when pre-Indo-European tribes existed. With the influx of Indo-European Greeks in the Balkans, these relations will have new valencies, consolidate and expand forever. In the text below, the nature of these links was pursued in various areas: commercial and diplomatic and military relations with marital and spiritual relations. It is important to note that the complex relations supported by the populations of Goethe-Dakian and the Hellenic world had not only a one-way effect (the transfer of Greek values to the barbaric world), but also a reverse process, well limited by numerous impulses from the barbarous environment to the Greek civilization.

Key words: Getae, Greek colonies, Latène, cultural interference, trade, coins, architecture.

Комментар [S1]: АНГЛИЙСКИЙ ВАРИАНТ ПЕРЕВОДА РЕЗЮМЕ НУЖДАЕТСЯ В ПОЛНОЙ ПЕРЕДЕЛК

УДК 902(477+478),,07/08”

UNELE CONSIDERAȚII PE MARGINEA HABITATULUI UMAN DIN SUDUL BASARABIEI ÎN SECOLELE VIII-IX¹

S. Musteață

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
«Ion Creanga» State Pedagogical University, Moldova*

У статті зосереджено увагу на дослідженнях питань щодо розподілу та розвитку археологічних об'єктів у південних районах Пруту та Дністра протягом VIII – IX ст. Історичні знання про цей регіон ґрунтуються на археологічних відкриттях через брак письмових джерел, що стосуються реальності цього регіону протягом періоду VIII – IX ст. Ранньоруські середньовічні археологічні залишки привернули увагу істориків у XIX ст. Проте їх дослідження почалося лише після Другої світової війни. На підставі фактичних археологічних записів у статті подається загальна картина проживання в південних районах Бессарабії у VIII – IX ст.

Ключові слова: *місце проживання, археологічні поселення, південна Бессарабія, житлові будинки.*

Introducere

Secolele VIII-IX constituie o perioadă importantă din istoria Evului Mediu timpuriu european. În zona de sud a interfluviului pruto-nistrean, în perioada respectivă, au loc acum un șir de transformări de ordin social-economic, politic și cultural care se deosebesc radical de situația din secolele anterioare. Spațiul geografic cercetat, din perioada modernă și până în prezent, a fost inclus în componența mai multor state, fapt care a dus la o valorificare și interpretare istorică diferită, în multe cazuri în contradicție cu realitățile istorice. Acest subiect de cercetare, deși a început să fie studiat încă din anii '50 ai secolului al XX-lea, nu își pierde din importanță și nici din atractivitate, fiind mereu completat cu noi descoperiri arheologice. În lipsa izvoarelor scrise referitoare la secolele VIII-IX, sursa principală o reprezintă rezultatele investigațiilor arheologice, care timp de decenii au acumulat variate și numeroase informații referitoare la modul de viață al populațiilor care au locuit aceste regiuni.

Repere geografice

Regiunea din sudul interfluviului pruto-nistrean este cunoscută și ca stepa Bugeacului, care este delimitată de bazinul Dunării, Prutului și Nistrului, de Limanul Nistrului și litoralul Mării Negre. Câmpia Bugeacului este o stepă joasă în partea de sud a spațiului pruto-nistrean, fără păduri, cu puține precipitații, dominată de coline largi și netede, cu o altitudine maximă de 200 m, străbătute de văi late și adânci, înclinate de la nord spre sud. Zona cea mai joasă a spațiului pruto-nistrean se află în partea de sud-vest, la vărsarea Dunării în Marea Neagră; partea de nord a Deltei Dunării, ce include brațul Chilia, se întinde pe o distanță de peste 100 km și se prezintă ca o regiune cu bălți, mlaștini și porțiuni reduse de uscat.

În partea de sud, de-a lungul litoralului Mării Negre, sunt amplasate un șir de lacuri maritime și dunărene. În nemijlocita apropiere de Limanul Nistrului se află lacul Bugeac, lac cu apă sărată, iar în partea lui de vest se află o rețea întregă de lacuri maritime: Burnas, Budachi, Alibei, Șagan și Sasâc. În cel din urmă se varsă două râuri – Sărata și Cogâlnic. La vest de lacul Sasâc se află câteva lacuri mari, care se încadrează în sistemul dunărean: Chitai, Cătlabuga, Ialpug, Cuhurlui, Ciugurlui, Cartal și Cahul. Lacurile dunărene, în comparație cu cele maritime sunt bogate în resurse piscicole. În afara de lacurile cu apă sărată, partea de sud a spațiului pruto-nistrean este scaldată de apele Mării Negre, care în acest sector au o salinitate redusă și adâncime

* Articolul reprezintă o sinteză privind istoria regiunilor din sudul Basarabiei în secolele VIII-IX bazată pe lucrarea: S. MUSTEAȚĂ, *Populația spațiului pruto-nistrean în secolele VIII-IX*. Monografia ANTIM I, Chișinău: Pontos, 2005. © S. Musteață, 2017

mică.

În Stepa Bugeacului, masele de aer venite dinspre nord-est determină caracterul continental temperat al cliimei și, totodată, amplitudinea temperaturilor medii lunare, care în perioadele de primăvara, vară și toamna sunt pozitive, iar în cea de iarnă 0°C. Astfel, spre exemplu temperatura medie în luna ianuarie în regiunea Stepei Bugeacului este de -2-4°C, iar în iulie de +22°C. Cele mai înalte temperaturi în această zonă au fost atestate în lunile ianuarie -30°C și august de +40°C. Din cauza altitudinilor joase și circulației maselor de aer cald în zonele de sud cantitatea precipitațiilor este redusă, oscilând între 500-450 mm în Codrii Tigheciului, 350 mm în regiunea Ismailului și Cetății Albe, 300 mm în colțul de la Șabo (Șaba Târg) până la Marea Neagră și 275-250 mm în Câmpia Bugeacului [1]. Iernile în regiunile de câmpie sunt uscate, cu vânt rece și cu ninsori reduse, însă, în comparație cu alte anotimpuri, sunt cele mai bogate în precipitații.

În ciuda poziției sale periferice în Europa, Stepa Bugeacului are un rol deosebit, din cele mai vechi timpuri și până în prezent, încadrându-se, cu particularități specifice, în procesele general-istorice și constituind o zonă de interferență culturală între Europa de Est și de Sud-Est.

Istoricul cercetărilor

Interesul față de siturile arheologice din a doua jumătate a mileniului I din Basarabia, care se afla în componența Imperiului Rus, se manifestă de la sfârșitul secolului XIX [2], dar cercetarea lor sistematică a început abia la sfârșitul anilor '40 ai secolului XX. Astfel, în perioada sovietică, regiunile de sud ale spațiului pruto-nistean au fost cercetate de către arheologi din mai multe centre științifice din Kiev, Chișinău și Odesa [3]. În sudul Basarabiei până în prezent au fost atestate 88 de situri (*Harta 1*), iar săpături au fost întreprinse doar în cadrul a 12 așezări [4]. Cercetările au început la sfârșitul anilor '40 ai secolului XX. Pe parcursul anilor '50-'60 ai secolului XX au fost întreprinse investigații, în special pe malurile lacurilor dunărene Sasac [5], Cahul [6], Cătlăbuga [7], Chitai [8], Ialpug și valea râului Carasulac [9]. Una din primele așezări cercetate în anul 1949 a fost cea de lângă satul Glubokoe, datată în secolele IX-XI [6]. În 1957 și 1967-1968 au fost cercetați circa 1000 m.p. din cadrul așezării Kriničnoe-Karakutskie Sady din sec. IX-XI, rezultatele cercetărilor au fost publicate doar parțial [11]. În perioada anilor 1959-1962 au fost descoperite un șir de așezări de-a lungul malului de vest al lacului Ialpug, între ele fiind o distanță nu prea mare [9]. Între anii 1962 și 1963, a fost cercetată o așezare medievală timpurie de pe malul lacului Ialpug, lângă orașul Bolgrad. În partea de nord-est a lacului au fost cercetate 5 locuințe cu cuptoare din piatră [12]. Un șir de așezări noi au fost descoperite în anul 1964 pe malurile lacurilor Cătlăbuga [7], Cahul și ale râului Carasulac [6]. În anul 1965 au fost cercetate 2 locuințe din cadrul așezării de lângă satul Sa'an' [12].

În anii următori cercetările au continuat: în 1966, pe malurile lacurilor Chitai și Cătlăbuga au fost descoperite noi urme de așezări din Evul Mediu timpuriu [8], iar în 1969 au fost descoperite așezările de lângă satul Kirhan [13] și Novoselovka [4]. În perioada anilor 1972-1976 și 1984 au fost întreprinse cercetări de amploare în cadrul așezărilor de lângă satul Etulia, rezultatele săpăturilor fiind doar parțial publicate [14]. În 1974 au fost descoperite 16 așezări medievale timpurii în raionul Reni și 15 în raionul Ismail [15]. În 1976, pe malul de răsărit al lacului Cătlăbuga, lângă satul Cășlița, a fost descoperită o locuință cu cuptor din perioada dată. Pe parcursul anilor 1980-1984, au fost întreprinse un șir de periegeze arheologice, organizate de Institutul de Arheologie al Academiei de Științe din Ucraina, în cadrul cărora au fost cercetate 73 de așezări [16]. În 1981 a fost săpată o suprafață de 500 m.p. în cadrul așezării Suvorovo I, situată în partea de nord a lacului Cătlăbuga; a fost cercetată o locuință adâncită și 5 construcții de suprafață, câteva gropi menajere și vetre în afara locuințelor [17]. Tot în anul 1981, sub egida Muzeului de Arheologie din Odesa au fost întreprinse lucrări de salvare, în cadrul așezării Șabo [18], iar în 1982-1983 a fost descoperită o suprafață de circa 800 m.p. Astfel, timp de trei ani (1982-1985) au fost cercetate: 7 locuințe, 6 vetre și 2 gropi [25]. Între anii 1983 și 1984 a fost parțial cercetată așezarea de lângă satul Bogatoc, unde a fost cercetată o locuință de suprafață și 2 ateliere meșteșugărești [20]. Două locuințe cu cuptoare din piatră au fost cercetate în anii 1984-1985, lângă satul Nagornoe, iar în anii următori, 1986-1988, în cadrul investigațiilor întreprinse

cu scopul cercetării Valului lui Traian de Jos, lângă satul Červonoarmejskoe, în partea de sud a valului au fost descoperite 5 locuințe, o vatră și 5 gropi menajere din sec. VIII [21].

Ținând cont de realitățile arheologice din sudul Basarabiei cunoscute până în prezent, constatăm că în perioada secolelor VIII-X se produce o deplasare a populației spre aceste regiuni, zone controlate altădată de migratori [22]. Astfel, siturile din sec. VIII-X se concentrează în trei zone geografice: Câmpia Bugeacului, Lacurile dunărene și Câmpia Nistrului Inferior (Harta 1).

Cât privește încadrarea culturală a acestor descoperiri, atât G.B. Fëdorov, cât și G.F. Čebotarenko evidențiază două grupuri cultural-etnice în spațiul pruto-nistrean, Luka Rajkoveckaja, ce ar fi aparținut slavilor de est și cea balcano-dunăreană a slavilor de sud veniți de pe teritoriul Primului Țarat Bulgar [23]. Ideea apartenenței acestor teritorii Primului Țarat Bulgar este pe larg susținută de istoriografia bulgară din această perioadă [24]. A.T. Smilenko, A.A. Kozlovskij și V.I. Kozlov nu susțin ideea apartenenței la Primul Țarat Bulgar a așezărilor din partea de sud a spațiului pruto-nistrean, însă le atribuie ulicilor și tiverților, care au intrat în secolul al X-lea în componența Rusiei Kievene [16]. S.A. Pletnëva încadrează monumentele arheologice din partea de sud în aria culturii Saltovo-Majack [25]. I. Hîncu [26] și Gh. Postică [27] atribuie descoperirile arheologice din sec. VIII-IX din spațiul pruto-nistrean, populației autohtone romane. În contextul acestor abordări, descoperirile arheologice din sudul Basarabiei au fost încadrate în diverse concepte cultural-identitare. În istoriografia sovietică se utilizau denumirile de Luka Rajkoveckaja, Cultura balcano-dunăreană și Cultura slavilor de sud [27], în cea bulgară – Cultura Primului Țarat Bulgar și Cultura slavo-bulgară [24] și în cea românească – Protoromână, Carpato-dunăreană, Balcano-dunăreană, Dridu [29] sau Civilizația Veche Românească [30], cultură caracteristică întregului spațiu carpato-danubiano-pontic din secolele VIII-XI [31].

Particularitățile așezărilor

Cu toate că la moment nu dispunem de așezări cercetate în întregime, totuși putem evidenția unele particularități în ceea ce privește planificarea internă a așezărilor din această perioadă. În ceea ce privește organizarea vetrei așezărilor, în unele cazuri se evidențiază planificarea locuințelor fie într-un singur rând, cum ar fi în cazul așezării Červonoarmejskoe-Valul lui Traian și Suvorovo II – Nord [16], fie în două rânduri asemeni așezării Etulia-Vest [14]. După toate probabilitățile, la organizarea internă a așezărilor erau luate în considerație în primul rând particularitățile geografice. Astfel, în cazul așezărilor de la Šabo construcțiile se întind nu de-a lungul limanului, ci perpendicular pe acesta [19], la Červonoarmejskoe-Valul lui Traian la poalele valului.

Construcțiile de locuit constituie, din cele mai vechi timpuri, unul din cele mai importante elemente ale vieții umane, deoarece pe baza cercetării lor se pot reconstitui în mare parte caracteristicile modului de viață al unei comunități. În Evul Mediu timpuriu, locuința rămâne un element esențial al culturii materiale. Până în prezent, în regiunile din sudul Basarabiei au fost cercetate 45 de locuințe [32]. Cele mai multe locuințe din perioada respectivă au fost cercetate în cadrul așezărilor de la Etulia-Vest – 10 locuințe [14] și de la Šabo – 7 locuințe [18]. Astfel, în urma săpăturilor arheologice s-a stabilit că în perioada secolelor VIII-IX, locuitorii din spațiului pruto-nistrean au fost folosite două tipuri de locuințe: a) locuințele adâncite și b) locuințele de suprafață. Adâncimea podelei locuințelor din secolele VIII-IX în spațiul pruto-nistrean, variază între 0,60 m și 2,0 m de la nivelul vechi de călcare, iar în unele cazuri între 0,35 m și 0,45 m. Ținând cont de necesitatea unei fundații, nu excludem că în cel din urmă caz, aceste construcții să fi fost locuințe de suprafață. În cazurile cu un teren topografic neuniform, în pantă, pentru a da o poziție orizontală podelei, adâncimea ei variază mult de la o margine la alta a locuinței. Majoritatea locuințelor din secolele VIII-IX, descoperite în zonele de sud ale spațiului pruto-nistrean, sunt de o formă rectangulară cu colțurile rotunjite, având o suprafață între 6,0 m.p. și 25 m.p. După suprafața ocupată, construcțiile de locuit adâncite, se împart în trei categorii: mici, medii și mari. Astfel, dimensiunile laturilor variază între 2,3 m și 3,0 m, pentru cele mai mici, cum ar fi în cazul locuinței nr. 2 de la Etulia-Vest [14] – 2,9x2,5 m. Per total, însă locuințele cu

asemenea dimensiuni sunt atestate într-un număr redus. De regulă, predomină locuințele cu dimensiuni medii: cu laturile în jur de 3,0 m și 4,0 m. Următorul grup de locuințe adâncite, după forma lor în plan, sunt cele trapezoidale; acest grup este atestat mai rar decât cel precedent. Locuințele trapezoidale se deosebesc de celălalt grup numai după forma lor, însă în rest au aceleași caracteristici. Astfel de locuințe au fost cercetate în cadrul așezării de la Etulia-vest – nr. 11 [14]. În ceea ce privește construcția pereților, deosebim 3 categorii de locuințe [33]: a) construcții în cadrul cărora, pe perimetrul gropii, s-au păstrat urme ale stâlpilor, care sprijineau pereții și acoperișul lor; b) construcții cu un singur stâlp pentru sprijinirea acoperișului și c) locuințe unde lipsesc aceste gropi. Prima categorie se caracterizează prin faptul că pereții locuințelor erau sprijiniți de stâlpi de lemn ale căror urme s-au păstrat pe perimetrul gropii. De regulă, numărul acestor stâlpi variază de la 4 la 10 și depindea în mare măsură de dimensiunile locuințelor, deoarece sunt atestate construcții unde numărul acestor gropi depășește cifra de 20. Astfel, una din locuințele descoperite în cadrul așezării de la Șabo prezintă 29 de gropi cilindrice, unele conice, cu diametrul între 0,26 m și 0,6 m și adâncite până la 0,34 m [18]. În majoritatea cazurilor, gropile se află pe colțuri, iar în cadrul locuinței nr. 5 din cadrul așezării Etulia-Vest una din gropi se află la 0,30 m de la colțul sud-vestic, iar celelalte 3 gropi sunt concentrate în partea de sud-est a locuinței, diametrul gropilor fiind de 20-30 cm și adâncimea de 15-40 cm [14]. Cea de-a doua categorie de construcții se caracterizează prin prezența unei singure gropi de pilon, menit să sprijine acoperișul. Ultima categorie de construcții se caracterizează prin lipsa gropilor de piloni, acoperișul și pereții fiind sprijiniți pe tălpi de lemn dispuși pe marginea gropii locuințelor. Un exemplu elocvent al acestui sistem îl întâlnim în cazul locuinței nr. 5 de la Cervoarmejskoe-Valul lui Traian [21].

Pereții, în majoritatea cazurilor, erau construiți din nuiete și lipiți cu un strat de lut de o grosime de 5 cm [34] sau puteau fi construiți din bârne de lemn așezate una peste alta. Dovadă a acestora sunt urmele lăsate de-a lungul laturilor; în podea se observă o șanțuire adâncă de 0,2 m și lată de 0,28-0,34 m, provenită de la pereții de bârne. În cadrul unor locuințe se evidențiază o altă particularitate: baza pereților este construită din pietre, o dovadă în acest sens sunt pietrele descoperite de-a lungul pereților construcțiilor, ca în cazul locuinței nr. 10 din cadrul așezării de la Etulia-Vest [14].

În ceea ce privește amenajarea podelei, în urma cercetărilor s-au evidențiat trei categorii principale: a) locuințe cu podea din lut steril bătătorit; b) locuințe cu podeaua lipită cu lut și c) locuințe cu baza podelei amenajată din pietre de dimensiuni mici de calcar. Prima categorie de locuințe, cu podeaua din lut steril bătătorit este cea mai simplă și mai răspândită, tehnica acesteia limitându-se la o simplă bătătorire a solului din interior construcției. Cea de-a doua categorie este mai rar atestată; se deosebește printr-o tehnică specifică – mai întâi solul era bătătorit, iar apoi lipit cu un strat de lut sau de lut amestecat cu nisip a cărui grosime ajungea până la 5 cm, în cazul locuinței din cadrul așezării Etulia-Vest [14], iar în unele cazuri grosimea stratului lipit ajungea și până la 6-7 cm [14]. De altfel, cele mai multe locuințe cu o podea amenajată prin lipitură au fost cercetate în cadrul așezării Etulia-vest, care își găsesc analogii cu descoperirile din Dobrogea [35]. Cea de-a treia categorie de amenajare a podelei este cel mai rar atestat și este caracterizată de amenajarea podelei din pietre de dimensiuni mici de calcar.

Locuințele de suprafață sunt mult mai rar atestate în cadrul așezărilor cercetate, decât cele adâncite în sol. Locuințele de suprafață se caracterizează printr-o tehnică simplă de construcție. Acestea, de regulă, erau construcții ușoare, care se foloseau mai mult în perioada de vară sau în scopuri gospodărești. De la ele s-au păstrat doar unele urme de pereți construiți din nuiete cu lipitură de lut sau din lut și piatră. De regulă, aceste locuințe erau construcții ovale sub formă de colibă, pereții fiind construiți din nuiete, iar mai apoi lipiți cu lut. Acest tip de locuință ocupa o suprafață mică, în unele cazuri puțin adâncită, iar podeaua este specifică primei categorii de amenajare a podelei. Rămășițele locuințelor de suprafață sunt foarte modeste, de aceea este greu de restabilit chiar forma lor, cu excepția cazurilor când ele erau puțin adâncite. Astfel de locuințe de tip colibă au fost descoperite în cadrul așezărilor de la Șabo [16] și Bogatoc [16]. Aceste construcții aveau o formă ovală și erau puțin adâncite în sol. De exemplu, construcția de tip

colibă de la Șabo era alungită de la nord-vest spre sud-est, având în plan o formă ovală cu dimensiunile 2,65x2,0m și adâncită la 0,45 m față de nivelul vechi de călcare. Podeaua era simplă, albiată în partea ei centrală [16]. În cazul locuinței de la Bogatoc, în plan, ea avea o formă neregulată, de dimensiuni mai mari ca cea precedentă – 3,1x3,9 m, orientată pe linia alungită de la vest spre est și adâncită la 1-1,4 m față de nivelul contemporan de călcare. Pereții locuinței sunt puțin înclinați spre interior [16]. Aceste locuințe aveau un caracter sezonier, deoarece în cadrul lor lipsesc instalații pentru foc sau, dacă sunt atestate, ele se limitează la o vatră simplă. Construcțiile ovale descoperite în sudul Basarabiei își găsesc analogii cu locuințele atestate în cadrul așezărilor din alte regiuni ale Europei de Est și de la sud de Dunăre [36], ce în mare parte au o legătură directă cu aria de locuire și deplasare a bulgarilor din perioada secolelor VIII-XI [37].

Descoperirea, cercetarea și aprecierea caracterului locuințelor de suprafață este o problemă dificilă pentru arheologi, deoarece în cele mai dese cazuri stratul cultural al acestor edificii este destul de subțire și respectiv greu de identificat. Partea a doua a problemei o constituie aprecierile autorilor de săpătură asupra destinației acestor construcții de suprafață - de locuit sau cu menire gospodărească. O astfel de situație o prezintă construcția de suprafață descoperită în așezarea Suvorovo I. Lipsa instalațiilor de încălzire în interior ne face să presupunem ca acest tip de construcții era destinat mai mult pentru activitățile gospodărești, decât pentru locuit în perioada caldă a anului. În interiorul construcției de la Suvorovo I s-a descoperit o vatră amenajată, ceea ce ne facem să credem, ținând cont de condițiile geo-climaterice caracteristice zonei, că acest complex a fost mai degrabă un atelier decât o locuință. Numărul deocamdată redus de construcții de acest tip nu ne permite însă să generalizăm pentru întreg spațiul pruto-nistean frecvența și menirea lor.

De regulă, atât în interiorul cât și lângă locuințe se aflau și un șir de construcții auxiliare și de producție ce ne vorbesc despre existența unor unități gospodărești, cum ar fi cuptoare, vetre, gropi etc. În siturile arheologice din secolele VIII-IX au fost atestate următoarele tipuri de instalații pentru foc: a) cuptoare din piatră; b) vetre și c) cuptoare din lut. Cel mai des, în cadrul locuințelor, este atestat cuptorul din piatră. De regulă, aceste instalații sunt amplasate în unul din colțurile locuinței, cel mai des în colțul nord-vestic. În funcție de condițiile naturale, cuptorul era construit din pietre de calcar, iar acolo unde ele lipseau, din pietre de râu. Tehnica construcției este simplă: pietrele erau așezate una lângă alta, fără liant. De regulă, pereții cuptoarelor erau construiți din pietre plate, de aproximativ 0,4x0,6 m, iar în jurul lor erau așezate pietre de dimensiuni mai mici. În majoritatea cazurilor, cuptoarele erau construite direct pe podea, iar uneori pe o mică ridicătură, la o înălțime de până la 0,3-0,4 m și mai rar sunt atestate cuptoarele adâncite în podea. În plan cuptoarele aveau o formă rectangulară sau trapezoidală, iar dimensiunile lor variau între 0,9x0,7 m [38] și 2,0x2,0 m. Grosimea pereților varia de la 0,3 m și 0,6 m. Vatra cuptoarelor, de regulă, era făcută din lut steril și lipită cu unul sau câteva straturi de lut a căror grosime era de 3-4 cm. Vetrele cuptoarelor sunt orizontale, uneori puțin albiate, până la 5-7 cm față de nivelul podelei. Dimensiunile vetrelor erau în medie de 0,4x0,7 m, iar înălțimea camerei de ardere ajungea până la 0,4 m. În plan, vetrele aveau o formă rectangulară sau ovală, iar bolta cuptoarelor era semisferică. În funcție de orientarea cuptorului, gura lui, în cele mai dese cazuri, era îndreptată spre sud-vest sau sud-est. În unele locuințe cuptoarele lipsesc și sunt prezente 1-2 vetre, ca în cazul locuinței nr. 3 de la Șabo [18]. Vetrele aveau o formă ovală sau circulară și un diametru de până la un metru. Vetrele puteau fi amenajate direct pe podea sau puteau fi adâncite puțin în podea cu 5-15 cm. Suprafața lor, de regulă, era formată dintr-o lipitură de lut. În unele cazuri, vatra era amenajată pe o ridicătură, la o înălțime de 15 cm, ca în cazul locuinței de suprafață de la Bogatoc [18]. Unele vetre sunt amenajate de jur-împrejur cu pietre, cum este cazul locuinței 2 de la Etulia-vest [39] sau al locuinței 2 de la Etulia-VII [40].

Cuptoare din lut erau săpate în pereții din lut ai locuinței în formă de nișă cum este în cazul locuințelor 5, 9, 10, 11 de la Etulia-vest [14] sau locuinței 5 de la Șabo [18]. Această variantă de cuptor are o boltă semisferică și o vatră de formă circulară, la o înălțime de 0,1-0,2 m față de nivelul podelei. Vatra lui este orizontală, lipită cu un strat de lut și netezită. Grosimea lipiturii

este de 5-7 cm. Toate tipurile de instalații pentru foc au fost descoperite nu numai în cadrul locuințelor, ci și în spațiul liber dintre locuințe, deoarece suprafața ocupată de locuințe era foarte redusă și nu permitea desfășurarea activității de producție. Vetrele depistate în afara locuințelor puteau fi prevăzute, după toate probabilitățile, cu construcții din lemn ale căror urme nu s-au păstrat. Cuptoarele din afara locuințelor reprezintă, după toate probabilitățile, urme ale construcțiilor auxiliare sau ale locuințelor de suprafață. Cuptoarele descoperite în spațiul liber dintre locuințe erau analoge acelor din cadrul construcțiilor.

În preajma locuințelor au fost descoperite un șir de construcții auxiliare, cum ar fi dependențele și gropile. Dependențele reprezintă construcții asemănătoare ca formă și dimensiuni cu locuințele. Majoritatea dependențelor erau construcții de suprafață, dovadă fiind numărul mic al acestor construcții surprinse arheologic până în prezent. Din datele cunoscute, evidențiem faptul că aceste construcții se aflau în nemijlocita apropiere a locuinței și aveau o suprafață între 4 și 12 m.p., precum este construcția din așezarea Suvorovo II – *nord*, unde în două părți ale unei locuințe cercetate, se află două dependențe, de o formă rectangulară, orientate cu latura cea mai lungă pe direcția nord-sud. Dimensiunile laturilor sunt de 4,3x2,6 m, iar baza acestei construcții este amenajată dintr-un strat de lut de 0,3 m [17]. Menirea dependențelor era depozitarea bunurilor gospodărești.

O particularitate comună pentru toate așezările cercetate este prezența gropilor cu o funcționalitate diferită. Gropile sunt descoperite în interiorul locuințelor, dependențelor, atelierelor, în spațiile dintre locuințe sau pot fi concentrate în anumite sectoare ale sitului, de regulă la marginea așezării. Majoritatea gropilor au forma în plan circulară, ovală sau rectangulară, iar în secțiune dreptunghiulară, ovală sau trapezoidală, ca în cazul așezărilor de la Șabo (Șaba Târg) [18]. Gropile sunt adâncite de la 0,4 m până la 2,5 m, dar cele mai frecvente sunt cele cu o adâncime între 1,0 m și 2,0 m. Diametrul gurii gropilor este de 0,8 m-1,6 m, iar la fund de 1,5-2,0 m. După formă, gropile pot fi clasificate în: tronconice, cilindrice, piriforme și gropi-butoi. Diametrul lor variază în funcție de formă. De regulă, diametrul este mai mare în partea de jos a gropii. Fundul gropilor putea fi orizontal sau albiat. Atât fundul, cât și, în unele cazuri, pereții gropilor erau lipite cu un strat de lut, ca în cazul așezării de la Etulia-*vest* [14] sau în alte așezări din spațiul carpato-danubiano-pontic [41]. Un sistem de construcții foarte rar folosit este acela în care groapa din afara construcției este unită cu interiorul acesteia printr-un culoar adâncit, ca în cazul gropii de lângă latura de nord a locuinței 5 de la Etulia-*vest*. Lungimea trecerii este de circa 1,0 m. Funcția acestor gropi este diversă. În stadiul actual al cercetărilor nu putem propune de o tipologie clară, însă după funcția lor, gropile pot fi divizate în două tipuri principale: gropi de provizii și gropi menajere. Funcția de gropi de provizii este indicată de forma gropilor, de pereții lutuiți și arși și de rămășițele de cereale carbonizate descoperite în interiorul lor.

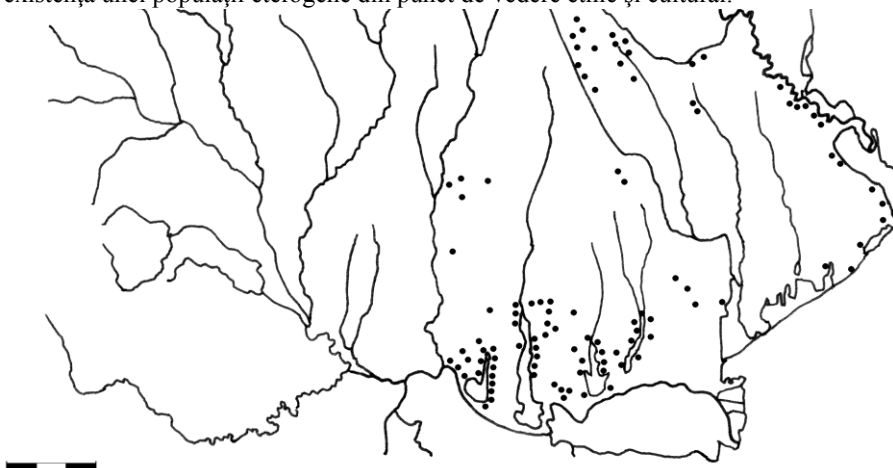
În cadrul unor situri arheologice din secolele VIII-IX se întâlnesc resturi ale activităților meșteșugărești: zgură și lupe de fier, creuzete și tipare de lut, unelte și semifabricate de metal, ceea ce ne permite să susținem că acestea reprezentau ateliere meșteșugărești. Asemenea complexe au fost cercetate în așezarea de la Bogatœ [16] etc. De regulă, atelierelor se aflau în nemijlocita apropiere de locuințe. Suprafața lor oscilează între 4 și 12 m.p. Drept exemplu amintim construcția nr. 2 de la Bogatœ, care are dimensiunile de 3,5x3,2x3,1 m [18]. După menirea lor construcția de la Bogatœ a fost un atelier al unui olar, deoarece s-au atestat și urmele roții olarului în podeaua construcției [18]. Atelierul de la Bogatœ avea, într-o încăpere adâncită, două cuptoare pentru arderea ceramicii: unul cu două nivele, cu groapă de acces în față și altul cu un singur nivel. După materialul descoperit, aici se producea, probabil, ceramica cenușie lustruită [18]. În apropiere de construcția nr. 2 se afla o altă construcție, unde, după toate probabilitățile, se prelucra fierul. Aceste constatări presupun prezența unui complex meșteșugăresc din această așezare.

Concluzii

În concluzie, constatăm apariția unui număr impresionant de așezări în perioada secolelor VIII-IX în regiunile de sud ale spațiului pruto-nistean. În ceea ce privește planificarea internă a

ășezărilor, menționăm că se remarcă prezența unor mici grupuri teritoriale, ce ne dovedesc repartizarea sau gruparea după criterii sociale și familiale. Construcțiile folosite pentru locuit erau adâncite în sol și de suprafață, în fiecare din ele fiind amenajată o instalație de încălzire, fie cuptor de piatră sau lut, fie vatră. Totodată, în spațiul adiacent locuințelor au fost atestate arheologic un șir de construcții cu menire meșteșugărească. Toate aceste progrese având o legătură directă cu procesele politice, demografice și economice din regiunile de sud ale Basarabiei.

Cât privește încadrarea culturală a descoperirilor arheologice din sudul Basarabiei, de-a lungul ultimelor cinci-șase decenii au fost publicate mai multe studii. O lucrare de sinteză la acest subiect aparține regretatului V.I. Kozlov, care încadrează așezările din sec. VIII-X din sudul spațiului pruto-nistrean în cultura Balcano-Dunăreană [42]. Trăsăturile caracteristice culturii materiale din secolele VIII-IX sunt atestate pe un teritoriu larg din Europa de sud-est. Astfel, este greșit să susținem că siturile arheologice din această perioadă ar fi aparținut exclusiv slavilor, bulgarilor sau unei populații romanice. Firesc este faptul că slavii au locuit în acest spațiu și au participat la formarea culturii medievale timpurii din arealul nord și sud-dunărean, dar este greșit să atribuim totalmente slavilor așezările descoperite în spațiul pruto-nistrean doar în baza unor elemente ceramice, caracteristice Evului Mediu timpuriu și folosite pe larg de către mai multe popoare din Europa. Elemente ale acestora însă sunt descoperite în cadrul așezărilor autohtone, ceea ce ne dovedește prezența și conviețuirea lor în sânul comunităților locale începând cu secolul al VI-lea. Greșită ne apare, de asemenea, atribuirea acestor descoperiri doar populației românești. Cultura materială și spirituală a locuitorilor spațiului pruto-nistrean în sec. VIII-IX indică existența unei populații eterogene din punct de vedere etnic și cultural.

Harta nr. 1. Răspândirea siturilor arheologice din sudul spațiului pruto-nistrean în sec. VIII-IX

1. Ștefan Ciobanu, *Basarabia*, Chișinău, 1993, 16-17.
2. N. Chetraru, *Din istoria arheologiei Moldovei*, Chișinău, 1994, 92.
3. Valentin Dergacev, „Arheologia Republicii Moldova. Retrospectivă istorică”, *Thracodacica* XV, 1-2, 1994, 8-10.
4. A.V. Gudkova, S.B. Ohotnikov, L.V. Subbotin, I.T. Černjakov, *Arheologičeskie pamjatniki Odesskoj oblasti* (spravočnik), Odessa, 1991, 19; V.I. Kozlov, «Gončarnaja keramika poselenij Balkano-Dunajskoj kul'tury VIII-X vv. Primorskoj časti Dnestrovskogo Dunajskogo meždureč'ja». *Srednevekoveje Pam'jatniki Dnestrovsko-Prutskogo Meždureč'ja*, Kișinev, 1988, 28.
5. A.I. Furmans'ka, «Slov'jans'ke poselenija na teritorii Izmail'skoj oblasti», *Arheologija* 1, 1952, 150-152.
6. L.V. Subbotin, «Rozvidki arheologičnih pam'jatok po beregah oz. Kagul ta r.

Karasulak», *Arheologija* XXI, 1968, 232-235.

7. Šmaglij M.M., Černjakov I.T., «Arheologični rozvidki 1964 v ponizzi Dunaju», *Arheologija* XIX, 1965, 215-221; N.M. Kravčenko, «Pamjatniki černjahovskogo tipa v Budžakskoj stepi (po materialam razvedki 1966 g.)», *Arheologičeskie Issledovanija na Ukraine v 1965-1966 gg.* 1, 1967, 227.

8. Kravčenko, «Pamjatniki černjahovskogo tipa», 227; O.V. Gudkova, «Rozvidka beregiv ozera Kitaj», *Arheologični Doslidženija na Ukraini v 1969 g.*, V, 1972, 357-362.

9. E.K. Černyš, I.T. Černjakov, «Arheologičeskie razvedki v Podunav'e», *Kratkie Soobščeniya Instituta Arheologii AN SSSR, Moskva, URSS* 99, 1964, 89-96; Subbotin *Rozvidki arheologičnih pam'jatok*, 227-232.

10. B. Fëdorov, «Raboty prutsko-dnestrovskoj ekspedicii», *Kratkie Soobščeniya Instituta Arheologii AN SSSR* 81, 1960, 40; G.B. Fëdorov, «Itogi i zadači izučeniya drevneslavjanskoj kul'tury», *Kratkie Soobščeniya Instituta Arheologii AN SSSR* 105, 1965, 28; G.B. Fëdorov, «Raboty prutsko-dnestrovskoj ekspedicii», *Arheologičeskie Otkrytija v 1967 g.*, 1968, 287; G.B. Fëdorov, «Raboty prutsko-dnestrovskoj ekspedicii», *Arheologičeskie Otkrytija v 1968 g.*, 1969, 391-392.

11. E.K. Černyš, «Mnogoslojnye poselenija u g. Bolgrad, Odesskoj obl.», *Kratkie Soobščeniya Odesskogo Arheologičeskogo Muzeja 1962*, 1964, 30.

12. A.A. Kravčenko, «Poselenija IX-X vv. n.e. u s. Saf'jany», *Materialy po Arheologii Severnogo Pričernomor'ja* 7, 1971, 71-77.

13. L.V. Subbotin, G.I. Dibiň, M.V. Agbunov, «Raskopki u Bolgrada», *Arheologičeskie Otkrytija v 1970 g.*, 1971, 365.

14. G.F. Čebotarenko, «Poselenie Etulija VI», *Arheologičeskie Issledovanija v Moldavii v 1972 g.*, 1974, 173-182; G.F. Čebotarenko, T.A. Ščerbakova, «Raskopki poselenija u s. Etulia», *Arheologičeskie Issledovanija v Moldavii v 1973 g.*, 1974, 140-155.

15. M.V. Agbunov, A.G. Zaginajlo, «Razvedki na levoberež'e nižnego Dunaja», *Arheologičeskie Otkrytija v 1974 g.*, 1975, 244.

16. A.T. Smilenko, A.A. Kozlovskij, «Srednevekovye poselenija v primorskoj časti dnestro-dunajskogo meždureč'ja», *Dnestro-dunajskoe meždureč'e v I – načale II tys.*, Kiev, 1987, 69.

17. A.T. Smilenko, «Raskopki poselenija Suvorovo I», *Arheologičeskie Otkrytija v 1981 g.*, 1982, 319-320.

18. V.I. Kozlov, «Ohrannnye raboty na poselenij VIII-načala X v. u s. Šabo», *Severnoe Pričernomor'e, Materialy po arheologii*, 1984, 138-144.

19. A.T. Smilenko, V.I. Kozlov, «Slavjanskoe poselenie konca I tysjačelija n.e. u s. Šabo na Dnestrovskom limane», *Arheologičeskie Issledovanija Srednevekovyh Pamjatnikov Dnestrovsko-Prutskogo Meždureč'ja*, Kišinev, 1985, 119-136.

20. Smilenko, Kozlov, *Slavjanskoe poselenie*; A.A. Kozlovskij, «Razvedki i raskopki na Nižnem Dunae» *Arheologičeskie Otkrytija v 1983 g.*, 1985, 291; A.T. Smilenko, A.A. Kozlovskij, «Poselenija u sel Šabo i Bogatoe Odesskoj oblasti». *Dnestro-dunajskoe meždureč'e v I – načale II tys.*, Kiev, 1987, 110-120.

21. G.F. Čebotarenko, L.B. Subbotin, «Issledovanija Trojanovyh valov v Dnestrovsko-dunajskom meždureč'e» *Drevnosti Iugo-Zapada SSSR*, Kišinev, 1991, 124-145.

22. V. Bierbrauer, «Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.-7. Jahrhundert», *Frühmittelalterliche Studien* 28, 1994, 51-172.

23. G.B. Fëdorov, V.M. Negruša, «Slavjane i balkano-dunajskaja arheologičeskaja kul'tura», *Kompleksnye problemy istorii i kul'tury narodov ventral'noj i jugo-vostočnoj Evropy*, Moskva, 1979, 48-56; G.F. Čebotarenko, «K voprosu ob etničeskoj prinadležnosti balkano-dunajskoj kul'tury v južnoj časti Prutsko-Dnestrovskogo Meždureč'ja», *Etničeskaja istorija vostočnyh romancev. Drevnost'i srednie veka*, Moskva, 1979, 86-105; G.F. Čebotarenko, «Pamjatniki južnyh slavjan v dnestrovsko-prutskom meždureč'e», *Tezisy dokladov sovetskoj dekegacii na IV Meždunarodnom kongresse slavjanskoj arheologii*, Moskva, 1980, 84.

24. D. Angelov, *Образование на б'лгарската народност*, Sofia, 1971; D. Angelov, *Die Entstehung des Bulgarischen Volkes*, Berlin, 1980.

25. S.A. Pletneva, «Balkano-Dunajskaja kul'tura», *Arheologija SSSR: stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja*, Moskva, 1981, 75-77; S.A. Pletneva, *Kočevniki srednevekov'ja*, Moskva, 1982.

26. I.G. Hynku, «K voprosu o sud'bah romanizirovannogo naselenija dunajsko-dnestrovskih zemel' v VI-XII vv. (volohi i slavjane)», *Tezisy dokladov I-go simpoziuma po arheologii i etnografii jugo-zapada SSSR*, Kišinev, 1964, 37-38; I.G. Hynku, *Balkano-dunajskaja kul'tura lesostepnoj Moldavii v X-XIV vv.*, în E.A. Rikman, I.A. Rafalovič, I.G. Hynku, *Očerki istorii kul'tury Moldavii (II-XIV vv.)*, Kišinev, 1971, 119-179; I.G. Hynku, «Pamjatniki balkano-dunajskoj kul'tury (X-XIV vv.)», *Dalekoe Prošloe Moldavii*, Kišinev, 1974, 127-150; I.G. Hynku, «Etničeskie čerty v žiliščah naselenija Moldavii (X-XIV vv.)», *Problemy istorii i kul'tury. Balkanskie issledovanija*, Moskva, 1976, 224-231; Ion Hîncu, «Aparitia, implimentarea și mistificarea etnonimului "slav" în literatura arheologică din Moldova», *Demistificarea sau Remistificarea Istoriei, Materialele Dezbaterilor Naționale, 26-28 aprilie 1999*, Chișinău, 2000, 24-29.

27. Gheorghe Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chișinău, 1994; Gheorghe Postică, *Civilizația veche românească din Moldova*, Chișinău, 1995; Gheorghe Postică, «Unele considerații privind interpretarea etnică a monumentelor arheologice medievale timpurii din nordul Bucovinei», *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Iași, 1997, 117-132. Gheorghe Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean (secolele V-XIII)*, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae VII. București: Editura Academiei Române, 2007.

28. G.B. Fëdorov, *Drevnie slavjane v pruto-dnestrovskom mezhdureč'e*, Moskva, 1966; Fëdorov G.B., Čebotarenko G.F., *Pamjatniki drevnih slavjan (VI-XIII vv.)*, Arheologičeskaja Karta Moldavskoj SSR 6, Kišinev, 1974; Fëdorov, Negrușa, «Slavjane i balkano-dunajskaja»; Smilenko, Kozlov, «Slavjanskoe poselenie», 119-136.

29. I. Nestor, «Contributions archéologiques au problème des Proto-Roumains. La civilisation de Dridu. Note préliminaire», *Dacia N.S.* II, 1958, 371-382; I. Nestor, «Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain», *Revue Roumaine d'Histoire* III, 3, 1964, 399-40; Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967; Maria Chișvasi-Comșa, «Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R. și pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice», *Studii și Cercetări de Istorie Veche* IX, 1, 1958, 73-86; Maria Comșa, «Cu privire la evoluția culturii balcano-dunărene în sec. IX-XI (studiu preliminar)», *Studii și Cercetări de Istorie Veche* XIV, 1, 1963, 107-122; Maria Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov – Ploiești)*, București, 1978; Dan Gh. Teodor, «Contribuții la cunoașterii culturii Dridu pe teritoriul Moldovei», *Studii și Cercetări de Istorie Veche* XIX, 2, 1968, 227-278.

30. Postică, *Românii din codrii Moldovei*; Postică, *Civilizația veche românească*; Gheorghe Postică, «Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean pe calea demistificării și remistificării», *Demistificarea sau Remistificarea Istoriei, Materialele Dezbaterilor Naționale, 26-28 aprilie 1999*, Chișinău, 2000, p. 18-23, 18-23. Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean*.

31. Dan Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la Est de Carpați în secolele VI-XI e.n.*, Iași, 1984, 138; Dan Gh. Teodor, «Preliminariile culturii vechi românești», *Mousaios* VI, 2001, 89-96.

32. Smilenko, Kozlovskij, «Srednevekovye poselenija», 72-75; Corneliu Vârlan, „Locuințele și anexele gospodărești din sudul Basarabiei în secolele VIII-XI», *Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, 2003, 53-66; Corneliu Vârlan, «Câteva considerații privind cultura materială și spirituală din sudul Basarabiei în secolele VIII-XI», *Studii de Istorie Veche și Medievală. Omagiu profesorului Gheorghe Postică*, Chișinău, 2004, p. 192-203.

33. I.A. Rafalovič, *Slavjane VI-IX vekov v Moldavii*, Kišinev, 1972, 70.
34. G.B. Fëdorov, «Naselenie prutsko-dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačelietie n.e.», *Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR* 89, Moskva-Leningrad, 1960, 187.
35. Mihaela Mănuclu-Ademeșteanu, Gh. Mănuclu-Ademeșteanu, "Așezarea de la Vișina, jud. Tulcea," *Materiale și Cercetări Arheologice, Comisia Națională de Arheologie, Academia Română* 17, I, 1992, 208.
36. Živka V'žarova, *Srednevekovnoto selišče s. Garvan, Silistrjanski okr'g VI-XI v.*, Sofia, 1986, 26.
37. V.S. Flerov, *Rannesrednevekovye jurtoobraznye žilišča vostočnoj Evropy*, Moskva, 1996.
38. N.P. Tel'nov, «Issledovanie železodelatal'nyh sooruzenij poselenija Skok», *Arheologičeskie Issledovanija v Moldavii v 1983 g.*, 1988, 108.
39. G.F. Čebotarenko, *Kalfa – gorodišče VIII-X vv. na Dnestre*, Kišinev, 1973, 179.
40. S.M. Jovkov, «Etulija VII – novoissledovanyj pamjatnik balkano-dunajskoj kul'tury», *Arheologičeskie Issledovanija v Moldavii v 1974-1976 gg.*, 1981, 152.
41. Gh. Constantinescu, "Unelte folosite pe teritoriul județului Vrancea în sec. IV-XII," *Vrancea VIII-X*, 1991, 114.
42. Kozlov, V.I., *Naselenie stepnogo meždureč'ja Dunaja i Dnestra konca VIII - načala XI veka n.è: Balkano-Dunajskaja Kul'tura/Popularion of the Danube-Dniestr Steppes in Late 8th – Early 11th Centuries: Balkan-Danube Culture*, (Kazan' – Sankt-Peterburg-Kišinev: Stratum plus, 2015).

Мустяцэ С. Некоторые особенности поселений на Юге Бессарабии в VIII-IX вв.

В статье сосредоточено внимание на исследованиях вопросов распределения и развития археологических объектов в южных районах Прута и Днестра в течении VIII – IX вв. Исторические знания об этом регионе основываются на археологических открытиях из-за нехватки письменных источников, касающихся реальности этого региона в период VIII – IX вв. Раннерусские средневековые археологические остатки привлекли внимание историков в XIX в. Однако их исследование началось лишь после Второй мировой войны. На основании фактических археологических записей в статье дается общая картина проживания в южных районах Бессарабии в VIII – IX вв.

Ключевые слова: среда обитания, археологические поселения, южная Бессарабия, жилища.

Musteata S. Some views of the settlements in the southern of Bessarabia in the 8th – 9th centuries.

The paper is focused on research about the distribution and development of archaeological sites in the southern regions of the Prut and Dniester during the VIIIth and IXth c. The historical knowledge about this region is based on archaeological discoveries due to a lack of written sources referring to the realities this region during the period of the VIIIth – IXth c. Early medieval archaeological vestiges drew the attention of historians in the XIXth century. However, their research began only after the Second World War. Based on actual archaeological records, this paper presents the general situation of habitat from the southern regions of Bessarabia. From the total number of the archaeological sites from the VIIIth – IXth centuries attested on these regions only a small number, in cca. 10% settlements were investigated through archaeological investigations. For a better knowledge of this period we require both an integral publication of the archaeological discoveries and an opening of new archaeological grounds. The comparison of these discoveries with archaeological realities from a larger area will allow the better reconstruction of the historical picture from the VIIIth – IXth centuries.

Key-words: habitat, archaeological settlements, southern Bessarabia, dwellings.

УДК 316.347 (=512.123/=512.145) (477.74) "14/18"

ТАТАРИ Й НОГАЙЦІ В ПІВДЕННІЙ БЕССАРАБІЇ

А. Дізанова

кандидат історичних наук, доцент,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті досліджено роль татар і ногайців в історії Південної Бессарабії, прагнення ногайців на чолі з правителем Кантемир-мурзою створити власну державу. На основі різних джерел схарактеризовані їхні взаємовідносини зі слов'янським та молдовським населенням, намагання Порти врегулювати стосунки між підданими молдовського господаря і буджацькими ногайцями. Проаналізовано політику російського самодержавства щодо ногайців та буджацьких татар, зокрема, виселення цих народів вглиб Російської імперії наприкінці XVIII – на поч. XIX ст.

Ключові слова: Бессарабія, Буджак, татари, ногайці, орда, Бухарестський мирний договір.

Південна Бессарабія протягом тривалого часу була зоною контактів багатьох етносів, які відрізнялися за своїм походженням, господарчою діяльністю, релігійними та світоглядними цінностями, традиційною культурою. Компактне проживання в такому відносно невеликому регіоні зумовлювало спільне вирішення проблем, зокрема, зовнішньополітичних, запозичення в різних сферах життєдіяльності, а іноді й конфлікти.

Наш науковий інтерес становлять татари й ногайці, які протягом кількох століть проживали в Бессарабському краї, їх взаємовідносини з сусідами. Історія цих народів знайшла відображення в наукових працях А. Бачинського й А. Добролюбського [1; 2], І. Киртоаге [3], М. Русева [4; 5], роботах, присвячених історії Бессарабії [6], Південної Бессарабії [7], Буджака [8]. Однак, залишається чимало проблем, які чекають своїх дослідників.

Зауважимо, що в даній розвідці вживаються різні назви стосовно досліджуваного регіону. Так, у роботах Г. Боплана [9], Д. Кантемира [10], які ми вважаємо цінними джерелами, вжито назву «Буджак». Початковий період історії названих народів пов'язаний з Південною Бессарабією. Однак події XIX ст. охоплюють частково й північну частину Бессарабії.

Буджацькі татари сформувалися на території Буджака в результаті змішування кількох кочових татарських племен і ногайців.

Ногайці з'явилися в Буджаку після походу султана Баязіда II на Молдавське князівство в 1484 році. Частина цих земель була подарована кримському ханові, який і поселив тут своїх підданих – татар і ногайців. У 1569 р. турецький султан Сулейман II виділив ногайцям степову рівнину межиріччя Дністра і Дунаю.

У результаті змішування цих та інших груп з'явилися буджацькі татари, пізніше відомі також як дунайські татари. Розквіт Буджацької орди припав на XVII століття. На чолі орди стояв сераскір. Він був намісником кримського хана, як правило, призначався з числа його родичів з титулом «султан Буджацької орди» або сераскір (генерал), одночасно був васалом Османської імперії.

На думку багатьох дослідників, особливу роль у житті ногайців відіграв Кантемир-мурза (дід відомого державного діяча, господаря Молдавського князівства). Як зазначає В. Грибовський, у 20-х рр. XVII ст. в Північно-Західному Причорномор'ї формується улус ногайця Кантемир-мурзи Дивеєва, що став центром тяжіння для тих ногайців, які залишали Поволжя. Головним консолідуючим чинником для них були військові походи з метою грабунку землеробських народів. Відтак, тогочасні джерела вказують на надзвичайну агресивність буджаців, навіть порівняно з «перекопськими татарами» [11].

З огляду на зростання впливу Кантемир-мурзи, турецький султан надав йому титул яли-агасі, тобто «охоронця узбережжя». Як зазначає Ф. Ангелі, Кантемир Арасланоглу в 1622-1637 рр. був губернатором провінції Сілістра, яка простягалася від гирла Дніпра до гирла Дунаю й включала Добруджу, Аккерман і Кілію. В окремі періоди в його розпорядженні було більш ніж 40-тисячне військо, готове в будь-який час виступити за наказом султана проти поляків [12, с. 23]. Але Кантемир хотів стати династичним правителем, залишаючись при цьому у васальному зв'язку з турецькими султанами. Тим самим він міг стати на один рівень з правителями Криму, Молдови та багатьох інших напівнезалежних держав, що входили до Османської імперії.

Однак Кантемир-мурзі не вдалося створити власне князівство. Після його вбивства кримський хан поновив пряму владу над Буджаком. Хоча родина Кантемира зберегла значення впливової аристократичної фамілії, її представники зайняли першорядне місце серед молдавської знаті, а деякі з них, зокрема Дмитро Кантемир, призначалися турецьким султаном господарями Молдови.

Буджацькі татари деякий час вели досить незалежний спосіб життя. Г. Боплан у своєму «Описі України» зазначав, що в Буджаку, який лежить між Білгородом і Кілією, сходяться і переходять бунтівні татари, які не визнають ні хана, ні турка. Він вказував, що там знаходилось 80-90 їхніх поселень. Звідси вони здійснювали щоденні набіги в Дике поле, брали в полон християн і продавали їх на галери [9, с. 46].

Д. Кантемир зазначав, що Бессарабія населена, крім християнських народів, частково татарами, частково турками. Територія Бессарабії складається з 4-х земель – Буджацької, Аккерманської, Кілійської та Ізмаїльської. Ногайські татари, що проживали в Буджаку, за Кантемиром, поділялися на дві гілки: Орак-огли та Орумбет-огли. Вони ревностно оберігали свої родові особливості [10, с. 25].

Між православним населенням Молдавського князівства і ногайцями-мусульманами постійно спалахували прикордонні конфлікти. Про сусідство татар з молдаванами Д. Кантемир писав: «Для селян особливо великим нещастям є те, що вони живуть по сусідству з татарами, які не тільки таємно крадуть все, що можуть, а й навіть часом ... здійснюють найбільший грабіж, забираючи в полон всіх жителів сіл, яких потім продають у Константинополь як росіян. Хоча подібні набіги вже давно заборонені неодноразовими наказами султана, але хто може уникнути за цих обставин злочинних дій татар?» [10, с. 151].

Порта намагалася врегулювати відносини між підданими молдавського господаря і буджацькими ногайцями, про що свідчить фірман султана Мустафи III (1757-1774), адже і ті, й інші були її васалами і потрібно було, по можливості, враховувати інтереси обох сторін.

Лише в 70-х рр. XVII ст. був офіційно встановлений кордон між Молдовським князівством і землями Буджацької орди – так званий кордон Халіл-паші. За словами Кантемира, він проходив від гирла річки Прут до села Троян, звідси йшов до рову Трояна (Верхній Троянів вал), через річку Ботна і по прямій лінії до гирла річки Бик, де ця річка впадає в Тірас (Дністер).

В кінці XVII ст. у Буджацький степ перекочували орди Єдісанська, Єдичкульська і так званих «білих ногаїв», які втекли з Волги під тиском калмиків. Щільність населення зростала, а площа пасовищних угідь скорочувалась у зв'язку з поступовим рухом на південь українського козацтва та Росії.

Різні джерела називають кілька великих кочових угруповань, що знаходились у XVIII ст. в Буджаку. Серед них найбільш відомі: Єтисан (Єдісан), Єтишкуль, Джембойлик, Орак-улу (Урак-огли), Орумбет-улу (Ур-Мухаммед-огли) й киргизькі улуси.

Турецька адміністрація краю, намагалася розрядити напружену ситуацію на кордонах Османської імперії. У 1728 р. частина єдісанців відкочувала до Очакова, а єдичкульців у 1759 р. переселили до Перекопу. Однак це не призвело до умиротворення

кочівників, і в наступні роки ногайці Буджаку представляли реальну загрозу для прикордонного населення Молдови та України.

Під час російсько-турецьких війн кінця XVIII – поч. XIX ст. російська влада поступово виселила ногайців, а пізніше й татар з Буджаку вглиб Російської імперії, далі від театру воєнних дій. Це намагалися здійснити мирним шляхом, однак у разі непокори останніх допускалося й застосування сили. Так, ногайці спочатку були переселені на Кубань, однак було прийнято рішення про переселення їх в Уральські степи. Виконання цього завдання було доручено О. Суворову, що викликало невдоволення ногайців. Заколот ногайців був придушений. Частина ногайців втекла в межі Османської імперії, решті виділили землі в Приазов'ї, на Молочних водах. Як зазначає дослідник В. Каширін, там їм було відведено 285 тис. десятин зручної землі й 68 тис. десятин незручної землі. У 1801 р. був розроблений амбітний проект перетворення ногайців у козачий стан, однак цей проект залишився на папері через різні причини. Російські власті намагалися долучити ногайців до землеробства, що не відповідало їхнім господарським традиціям.

Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. знову постало питання про Буджацьку орду. Російське самодержавство боялося, що буджацькі татари будуть воювати на боці Османської імперії, тому вирішило притягнути їх на свій бік. У перемовинах з татарами особливу роль відіграв відомий український письменник, призначений на початку воєнних дій ад'ютантом командира 2-го корпусу військ Мейєндорфа, І. Котляревський. Він успішно впорався з поставленим завданням і схилив більшість з них на бік Російської імперії, про що довідуємось зі щоденника Івана Петровича [13]. Така позиція буджацьких татар була зумовлена зокрема тим, що російські війська в турецьких фортецях, які вони зайняли, добре ставляться до місцевого мусульманського населення, не здійснюють релігійних утисків та платять за продовольство. Невдачі російських військ (відступ Мейєндорфа від Ізмаїла), а також насильства та пограбування населення окремими російськими військовими частинами призвели до зміни настроїв у регіоні. Частина татар добровільно, а частина через погрози й терор з боку турецького воєначальника Пеглівана-паші переселилися на територію тоді ще турецької фортеці Ізмаїл.

Російське командування, налякане чутками про можливе повстання татар, почало виселення Буджацької орди з регіону. Цей період в історії орди досить ґрунтовно досліджений науковцями [2; 4; 5]. Проте залишається відкритим питання стосовно чисельності татар у регіоні на поч. XIX ст. (в науковій літературі найчастіше наводиться цифра 30-40 тис.) і кількості переселених. В. Каширін вважає, що загальна чисельність Буджацької орди, що переселилася до Росії, складала 6404 особи. З них на Молочних водах залишилося 3945 осіб, решта були поселені в Херсонській та Катеринославській губерніях [14, с. 52]. Тут російська влада намагалася створити умови для переходу татар до осілого способу життя, що викликало невдоволення останніх.

За Бухарестським мирним договором 1812 р. (ст. 7) у татар Єдисанської орди, які під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. перейшли з Бессарабії в Росію, з'явилася можливість повернутися на територію Османської імперії, за умови відшкодування останньою витрат, яких зазнала Росія через перевезення та облаштування татар [15]. У фондах Державного архіву Одеської області (ДАОО) є справа під назвою «О водворении вышедшей из Бессарабии Едисанской орды татар и ногайцев в Мелитопольский уезд и о употребленной для них сумме (денег – А. Д.)». Тут і о виході обратно означенной Орды на основании трактата в турецкие владения» [16], яка дозволяє відтворити процес переселення названих орд до Османської імперії.

У матеріалах справи містяться документи, в яких зазначено, що ногайці можуть переселитися разом з сім'ями, майном та худобою, визначені маршрути руху. Їхній шлях пролягав від Мелітопольського повіту через Берислав, Ольвіополь і Могилів до кордону, що проходив річкою Прут. Місце перетину кордону знаходилось неподалік від Ясс. Один з документів – це список з 32 осіб, що виявили бажання переселитися в межі Османської

імперії [16, арк. 22-22 зв.]. В іншому документі йдеться про переселення 3144 осіб чоловічої статі (*або 3194 – у документі нечітко написано – А. Д.*) зі 100 000 голів худоби [16, арк. 64]. У листі Дубосарського карантинного інспектора на ім'я Рішельє міститься клопотання з приводу зміни маршруту. Зокрема, татари просили дозволити їм рухатись через територію Бессарабської області, де в достатній кількості степових трав, тобто кормів для худоби. Новий маршрут мав пролягати до містечка Рені, а звідти до Галацу [16, арк. 76 зв.]. 25 січня 1813 р. Рішельє дав такий дозвіл [16, арк. 208].

Документи свідчать, що татар намагалися умовити залишитися в межах Російської імперії, однак більшість з них виявили бажання переселитися до Туреччини. Один з переселенців заявив, що, якби й сам візир наказав ногайцям повернутися на Молочні води, то вони з доброї волі цього не виконають [16, арк. 97]. Мабуть, не дуже добре їм жилося в межах Російської імперії.

У справі є списки татар, що виявили бажання перейти до Туреччини [16, арк. 107-185 зв.]. З 13 січня по 9 лютого 1813 р. перейшли 7233 душі обох статей, а разом з мурзами 7452 особи [16, арк. 208 зв.]. Нагадаємо, що турецька сторона повинна була відшкодувати російському уряду кошти, витрачені на бідних і незаможних переселенців. Міністерство внутрішніх справ називає суму в дві тисячі сто двадцять п'ять рублів [16, арк. 213]. Зазначена архівна справа й інші архівні документи потребують подальшого ретельного вивчення.

Отже, татари й ногайці протягом кількох століть проживали в Південній Бессарабії, перебуваючи в подвійній залежності від Кримського ханства й Османської імперії. Разом з тим, вони були відносно самостійними, прагнули створити власну державу. Без згоди сюзеренів неодноразово здійснювали походи на польські землі. Як свідчать сучасники, досить складними були відносини татар і ногайців зі слов'янським та молдовським населенням краю. Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст., в період російсько-турецьких війн, вони були переселені вглиб Російської імперії. В Південній Бессарабії не залишилося жодного їх поселення. Створилися передумови для заселення краю колоністами.

1. Бачинский А. Д. Буджакская орда в XVI-XVII вв. (историко-археологический очерк) / А. Д. Бачинский, А. О. Добролюбский // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинёв : Штиинца, 1988. – С. 82-94.

2. Бачинский А. Д. Конец Буджакской Орды: (По монетным находкам в погребальном инвентаре могильника у с. Бурсучень) / А. Д. Бачинский, А. О. Добролюбский // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев: Штиинца, 1990. – С. 208-222.

3. Киртоагэ И. Г. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI-первой половине XVII в. / И. Г. Киртоагэ // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинёв : Штиинца, 1988. – С. 72-82.

4. Руссев Н. Гибель Буджакской орды и освоение юга Бессарабии Российской империей / Н. Руссев // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 14. – Одеса : Друкарський дім, 2012. – С. 26-36.

5. Руссев Н. «Татары как-то совсем исчезли...» (последние месяцы истории Буджакской орды) / Н. Руссев // Русин. – 2012. – С. 137-154.

6. Паламарчук С. В. Забытая земля: историческая область Бессарабия / С. В. Паламарчук. – Одесса : Асторопринт, 2008. – 288 с.

7. Південна Бессарабія (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): навчально-методичний посібник / Л. Ф. Циганенко, О. М. Лебеденко, А. В. Дізанова та інші; під ред. Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл : СМІЛ, 2011. – 246 с.

8. Буджак : историко-географические очерки народов юго-западных районов Одесщины. Книга для чтения / Ред. : А. И. Киссе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. – Одесса : PostScriptUm. – СМІЛ, 2014. – 744 с.
9. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме. – Львів : Каменяр, 1990. – 301 с.
10. Кантемир Д. Описание Молдавии / Д. Кантемир. – Кишинев : Карта молдовеняскэ, 1973. – С. 24-28.
11. Грибовський В. В. Запорозько-ногайське порубіжжя у XVI – XVIII століттях / В. В. Грибовський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/g/gribovskiy_zaporozhpobuzh02081.htm
12. Ангели Ф. А. Дмитрий Кантемир (1673-1623 гг.) – личность евразийского масштаба / Ф. А. Ангели // Conferința științifică internațională «Alipirea Basarabiei la Rusia în contextul relațiilor multisekulare moldo-ruso-ucrainene» // «Присоединение Бессарабии к России в свете многовекового молдо-российско-украинского сотрудничества» (Chișinău, 1-5 aprilie 2012). – С. 22-26. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.politkontakt.ru/wp-content/uploads/2012/12/conf_Prisoedinenie_Bessarabii_k_Rossii.pdf
13. Записи И. П. Котляревского о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 года // Киевская старина. – 1900. – № 12.
14. Каширин В. Б. Вступление русских войск в Бессарабию и ликвидация Буджакской татарской орды в начале русско-турецкой войны 1806-1812 гг. / В. Б. Каширин // Conferința științifică internațională «Alipirea Basarabiei la Rusia în contextul relațiilor multisekulare moldo-ruso-ucrainene» // «Присоединение Бессарабии к России в свете многовекового молдо-российско-украинского сотрудничества» (Chișinău, 1-5 aprilie 2012). – С. 41-52. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.politkontakt.ru/wp-content/uploads/2012/12/conf_Prisoedinenie_Bessarabii_k_Rossii.pdf
15. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830 – Собрание 1. – Т. XXXII (1812-1814). – № 225 110. – 16 мая 1812 г.
16. Державний архів Одеської області (ДАОО), Ф. 1, Оп. 219, Спр. 8. О водворении вышедшей из Бессарабии Едисанской орды татар и ногайцев в й уезд и о употребленной для них сумме. Тут и о выходе обратно означенной Орды на основании трактата в турецкие владения (1812 р. –1831 р.), 398 арк.

Дизанова А. Татары и ногайцы в южной Бессарабии.

В статье исследована роль татар и ногайцев в истории Южной Бессарабии, стремление ногайцев во главе с правителем Кантемир-мурзой создать собственное государство. На основании различных источников охарактеризованы их взаимоотношения со славянским и молдавским населением, попытки Порты урегулировать отношения между подданными молдавского хозяина и буджакскими ногайцами. Проанализирована политика российского самодержавия по отношению к ногайцам и буджакским татарам, в частности, выселение этих народов вглубь Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв.

Ключевые слова: Бессарабия, Буджак, татары, ногайцы, орда, Бухарестский мирный договор.

Dizanova A. Tatar and Nogai in Southern Bessarabia

The article explores the role of Tatars and Nogai in the history of South Bessarabia, their relationship with the Slavic and Moldovan populations.

Key words: Bessarabia, Budjak, Tatars, Nogais, Horde, Bucharest Peace Treaty.

УДК 327(477+478)«15/16»

УКРАЇНСЬКО-МОЛДОВСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ XVI – XVII ст.: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Л. Циганенко

доктор історичних наук, професор,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті розглядаються події, пов'язані з одним з етапів українсько-молдовських стосунків у період з 1538 по 1685 рр. З'ясовано роль і місце українського козацтва у внутрішньополітичному житті Молдавського князівства. Наведені факти свідчать, що запорозькі козаки відіграли помітну роль в боротьбі за Молдову, а взаємодопомога та спільна боротьба українців і молдован проти турків і татар сприяли закладенню ґрунтовних підвалин для подальших дружніх дипломатичних та міжетнічних стосунків.

Ключові слова: козацтво, Молдавське князівство, союзниттво, Дмитро Вишневецький, Іван Підкова, Тиміш Хмельницький, Роксанда Лупул.

Не зазирнувши в минуле, неможливо зрозуміти сучасність.

Сучасні міждержавні відносини між Україною і Молдовою, встановлені 10 березня 1992 р., базуються на більш ніж 600-річних культурних, церковних, історичних, політичних, наукових зв'язках українців і молдован. У стосунках між двома сусідніми народами були різні періоди: зближення та непорозуміння, дружньої підтримки та протистояння. Для науковців особливий інтерес представляє період XVI-XVII ст., пов'язаний з українським козацтвом, котре відіграло чималу роль у внутрішньополітичному житті Молдови та її зовнішньополітичній діяльності.

Не можна сказати, що дана проблематика відноситься до числа малодосліджених. Різні аспекти цього питання були піддані аналізу та критичній оцінці дослідників, починаючи з літописців і закінчуючи сучасниками. Розробкою питань взаємовідносин між українськими козаками і Молдавським князівством, їх місцем в антитурецькій боротьбі та впливом на міжнародне становище держави займалися як видатні українські історики – М. Грушевський, В. Голобуцький, М. Костомаров, І. Крип'якевич, так і сучасні авторитетні дослідники: В. Панашенко [1], А. і А. Мойсей [2], В. Щербак [3], Б. Брилинська [4] та ін.

Мета нашої розвідки полягає в комплексному висвітленні всього періоду активного втручання козаків у внутрішньополітичну ситуацію в Молдавському князівстві, порівнянні різних точок зору на тогочасні події.

З 1538 р. Молдавська держава була у васальній залежності від Османської імперії. Ця залежність мала номінальний характер, бо в Молдавському князівстві управління зберігалось в руках місцевого нобілітету, а Туреччина отримувала данину в розмірі 12 тис. золотих [5, с. 132]. Наступні кілька десятків років у країні відбувалась постійна зміна правителів – господарі змінювали один одного, довго не затримуючись на престолі. Це був період соціальної напруженості для держави. Молдаване змушені були не лише виконувати повинності на користь місцевих феодалів, а й сплачувати данину туркам. Тому цілком зрозумілими є їх пошуки надійного союзника в боротьбі з Портою. Одним з таких союзників могло стати українське козацтво.

Перші згадки про спільні бойові дії молдаван і козаків відносяться до 1541 р., коли їх об'єднаний загін розгромив турецькі війська, пройшовши шлях від Бендер до

Білгорода [6, с. 228]. У листі турецького султана Сулеймана I королю Сигізмунду I повідомляється: «...нещодавно розбійники з молдавських підданих підняли голову та вбили свого воєводу, та... знаходячись у зговорі з іншими людьми з вашого королівства (*козаками*) напали спільно на села в околицях Білгорода і Бендер, вбиваючи людей, забираючи худобу, грабуючи всіх, перейшли до ваших володінь...» [7, с. 81-82].

На початку 60-х років XVI ст. у боротьбу за молдавський престол втручається Іоан Яків Гераклід, що отримав прізвисько Деспот. Яків Гераклід увійшов в історію як авантюрист міжнародного масштабу, який завдяки своїй пронириливості спромігся отримати від імператора Карла V титул графа Палатинського, пізніше видавав себе за родича Роксанди Рареш та нащадка Гераклідів [8, с. 40]. У результаті військового протистояння, за допомогою іноземних найманців і козаків, у 1561 р. Я. Гераклід стає молдавським господарем. Як слушно зазначає дослідник О. Балух, «козаки, як наймана сила, стали важливим фактором політичного життя Молдавії тих часів» [9, с. 12].

Влітку 1563 р. в Молдавському князівстві розпочався заколот місцевих бояр, які були невдоволені внутрішньою політикою господаря. До того ж, Я. Гераклід був протестантом й доволі негативно ставився до православної церкви, що не додавало йому популярності. Заколот очолив боярин Штефан Томша, який відрізнявся особливою жорстокістю по відношенню до підлеглих, чим відлякував від себе місцеву аристократію. Частина місцевого боярства, не бажаючи коритися Томші, звернулася до Дмитра (*Думитрашка – так його називали молдавські літописці*) Вишневецького з пропозицією зайняти молдавський престол. Князь Д. Вишневецький, улюбленець польського короля Сигізмунда II Августа та «стражник на Хортиці, син сестри по матері господаря Петра Рареша, був «батьком української молдавської політики» та зятим ворогом Порти» [8, с. 41]. Таким чином, на молдавський престол претендували відразу три особи.

Існує декілька версій подальшого перебігу подій. На наш погляд, найбільш вірогідною виглядає версія, яку відстоює О. Балух. Вона полягає в наступному: частина молдавських бояр звернулася до Д. Вишневецького з пропозицією негайно виступити на Сучаву, де проти Я. Геракліда спалахнуло повстання. Не гаючи часу, український князь виступив у похід з боку Сорок – традиційного місця переправи козаків через Дністер. На шляху до Сучави боярин Томша, прагнучи зайняти місце господаря Молдови, влаштував засідку й напав на загоны Д. Вишневецького, якого було поранено й захоплено в полон [9, с. 13]. Пізніше Ш. Томша передав Вишневецького султану Сулейману I, за наказом якого князя було страчено [10, с. 65]. Наразі турецькі документи, які б розповідали про останні дні життя Д. Вишневецького, поки не знайдені, однак у польських хроніках є інформація, що турки стратили князя в жовтні 1563 р., скинувши з фортечної башти на залізні гаки [11, с. 87]. І хоча одна з перших спроб втручання з боку українського козацтва в міжусобну боротьбу в Молдавському князівстві закінчилася невдало, це свідчить, з одного боку, про поступове його перетворення на суб'єкт європейської політики, здатний зупинити османську агресію [12, с. 186], а з іншого – використання козацтва як вагомого важеля для вирішення питань внутрішньополітичного життя князівства. Молдавські літописці Мирон Костін та Іоанн Некулче, висловлюючи ставлення молдавського народу до козаків взагалі, уславляли Вишневецького як героя антитурецької боротьби [6, с. 229].

Наступний епізод спільної боротьби проти турків та вступу козаків на територію Молдавії пов'язаний з ім'ям козацького гетьмана Івана Сверчевського, який у 1574 р. прийшов на допомогу господарю Іоанну – воєводі. Й хоча спільний загін українців і молдаван практично повністю був знищений турками, учасники

цього походу залишили по собі пам'ять славетних захисників християнської віри [13, с. 31].

Через кілька років сталася чергова зміна господаря Молдавського князівства. В середині 70-х рр. XVI ст. на чолі держави став Петро IV Кульгавий, який менш за все піклувався про населення країни, чим викликав невдоволення серед місцевих мешканців. І знову представники молдавського боярства відправляють делегатів до українських козаків з метою вмовити Івана Підкову зайняти молдавський престол, навести лад в країні та очолити боротьбу проти турків.

Коли, та за яких обставин з'явився Іван Підкова серед козаків, – достеменно не відомо. Своє прізвище він отримав за нечувану силу: міг пальцями зламати підкову або зігнути талер, утримуючи зубами діжку з медом, міг перекинути її через себе. Дуже мало правдивої інформації й про походження козака. Деякі з дослідників ставлять під сумнів навіть його слов'янське походження.

За однією з версій, Іван Підкова був братом молдавського господаря Іоанна III Лютого. За іншою – походив з роду Баторіїв, і свого часу втік до козаків через родинні суперечки. Третя версія знаходить у Підкови вірменське коріння. Деякі з сучасних істориків взагалі вважають Івана Підкову самозванцем [14, с. 23]. Серед прихильників цієї версії потрібно назвати румунського дослідника К. Джуреску, який вважав, що в Молдавському князівстві в XVI ст. існував феномен молдавського самозванства «авантюрно-гайдуцької моделі» [15, с. 68].

Наприкінці 1577 р. Підкова із загоном козаків переправився через Дністер, вступивши в Молдавське князівство. Наприкінці листопада під Яссами відбулася вирішальна битва, під час якої козаки продемонстрували високий рівень військового мистецтва. Крім того, до козаків перейшла й частина молдавської армії господаря Петра IV Кульгавого [6, с. 230], що дозволило об'єднаному війську перемогти. З тріумфом Іван Підкова вступає до Ясс, де його проголошують господарем Молдавського князівства. Турецький султан Мурат III так повідомляє трансільванському воєводі Христофору Баторія про ці події: «... нещодавно вступив у Молдавію зрадник, який змовившись з місцевими боярами, 11 числа минулого місяця перейшов річку Юрлу (кордон Молдавії), й тепер перебуває в цій країні. ... Біля Ясс ... турки билися з ним..., однак ... переконалися, що не впораються з ним, ... ворог увійшов до Ясс» [7, с. 93-94].

Надовго утриматися на молдавському престолі українському козаку не вдалося: його господарювання продовжувалося лише кілька місяців. Постійні напади з боку Петра IV, турків, волохів змусили Івана Підкову покинути Ясси й відступити за Дністер. Пізніше його було схоплено поляками, привезено до Львова, де за рішенням королівського суду присуджено до страти.

Перебуваючи нещодавно в місті Сороки (Республіка Молдова), автор почула розповідь про страту Івана Підкови від директора музею Сорокської фортеці Ніколає Булата. Наведемо частину його розповіді: «Коли Івана Підкову привели на Ринкову площу, де біля церкви Успіння було споруджено ешафот, суддя запитав у нього про останнє бажання. Козак попросив розв'язати йому руки, аргументуючи, що він не злодій, і руки в нього чисті. Після того, як українцю розв'язали руки, він звернувся до присутніх польських шляхтичів: «Невже поляки бажають стратити мене, наче тварину, на соломі? Я лицар, і хочу загинути на килимі, як личить лицарю!». Принесли килим. Іван Підкова попросив келих вина. Відпивши з нього, він звернувся до присутніх з промовою: «Сьогодні ваш трусливий король продає моє життя туркам! Але завтра турки захочуть купити ваше життя! І він його також продасть!». Після цього Іван Підкова, поклавши голову на плаху, скомандував кату – бий!».

Італієць Пилип Талдукчі з Кракова в листі до Джованні Баттиста Кончини графа делла Пенна з Флоренції розповідав інакші подробиці страти Івана Підкови: «О 14 годині його (*І. Підкову – авт.*) привели на площу. Його не було зв'язано та ніхто не

тримав його руки за спиною, що було дозволено королівською милістю. ...Підкова двічі обійшов площу, ...показуючи, що не боїться смерті... Один з присутніх, щоб показати, що вирок виконано, взяв його голову та тричі показав народу. В той момент дало про себе знати велике народне співчуття ..., що якби б не були прийняті серйозні заходи, то можна було б чекати повстання...» [7, с. 98-99]. Так закінчилося життя славного козака Івана Підкови і черговий етап українсько-молдавських взаємин.

Ім'я Івана Підкови стало популярним серед молдавського та українського народів. З 1578 по 1592 рр. козаки здійснили 14 походів до Молдавського князівства, причому в більшості з них козацькі ватажки видавали себе за братів Підкови. «Господар Молдавії Петро доповідає, що знову розбійник під ім'ям брата минулого розбійника (*І. Підкови – авт.*) зібрав понад дві тисячі поляків, козаків, бомбардирів й з кровопролиттям вдерся в Молдавію...», – повідомляв у листі до польського короля Стефана Баторія турецький султан Мурат III в 1578 р. [7, с. 94-95]. У 1590 р. Мурат III звертається до польського короля Сигізмунда III Вази з жорсткою вимогою припинити походи козаків: «Ось уже сім років, ... ваші козаки, вторгаються в наші володіння, ... випалили наші фортеці Білгород, Тигину, Одь, ... мусульман, наших підданих, убили мечем, а багатьох їх жінок, синів і дочок взяли у полон... Розбійників-козаків, що вчинили ці злочини розшукайте всіх до одного та вбийте, щоб пам'яті про них не залишилося...» [7, с. 113-114].

Основною метою походів було вигнання турків і татар з Молдавського князівства та завоювання молдавського престолу з метою утворення козацько-молдавської держави. Двоє з козацьких ватажків (Олександр і Петро Козак) на нетривалий час навіть захопили господарський трон Молдови, однак довго протриматися не змогли [6, с. 230].

Чергова спроба об'єднати зусилля українців і молдаван у боротьбі проти Османської імперії припадає на 90-ті роки XVI ст. І знову ми спостерігаємо за активним втручанням козаків у внутрішнє життя Молдавського князівства з метою надання допомоги тому чи іншому претенденту на престол. У травні 1591 р. «козаки, ... прийняли до себе ... Лазаря, який видає себе за сина молдавського господаря, ... збираються привести його в Молдавію», – зазначав у рапорті молдавському господарю Петру Кульгавому капітан Станіслав Гольський [7, с. 116]. Важливо, що в Молдавському князівстві та сусідніх державах добре розуміли значення союзу молдавських і волоських господарів з козаками для успішного ведення антитурецької боротьби. Цей союз огородив би кордони князівств від нападів кримських татар та надав би можливість розвернути військові дії на Балканах. Навіть самі звернення до козаків, що з'являються в документах тих часів, є яскравим підтвердженням вагомості і значення козацтва для князівства. «Вельможний пан гетьман і лицарство запорозьке, возлюблені наші пани та приятелі!», – звертається один з молдавських господарів до козацького гетьмана [7, с. 121-122]. Молдавський господар Стефан Резван запрошує козаків до себе на службу: «...всьому лицарству козацькому, друзям нашим, із завіренням в дружбі. ... Як ми писали раніше, запрошуючи ваші лицарські милості до нас на службу проти невірних і ворогів наших, так і тепер просимо» [7, с. 124].

1595 р. на політичній арені молдаво-волосько-козацько-турецького протистояння з'являються Григорій Лобода і Северин Наливайко. В цьому році війська Наливайка разом з молдаванами, угорцями, австрійцями вели боротьбу проти буджакських татар. Об'єднаному війську вдалося захопити Бендери, Кілію, Білгород (Аккерман) й тривалий час контролювати територію Північної Бессарабії [17, с. 64]. Як зазначає історик В. Статі, в загонах Лободи і Наливайка воювало багато молдаван [16, с. 193]. У планах С. Наливайка було створення в Молдавії козацької держави під протекторатом польського короля, про що він повідомляв у своєму листі. Однак

поляки не пристали на таку пропозицію, а разом з турками виступили проти об'єднаних військ. Похід українських козаків закінчився поразкою та відступом за Дністер.

Влітку та восени 1652 р. українці взяли участь у відомій Хотинській битві. 40 тис. козаків на чолі з Петром Сагайдачним прибули під Хотин на допомогу війську польському. Битва закінчилася поразкою Туреччини, а козаки, за інформацією молдавського літописця Мирона Костіна, були найбільш серйозним супротивником для турків. Турецький султан навіть встановив винагороду в 50 золотих за голову кожного вбитого козака [6, с. 231].

Зачепили Молдову й події Національно-визвольної революції середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького. Розраховуючи створити могутню, вільну і сильну Україну, Хмельницький сподівався не лише на військові перемоги, а й на дипломатичні. Молдавське князівство мало стати бажаним союзником гетьмана, а українсько-молдавські взаємовідносини відіграли важливу роль у дипломатичному становленні молодого козацької держави [2, с. 188].

Коли в 1650 р. в Молдавію вдерлися кримські татари, запорожці ввійшли на територію князівства й зайняли столицю Ясси. Молдавський господар Василь Лупул (який був не в захваті від перспектив союзу з Хмельницьким) змушений був піти на підписання угоди. Богдан Хмельницький прекрасно розумів ненадійність цієї угоди (В. Лупул, підписавши угоду, відразу наражався на невдоволення з боку Порти та Речі Посполитої), тому запропонував скріпити союз шлюбом між своїм сином Тимошем та донькою Лупула Роксандою*. Фактично це був масштабний «молдавський проект» Богдана Хмельницького, який включав цілу низку позицій: налагодження родинних зв'язків з монаршими сім'ями Європи через шлюб сина Тимоша і доньки господаря Молдови; нейтралізація впливу Речі Посполитої на Молдавське князівство; зближення з Семиградщиною і Волощиною; залучення до союзу Януша Радзивіла (фактичного господаря Великого князівства Литовського), який був одружений з другою дочкою Василя Лупула – Марією.

Події, пов'язані з цим шлюбом, стали улюбленим сюжетом для багатьох дослідників: істориків, літописців, літераторів та ін. «Сьогодні війни ведуться тільки заради придбання нової території, або збереження якогось режиму, – зазначає класик румунської літератури Георгіє Асакі. Однак Молдова, наче друга Троя, може бути останнім прикладом завзятої боротьби через таку ж прегарну царівну, як і легендарна Єлена Лакедонянка, але, без сумніву, ще вродливішу» [18, с. 142]. Тимош Хмельницький також отримав найвищі оцінки в літописах та народних переказах: «Він був улюбленцем батька, мав гарні здібності та виховання, явив чимало прикладів відваги, хоробрості, розуму та твердої волі. ... Він був правою рукою батька, і якби не помер так невчасно, міг би мати рішучий вплив на становище придунайських князівств. ... Живи він довше, хто зна, інакше, може бути, склалася б історія самої України» [19, с. 106].

Сучасні українські історики Антоній і Аркадій Мойсеї провели докладний аналіз праць румунських авторів, які торкалися в своїх роботах означених подій. Серед найбільш відомих імен – Георгіє Асакі, Ніколає Гане, Константин Гане, Міхаїл Садовяну, Ельвіра Богдан, Ольга Андріч та ін. [2, с. 189]. На їх думку, можна виокремити два основних підходи у сприйнятті подій, пов'язаних з цим шлюбом: романтична любов двох молодих сердець; вимушена акція, здійснена з політичних міркувань [2, с. 191].

На думку історика С. Венгрженовського, в першій половині XVII ст. Молдавське князівство являло собою тип слов'янської держави з додаванням візантійсько-болгарських форм, але з переважаючим складом і характером молдаван [19, с. 107].

Василь Лупул, господар Молдови, в шлюбі з магометанкою – принцесою-черкеською мав двох доньок, «які своєю вродою й обдаруваннями затьмарили всіх своїх сучасниць» [18, с. 143]. Старша вийшла заміж за головного воєначальника Польщі князя Радзівіла, а Роксанда, яка на думку сучасників була вродливішою за сестру, причарувала серце одночасно п'яти іноземних королів і принців. Проте батько, виходячи з зовнішньополітичних стратегічних міркувань, не дав згоду на шлюб жодному. Не пристав Лупул спочатку й на пропозицію Богдана Хмельницького, однак згодом був змушений дати згоду.

Г. Асакі так описує ці події: «У лаконічному й малослівному трактаті 1651 р., підготовленому латинською самим Богданом, за Василем Лупу залишився молдавський трон, були викладені умови весілля, визначено посаг Руксанди в розмірі 600 тис. талерів (9 мільйонів лей), а молдаванам заборонялося допомагати полякам» [19, с. 110].

2 червня 1652 р. відбулося весілля Роксанди й Тимоша Хмельницького (хоча Т. Цисельський називає іншу дату – 1 вересня [3, с. 3]), а на початку вересня гетьманич з молодою дружиною повернувся на батьківщину. За твердженням дослідників А. і А. Мойсеїв, не можна відкинути думку деяких українських авторів, які стверджують, що «між Тимошем і Розандою не існувало та й, власне, не могло існувати палкої пристрасті, адже вони жодного разу не зустрічалися, їх об'єднувала значно більша, аніж любовний потяг, сила – великий політичний розрахунок!» [2, с. 190].

Однак сімейне життя молодят продовжувалося недовго. В червні 1653 р. при обороні Сучави Тимош Хмельницький загинув, і разом з ним припинив своє існування так званий «молдавський проект» Богдана Хмельницького. М. Грушевський зауважував: «Протягом цілого року, навіть трохи більше, Тиміш Хмельниченко і його шлюб з господарівною, а потім нещаслива смерть від неприязельської кулі, привертала увагу не тільки самої України, але всього комплексу земель, що її оточували. Новіших письменників захоплювала коротка як блискавиця кар'єра сих двох молодожонів – чигиринського козака і волоської господарівни, що блиснули на політичній овиді і згасли як метеор...» [20, с. 110].

Після загибелі чоловіка Роксанда ще деякий час перебувала в Чигирині, Суботіві, а 1666 р. повернулася до Молдавського князівства, де загинула 1686 р. від рук козаків, що входили до складу польських загонів у фортеці Нямц. Румунський автор Костянтин Гане зазначав, що «...її нещастя популяризували, ... вони запали глибоко у шире серце румуна, завжди готового стати на бік нещасного або несправедливо ображеного» [21, с. 264].

Окрім суто «любовної» лінії, історики торкалися питання ставлення молдавського населення до козаків. Тут ми знаходимо як позитивні, так і негативні підходи. Серед позитивних якостей, якими наділяли козаків мешканці Молдавського князівства, були вірність даному слову, військова майстерність, мужність, сміливість і відвага. Однак виділяли й негативні риси, такі як жорстокість, дикість, схильність до розбою і грабінництва [2, с. 192-193]. Цілком зрозуміло, що в розрізі історичної епохи українські козаки сприймалися населенням Молдавії неоднозначно.

У другій половині XVII ст. окремі представники запорозьких козаків продовжували боротьбу з турками. Так, у 1664-1673 рр. отаман Іван Сірко здійснив кілька походів на Дністер; 1683-1684 рр. запорожці під керівництвом Івана Куницького надали допомогу молдавському господарю Стефану Петричейку, розгромивши татар в Буджаку [13, с. 38]. Спільні бойові дії молдаван і козаків продовжувалися понад століття. Як і раніше, деякі з козацьких ватажків намагалися заволодіти господарським престолом Молдавії.

Звичайно, нами розглянуто не всі питання молдавсько-українських стосунків періоду XVI-XVII ст. Описані події залишили суттєвий відбиток в історії

Молдавського князівства й України. Наведені факти свідчать, що запорозькі козаки відіграли помітну роль в боротьбі за Молдавію, а взаємодопомога та спільна боротьба проти турків і татар сприяли закладенню ґрунтовних підвалин для подальших дружніх дипломатичних та міжетнічних стосунків.

* В літературі ім'я молдавської князівни зустрічається в різних варіантах – Розанда, Домна-Розанда, Домна Локсандра, волоська господарівна Домна, Роксанда, Роксандра, Руксандра. В оригіналі донька Василя Лупула грецькою мовою підписувалась: Роксандра [2, с. 201].

1. Панашенко В. В. Допомога українських козаків братньому молдавському народу в боротьбі проти турецьких поневолювачів (XVI ст.) / В. В. Панашенко // Феодалізм. Економіка. Культура. – К., 1986. – С.42-59.

2. Мойсей А. Українці в етнокультурних стереотипах румунів та молдаван (2). Одруження Тимоша Хмельницького та Роксандри Лупул у румунських джерелах / Антоній Мойсей, Аркадій Мойсей // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2013. – Т. 2. – С. 187-204.

3. Щербак В. О. Зростання чисельності українського козацтва (кінець XVI – середина XVII ст.) / В. О. Щербак // Наукові записки. – Історичні науки. – Т. 19. – С. 37-41.

4. Брилинська Б. Козацтво та пограничність українського типу культури / Б. Брилинська // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – 2012. – Вип. 15. – С. 204-212.

5. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.) / Под ред. Д. М. Драгиева. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 464 с.

6. Драган Н. Запорожцы и молдаване: боевое содружество XVI-XVII вв. / Н. Драган // Русин. – 2008. – № 1-2 (11-12). – С. 227-232.

7. Молдавия и Россия. Исторические связи и сотрудничество, 1480-1818 гг. : Документы и материалы / сост.: Василий Стати. – Кишинев: Б.и., 2017. – 696 с.

8. Огуй О. Д. Історія обігу грошових одиниць та найменувань на Буковині. Молдавський період / О. Огуй. – Част. 2: 1475-1585. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – 304 с.

9. Балух О. Буковина у складі Молдавської держави у 1539-1563 рр. / О. Балух // Наукові записки з української історії. – Вип. 31. – 2012. – С. 10-15.

10. Уривалкін О. М. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі / О. М. Уривалкін, М. О. Уривалкін. – К.: Дакор, КНТ, 2008. – 395 с.

11. Доброжанський О. Хотинщина: історичний нарис / О. Доброжанський, Ю. Макар, О. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 462 с.

12. Батюк Т. Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст. : історіографія проблеми / Т. Батюк // Дрогобицький краєзнавчий збірник ДДПУ імені Івана Франка. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 189-200.

13. Циганенко Л. Сухопутні та морські походи запорозьких козаків у Придністров'я та Придунав'я / Л. Циганенко // Українське Придунав'я: історичні парадигми буття і сучасність // Зб. наукових праць. – Вип. II. – Київ, 1997. – С. 24-44.

14. Боднарюк Б. М. Иван Подкова или Никоаре Крецул (к проблеме самозванчества в Молдавии в 70-х гг. XVI в.) / Богдан Михайлович Боднарюк, Ярослав Михайлович Яновский // Смутное время в России. Конфликт и диалог культур. – 2012. – С. 23-28.

15. Джуреску К. К. (Giurescu C.C.) Трансильванія в історії румунського народу / К. К. Джуреску. – Бухарест: Меридіане, 1968. – 132 с.
16. Стати В. Історія Молдови / Василе Стати. – Кишинев: S.p., 2002. – 480 с.
17. Циганенко Л. Козацький слід у Південній Бессарабії / Л. Циганенко // Українське Придунав'я. Історія, етнографія, мова. Тези доповідей регіональної науково-практичної конференції. – Ізмаїл, 1996. – С. 63-70.
18. Асакі Г. Князівна Руксанда (Історична повість). З румунської переклав Микола Богайчук / Г. Асакі // Питання літературознавства. – Чернівці. – Вип. 6 (63). – 1999. – С. 142-155.
19. Венгрженевский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого (Эпизод из истории малорусско-молдавских отношений) / С. Венгрженевский // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С. 106-111.
20. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1991. – (Пам'ятки історичної думки України). – Т. 9, розділ V.
21. Gane C. Domnişoale lui Vasile Lupu / C. Gane // Trecute viei de doamne şi domnişoale. – Iaşi: Junimea, 1971. – Vol. 1. – P. 264-285.
22. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX вв.) / Под ред. Д. М. Драгнева. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 464 с.

Цыганенко Л. Украинско-молдавские связи XVI – XVII вв.: военно-политический контекст.

В статье рассматриваются события, связанные с одним из этапов украинско-молдавских отношений в период с 1538 по 1685 годы. Определена роль и место украинских казаков во внутриполитической жизни Молдавского княжества. Приведенные факты свидетельствуют о том, что запорожские казаки сыграли заметную роль в борьбе за Молдавию, а взаимопомощь и совместная борьба украинцев и молдаван против турок и татар способствовали созданию прочных основ для дальнейших дружественных дипломатических и межэтнических отношений.

Ключевые слова: казачество, Молдавское княжество, союзничество, Дмитрий Вишневецкий, Иван Подкова, Тимош Хмельницкий, Роксанда Лупул.

Tsyganenko L. Ukrainian and Moldovan Relations in the 16th and 17th centuries: military-political context.

The events related to one of the stages of Ukrainian and Moldovan relations during the period from 1538 to 1685 are considered. The role and place of the Ukrainian Cossacks in the internal political life of the Moldavian Principality is determined. The facts mentioned in the article indicate that the Zaporozhian Cossacks played a prominent role in the struggle for Moldova, and mutual assistance and the joint struggle of Ukrainians and Moldovans against Turks and Tatars contributed to the creation of solid foundations for further friendly diplomatic and interethnic relations.

Key words: Cossacks, Principality of Moldavia, alliance, D. Vishnevetsky, I. Podkova, Timosh Khmelnitsky, Roksanda Lupul.

УДК 930.253(477.74)

**АРХІВНА СПАДЩИНА БЕССАРАБІЇ:
ДОКУМЕНТИ КОМУНАЛЬНОЇ УСТАНОВИ «ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ АРХІВ»
ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ
ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

В. Дроздов

*кандидат історичних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

У статті проаналізовано фонди Комунальної установи «Ізмаїльський архів», які містять джерельну інформацію про історію міст Південної Бессарабії ХІХ – початку ХХ ст. Визначено ступінь збереженості й повноти архівних фондів, вказано на цінні архівні документи, які відображають політико-адміністративний статус міст, особливості їхнього економічного та соціокультурного розвитку, соціальної й етнічної структури населення, основні напрями діяльності місцевих органів влади та міського самоврядування.

***Ключові слова:** архівні джерела, Комунальна установа «Ізмаїльський архів», міська історія, Південна Бессарабія.*

У сучасній вітчизняній історичній науці вивчення міської історії є одним із актуальних напрямів дослідження. Відома українська дослідниця проблем історичної регіоналістики й урбаністики Я. Верменич зазначає: «У кожного міста – своє обличчя, своя, вироблена тривалим історичним досвідом, система самоорганізації людських співтовариств» [1, с. 6]. З приєднанням Бессарабії до складу Російської імперії в 1812 р. й початком колонізації південної її частини активізувалися урбанізаційні процеси в цьому регіоні. Південнобессарабські міста (Аккерман, Ізмаїл, Кілія, Рені та Болград) упродовж ХІХ – початку ХХ ст. стрімко розвивалися і стали політико-адміністративними, економічними та культурними центрами краю. Розташування міст на прикордонні Російської імперії та важливих торговельних шляхах, особливий адміністративний статус території, міграційні процеси й перебування південної частини Бессарабії з 1856 по 1878 рр. під владою Молдовського й Румунського князівств вплинули на соціальний та етнічний склад міського населення й сприяли формуванню неповторного міського простору.

Вивчення міської історії Південної Бессарабії ХІХ – початку ХХ ст. можливе завдяки наявності різних типів джерел, серед яких найбільший масив складають документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні та ін.), що зберігаються в архівних установах. Особлива роль у збиранні й збереженні документів з історії Південної Бессарабії належить Комунальній установі «Ізмаїльський архів», у якій налічується 2 493 фонди з більш ніж 270 000 справ [2]. Історія архіву розпочалася з 1945 р., коли обласний державний архів було переведено з Білгород-Дністровського до Ізмаїла. У 1954 р. його перетворено на філіал Одеського обласного архіву в м. Ізмаїл, а в 1997 р. – реорганізовано в Ізмаїльський відділ Державного архіву Одеської області. Нинішню назву і статус архів отримав у 2003 р. Документи ХІХ – початку ХХ ст., що зберігаються в архіві, відображають діяльність адміністративних установ, органів міського, станового й повітового управління, поліцейських, жандармських, судових, військових, митних і карантинних установ, навчальних та релігійних закладів [3].

Документальні матеріали архіву є цінними джерелами для багатьох науковців, які займаються вивченням історії південнобессарабських міст ХІХ – початку ХХ ст.

У свою чергу, активізація наукового інтересу до міської історії регіону сприяє введенню до наукового обігу чималої кількості архівних джерел. На матеріалах Комунальної установи «Ізмаїльський архів» базуються наукові публікації Л. Циганенко [4], О. Бачинської [5], О. Балицького [6], В. Дроздова [7], І. Гаврільченко [8] та ін., у яких висвітлюються різні аспекти соціальної й етнічної структури міського населення, економічного й соціокультурного розвитку міст Південної Бессарабії. Джерелознавчі дослідження, у яких характеризуються документи цього архіву щодо окремих наукових проблем, були здійснені Л. Левченко [9], Є. Бутаковою [10] та М. Башли [11].

Метою статті є аналіз фондів Комунальної установи «Ізмаїльський архів» (далі КУІА), в яких зберігаються документи з історії південнобессарабських міст ХІХ – початку ХХ ст.

Значна кількість відомостей про розвиток міст Південної Бессарабії зберігається у фондах канцелярій органів місцевої влади та міського самоврядування. Серед них лише фонд Аккерманської міської думи [12] містить документи, що відображають історію міста впродовж усього ХІХ ст. Аккерманська міська дума була створена в 1818 р. та припинила своє існування у 1918 р. після захоплення Бессарабії Румунським королівством. Вона була виконавчим і господарсько-розпорядчим органом місцевого самоврядування й займалася всіма господарськими, фінансовими, будівельними та торгівельними справами. У 1871 р. її господарсько-виконавчі функції були передані міській управі, а за думою зберігалися лише розпорядчі функції.

Документи Аккерманської міської думи за 1819-1917 рр. поступили до КУІА в 1945 р. від Центрального державного архіву МРСР у кількості 1002 одиниці зберігання. На сьогодні цей фонд включає 1027 справ. За підрахунками архівістів, за 100 років існування міської думи повинно було накопичитися близько 68 тис. справ [12, арк. 1]. Отже, наявні документи фонду фрагментарно розкривають діяльність думи. Крім того, переважна більшість справ – це документи за 1819-1830 рр., і лише 23 справи – за 1833-1917 рр. Адміністративно-політичний розвиток Аккермана, діяльність органів місцевої влади й міського самоврядування в 20-30-х рр. ХІХ ст. дозволяють вивчити Укази Сенату та Бессарабського обласного уряду, приписи Бессарабського цивільного губернатора й журнали засідань міської думи.

Статистичні дані про кількість населення, його національний і соціальний склад містять книги переписів населення за 1819, 1823-1824, 1828-1830 рр., а також ревізькі сказки малоросійського товариства (1850, 1858-1859 рр.). Цінні відомості про міське середовище і зміни архітектурного обліку міста знаходяться в справах про план міста Аккермана за 1815 р., будівництво дерев'яної пристані на Дністровському лимані (1826-1831 рр.), лікарні та поштової станції (1828 р.), кам'яного моста (1828-1833 рр.) тощо. Також у фонді зосереджені документи, в яких розкривається стан господарського, торгівельного й фінансового розвитку міста та рівень життя міського населення. Крім фонду міської управи, відомості про населення Аккермана, його національну й соціальну структуру, про кількість заводів і фабрик, а також про навчальні заклади та лікарні міста містяться у фонді Аккерманської земської управи (ф. 47).

Документація органів міського самоврядування придунайських міст Ізмаїла, Кілії та Рені представлена у фондах КУІА лише з кінця 70-х рр. ХІХ ст. Відомості про історію цих міст у 1812-1830 рр. містяться в документах, що зосереджені у фондах поліцейських установ. Так, серед матеріалів фонду Кілійської міської поліції [13] значний інтерес становлять статистичні відомості про стан народонаселення, сільського господарства і промисловості (1828-1830 рр.), справи про довідкові ціни на продовольство, фураж, робочу силу й будівельні матеріали, про відкриття базарів і

ярмарків у Ізмаїлі, Кілії та Рені, про відведення землі для будівництва домів, а також журнали й ухвали міської поліції та квартирної комісії.

Серед документів, що зберігаються у фонді Ізмаїльського міської поліції [14], заслуговують на увагу формулярні описи мешканців фортеці Ізмаїл і міста Тучков із вказівкою національного складу та попереднього місця проживання (1810-1811, 1820 рр.), припис Бессарабського цивільного губернатора від 26 листопада 1812 р. про перейменування передмістя фортеці Ізмаїл у місто Тучков, відомості про стан народонаселення, сільського господарства, промисловості й житлового будівництва, книги реєстрації домовласників та будівель міста Тучков і фортеці Ізмаїл для розквартирування військових частин, відомості про кількість старообрядницьких молитовних будинків, монастирів та каплиць (1826 р.), приписи Бессарабського цивільного губернатора, командуючих військових частин, коменданта фортеці Ізмаїл про підготовку міста до зустрічі імператора (1828 р.).

Стратегічне розташування м. Ізмаїла й необхідність укріплення позицій на Дунаї стали причинами утворення в 1830 р. Ізмаїльського градоначальства, до складу якого увійшли міста Ізмаїл, Кілія, Рені, а також селища Кугурлуй, Саф'яни, Броска, Хаджи-Курди, Гасан-Аспага, Кислиця, Муравльовка, Чимашир і Вилкове. Ізмаїльському градоначальнику, яким було призначено С. О. Тучкова, підпорядковувались коменданти фортець Ізмаїла й Кілії, прикордонна й прикордонно-карантинна служби. У зв'язку з ліквідацією посади ізмаїльського градоначальника у грудні 1835 р. управління градоначальством було передано Бессарабському цивільному губернатору (з 1836 р. – Бессарабський військовий губернатор).

Фонд 56 «Канцелярія Ізмаїльського градоначальника» [15] зосереджує значний масив документальних матеріалів з історії придунайських міст, що входили до градоначальства. Загалом фонд включає 617 справ за 1828 і 1830-1856 рр. Документи канцелярії губернатора з січня 1836 р. по 1856 р., що раніше зберігалися в окремому фонді (ф. 526), стосуються лише управління Ізмаїльським градоначальством. Слід зазначити, що лише 30 справ фонду включають документи за 1843-1856 рр.

Окрім указів і розпоряджень центральних та місцевих органів влади, відомостей про кількість народонаселення, стан промисловості, фінансів і житлового будівництва, на особливу увагу заслуговують справи про будівництво в Ізмаїлі Покровського собору в 1821-1831 рр., кам'яного гостинного двору з 62 лавками в 1831-1837 рр., про зарахування болгар-колоністів до числа жителів м. Рені (1831 р.), про стан і розвиток торговельного пароплавства по Дунаю через порти Ізмаїл та Рені (1832 р.), про заснування в Ізмаїлі грецького училища (1832 р.), про зруйнування старих будівель у фортеці Ізмаїл і переселення їх власників у місто (1833 р.), про встановлення кордону між колоніями задунайських переселенців і м. Рені (1833 р.), про формування в м. Ізмаїлі жандармської команди (1834 р.), про звільнення від займаних посад бургомистра й секретаря Кілійської ратуші у зв'язку зі зловживанням службовим становищем (1834 р.), про відшкодування шкоди за спалене майно, будинки, розміщення шпиталів під час епідемії чуми в 1829 р., про будівництво косяголу в м. Ізмаїлі (1840 р.), про утворення в м. Рені ланкастерського училища (1842 р.).

За рішенням Паризького трактату 1856 р. Ізмаїльський повіт переходив під владу Молдавського князівства (з 1861 р. – Румунського князівства). Період перебування під молдовською й румунською владою, який тривав з 1856 по 1878 рр., не представлений у фондах КУІА. Лише з поверненням краю до Російської імперії в 1878 р. і створенням міських органів самоврядування накопичуються документи, які зосереджуються в фондах міських управ Ізмаїла (ф. 2), Рені (ф. 3) та Болграда (ф. 292). При цьому, відсутні практично справи Кілійської міської управи, а незначні відомості про її діяльність містяться у фонді Вилковської посадської управи (ф. 4).

Міська управа – це виконавчо-розпорядчий орган комунальної ради, яка обиралася в придунайських містах замість міської думи у зв'язку зі збереженням в Ізмаїльському повіті форми виборності до міського самоврядування за румунським комунальним законом 1874 р. Управа завідувала всією податковою системою, експлуатацією міського нерухомого майна, сприяла розвитку торгівлі, займалась благоустроєм міста, народною освітою й охороною здоров'я, утримувала поліцію, в'язницю та пожежний обоз тощо.

Справи Ізмаїльської міської управи надійшли до КУІА в 1945 р. у кількості 747 одиниць зберігання [16, арк. 2]. На сьогодні їх кількість становить 779 справ за 1878-1919 рр. Отже, склад фонду далеко не повний. Більша частина справ має фінансовий характер, а справи розпорядчого характеру майже відсутні. Журнали засідань комунальної ради збереглися частково за 1906, 1917 і 1918 рр. Незважаючи на це, документи фонду дозволяють вивчити різні аспекти політико-адміністративного статусу, економічного й соціокультурного розвитку міста, трансформації міського простору, а також повсякденного життя населення Ізмаїла.

Серед документів, що розкривають господарсько-фінансову діяльність міської управи, значну інформаційну цінність мають бюджети міста, кошториси доходів і витрат, справи про накладання й стягнення казенних, земських та міських зборів, встановлення нових податків, окладні листи для платежів казенних податей мешканцями міста, про передачу мешканцям міста і його передмість міської орної землі, садів, городів та рибних ловель, про встановлення й підвищення орендної плати, про видачу промислових свідоцтв і проведення ярмарків, про здавання у відкупне утримання мір та ваг, міських лавок, шлагбаумів і переправ. Важливим документом, що свідчить про поступове збільшення міської площі Ізмаїла, появу нових вулиць є план міста за 1908 р. (спр. 451). Діяльність органів міського самоврядування щодо благоустрою міста розкривають справи про спорудження міського водопроводу, електричного освітлення, будівництво й ремонт нових будівель, мощення й ремонт доріг та мостів.

У фонді зосереджені справи, що висвітлюють діяльність управи у сфері народної освіти й охорони здоров'я, зокрема про відкриття народних училищ та бібліотеки, про виділення коштів на їхнє утримання, про прийом і звільнення вчителів, про заходи щодо боротьби з інфекційними захворюваннями, про санітарний стан міста, про утримання лікарень та аптек.

Рівень життя населення Ізмаїла дозволяють вивчити документи, в яких наводяться довідкові ціни на продукти першої необхідності, промислові й будівельні матеріали та робочу силу, а також продовольче забезпечення. Значна кількість справ містить відомості про утримання військових частин, поліції й пожежної команди, про клопотання мешканців щодо зарахування або відрахування їх з числа мешканців міста. Крім того, в архівних документах фонду зберігаються матеріали, в яких відображено діяльність міської управи в умовах Першої світової війни та Лютневої революції, а також зміни у міському управлінні, викликані окупацією краю Румунським королівством у 1918 р.

Фонд Болградської міської управи також неповний і містить лише 254 справи, які охоплюють період з 1879 по 1918 рр. [17]. Це, переважно, документи майнового характеру, зокрема клопотання мешканців про видачу їм посвідчень на право володіння нерухомим майном і протоколи засідань комунальної ради про їхню видачу. Частина документів фонду відображає податкову й фінансову політику міських органів влади та місцевого самоврядування, проте бюджети міста присутні лише за 1885 та 1913 рр. Окремі протоколи міської комунальної ради й постанови міської управи, що містяться у фонді, не дозволяють комплексно вивчити діяльність органів міського самоврядування, адже їх кількість є доволі незначною. Інтерес становлять статистичні відомості про стан промисловості й народонаселення, справи

про вибори до міських і земських органів самоврядування, про діяльність міської управи щодо благоустрою міста, розвитку народної освіти та охорони здоров'я. У фонді зосереджено цінний матеріал про становище міста в 1917-1918 рр., який включає 26 справ, зокрема протоколи засідань міської думи, журнали засідань Болградської міської продовольчої управи, листування з комендантом міста й начальником 13 румунської дивізії, список солдат-виборців для виборів до установчих зборів.

Ще менший за кількістю справ фонд Ренійської міської управи, який включає лише 110 одиниць зберігання за 1879-1917 рр. [18]. При цьому взагалі відсутні документи управи за 1892, 1905 і 1915 рр. Велику цінність мають документи, що відображають основні напрямки діяльності міської управи, зокрема протоколи засідань і постанови Ренійської міської ради за 1882, 1887, 1906-1907, 1913-1914 рр., а також справа про вибори до міської ради в 1888 р. Фінансову діяльність управи у 80-х рр. XIX ст. та на початку XX ст. дозволяють вивчити касові книги, кошториси, книги й річні звіти про прибутки та видатки управи, а також квитанційні книги зі збирання міських податків. Документи про діяльність управи щодо благоустрою міста, розвитку народної освіти та охорони здоров'я зустрічаються у фонді доволі рідко.

Крім фондів місцевих органів влади й міського самоврядування значна кількість архівних матеріалів з міської історії Південної Бессарабії зосереджена у фондах поліцейських, судових, митних і карантинних установ та навчальних закладів.

Діяльність поліцейських органів міст Ізмаїла й Кілії можна дослідити за документами вказаних раніше фондів [13; 14]. У них, переважно, зберігаються журнали й ухвали міської поліції, квартирної комісії, справи про перевірку, розшук і затримання осіб, а також відомості про довідкові ціни на продовольство, фураж, перевезення вантажів, будівельні матеріали та робочу силу. Особливу цінність мають ревізькі сказки населення Кілії й Вилкового за 1834-1836 рр., які містяться у фонді Кілійської міської поліції, статистичні відомості про народонаселення, сільське господарство і промисловість за 1836-1837, 1841, 1843-1846, 1848-1852 та 1854 рр., а також справа про проведення в Кілії 9-го народного перепису в 1850 р.

Серед матеріалів Ізмаїльської міської поліції особливо заслуговують на увагу справи про перевірку проведення 8-го народного перепису в 1835 р., про кількість народонаселення, стан промисловості, торгівлі й освіти в місті за 1847 та 1856 рр., а також ревізька сказка народного перепису 1850 р. малоросійського товариства міста й посімейні списки міщан за 1854 р. з вказівкою майнового становища. Документи Ізмаїльського міського поліцейського управління за 1883-1914 рр. збереглися в невеликій кількості й містяться лише в 11 справах фонду.

Судовими справами купців і міщан в Аккермані та Ізмаїлі займалися міські магістрати. В Аккермані магістрат функціонував з 1824 р. і був ліквідований у 1866 р. у зв'язку із запровадженням інституту мирових суддів. Фонд Аккерманського міського магістрату включає 646 одиниць зберігання [19], зокрема укази й приписи центральних та місцевих адміністративних установ, журнали засідань магістрату, книги запису актів, векселів, позикових листів, духовних заповітів, книги видачі паспортів і видів на проживання. Ізмаїльський міський магістрат проіснував з 1828 по 1856 рр., проте фонд магістрату (ф. 584) налічує лише 5 справ за 1831, 1844-1845 і 1850 рр. У містах Кілія та Рені замість магістратів у 1828 р. були засновані ратуші, які були адміністративно-господарськими й судовими органами міського самоврядування і проіснували до 1856 р. Їхні фонди є нечисленними: ф. 592 «Кілійська міська ратуша» містить 25 справ за 1831-1855 рр., а ф. 668 «Ренійська міська ратуша» – лише одну справу за 1832 р.

Крім магістрату й міської думи, з 20-х рр. XIX ст. в Ізмаїлі функціонував комерційний суд, фонд якого зберігається в КУІА [20]. Суд займався розглядом

торгівельних угод, справ про піклування й торгівельну неспроможність, вексельних позовів, видачею оціночних свідоцтв і збиранням комерційного мита. Склад фонду налічує 973 одиниці зберігання за 1825-1857 рр. і містить журнали засідань суду та його рішень й ухвал, справи про видачу патентів на мореплавні судна, укладання купчих актів на нерухоме майно, узаконення духовних заповітів, призначення портових маклерів та публічних нотаріусів, стягнення боргів тощо.

Значення південнобессарабських міст як важливих торговельних і прикордонних пунктів розкривається в документах фондів канцелярій Ізмаїльського митного округу (ф. 537), Кубейського митного округу (ф. 441) та Правління Ізмаїльського центрального портового карантину (ф. 136). Канцелярія Ізмаїльського митного округу, що була утворена у 1831 р., здійснювала керівництво діяльністю митних установ Ізмаїла, Аккермана, Рені й Леово. Після приєднання Ізмаїльського повіту до Молдовського князівства канцелярію було переведено до Аккермана, а в 1859 р. ліквідовано у зв'язку з утворенням Кубейського митного округу. З поверненням території у 1878 р. було відновлено діяльність канцелярії Ізмаїльського митного округу, а в 1883 р. її було остаточно ліквідовано внаслідок утворення Бессарабського митного округу [3, с. 32]. Документи, що зберігаються у фондах канцелярій митних округів охоплюють період за 1835-1882 рр. і містять інформацію про стягнення мита за товари, що провозилися через митні установи, про конфіскацію контрабандних товарів, про стан зовнішньої торгівлі з вказівкою найменувань і кількості експортованих та імпортованих товарів, а також про утримання митних установ і прикордонної стражі.

Правління Ізмаїльського центрального карантину було засноване в 1833 р. на базі ліквідованих Ізмаїльської портової карантинної контори та карантинної застави, які функціонували з 1816 р. [21, арк. 1]. Воно здійснювало керівництво діяльністю карантинних установ у Ізмаїлі, Аккермані, Рені й Базарчуді. У 1857 р. воно було переведено до м. Кубей, а в 1866 р. припинило своє існування. Документальні матеріали фонду збереглися неповністю та включають 394 справи за 1816-1866 рр. При цьому документи Ізмаїльської портової карантинної контори складають лише 12 справ. Значну цінність мають документи про переселення з Туреччини задунайських колоністів і некрасівців, про масові втечі царанів Молдовського князівства до Бессарабії, про нагляд за іноземними підданими, про затримання біглих солдатів та селян тощо. Також у фонді зосереджені річні та фінансові звіти правління, відомості довідкових цін на продовольство й фураж, відомості про судна, пасажирів та товари, які пройшли через карантин.

Фрагментарні відомості про стан освіти в містах Південної Бессарабії зберігаються у фонді інспектора народних училищ Ізмаїльського повіту, який включає 56 справ за 1884-1918 рр. [21]. Це, зокрема, протоколи засідань педагогічних рад народних училищ Ізмаїла, Болграда, Кілії за 1887-1917 рр., відомості про заснування й стан міських шкільних закладів, кількість вчителів та учнів.

Таким чином, у фондах КУІА зберігається невелика частина документів колишніх органів міської влади й місцевого самоврядування, а також судових, поліцейських та інших установ, які дозволяють лише фрагментарно дослідити політико-адміністративний, соціально-економічний і культурний розвиток південнобессарабських міст у складі Російської імперії. Також відсутні архівні джерела з історії Ізмаїльського повіту за 1856-1878 рр., який перебував під владою Молдовського й Румунського князівств. У зв'язку з цим перспективним є дослідження архівних фондів обласних та центральних архівів України, архівів Республіки Молдова, Румунії та Російської Федерації, в яких представлено документи з міської історії Південної Бессарабії.

1. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 306 с.
2. КУ «Ізмаїльський архів» / Офіційний сайт міста Ізмаїла. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.izmail-gada.gov.ua/-q-q> (дата звернення: 05.10.2016). – Назва з екрана.
3. Филиал Одесского областного архива в г. Измаила: путеводитель / [сост.: А. П. Белобородова, М. Л. Зингер, Е. П. Хабалашвили, В. К. Япарова; под ред. Л. Д. Хмеля]. – К. : Архивное управление при Совете Министров УССР, 1966. – 184 с.
4. Циганенко Л. Ф. Етнічний склад населення фортеці Ізмаїл на початку XIX ст. (за матеріалами місцевого архіву) / Л. Ф. Циганенко // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – № 41. – С. 20-24; Циганенко Л. Ф. Українці в етнічній палітрі Південної Бессарабії початку XIX ст. (на матеріалах Ізмаїльського повіту) / Л. Ф. Циганенко // Наукові записки з української історії. – 2014. – № 35. – С. 26-33; Циганенко Л. Ф. Чисельність дворянства міста Тучкова та фортеці Ізмаїл у першій третині XIX ст. / Л. Ф. Циганенко // Гуржіївські історичні читання. – 2014. – № 7. – С. 218-220; Циганенко Л. Ф. Євреї Південної Бессарабії: особливості розселення та господарчої діяльності (перша половина XIX ст.) / Л. Ф. Циганенко // Краєзнавство. – 2015. – № 1-2. – С. 157-163.
5. Бачинська О. А. Етносоціальний склад і шляхи міграцій населення Придунайського регіону кінця XVIII – початку XIX століть (на прикладі міста-фортеці Ізмаїл) / О. А. Бачинська // Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 1. – С. 149-156.
6. Балицький О. Ю. Соціокультурна трансформація міст Бессарабії (XIX – початок XX ст.): автореф. дис ... канд. іст. наук / О. Ю. Балицький. – Одеса, 2014. – 24 с.
7. Дроздов В. В. Дефіцит споживчих товарів у містах Південної Бессарабії в роки Першої світової війни / В. В. Дроздов // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Вип. 34. – Серія «Історичні науки». – Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2016. – С. 60-65; Дроздов В. В. Етнічний склад міського населення Південної Бессарабії наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами офіційної статистики) / В. В. Дроздов // Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання : Збірка наукових праць: наукове видання / За редакцією В. Г. Кушніра. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. – С. 135-145.
8. Гаврильченко І. Особливості етнодемографічного стану міського та сільського населення півдня Бессарабії впродовж 80-90 рр. XIX ст. / І. Гаврильченко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2011. – Т. 1. – С. 214-223.
9. Левченко Л. Л. Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.: огляд архівних фондів за темою дослідження / Л. Л. Левченко // Наукові праці. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Миколаївська філія. – Т. 62. Вип. 49. – Миколаїв, 2006. – С. 119-127.
10. Бутакова Є. А. Документи Комунального підприємства «Ізмаїльський архів», Державного архіву Одеської області, Національного архіву Республіки Молдова з вивченням торговельного судноплавства Дунаєм у XIX ст. / Є. А. Бутакова // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 4. – С. 112-122.
11. Башли М. І. Бессарабське дворянське депутатське зібрання: джерельна база дослідження (XIX – початок XX ст.) / М. І. Башли // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. – 2016. – № 9 (20). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naukajournal.org/index.php/Paradigm/article/view/1059>
12. КУІА, ф. 1. Аккерманская градская дума, г. Аккерман Бессарабской области, с 1873 года Бессарабской губернии (1819-1918), оп. 1, 94 арк.
13. КУІА, ф. 513. Килийская городская полиция, с 1879 г. Килийское городское полицейское управление, гор. Килия Измаильского уезда (1813-1857), оп. 1, 24 арк.; оп. 2, 5 арк.

14. КУІА, ф. 514. Измаильская городская полиция, с 1878 г. Измаильское городское полицейское управление, гор. Измаил (1810-1856, 1883-1917), оп. 1, 29 арк.
15. КУІА, ф. 56. Канцелярия Измаильского градоначальства, гор. Измаил, с 1836 г. гор. Кишинев (1828-1856), оп. 1, 59 арк.
16. КУІА, ф. 2. Измаильская городская управа, г. Измаил Бессарабской губернии (1878-1919), оп. 1, 85 арк.
17. КУІА, ф. 292. Болградская городская управа, г. Болград Измаильского уезда Бессарабской губернии (1879-1918), оп. 1, 22 арк.
18. КУІА, ф. 3. Ренийская городская управа, гор. Рени Измаильского уезда Бессарабской губернии (1879-1917), оп. 1, 11 арк.
19. КУІА, ф. 55. Аккерманский городской магистрат, гор. Аккерман (1824-1866), оп. 1, 50 арк.
20. КУІА, ф. 661. Измаильский коммерческий суд, г. Измаил (1825-1857), оп. 1, 80 арк.
21. КУІА, ф. 136. Правление Измаильского центрального портового карантин, г. Измаил (1816-1866), оп. 1, 41 арк.
22. КУІА, ф. 786. Инспектор народных училищ Измаильского уезда, г. Измаил (1884-1918), оп. 1, 7 арк.

Дроздов В. Архивное наследие Бессарабии: документы Коммунального учреждения «Измаильский архив» как источниковая база исследования городской истории Южной Бессарабии XIX – начала XX вв.

В статье проанализированы фонды Коммунального учреждения «Измаильский архив», которые содержат источниковую информацию об истории городов Южной Бессарабии XIX – начала XX вв. Определена степень сохранности и полноты архивных фондов, указаны ценные архивные документы, которые отображают политико-административный статус городов, особенности их экономического и социокультурного развития, социальной и этнической структуры населения, основные направления деятельности органов местной власти и городского самоуправления.

Ключевые слова: архивные источники, Коммунальное учреждение «Измаильский архив», городская история, Южная Бессарабия.

Drozdov V. Archival Heritage of Bessarabia: Documents of the Municipal Institution «Izmail Archive» as a Source of the Urban History Research of Southern Bessarabia of the 19th and early 20th centuries.

The funds of the Municipal Institution «Izmail Archive», which contain source information about the history of the cities of Southern Bessarabia cities of the 19th and early 20th centuries, were analyzed. The author determined the degree of preservation and completeness of the archival funds, pointed out the valuable archival documents that reflect the political and administrative status of the cities, the characteristics of their economic and socio-cultural development, the social and ethnic structure of the population, the basic areas of local authorities and city government activity.

Key words: archival sources, Municipal Institution «Izmail Archive», urban history, Southern Bessarabia.

УДК 364-32-058.12(=135.2)(477.74)Р«18/19»

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛДОВСЬКОГО ДВОРЯНСТВА БЕССАРАБІЇ В ПЕРІОД ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Н. Волканова

аспірантка,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

За допомогою просопографічного методу досліджено добродійну діяльність бессарабських дворян молдовського походження в період військових зіткнень Російської імперії середини ХІХ – початку ХХ ст. Проаналізовано розміри і напрями фінансової та матеріальної допомоги армії з боку аристократії. З'ясовано внесок молдовських дворян у розвиток та становлення політичної, економічної та соціальної сфери регіону.

Ключові слова: дворянство, Бессарабія, Східна війна, російсько-турецька війна 1877-1878 рр., російсько-японська війна.

Благодійна діяльність з давніх часів і до сучасного етапу розвитку суспільства являє собою досить складну людську дію, мотивація якої зумовлена глибинними психологічними та особистісними факторами. Особливо активно вона проявляється у переламні історичні моменти, одним із яких виступає війна та її наслідки.

На середину ХІХ – початок ХХ ст. припав час трьох масштабних збройних конфліктів в Російській імперії – Східна (Кримська) війна 1853-1856 рр., російсько-турецька війна 1877-1878 рр., російсько-японська війна 1904-1905 рр. Під час розгортання кожної військової компанії на перший план виступала важлива соціальна проблема – надання допомоги воїнам та їхнім родинам. Держава, у свою чергу, не змогла впоратися з такою кількістю людей, які потребували підтримки. Тому незмінним помічником в цій справі виступало населення країни. За розмірами добродійності перше місце займали представники заможних дворянських родів. Безпосередню участь в цій справі взяли бессарабські аристократи.

Значна частина нобілітету Бессарабії походила з місцевої молдовської знаті. Так, за переписом 1897 р. молдовські дворяни в краї займали другу позицію після росіян та склали 19,6% (4 281 осіб) від загальної чисельності спадкових та особистих аристократів [1, с. 1-5].

Аналіз досліджень останніх років свідчить, що різні аспекти діяльності представників дворянських родів Бессарабії та Російської імперії в цілому періоду ХІХ-ХХ ст. знайшли достатнє висвітлення у науковій літературі. Зокрема, вітчизняні історики в своїх роботах аналізують правові засади оформлення дворянства Бессарабії, особливості його нобілітації та внутрішньої стратифікації (Л. Циганенко [2]), добродійну, підприємницьку і торгово-фінансову діяльність (Н. Гончарова [3], М. Башли [4]). Дослідниця С. Орлик аналізує поняття благодійності та механізму державної лотереї в імперії після 1914 р. [5]. Однак, слід відзначити, що є певне коло питань, які сьогодні залишилися поза увагою науковців та потребують детального вивчення.

Стаття написана в рамках реалізації спільного українсько-молдовського проекту «Україна – Молдова: спільна історична пам'ять, уроки та перспективи» з метою висвітлення благодійної діяльності молдовських дворян Бессарабії під час військових конфліктів Російської імперії середини ХІХ – початку ХХ ст. Важливим джерелом

дослідження є формулярні списки (облікова документація державного апарату Російської імперії), які знаходяться в Національному архіві Республіки Молдова.

Дворяни молдовського походження посідали одне з важливих місць у житті краю протягом тривалого часу. Вагомим був внесок аристократів-молдован у розвиток та становлення політичної, економічної та соціальної сфери регіону. Важливою була їх роль у фінансовій і матеріальній підтримці воїнів та їх родин під час військових зіткнень Російської імперії середини XIX – початку XX ст.

Відомим доброчинцем періоду Східної війни був бессарабський предводитель дворянства Є. Бальш (1805 р.н.). Народився у м. Ясси, в сім'ї знатного молдовського боярина, володів 14 500 десятинами землі. Єгор Олександрович отримав освіту за кордоном, мав чин надвірного радника. У 1830-1832 рр. працював секретарем російського уряду в Греції. У 1845 р. заснував у м. Кишинів дитячий притулок, який був першим в Бессарабії приватним благодійним закладом [6, с. 66-67]. Під час війни 1853-1856 рр. Є. Бальш перебував на посаді обласного предводителя дворянства. Він не лише організовував та координував усю благодійну діяльність дворян краю, а й особисто жертвував гроші та коней на потреби армії. Імператор 3 серпня 1853 р. оголосив подяку Бальшу в числі інших бессарабських дворян за постачання армії кіннями. Окремо, у 1855 р. Єгор Олександрович перерахував 200 руб. на державне ополчення. За такі щедрі пожертви 4 березня 1855 р. був нагороджений орденом Св. Ганни II ступеня «За допомогу армії в умовах військового часу» [7, арк. 237].

Не менш відомим філантропом був дворянин-молдованин – М. Стамо (1821 р.н.). Микола Захарович мав у володінні 2 700 десятин землі в Сороському повіті. Здобувши освіту в Рішельєвському ліцеї, в 1846 р. розпочав кар'єру з чину губернського секретаря, а в 1862 р. дослужився до надвірного радника. У 1860 р. був обраний Хотинським земським начальником. Під час війни Микола Захарович активно жертвував гроші для армії та флоту, зокрема, у 1856 р. перерахував 20 руб. морським воїнам і їх родинам, які втратили майно в Севастополі. Окрім цього, передав 1 вола на потреби військовослужбовців. За свою активну доброчинну діяльність був нагороджений бронзовою медаллю на Андріївській стрічці «В пам'ять війни 1853-1856 годов» [8, арк. 3-8].

Представником відомої молдовської дворянської родини у краї був Віктор Іванович Лазо (1823 р.н.), який володів 3 000 десятин землі в Оргєєвському повіті. Освіту здобув в Рішельєвському ліцеї, в 1844 р. розпочав кар'єру в дворянських зборах на посаді наглядача «...за правильною поведінкою жителів Оргєєвського повіту». У 1849 р. був обраний почесним попечителем Ізмаїльського повітового училища та щорічно жертвував на його потреби 100 руб. У 1853 р. був переведений попечителем до м. Кишинів. За добросесну роботу в 1871 р. отримав чин колезького асесора. Був одружений на відомій дворянці Олені Руссо [8, арк. 75-79]. Віктор Іванович разом з братом Єгором Лазо активно займалися доброчинною діяльністю у період війни 1853-1856 рр. Так, на облаштування стаєнь в Бессарабській області вони пожертвували 2 сажени соломи та 8 сажени сіна і хмизу, окремо передали на потреби армії 2 волів. За свою ініціативну діяльність В. Лазо був удостоєний медалі «В пам'ять війни 1853-1856 годов» [9, арк. 112].

Щедрим доброчинцем виступав молдованин О. Черкез, який володів 5 129 десятинами землі в Сороському повіті. Військову кар'єру розпочав у 1816 р., вступивши на службу до Константинопольського кадетського корпусу, а в 1849 р. став генерал-майором. Був одружений з дворянкою Московської губернії – Ганною Беклетішевою. У часи Кримської війни активно допомагав армії, зокрема, у 1854 р. передав для державного ополчення 56 руб. 20 коп. Олександр Миколайович за свою бездоганну службу та доброчинну діяльність був нагороджений багатьма орденами, серед яких Св. Ганни II і III ступенів, Св. Станіслава II ступеня, Св. Володимира III ступеня та медалями (срібною на Георгіївській стрічці за російсько-турецьку війну

1828-1829 рр., бронзовою на Андріївській стрічці «В память войны 1853-1856 годов») [10, арк. 123-125].

Відомим благодійником періоду російсько-турецької війни 1877-1878 рр. був титулярний радник Георгій Миколайович Донич (1833 р.н.). Володів 15 256 десятинами землі в м. Кишинів. Навчався в Одеській гімназії. Службу розпочав у 1856 р. в канцелярії Бессарабського військового губернатора, де дослужився до титулярного радника (1873 р.). У 1874 р. був обраний Кишинівсько-Оргєєвським предводителем дворянства. За службу був нагороджений орденами Св. Володимира IV ступеня та Св. Станіслава II ступеня. Батько Георгія – Микола Донич у часи Східної війни надавав допомогу в спорудженні та утриманні нових стасень для коней піхотного графа Добича Балканського полку. Георгій Миколайович під час військового конфлікту 1877-1878 рр. надавав армії допомогу у матеріальному плані, зокрема, у 1877 р. пожертвував військовослужбовцям 50 арш. полотна [11, арк. 148-151].

Доброчинцем молдовського походження періоду військового конфлікту 1877-1878 рр. був і статський радник Іван Єгорович Катаржи (1841 р.н.). У володінні мав 10 994 десятини землі в м. Бельці. У Кишиневі володів кам'яним будинком, який свого часу відвідав імператор Олександр II. Навчався в Санкт-Петербурзькому училищі правознавства, який закінчив з чином губернського секретаря. Кар'єру розпочав у 1870 р., коли був обраний почесним попечителем Сорокського повітового училища (вносив по 400 руб. на рік). У 1873 р. був переведений попечителем до Кишинівської чоловічої прогімназії, на потреби якої жертвував щорічно 1 000 руб. У 1881 р. був обраний на посаду Бессарабського губернського предводителя дворянства, яку займав найдовше з усіх лідерів місцевих дворян – п'ять термінів протягом 15 років. Пожертви вносив не лише грошовою формою (перерахував 25 руб. на облаштування інвалідного дому для постраждалих воїнів), а й матеріальною. Так, у 1877 р. передав військовим 30 сорочок і 10 простирадл [12, арк. 178-183].

Відомою особою в період військового конфлікту 1877-1878 рр. виступав дворянин м. Кишинів Іван Іванович Семиградов (1846 р.н.). Володіння мав невеликі – 1 800 десятин землі в Сорокському повіті та кам'яний будинок в Кишиневі. Закінчивши Кишинівську обласну гімназію, з 1869 р. почав працювати в канцелярії бессарабського губернатора. У 1876 р. отримав чин губернського секретаря [11, арк. 155-158]. Під час військового конфлікту брав активну участь в організації благодійних заходів у м. Кишинів, які найчастіше проходили в Олександрівському саду. Іван Іванович безпосередньо допомагав в облаштуванні саду та підготовці проведення концертів, виставок, лотерей-алегрі (різновид лотереї, в якій переможці визначаються відразу після придбання лотерейних квитків) [5, с. 30-31]. Усі зібрані гроші на таких заходах перераховувалися на потреби армії. Також І. Семиградов жертвував фінанси військовослужбовцям, на початку 1877 р. надіслав 10 руб. до Товариства піклування про хворих і поранених воїнів, а в 1878 р. пожертвував – 8 руб. 33 коп. на облаштування інвалідного дому в м. Кишинів. Його дружина Н. Семиградова також брала участь в добродійності, наприклад, разом з іншими бессарабськими дворянками безкоштовно співала на благодійному концерті, який відбувся 27 січня 1878 р. [13].

Серед бессарабського нобілітету молдовського походження почесне місце посідав Василь Іванович Богдан (1862 р.н.). Він походив зі спадкових дворян і володів маєтками у Сорокському повіті загальною площею 4 638 десятин землі. Навчався в Кишинівському реальному училищі, в 1884 р. був обраний почесним мировим суддею. З 1899 р. був обраний на посаду Сорокського повітового предводителя дворянства, яку займав чотири терміни. За бездоганну службу був нагороджений орденами Св. Станіслава II ступеню (1902 р.) та Св. Володимира IV ступеню (1908 р.). У 1909 р. був призначений статським радником [14, арк. 39-43].

Доброчинна діяльність дворянського роду Богдан простежується протягом усього досліджуваного періоду, наприклад, батько Василя – Іван Богдан під час Східної війни пожертвував на державне ополчення 20 руб. [15, арк. 189]. Сам Василь під час російсько-японської війни отримав подяку за участь разом з іншими дворянами в справі залучення пожертвувань і виготовлення госпітальних предметів для дворянських загонів.

Під час військового конфлікту 1904-1905 рр. допомагав армії спадковий дворянин-молдованин І. Бузня (1862 р.н.). Іван Михайлович мав володіння розміром 6 278 десятин землі в Бельцькому повіті. В 1878 р. закінчив Бельцьке повітове училище і розпочав службу в канцелярії Сороксько-Яського предводителя дворянства. Був великим доброчинцем – у 1884 р. призначений покровителем Бельцького училища, на користь якого щорічно вносив 300 руб. Крім цього, в 1887 р. пожертвував учням меблі на суму 800 руб., а в 1890 р. 100 руб. – на влаштування оркестру при училищі. Починаючи з 1907 р., тричі обирався Бельцьким повітовим предводителем дворянства, а у 1912 р. дослужився до чину колезького радника. Мав вищі нагороди – Св. Станіслава II і III ступеня, Св. Ганни III ступеня, Св. Володимира IV ступеня. Його дружиною була відома бессарабська дворянка Євгенія Ласкари [16, арк. 80-86]. Батько Івана – Михайло Бузня в період Кримської війни надіслав на потреби державного ополчення – 27 руб. [15, арк. 189]. Сам Іван Михайлович допомагав армії тютюном і відомим у Російській імперії та за її межами бессарабським вином, зокрема, влітку 1904 р. І. Бузня пожертвував 24 пляшки червоного вина для армії.

Відомим доброчинцем періоду російсько-японської війни був спадковий дворянин Лев Миколайович Стамо (1860 р.н.). Мав невеликі володіння розміром 273 десятини землі в Хотинському повіті та 205 десятин в Бельцькому. Виховання отримав в приватному навчальному закладі. На службу вступив у 1879 р. в драгунський полк, де в 1880 р. отримав унтер-офіцера. У 1907 р. був нагороджений орденом Св. Станіслава III ступеня, а вже у 1908 р. обраний помічником Хотинського повітового предводителя дворянства. Дружиною Л. Стамо була дворянка Елеонора Кохманська. Благодійна діяльність Льва Миколайовича у період війни полягала в фінансовій та матеріальній підтримці армії, лише у 1904 р. ним була зроблена пожертва на користь армії у розмірі 25 руб. та 12 сорочок [17, арк. 11-18].

Отже, бессарабські дворяни молдовського походження під час військових конфліктів Російської імперії середини XIX – початку XX ст. не залишилися осторонь і разом з іншими аристократами краю здійснювали всебічну благодійну діяльність на користь армії, флоту та їхніх родин. Допомога молдовського нобілітету проявлялася у фінансових і матеріальних жертвах, організації благодійних заходів, зборі необхідних для армії речей, які згодом були відправлені в діючу армію. Прослідивши проблему доброчинної діяльності бессарабського нобілітету, можемо констатувати, що майже всі представники дворянських родів брали участь у допомозі армії під час військового часу.

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; [Под ред. Н.А. Тройницкого]. В 89 т. – Т. III: Бессарабская губерния. – 1905. – 312 с.

2. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XIX ст. – 1917 р.): Монографія / Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл : СМІЛ, 2010. – 384 с.

3. Гончарова Н. О. Доброчинні ініціативи дворян у Бессарабській губернії / Н. О. Гончарова // Гуржіївські історичні читання. – 2015. – Вип. 10. – С. 96-98.

4. Башли М. І. Російське дворянство в історії Бессарабії (70-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.) / М. І. Башли // Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної

інтернет-конференції «Україна наукова» (24-26 грудня 2013 р.). – К. : Меганом, 2013. – С. 1-3.

5. Орлик С. Українське суспільство і державна лотерея 1914 р. у Російській імперії: соціально-економічний вимір / Світлана Орлик // Nova Ukraina. – 2015. – № 15. – С. 29-38.

6. Циганенко Л. Ф. Предводители дворянства Бессарабської губернії та їх роль у системі управління краєм (перша половина XIX ст.) / Л. Ф. Циганенко // Інтелігенція і влада. – 2008. – Вип. 14. – С. 58-68.

7. Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 193, спр. 31, 454 арк.

8. Національний архів Республіки Молдова, ф. 88, оп. 1, спр. 1902, 213 арк.

9. НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 1408, 417 арк.

10. НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 1474, 195 арк.

11. НАРМ, ф. 88, оп. 1, ф. 88, оп. 1, спр. 1912, 277 арк.

12. НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 2012, 369 арк.

13. Бессарабские губернские ведомости. – № 2. – 1878. – 23 января.

14. НАРМ, ф. 88, оп. 2, спр. 59, 72 арк.

15. НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 1391, 356 арк.

16. НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 173, 96 арк.

17. НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 193, 18 арк.

Волканова Н. Благотворительная деятельность молдавского дворянства Бессарабии в период военных конфликтов середины XIX – начала XX в.

С помощью просопографического метода исследована благотворительная деятельность бессарабских дворян молдавского происхождения в период военных столкновений Российской империи середины XIX – начала XX вв. Проанализированы размеры и направления финансовой и материальной помощи армии со стороны аристократии. Выяснен вклад молдавских дворян в развитие и становление политической, экономической и социальной сферы региона.

Ключевые слова: дворянство, Бессарабия, Восточная война, русско-турецкая война 1877-1878 гг., русско-японская война.

Volkanova N. Charitable activity of the Moldavian nobility of Bessarabia in the period of military conflicts in the middle of the 19th – early 20th centuries.

With the help of the survey method, the charitable activity of the Bessarabian nobles of Moldavian origin during the military conflicts of the Russian Empire from the middle of the nineteenth and early twentieth centuries was investigated. The size and directions of the financial and material aid of the army from the side of the aristocracy are analyzed.

Key words: nobility, Bessarabia, Eastern war, Russian-Turkish war of 1877-1878, Russian-Japanese war.

УДК 94(477:498.7): 353, 351.77; 929 "18/19"

ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ЗЕМСЬКИХ ЛІКАРІВ БЕССАРАБІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

М. Башли

кандидат історичних наук,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті описано просопографічний портрет земських лікарів, розкрито їх внесок в організацію боротьби з епідеміями, соціальними хворобами серед населення Бессарабської губернії в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. У результаті аналізу було виявлено, що лікарями були не лише громадяни Російської імперії, але й іноземці. Вони представляли різні верстви суспільства – від духовенства до наукової інтелігенції, які, крім медичної діяльності, займалися науковими дослідженнями, брали участь у громадському житті краю, залишивши помітний слід в історії Бессарабії.

Ключові слова: *земства, земська медицина, санітарно-гігієнічна справа, земський лікар, доктор медицини, просопографічний портрет, Бессарабія.*

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливого значення набувають методи колективних біографій (просопографія), які дозволяють реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності певних соціальних груп. У нашому випадку для просопографічного дослідження група осіб – лікарі – утворює об'єкт, привабливий у багатьох відношеннях, що відкриває додаткові можливості для узагальнень і висновків.

Проблемою вивчення історії становлення та розвитку лікувально-медичної справи Півдня України займалися такі науковці, як В. Бесалов, А. Грандо, С. Ігумнов, С. Каган, О. Корчак-Чепурківський. Серед сучасних істориків – Л. Циганенко [8; 9], Л. Товкун [11], Н. Коцур [5] та інші. Відомо, що питання просопографічного портрету бессарабських земських лікарів означеного періоду досі залишається поза увагою українських учених.

На підставі аналізу документальних матеріалів, наведених у часописах «Адрес-календар Бессарабської губернії», «Обзор Бессарабської губернії» [7], «Труды Бессарабского Общества естествоиспытателей и любителей естествознания» [12] та «Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии» [4], спробуємо дослідити життєвий шлях окремих земських лікарів-гігієністів.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. охорона здоров'я в південноукраїнських губерніях Російської імперії була розвинута дуже слабо. Земська реформа 1864 р. заклала правові основи земської медицини, сприяла розповсюдженню професійної та доступної медичної допомоги населенню імперії. Зусиллями саме земських лікарів, завдяки їх активній громадській позиції, принциповості, відданості улюбленій справі, було покладено початок становленню та подальшому розвитку медицини Бессарабської губернії.

Так, у 1879 р. в Ізмаїльському повіті Бессарабської губернії налічувалося 68 лікарів, 29 з яких були на службі від уряду, 27 – за запрошенням земства, 16 займалися приватною практикою. «Такий обмежений склад лікарського персоналу не міг не відбитися дуже погано на народному здоров'ї, яке в минулому році потерпало від хвороб місцевих та від занесених військами і полоненими турками», – повідомляв у своєму звіті губернатор краю [2, арк. 36]. Щодо питання про забезпечення ліками в регіоні, то в тому ж звіті зазначено, що «... по всій Бессарабії 47 аптек державних, 18 земських. У них працює 77 осіб» [2, арк. 38].

Бессарабські земські лікарі вибороли глибоку любов і повагу населення своїм

милосердям, широю відданістю професії, бажанням служити народу, працювати на його користь. Ставитися без глибокої поваги до земських лікарів неможливо, а їх значний внесок у практику охорони здоров'я є неоціненним. Лікарям і фельдшерсько-акушерському персоналу довелось працювати в складних економічних, епідемічних, організаційних і соціальних умовах. Передусім відзначимо санітарних лікарів.

КОРЧАК-ЧЕПУРКІВСЬКИЙ Овксентій Васильович (1857-1947) очолив у регіоні боротьбу з епідеміями тифу, дифтерії, холери, увів планомірні форми боротьби з інфекціями, обов'язкове щеплення від віспи.

Від 1891 р. О. Корчак-Чепурківський завідував губернським санітарним бюро Бессарабського земства – центральним виконавчим органом з усіх лікарсько-санітарних справ. За його ініціативою були створені Губернський комітет і санітарна виконавча комісія Кишинева та Кишинівського повіту для боротьби з холерою. О. Корчак-Чепурківський брав у їх роботі найактивнішу участь. Зокрема, він склав загальний план заходів боротьби з холерою; перелік дезінфікаційних засобів, які рекомендуються при холері; інструкцію дільничним санітарним опікунам та їх помічникам, а також «Загальну інструкцію особам тимчасового санітарного загону», в якій були описані обов'язки завідувача санітарного загону, а також історичні дані щодо поширення холерних епідемій у Росії взагалі та в Бессарабії зокрема.

У 1893 р. лікар опублікував першу наукову працю «Матеріали для вивчення земської медицини в Бессарабській губернії», у якій виклав систему медичної звітності та санітарної статистики [1, с. 12]. Починаючи з березня 1892 р., звітні матеріали щодо санітарного стану губернії почали друкуватися у першій губернській щомісячній лікарській хроніці під назвою «Врачебная хроника Бессарабской губернии». Пізніше О. Корчак-Чепурківський захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора медицини (1898 р.). З метою запобігання інфекційним хворобам для мешканців губернії він видав брошури «Настанови про те, як уберегти себе від холери і як допомогти хворим на неї» [6, с. 81].

О. Корчак-Чепурківський організував два губернські з'їзди лікарів (VII-й – у 1893 р. і VIII-й – у 1897 р.). У зв'язку з украй незадовільним санітарним станом населених пунктів Бессарабської губернії на VII з'їзді лікарів були затверджені обов'язкові санітарні постанови. В них зазначався порядок санітарного утримання вулиць, тротуарів, майданів; прибирання подвір'їв, облаштування та чистка смітників і туалетів; облаштування та порядок утримання місць для забиття скоту; санітарні заходи для приміщень із продажу харчових продуктів і напоїв, а також вимоги до якості товару; заходи запобігання проти псування питної води; заходи попередження та припинення поширення інфекційних і місцевих хвороб, а також захворювань домашніх тварин. Завдяки таким заходам розпочався розквіт практичної санітарії в Бессарабській губернії.

За ініціативи лікаря в Кишиневі у 1892 р. відкрито першу міську інфекційну лікарню на 25 місць, де велось безкоштовне лікування дітей, створено будинок для душевнохворих, збільшено кількість місць у пологовому притулку Кишинева. 1 жовтня 1897 р. Овксентій Васильович залишив свою посаду завідувача санітарного бюро [11, с. 150].

ДОРОШЕВСЬКИЙ Микола Антонович (1857-1911) – лікар-дерматовенеролог, який після закінчення фізико-математичного факультету Новоросійського університету продовжив освіту у Військово-медичній академії в Санкт-Петербурзі. У 1888 р. був призначений ординатором відділення Кишинівської губернської земської лікарні, де організував бактеріологічний кабінет. Кабінет став улюбленим місцем зустрічі всіх лікарів для обміну думками, новинами в науці, місцевих суперечок, зародження нових планів та проектів щодо медичної справи як у лікарні, так і в губернії. Під завідуванням Миколи Антоновича знаходилася також дезінфекційна камера [12].

За його ініціативи створено раду лікарів губернської земської лікарні. Повноваження ради були досить широкими. Виписка медикаментів, книг, інструментів, навіть білизни,

звільнення та призначення лікарів або середнього медичного персоналу, складання та обговорення річних кошторисів до земського зібрання – все це входило до її компетенції. М. Дорошевський не обмежився лише професійними обов'язками: домігся поліпшення харчування хворих; влаштував читання.

Влітку 1892 р. губернським санітарним лікарем О. Корчак-Чепурківським при губернській лікарні було організовано курси для медичних працівників і всіх осіб, які бажали взяти участь у боротьбі з холерою. Серед лікарів, які взяли участь у цих курсах, найбільш вагому роль відіграв знову ж таки М. Дорошевський.

Під час ліквідації епідемії холери він очолював загони у Бендерському і Хотинському повітах. Уперше описав особливості поширення венеричних хвороб у Кишиневі. Поряд зі своєю службою у губернській земській лікарні він займався й приватною практикою. До нього приїжджали хворі з усіх повітів губернії.

З моменту переїзду до Кишинева Микола Антонович став душею всіх просвітницьких заходів у місті: народних читань, безкоштовних бібліотек, читалень, пересувного шкільного музею, професійних шкіл, товариств взаємодопомоги. Улюбленим дітищем М. Дорошевського стала фельдшерсько-акушерська школа, де він викладав кілька дисциплін. При школі функціонувала педагогічна рада, яка опікувалася потребами шкільного та позаурочного життя вихованок. За пропозицією М. Дорошевського кожен з учителів на початку року надавав на розгляд ради програму своїх занять. За його підтримки щорічно у фельдшерській школі влаштовувалися літературно-музичні вечори, які вносили яскраві фарби в сірий, повний важкої праці, побут учениць.

М. Дорошевський – співзасновник Бессарабського товариства природодослідників і любителів природознавства (1904), член Бессарабського медичного товариства лікарів. Брав участь у створенні Кишинівської чоловічої недільної школи (1891), Кишинівської безкоштовної народної бібліотеки-читальні (1896-1909), літніх дитячих колоній для учнів міських училищ (1896-1905) та ін.

ЧОРБА Фома Феодосійович (1864-1936) – бессарабський лікар, організатор охорони здоров'я і громадський діяч, який після закінчення Кишинівської чоловічої гімназії продовжив навчання на медичному факультеті Київського університету. Після закінчення вишу з дипломом I ступеня Ф. Чорба повернувся до Кишинева і зайнявся улюбленою справою. Під час епідемії холери він очолив боротьбу з інфекцією на посаді міського санітарного лікаря (1893-1896 рр.). У 1893 р. Ф. Чорба закупив у Варшаві дві дезінфекційні камери, оточив місто карантинними та наглядовими постами, провів ряд законоположень з питань боротьби з епідеміями інфекційних хвороб, відкрив при губернській земській лікарні віспаний телятник. У Бессарабії з'явився засіб для вакцинації проти віспи.

Завдяки зусиллям Фоми Феодосійовича і за його проектом спільно з М. Чекеруль-Кушем у 1900 р. на околиці Кишинева відкрилася інфекційна лікарня, де він пропрацював головним лікарем до 1932 року. У 1893-1903 рр. був ординатором психіатричного відділення губернської земської лікарні.

Після початку російсько-японської війни за рішенням членів місцевого відділення Червоного Хреста Чорба очолив Бессарабський військовий госпіталь, який відправився на Далекий Схід, де пропрацював півтора року [1]. Разом з головним лікарем на Далекий Схід вирушили ще три лікарі – Врубелівська, Червенводалі, Беседовський та 12 сестер милосердя.

Бессарабський госпіталь дислокувався в Нікольськ-Уссурійську, і завдяки залізній дисципліні, яку встановив Ф. Чорба, стаціонар вважався зразковим.

Фома Чорба ввів у Бессарабії обов'язкове щеплення населення від віспи й сіркотерапію проти дифтерії. Лікар Ф. Чорба є автором низки праць про санітарний стан Кишинева, діяльність керованої ним інфекційної лікарні та психіатричного відділення земської губернської лікарні.

КОЦОВСЬКИЙ Анатолій Дмитрович (1864-1937) – корінний бессарабець, спадковий дворянин, лікар. У 1884-1888 рр. навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Не задовольнившись одним дипломом, продовжив навчання на медичному факультеті Харківського університету (1881-1891 рр.).

А. Коцовський під керівництвом завідувача кафедри патологічної анатомії Петербурзької військово-медичної академії професора К. Виноградова написав дисертацію, присвячену дослідженню змін, що відбуваються в периферичній нервовій системі при отруєннях.

У лютому 1898 р. доктор А. Коцовський перейшов на службу позаштатним ординатором Кишинівської губернської земської лікарні з правами державної служби, але вже у червні 1898 року він був призначений директором Костюженської лікарні для душевнохворих Бессарабського земства, яка перебувала в приміському селищі Кишинева Костюжени (нині психіатрична клінічна лікарня в місті Коду, що входив до складу муніципалітету Кишинів). Заклад був побудований за останнім словом науки і техніки: свій артезіанський колодязь, біологічна очистка води, гідро- та електротерапія тощо. За допомогою благодійних внесків місцевих аристократів на роботу до лікарні запрошували кращих психіатрів. У 1908 р. Костюженську лікарню було визнано найкращим психіатричним закладом Російської імперії, а кількість її пацієнтів зросла до 700 осіб. Цікаво, що саме в Костюженській лікарні вперше на півдні імперії було випробувано та схвалено проект сімейного патронажу, який до 1909 р. став найбільшим у державі. Сутність цього експерименту полягала в тому, що частину хворих передавали на утримання до селянських родин, які за це отримували до 12 руб. на місяць. У домашній обстановці лікування та одужання проходили набагато швидше[9, с. 19-25].

Анатолій Дмитрович неодноразово отримував подяки: від Бессарабського губернського земського зібрання – «за плідну діяльність, не тільки у своїй спеціальності, але і в заощадженні земської копійки» (1906); від губернської земської управи – «за плідну і корисну для земських інтересів службу протягом 9 років» (1907) і «за многотрудну і многокорисну 10-річну діяльність його на посаді директора Костюженської лікарні для душевно хворих» (1908). Бессарабське губернське земське зібрання висловило «глибоку подяку за відмінний стан, створеного особливою працею А. Косовського, земського патронату при Костюженській лікарні, а також за правильну постановку справи цієї лікарні й особливо уважний лікарський нагляд» (1909).

У 1915 р. Косовський переїхав до Одеси. У тому ж 1916 р. став приват-доцентом Новоросійського університету. 24 липня 1922 р. А. Коцовський разом із дружиною виїхав з Одеси у відпустку. Він не наважився повернутися до Одеси, а оселився в Кишиневі, який входив тоді до складу Румунії. Лікар зайнявся приватною практикою, відкрив «Санаторій професора Коцовського для нервових хворих», у 1925-1930 рр. видавав «Бюлетень професійної спілки лікарів м. Кишинева».

МАНЬКОВСЬКИЙ Олександр Федорович (1868-1946) – гістолог, доктор медицини. Син військового лікаря. У 1877-1881 рр. Олександр Федорович навчався в Бендерській повітовій школі, яку закінчив з однією четвіркою, а починаючи з 1883 р. продовжив навчання в I Кишинівській гімназії, яку завершив у 1889 р. зі срібною медаллю. Закінчив медичний факультет Київського університету Св. Володимира у 1894 р. Ще до закінчення навчання студент-медик Олександр Федорович Маньковський брав участь у боротьбі з епідемією холери в Бессарабії – в Аккерманському (1892) і Бендерському (1893) повітах. Накопичений досвід привів його до написання першої та дуже цікавої наукової публікації «Короткий звіт про результати відрядження в Бендерський повіт».

Після закінчення університету у 1894 р. О. Маньковський служив земським лікарем Бендерського повіту, оскільки від цього повіту він отримував наукову стипендію. Маньковський брав активну участь у створенні журналу «Російський архів патології,

клінічної медицини і бактеріології». Починаючи з 1897 р., він був співробітником і секретарем цього щомісячника.

У 1900 році захистив докторську дисертацію «До мікрофізіології підшлункової залози». З 1900 р. – приват-доцент кафедри гістології Новоросійського університету. Автор праць із загальної патології та гістології.

СІЦІНСЬКИЙ Леопольд Єгорович – бессарабський дворянин, який після закінчення Кишинівської гімназії (1872 р.) вступив до Петербурзького університету на природничий факультет. З Петербурзького університету незабаром перейшов до Імператорської військово-медичної академії, яку закінчив у 1880 р. Після цього продовжив вивчати медицину в європейських вишах. З 1884 року працював ординатором і старшим лікарем (з 1901 р.) в Кишинівській міській лікарні. У 1901 році став головним лікарем цієї лікарні, а також директором школи фельдшерів і повитух.

Леопольд Єгорович, окрім лікарської практики, також брав активну участь у громадському житті краю (впродовж 12-ти років був почесним мировим суддею, виконував обов'язки предводителя дворянства та ін.). У 1904 р. він був обраний міським головою Кишинева. Відразу після оголошення царського маніфесту про початок війни з Японією Сіцинський виступив з промовою про те, що хоча Бессарабія знаходиться далеко від театру військових дій, але жителі краю як вірні сини Вітчизни готові понести посильні жертви на благо спільної справи. Міська влада виділила 10 тис. рублів на організацію в Кишиневі громади сестер милосердя. Через два роки (1906 р.) його обрали до Державної думи Російської імперії Іскликання від міста Кишинева.

КВЯТКОВСЬКА Юлія Олександрівна – лікар-офтальмолог. Наприкінці 1870-х років була слухачкою жіночих лікарських курсів в Санкт-Петербурзі, які закінчила у 1885 р. У 1893 р. бессарабський санітарний лікар О. Корчак-Чепурківський запросив Ю. Квятковську до столиці Бессарабії та запропонував очолити приватну лабораторію з виробництва вакцини проти віспи.

У 1894 р. Юлія Олександрівна відкрила в Кишиневі спочатку приватну практику з офтальмології, а в 1899 р. офтальмологічну лікарню зі стаціонаром на 10 місць. У 1899-1903 рр. Ю. Квятковською було прийнято більше 12 000 амбулаторних хворих. Справа лікарки знайшла підтримку з боку держави та місцевих філантропів, і до 1910 р. у місті побудовано нову будівлю офтальмологічної лікарні, кількість амбулаторних хворих у якій за рік дорівнювала 35 тис. осіб [10, с. 213]. Ю. Квятковська організувала притулок для сліпих, у якому вони навчалися ремеслу.

Таким чином, земські лікарі Бессарабської губернії, як і багато інших лікарів, докладали багато зусиль для розвитку системи організації та підвищення якості медичного обслуговування населення краю. Вони прагнули усунути обмеженість земської медицини, покращувати умови роботи й побуту земського медичного персоналу.

1. Врачебная хроника Бессарабской губернии. – 1892. – № 4. – С. 12-13.
2. Державний архів Одеської області, ф. 5. Управление временного Одесского генерал-губернатора (1879-1889), спр. 5. Отчеты о состоянии Херсонской и Бессарабской губерний за 1878 г. и докладные записки Бессарабского губернатора о состоянии губернии за 1879 год (08.07.1879 – 17.12.1879), 178 арк.
3. Каган С. С. Видатний санітарний діяч України – академік О. В. Корчак-Чепурківський / С. С. Каган. – К. : Здоров'я, 1965. – 78 с.
4. Корчак-Чепурковский А. В. Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии. Выпуск 1. История губернской медицины / А. В. Корчак-Чепурковский. – Кишинев, 1893. – 158 с.
5. Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття) / Н. І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – 726 с.

6. Отчет Бессарабской губернской земской управы по общему призрению и врачебной части за время с 1 октября 1891 г. по 1 октября 1892 г. – Кишинев, 1893. – С. 68-156.

7. Обзор Бессарабской Губернии / Бессараб. губерн. стат. ком. 1876-1913. – Кишинев, 1893. – 70 с.

8. Циганенко Л. Ф. Діяльність Бессарабського земства в галузі охорони здоров'я (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Ф. Циганенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія. – 2013. – Вип. 47. – С. 142-146.

9. Циганенко Л. Місце дворянства Бессарабії в розвитку лікувально-медичної справи / Л. Циганенко, М. Башли // Часопис української історії. – 2015. – Вип. 32. – С. 19-25.

10. Тарнакин В. Бессарабские истории / Историко-краеведческие журналистские расследования / В. Тарнакин, Т. Соловьева. – Кишинев : Pontos, 2011 (Ф.Е.-Р. «Тирогр.Сентрал»). – 300 с.

11. Товкун Л. Внесок видатного українського гігієніста О.В. Корчака-Чепурківського у становлення і розвиток земської санітарної медицини Молдови (1891-1897 рр.) / Л. Товкун // Переяславський літопис: збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 5. – С. 145-154.

12. Труды Бессарабского Общества естествоиспытателей и любителей естествознания за 1911-1912 гг. / под редакцией Э. Э. Миллера – Кишинев : Типография Бессарабского Губернского Правления, 1912. – 263 с.

Башлы М. Просопографический портрет земских врачей Бессарабии (конец XIX – начало XX в.).

В статье описан просопографический портрет земских врачей, раскрыт их вклад в организацию борьбы с эпидемиями, социальными болезнями среди населения Бессарабской губернии в последней четверти XIX – начале XX в. В результате анализа было выявлено, что врачами были не только граждане Российской империи, но и иностранцы. Они представляли различные слои общества – от духовенства до научной интеллигенции, которые, кроме медицинской деятельности, занимались научными исследованиями, участвовали в общественной жизни края, оставив заметный след в истории Бессарабии.

Ключевые слова: земства, земская медицина, санитарно-гигиеническое дело, земский врач, доктор медицины, просопографический портрет, Бессарабия.

Bashly M. Procopraphic portrait of the zemstvo's doctors of Bessarabia (the and of XIX – beg of XX centuries).

The article describes the procopraphic portrait of zemstvo's doctors, their contribution to the organization of struggle against epidemics, social diseases among the population of Bessarabia province in the last quarter of the XIX – beginning of XX centuries. As a result of the analysis, it was discovered that doctors were not only the citizens of the Russian Empire, but also foreigners. They represented different layers of society – from the clergy to the scientific intelligentsia, who, besides medical activities, were engaged in scientific research, participated in the social life of the region, leaving a remarkable contribution to the history of Bessarabia.

Key words: zemstvo, zemstvo's medicine, sanitation work, zemstvo's doctor, doctor of medicine, Bessarabia.

УДК 94: [336.74:316.343:63-051-058.12 (477.74)]

ФУНКЦІОНУВАННЯ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЯК ПРОВІДНОГО НАПРЯМКУ ДІЯЛЬНОСТІ НОБІЛІТЕТУ

О. Михайлов
викладач,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті проаналізовано певні чинники дворянських адміністративних та фінансових ініціатив за рахунок ресурсів кредитних та банківських установ. Охарактеризовано важливі етапи співробітництва повітових і губернських органів влади; клопотання перед урядом про відкриття кредитних товариств. Розглянуто двосторонню співпрацю нобілітету та земських кас губернії. Висвітлено позарегламентне кредитування цих установ.

Ключові слова: *дворянство, кредит, земська каса, позика, вклад, Бессарабія.*

У сучасних наукових працях вітчизняних вчених активно досліджується економічна історія. Зміщення дослідницьких акцентів та наукового ракурсу на окремі галузі економіки дозволяє більш поглиблено уявити економічні і соціальні трансформації, які панували в суспільстві. Дослідження адміністративної та безпосередньої участі дворянства в системі кредитно-банківських відносин на теренах Бессарабської губернії дозволяють не лише обережно формулювати певні гіпотези, а й обґрунтовано стверджувати про існування причинно-наслідкових зв'язків та значимість цієї галузі в контексті загального економічного розвитку.

Певні аспекти історії кредитно-банківської системи Бессарабської губернії та участь у її становленні дворянства розглядалися багатьма дослідниками, але це питання потребує більш ретельного і комплексного дослідження. До публікацій радянського періоду відноситься монографія Д. Шемякова [1], який залучив до дослідження вагомий статистичні матеріали щодо діяльності установ дрібного кредиту. Змістовними, на наш погляд, є розвідки сучасних українських учених, котрі досліджують різні аспекти роботи кредитних установ та нобілітету. Порівняльний аналіз фіскальної та кредитної політики імперій Романових та Габсбургів провів історик В. Орлик [2].

Особливу цінність для розробки даної тематики становить дослідження Л. Циганенко [3], у якому значна увага приділяється торговій і кредитно-фінансовій діяльності дворянства Бессарабської губернії. Загальну характеристику розвитку дрібного кредиту та банківської системи в Україні того часу містить історико-економічне дослідження Т. Балабушевича, В. Барана та ін. [4].

Мета статті – визначити взаємозалежність розвитку кредитної системи з комерційною та управлінською діяльністю дворянства та висвітлити адміністративні та фінансові ініціативи нобілітету за рахунок ресурсів установ кредитно-банківського сектору.

У 1860 р., за рік до скасування кріпацтва і початку реформ, відбувалися кардинальні зміни в центральному апараті та організації кредитно-банківської системи Російської імперії. Саме тоді були ліквідовані два головні державні банки: Комерційний та Позичковий. Обидві системоутворюючі кредитні установи характеризувалися непомірними ознаками фаворитизму: перший – для дворянства, другий – захищав інтереси іменитого купецтва. Було вирішено створити єдину

центральну банківську установу, яка б увібрала в себе характеристики своїх попередників, мала величезні емісійні та функціональні можливості, мережу філій, відділень і кас по всій імперії. Цією установою став Державний банк Російської імперії. Головним недоліком цього банку, який отримував підтримку держави, стала надмірна орієнтація на аристократичну клієнтуру. Банк відкрив Кишинівське відділення у Бессарабії та каси в повітових центрах губернії.

Звичайно, представники дворянства Бессарабської губернії стали активними учасниками діяльності кредитно-банківської системи. Вони отримували величезні позики за низькими або навіть безвідсотковими ставками, часто брали відстрочки у здійсненні обов'язкових платежів. Така ситуація негативно позначилася на діяльності банку. Центральна банківська установа, через яку проходили основні державні фінансові потоки мала постійно відволікати свої ресурси на погашення дворянських кредитних боргів та на покриття їх фінансових витрат, пов'язаних із комерційною активністю. Бессарабська губернія не стала у цьому сенсі винятком. Представники монолітних дворянських родів Стурдзи, Крісті, Леонарди, Руссо, Манук-беї та інші, постійно знаходилися у списках боржників з вражаючими грошовими показниками.

Незважаючи на неприховану підтримку дворянства з боку державного кредитування, архівні матеріали містять відомості про незадовільне ставлення губернського нобілітету до існуючої урядової кредитної політики. На робочих зібраннях, навіть на сторінках періодичних видань, аристократи наголошували на необхідності створення вигідних умов кредитування для привілейованої верстви населення. Така, часто невдячна оцінка державної банківської та кредитної політики по відношенню до нобілітету виглядає алогічною на фоні загалом занедбаної системи дрібного кредиту.

Місцеве дворянство виявляло ініціативу щодо відкриття кредитних установ у регіоні. Особливо це стосувалося губернського чиновництва. Наприклад, голова Бессарабської губернської земської управи, дійсний статський радник І. Крісті повідомляв у листі до повітових земських управ 24 лютого 1897 р.: «Губернські земські збори постановою від 12 січня 1897 р. уповноважили губернську управу клопотати перед урядом про дозвіл земствам відкривати сільські банки та інші установи дрібного сільського кредиту ...» [5, арк. 410]. Таке повноваження у відкритті кредитних установ у повітах центральної Бессарабської управи надав спадковий дворянин, тайний радник І. Катаржі, який на той час головував у губернських земських зборах [6, с. 5]. Проте частими були випадки, коли аристократи губернії самостійно обробляли інформацію відносно нових кредитних установ.

На ім'я голови Аккерманської повітової земської управи дворянина В. Пуришкевича 4 лютого 1902 р. було направлено доповідь, у якій зазначалося, що внаслідок подання від 18 січня за № 564, Корочанська земська управа «мала честь» передати в Аккерманську один екземпляр друкованих журналів Корочанського XXXVI чергового земського збору, на стор. 131 якого було розміщено доповідь управи про кредитні товариства й один екземпляр зразка статуту кредитних товариств. У ньому знаходилися вказівки щодо відкриття такого товариства, форма прохання до міністерства фінансів і форми відомостей, які обов'язково мали бути прикріплені до прохання [7, арк. 68]. Отже, ми бачимо зацікавленість дворян земств Бессарабської губернії у впровадженні нових ефективніших форм кредиту.

Статистичні дані свідчать про збільшення чисельності товариств: на початку ХХ ст. у Бессарабії їх нараховувалося лише 3; у 1910 р. їх було 130, у 1913 р. – 231, а у 1917 р. – вже 270 кредитних товариств [1, с. 173].

У різних документах знаходимо відомості про схвальне ставлення до кредитних товариств. Так, у листі на ім'я спадкового дворянина В. Навроцького за 1905 р. наголошувалося на тому, що метою кредитних установ було надання у важку хвилину жителям села потрібної їм для господарства суми [7, арк. 23].

Раніше існували волосні каси, але вони виявилися непридатними для села й у більшості випадків майже припинили свою діяльність, оскільки за ними не було належного догляду, справи велися невміло, часто не зовсім вигідно. Справами цих кас завідували одноосібно волосні старшини. Самі жителі волості ніякої участі у справах каси не брали і розпоряджатися видачею грошей не могли. Позики, що видавалися з каси на особистий розсуд старост, нерідко потрапляли у неблагонадійні руки, або позиками користувались люди, що не потребували допомоги, виплати затягувалися, рахунки заплутувались і гроші зникали, а каси існували потім лише на папері. Тому волосні каси виявилися неефективними для сільського населення.

Кредитні товариства відрізнялися від волосних кас, перш за все, тим, що вони створювалися не волосним товариством, а декількома окремими мешканцями будь-якого стану (не менше 20 осіб). Вони мали погодитись бути членами таких товариств, підписати статут і прохання про затвердження останнього. Ці особи ставали засновниками товариства і вважалися його господарями, тому на загальних зборах обирали зі свого оточення правління й раду. Причому правління видавало позики, отримувало їх і приймало вклади. Рада спостерігала за справами, перевіряла звітність і ревізувала правління. Загальні збори, до яких входили усі члени товариства, складали згідно зі статутом порядок, за яким рада і правління повинні були вести справи, перевіряли, чи правильно вони діяли, вказували, кому і за які відсотки видавати позики, скільки приймати вкладів, затверджували звіти, приймали нових представників до товариства тощо [5, арк. 123].

Таким чином, кредитні товариства були надійнішими, зручнішими і відповідальнішими для сільського населення. Відкривати їх було легше, оскільки гроші на обіг такого товариства давав Держбанк, а іноді й земство [7, арк. 24].

Разом з тим з'явилась ціла низка труднощів щодо ефективного їх функціонування у Бессарабській губернії. Так, в одному з документів спадковий дворянин В. Пуришкевич зазначав: «Розвитку кредитних товариств заважає високий обсяг відсотків, що стягується Міністерством за позики капіталів; земство могло б у цьому відношенні значною мірою полегшити справи товариства, позичивши їм оборотні капітали за нижчими відсотками зі спеціальних коштів. Другою, вагомою перешкодою діяльності кредитних товариств є відсутність підготовлених осіб для ведення справи товариства, бо справи ці, особливо система складання рахунків і визначення розмірів позик, були не під силу малограмотним особам. Значно полегшити справу в такому випадку може земство: увійшовши до складу товариства членом-підкувальником, воно може через своїх агентів і контролювати, і спрямовувати справи товариства; допомога його стосовно цього буде вагомішою для населення, ніж допомога інспекторів кредитних товариств, які призначаються по одному на всю губернію, у той же час виконуючи обов'язки, що і в інших відділеннях Держбанку...» [8, арк. 20]. Тобто, саме представники нобілітету в якості земських чиновників ставали необхідними учасниками та координаторами справ кредитних товариств.

Дія кредитних установ у Бессарабії мала значний успіх. Збільшувався фінансовий обіг, зростав капітал, з'являлася довіра населення. Це було характерним явищем і для функціонування земських кас у губернії. За статистичними даними, у 1914 р. земських кас у Бессарабській губернії було 8, сума їх балансу дорівнювала 13,3 млн. руб., з неї 11,8 млн. руб. виділялося цими касами саме на позики [1, с. 170].

Поступово розвивалась інфраструктура кас, відділення яких розповсюджувалися по всій Бессарабській губернії. Так, у земській касі дрібного кредиту Оргеєвського повіту в 1911 р., головою якої був дворянин В. Антоновський, існувала посада агента для з'ясування кредитоздатності позичальників, яку займав поміщик П. Кирика [9, с. 246]. Це свідчить про ретельну перевірку благонадійності клієнтів, які отримували позику.

Діяльність земських кас відзначалася високим рівнем доступності при організованому контролі своїх позичальників. Наприклад, в оголошенні Кишинівської земської каси дрібного кредиту 1914 р. міститься інформація про діяльність каси. Кредитна установа, підпорядкована Кишинівській земській управі під керівництвом поміщика М. Главче, приймала вклади, за які сплачувала клієнтам 4,5% річних за безстрокові вклади і 6% – за строкові. При цьому клієнтам надавалися такі пільги: з відсотків, що отримували клієнти за свої вклади, не стягувався 5% державний збір, вкладники звільнялися від гербового збору, у випадку смерті клієнта його вклад отримувала особа, яка була вказана при внесенні вкладу без документів та податків. В оголошенні зазначалося, що каса надавала позики виключно установам дрібного кредиту Кишинівського повіту. За позики в основний капітал каса стягувала 6% річних, а за короткострокові – 7-8% [10, с. 8]. Це свідчить про те, що каса діяла лише в межах повіту, до якого була прикріплена. Правління в касах Бессарабської губернії очолювали ті, хто належав до дворянського і купецького стану, мав особисте звання або бюрократичний чин. За незначним виключенням, до складу кас могли входити працівники, що не мали чину. Саме дворяни вирішували, хто міг отримати позику та на яких умовах.

Участь дворянства в діяльності установ дрібного кредиту мала двосторонній характер. На початку ХХ ст. дворяни з одного боку, виступали адміністраторами в організації сприятливої нормативної та функціональної бази установ, з іншого – використовували фінансові потужності цих установ для реалізації певних індустріальних проектів, благоустрою міст, вирішення особистих і посадових завдань.

Велике значення для розширення економічних зв'язків і торгівлі мала розбудова шляхів сполучення. Дворяни-підприємці ставали активними учасниками розвитку транспортної інфраструктури регіону. За даними Л. Циганенко, ще в 40-х роках ХІХ ст. в Одесі виник комітет з поліпшення шляхів, більшість членів якого склали дворяни. Інтенсивно розвивався і міський транспорт [3, с. 278]. Для успішного розвитку такої інфраструктури дворяни отримували своєчасну допомогу у формі грошових позик у місцевих кредитних організаціях.

Спостерігається ця тенденція у діяльності дворян адміністративного центру губернії – м. Кишинів. Залежність промисловості від банківських установ часто супроводжувалася необхідністю залучення іноземного капіталу. Взагалі, іноземні промисловці на вигідних умовах створювали підприємства в регіоні. Звичайно, залучення зарубіжних товариств та організацій відбувалося за посередництвом бессарабського дворянства. Саме керівник Кишинівської міської управи, аристократ М. Главче у квітні 1911 р. уклав з Бельгійським товариством договір на 40 років про перебудову трамваю з кінної тяги на електричну. Товариство зобов'язувалося виконати цю роботу за умови забезпечення трамвая електроенергією з міської електростанції. Варто наголосити, що електроенергія для бельгійців коштувала дуже дешево: від 4 до 5,5 коп. за кВт-годину – в 5-6 разів нижче, ніж вона відпускала приватним особам міста. Кишинівський трамвай виявився крупним споживачем електроенергії. У 1915 р. він витратив 1,5 млн. кВт-годин і 3,4 кВт-годин загального виробництва міської електростанції або 44%. На це було витрачено 872 тис. рублів. Для покриття витрат міська управа в грудні 1913 р. отримала в міській земській касі дрібного кредиту позику на 35 років у розмірі 1 млн. рублів. На посаді голови цієї каси також перебував дворянин М. Главче [1, с. 193]. Залежність міського транспорту від іноземного капіталу супроводжувалася зростанням заборгованості Кишинівських банкам і кредитним установам.

Кредитні установи допомагали аристократам губернії у провадженні своїх професійних управлінських обов'язків, здійсненні адміністративних робочих планів. Така

фінансова політика представників земств, повітових управ, інших органів місцевого самоврядування реалізовувалася навіть у кризові роки.

Зі звіту голови управи дворянина А. Ярошевича для надзвичайних земських зборів від (9 травня 1917 р.) стало відомо про прохання надати Правлінню каси повноваження з підписання у поточному році позик до мільйона рублів (1 000 000 руб.) через те, що надане минулого року повноваження на укладання позик до восьмисот тисяч рублів (800 000 руб.), у зв'язку з операціями каси минулого року, було недостатнім [11, арк. 156].

Функції земських кас, позики яких спершу були призначені для сільських союзних артілей та дрібних кредитних установ, все більше зростали. У 1917 р. у зв'язку із загостренням політичної та економічної кризи збільшилося навантаження на земські каси. Саме наприкінці цього року спадковий дворянин, голова Аккерманської земської управи, А. Ярошевич наполегливо вимагав від земської каси дрібного кредиту надати значну позичку для вирішення потреб управи.

Правління каси відповіло дворянину: «До цього часу земська управа вже позичила в касі 550 000 рублів, а загальна кількість виданих позик складає 850 000 рублів. Тобто, управа вже є найбільшим боржником установи. До того ж, каса має виконувати свої зобов'язання перед вкладниками. Загальна сума вкладів – 1 500 000 рублів. Активи, якими володіє каса, складають 700 000 рублів (ці кошти зберігалися в різних кредитних установах і могли поступити звітти лише чеками, а не грошовими знаками). У разі вимоги вкладниками своїх вкладів, каса має у своєму активі лише 700 000 рублів, тобто 50 коп. на 1 рубль вкладів. Беручи до уваги ці факти, навіть якщо б управа взяла на себе відповідальність за спроможність нашої установи реалізувати обов'язки перед вкладниками, каса не має в своєму розпорядженні коштів для видачі позички».

Незважаючи на таку категоричну відповідь правління Аккерманської каси дрібного кредиту, А. Ярошевич адресував цій установі повторний запит, у кому пояснював, що вже на той момент каса забезпечувала кожен рубль вкладників лише 50 копійками, а всі інші установи взагалі припинили видачу вкладів. Проте, земська управа вважала: «можливим і безпечним для каси дрібного кредиту надати ще одну позичку управі в розмірі 70 000 рублів» [12, с. 89].

Таким чином, велика кількість представників бессарабської аристократії не стояли остороно проблем, пов'язаних із формуванням дрібної кредитної сфери. Маючи в своїх повноваженнях важелі чиновницької адміністративної влади, дворяни сприяли утворенню кредитних закладів шульцеделічівського типу, спонукали до утворення подібних установ сільську громаду, надаючи спеціальні роз'яснювальні консультації, виділяючи особливі матеріальні кошти на їх організацію. На цьому участь дворянства в кредитній сфері не закінчувалася. Аристократи активно використовували грошові ресурси центральних повітових кредитних установ, таких як земські каси, не тільки за призначенням, але й для вирішення своїх професійних завдань.

1. Шемяков Д. Е. Очерки экономической истории Бессарабии эпохи империализма / Дмитрий Сторович Шемяков. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 252 с.
2. Орлик В. М. Селянство України в фіскальній політиці імперії Романових і Габсбургів / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 20___. – Вип. 13. – С. 83-86.
3. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (др. пол. XVIII – 1917 рр.) / Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл: СМІЛ, 2009. – 384 с.
4. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій. – [Т. 2.]. – К.: НАН України . Інститут історії України. Ніка-Центр, 2011. – 696 с.
5. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА), Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа, Оп. 1., Спр. 10. Переписка с Бессарабской губернской земской

управой об открытии в сёлах уезда ссудо-сберегательных товариществ и их состоянии в 1875-1905 гг., 418 арк.

6. Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1897 г. / [под. ред. Б. А. Топиро]. – Кишинёв: Губернская типография, [1897]. – 269 с.

7. КУИА, Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа, Оп. 1, Спр. 38. Устав, положение от 16 июля 1895 г. и доклады земских управ об организации и деятельности кредитных товариществ России за 1902 г., 769 арк.

8. КУИА, Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа, Оп. 1, Спр. 17. Устав ссудо-сберегательной кассы служащих по земству, учреждённой при уездной земской управе в 1882-1912 гг., 79 арк.

9. Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1911г. / [под. ред. Б. А. Топиро]. – Кишинёв: Губернская типография, [1911]. – 545 с.

10. Адрес-календарь Бессарабской губернии 1914 г. / [под. ред. Б. А. Топиро]. – Кишинёв: Губернская типография, [1914]. – 538 с.

11. КУИА, Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа, Оп. 1, Спр. 85. Дело об открытии и работе ссудо-сберегательных товариществ в сёлах уезда за 1913-1917 гг., 215 арк.

12. КУИА, Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа, Оп. 1, Спр. 435. Переписка с Одесским обществом взаимного кредита о производстве краткосрочных займов, в частных кредитных учреждениях и у частных лиц в выдаче ссуд за 1917-1920 гг., 181 арк.

Михайлов А. Функционирование кредитно-банковской системы Бессарабской губернии как ведущего направления деятельности нобилитета.

В статье проанализированы определенные факторы дворянских административных и финансовых инициатив за счет ресурсов кредитных и банковских учреждений. Охарактеризованы важные этапы сотрудничества уездных и губернских органов власти; ходатайство перед правительством об открытии кредитных обществ. Рассмотрено двустороннее сотрудничество нобилитета и земских касс губернии. Освещено внебюджетное кредитование этих учреждений.

Ключевые слова: дворянство, кредит, земская касса, заем, вклад, Бессарабия.

Mihailov O. Investigation of the credit and banking system of Besarabia Province as one of the leading sectors of the nobility activities.

The article analyzes certain factors of aristocratic administrative and financial initiatives at the expense of resources of credit and banking institutions. The important stages of cooperation between district and province authorities and the petition to the government about the opening of credit societies are described. The bilateral cooperation between the aristocrats and the areal cash departments of the province is considered. Out-of-court credit financing of these institutions is highlighted. It is proved that the increase of activity of the nobility in work with banking and credit institutions was connected with the abolition of serfdom and the search for new economic prospects. Submitted materials for involving such institutions in the work of the district administrations and areal self-governing bodies.

Key words: nobility, credit, areal cash, loan, contribution, Besarabia.

УДК 327(498.7+470)«1856/1914»

**ЮЖНАЯ БЕССАРАБИЯ В 1856–1914 ГГ.:
РУМЫНСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО И РОССИЙСКАЯ
ИМПЕРСКАЯ ПОЛИТИКА НА ОКРАИНЕ**

А. Кушко

*доктор исторических наук, доцент,**Государственный педагогический университет имени И. Крянгэ, Молдова*

У статті розглянуто історичний період розвитку Південної Бессарабії у 1856-1914 рр. Основну увагу зосереджено на російській імперській політиці після 1878 р. Розглянуто питання про конкретні прояви румунського національного проекту в південній Бессарабії. З'ясовано відсутність послідовності російської політики на периферії, що вказує на суперечливий і фрагментарний характер імперського дискурсу щодо альтернативних моделей інституційної організації і політичної легітимності.

Ключові слова: *Південна Бессарабія, Російська імперія, периферія, зовнішня політика.*

Крымская война (1853-56) стала поворотным моментом для румынских княжеств Молдавии и Валахии, а также для русского присутствия на Нижнем Дунае. Доминирующее положение Российской империи в регионе, неоспоримое в предыдущей четверти века, было заменено «кондоминиумом» великих держав. Этот новый геополитический баланс был отражён в Парижском договоре (март 1856 года), который положил конец войне и значительно ослабил рычаги влияния России на княжества. Новые обстоятельства также стали стимулом для молодого румынского национального движения. Под воздействием французской модели и благодаря поддержке правительства Наполеона III это движение достигло серьёзных успехов сразу после Крымской войны. «Национальная» фракция румынских элит, выступавшая за объединение Молдавии и Валахии, быстро одержала верх над своими противниками. Этому процессу способствовала позиция большинства великих держав, поддерживавших новый конституционный акт (Парижскую конвенцию 1858 года), в соответствии с которым были предусмотрены чёткие механизмы институционального объединения княжеств. Затем последовало избрание общего князя Молдавии и Валахии (январь 1859 г.) и постепенное слияние правительств обоих княжеств. Эти тенденции достигли своего апогея три года спустя, в январе 1862 г., когда княжества объединились под управлением единого центрального правительства в Бухаресте. Это ознаменовало фактическое создание румынского национального государства.

Возникновение румынского национального государства в 1862 г. не привело к изменению российской официальной позиции или политики властей по отношению к дальнейшей бессарабской окраине. За период 1860-х г. потенциальная угроза со стороны румынского национального проекта воспринималась имперской бюрократией Бессарабии как туманная и маловероятная перспектива. В редких отчётах местной полиции, которые якобы фиксировали существование некой «румынской» партии, состоявшей из кучки молодых дворян, подчёркивалась «платоническая» природа их национальных чувств и в целом не ставилась под сомнение лояльность даже этих «неблагонадёжных» элементов, достойных полицейского надзора [1]. К тому же эти опасения российской администрации были связаны, прежде всего, с внутриимперскими политическими волнениями, вызванными январским восстанием 1863 года. Неудивительно упоминание «польской интриги» в качестве возможного катализатора зарождающегося бессарабского «национального движения», которое оставалось в зачаточной стадии на протяжении всей второй половины XIX в. Вновь соединённые румынские княжества вряд ли рассматривались как будущий «Пьемонт» для румын, живущих в Бессарабской губернии.

В целом, нельзя говорить о прямом конфликте между двумя ясно очерченными проектами относительно Бессарабии – российским и румынским – которые бы охватывали весь период до Первой мировой войны. Всплески «символического противостояния» в русско-румынских отношениях определялись международным контекстом, а их эволюция и интенсивное использование риторических ресурсов обуславливались разницей в критериях и принципах политического строя и легитимации власти в этих государствах. Первый из этих случаев «символического противостояния» возник в связи с русско-османской войной 1877-1878 годов, когда три уезда Южной Бессарабии, присоединённые к Молдавскому княжеству в 1856 году, после Крымской войны, были возвращены Российской империи. В контексте Берлинского конгресса разразилась «дипломатическая война» между Россией и Румынией по поводу принадлежности этой территории. Несмотря на то, что этот небольшой участок земли был в основном заселён «задунайскими переселенцами» (то есть болгарами и гагаузами), тогда как румыноязычное население было значительным только в узкой полосе вдоль реки Прут, румынское правительство категорически настаивало на своём праве включить этот регион в состав «национального организма» [1].

После 1878 года российская администрация в Бессарабии, вопреки логике взаимной конкуренции и антагонизма в отношении своего румынского соперника, оказалась достаточно гибкой, чтобы приспособить несколько иностранных «моделей» к собственным нуждам. Неоднородность региона сохранилась на протяжении всего XIX и начала XX веков. Подобные примеры, конечно же, труднее привести для второй половины XIX века, когда стандартизирующий импульс периода «Великих реформ», а также внутренняя общественная динамика в самой Бессарабии, казалось, не способствовали возникновению каких бы то ни было «чрезвычайных» административных или институциональных проектов в Бессарабской губернии. Однако, благодаря стечению обстоятельств международной дипломатии, в российский имперский контекст (который был далеко не предрасположен к подобным нежелательным «исключениям») была привнесена юридическая и административная система зарождающегося национального государства. Она оказалась достаточно прочной, чтобы просуществовать в течение сорока лет и успешно преодолеть все попытки привести её в соответствие со всероссийскими стандартами. Случай Измаильского уезда является редким примером трансфера/переноса «национальных» административных практик в контекст многонациональной империи. Далее мы в основном сосредоточим внимание на российской имперской политике после 1878 года, но также опишем основные черты румынских усилий по национальному строительству в регионе в течение двух предыдущих десятилетий, когда Южная Бессарабия была частью нового румынского государства.

Интересующая нас территория включала крайнюю юго-западную часть Бессарабской губернии (в её границах 1812 г.) и примерно совпадала с пространством между Дунаем и Чёрным морем, занимая общую площадь около 9000 кв. км. Вследствие Крымской войны этот регион, вместе с дельтой Дуная, был уступлен (исходя из сугубо стратегических соображений) Молдавскому княжеству, являвшемуся в то время автономной частью Османской империи. Согласно Парижскому договору 1856 г., княжество должно было находиться под «коллективной гарантией» победивших союзников. Как российские, так и румынские элиты прекрасно понимали, что изменение пограничной линии в Бессарабии обусловлено прагматическими расчётами международной дипломатии и что, таким образом, стабильность новой ситуации зависела от конфигурации сил внутри европейской системы государств. Прагматические аспекты этого «стратегического отступления» Российской империи стали совершенно ясны двадцать лет спустя румынскому министру иностранных дел Михаилу Когъльничану в связи с очередным пересмотром территориального статус-кво в данном регионе: «Почему нам была дана (Южная) Бессарабия? Потому что мы об этом просили? Потому что Европа хотела сделать нам приятное? Потому что мы приходим от императора Траяна? Ничего подобного. Нам дали Бессарабию в 1856 году, потому что Великие державы Европы решили, что европейский интерес требует наибольшего удаления России от Дуная» [3].

Это прагматическое измерение важно отметить, так как острое восприятие

недолговечности и уязвимости нового территориального приобретения напрямую повлияло на «национализирующие» устремления молодого румынского государства в южной Бессарабии.

Эффективность румынской политики в южной Бессарабии была поставлена под сомнение несколькими российскими авторами и чиновниками, создавшими обзорные труды по данному региону в конце XIX в. Российская позиция по отношению к практикам и целям румынской администрации была пронизана четкой риторической тенденцией, сводившейся к минимизации любого возможного или потенциального влияния румынского правительства на местные реалии и местное общество. Так, в специальной работе, написанной через двадцать лет после «воссоединения» Измаильского уезда с Российской империей (и приуроченной к этому юбилею), автор приходил к следующим выводам: «Румынское правительство понимало, что край этот, отторгнутый от России в силу политических соображений, но добытый русскою кровью, населенный и устроенный усилиями русского правительства и составляющий притом по своему географическому положению и этнографическому составу населения естественную часть русской Бессарабии, всегда будет тяготеть к России и раньше или позже возвратится в её пределы. Поэтому на обладание Южною Бессарабиею румыны всегда смотрели как на временное владение, как бы на аренду, и действовали, придерживаясь правила: «Брать – как можно больше, давать – как можно меньше». К интересам края относились исключительно с точки зрения фиска и чиновничьих интересов» [4].

Политика модернизации (часто принудительной), проводимая румынским национализирующим государством, являлась главным объектом критики, высказываемой российскими авторами и чиновниками по отношению к предыдущему режиму. По сути, российская позиция в этом вопросе отличалась любопытной двусмысленностью: настаивая на сомнительности достижений румынских властей в вопросах, касавшихся благосостояния местного населения*, эти авторы в то же время подчёркивали постоянное давление и даже, иногда, насилие местной администрации. В результате создавался образ, прямо противоположный благожелательному отношению российских властей к населению региона. Отрицая утверждения румынского правительства о «просвещении» местных жителей в области гражданских прав и политических институтов, российские писатели также отрицали негласную иерархию форм правления, в рамках которой имперская модель считалась архаичной и несовершенной с точки зрения бюрократической рациональности. Вопреки этому образу упорядоченной и демократической политической системы, российские авторы настаивали на том, что румынская администрация не справлялась даже с самыми элементарными обязанностями, включая обеспечение безопасности своих граждан или соблюдение прав полиэтничного населения южной Бессарабии. В общих чертах эти аргументы сводились к концепции румынского «псевдоконституционализма», которая должна была ещё больше подчеркнуть положительные черты российской политики в данном регионе [4, с. 173]. Более того, ассимиляторский потенциал румынского государства был прямо поставлен под вопрос и оценен как весьма слабый, даже если признавалось существование «национализирующих тенденций» [4, с. 179]. Этот образ слабого государства, контролируемого хищнической бюрократией и выставляющего напоказ лишь поверхностные черты современной политической системы, исходил, с одной стороны, из давно утвердившихся стереотипов, обвинявших румынскую элиту в рабском подражании западным образцам и в потере ею любой связи с «народом». С другой стороны, этот образ также являлся подходящей тактикой для того, чтобы дискредитировать всякое предположение о прямой связи между ускоренным темпом модернизации и существованием (формально) плюралистической политической системы.

Привела ли, в конечном счёте, эта отрицательная оценка румынских усилий по нациестроительству к полному отрицанию и отказу от институциональных и административных рамок, выработанных этим зарождающимся национальным государством? Отнюдь нет. Напротив, российские власти воспользовались альтернативной моделью

*Вышеупомянутый автор, например, не преминул заметить, что «двадцатидвухлетнее владычество Румынии, нельзя сказать, чтобы было очень благотельно для этой части Бессарабии» (Давидович С. Воссоединенная Бессарабия. С. 173).

административной униформизации, проводимой румынским правительством, и успешно приспособили её для своих собственных целей. Прежде чем обратиться к данному аспекту, мы вкратце коснёмся вопроса о конкретных проявлениях румынского национального проекта в южной Бессарабии в течение двух десятилетий нахождения этого региона в составе Румынии. Проблема полиэтничности и связанные с ней дилеммы, без сомнения, играли главную роль в процессе интеграции и управления новоприобретённым регионом после 1856 г. Данная территория ранее также имела несколько обособленный административный статус в составе Российской империи. Это объяснялось, с одной стороны, существованием отдельной территориальной единицы, включавшей город Измаил и его окрестности (*Измаильское градоначальство*), и, с другой стороны, привилегированным статусом болгарских колоний юга Бессарабии, которые пользовались известной долей самоуправления и были подчинены надзору специального управления по делам бессарабских колоний, имевшего свой административный центр в городе Болграде. Такие институциональные особенности и несоответствия никак не вписывались в цели румынского централизованного бюрократического аппарата.

После вхождения южной Бессарабии в состав Молдавского княжества отдельные румынские публичные деятели и даже случайные путешественники по этому региону высказывали своё разочарование и недовольство обширными привилегиями, которыми были наделены болгарские колонисты. Националистическая тональность подобных комментариев была почти неприкрытой: «Румынское правительство не может поддерживать такие привилегии, основная цель которых – развитие племени (*race* – так в оригинале), которое может служить противовесом нашему национальному элементу. Другими словами, эти чужеродные (болгарские элементы) должны слиться с румынским элементом, раз уж судьба отныне связала их с нашей землёй» [5, с. 78]. Подобные пожелания не ограничивались лишь рамками сферы риторики и дискурса, а постепенно становились руководящими принципами государственной политики одновременно с консолидацией румынских учреждений и институтов.

Данная политика необязательно и не всегда сводилась к систематической стратегии языковой или культурной ассимиляции. Нерумынскому (и особенно болгарскому) населению, напротив, было предоставлено значительное самоуправление в образовательной и культурной сфере, что выразилось в открытии болгарского «центрального училища» в Болграде и в чрезвычайно активной деятельности в области прессы и возникновения разных культурных обществ и ассоциаций. Южная Бессарабия также становится важным центром для болгарских эмигрантских политических организаций и даже одним из основных источников для образования и подготовки будущей элиты болгарского автономного государства после 1878 г. [6]. Несмотря на это, совершенно не признавалось и не поощрялось никакой институциональной или правовой автономии, особенно после введения в действие в начале 1860-х годов новым правительством Объединённых Княжеств под руководством князя Ал. И. Кузы целого ряда радикальных реформистских мер, направленных на большую централизацию и модернизацию государства. Административное деление (на уезды и коммуны), судебная система и финансовое законодательство были приведены в соответствие с французскими образцами (в первую очередь, с наполеоновским кодексом, послужившим основным источником заимствований). В экономическом плане самым важным преобразованием стала аграрная реформа 1864 г. Проведённая под влиянием отмены крепостного строя в Российской империи, эта реформа должна была привести к появлению особого слоя зажиточных крестьян-собственников, но осталась незаконченной и не затронула основ крупного землевладения. Было также расширено избирательное право (при сохранении образовательного и имущественного ценза). Среди такого комплекса мер выделяются ликвидация отдельной администрации болгарских колоний и принудительное введение общей воинской повинности (что было разительным нарушением прежнего статуса колонистов в данном регионе). Эти реформы были проведены быстро и успешно, несмотря на активное сопротивление местного населения [7].

Реформирование и перестройка политической сферы, на которую указывали подобные

меры, была завершена после введения в действие нового Гражданского Кодекса (открыто подражавшего Кодексу Наполеона) в 1865 г. и особенно после принятия Конституции 1866 года. Согласно новой конституции, было осуществлено новое административное (коммунальное) территориальное деление, лишившее три уезда южной Бессарабии последних остатков их административной обособленности. В этом смысле стандартизирующие проекты и меры румынского правительства оказались довольно успешными; именно такой успех отчасти объясняет сохранение и использование данной структуры и после 1878 г.

Деятельность румынского правительства по «национальному строительству» проявлялась, главным образом, в сфере образования (так, румынский язык стал обязательным предметом программы в школах всех уровней обучения) и особенно в области церковной политики. Современниками подчёркивалась тесная связь между правительственной политикой в сфере образования и церковной организацией в плане «румынизации» края: «Для румынизации страны в Измаиле была учреждена особая Нижнедунайская епархия и стали заводиться румынские школы: их, по коммунальным законам, должна была открывать и содержать каждая община» [8, с. 135]. К концу румынского правления в южной Бессарабии были открыты: классическая гимназия в Болграде, четырёхклассная гимназия в Измаиле, семь четырёхклассных городских училищ, три мужских и два женских училища и 124 сельских училища, то есть, в общей сложности, около 140 учебных заведений с 4 000 учащихся [8, с. 135].

Церковь открыто воспринималась государством как эффективный инструмент воспитания и насаждения национальных румынских ценностей в среде полиэтничного населения данного региона и, таким образом, была подчинена румынским «национальным интересам». Как пример конкретного проявления такой политики можно привести учреждение в 1864 г. нового епископства Нижнего Дуная. Административным центром епархии стал Измаил. Главной целью организации этой епархии была «необходимость орумынивать [*de a româniza*], непрерывно и ежедневно, бессарабскую Церковь, чего можно достичь только посредством прямого и национального управления и попечения о материальных и духовных интересах Церкви этого края» [9]. «Цель создания епископства Нижнего Дуная была двоякой: (с одной стороны), воспитание и развитие религиозного православного чувства и сознания в народе и, (с другой стороны), отождествление разношёрстных (этнических) элементов Нижней Бессарабии с идеалом румынизма» [9]. После передачи данного региона под контроль молдавских властей в 1857 г., румынский автор осуждал российские планы по «денационализации» местного населения и «введению в край славянского элемента через школу и церковь», но в то же время не решался «осуждать такую политику в целом: если бы мы были русскими, мы бы тоже посодействовали этому грандиозному предприятию» [5, с. 41]. Другими словами, предполагаемая логика российских властей была, по крайней мере, понятной, если не похвальной. Автор не стеснялся пропагандировать такую политику перед своей потенциальной румынской образованной аудиторией. Несмотря на этот, по-видимому, прямолинейный вывод, дискурс, поддерживаемый членами духовенства, даже если был часто насыщен национальными элементами, не может быть сведён всего лишь к национализации. Православная Церковь, благодаря как своей институциональной структуре, так и из-за довольно позднего признания риторики и сущности националистических притязаний, имела неустойчивую и сложную позицию в контексте растущих националистических тенденций XIX века. В контексте российско-румынского взаимного восприятия их общая принадлежность к православному религиозному сообществу сопровождалась (и подрывалась), с одной стороны, глубокими структурными различиями между двумя церквями, а с другой – их символическим и каноническим противостоянием в «бессарабском вопросе».

Трудно выделить некую цельную и последовательную позицию русского церковного руководства в отношении «национальной проблемы» в целом и «бессарабского вопроса», в частности. Последний оставался маргинальным для дебатов того времени и редко влиял напрямую на сферу практической политики. Тем не менее, тогда российская церковь могла действовать в двух измерениях, одновременно создавая и уменьшая русско-румынскую

«культурную дистанцию». В первом случае российские чиновники и церковная иерархия воспринимали проект модернизации, которому следовала румынская национальная элита, как заимствованный и подражательный проект, основанный на слепой имитации и некритичном подходе к западной (преимущественно французской) модели. С российской точки зрения конечным результатом этой «неестественной» эволюции было постепенное, но всё более очевидное дистанцирование элит от «корней румынской национальной жизни» и, следовательно, подрыв православия [10].

Политика румынских властей в церковной сфере вызывала особое раздражение российских авторов и подвергалась резкой критике. Помимо упомянутых мер по «румынизации» церкви, румынское правительство оказывало открытую поддержку старообрядцам, выражавшуюся в поощрении их миграции в южную Бессарабию и в официальной политике веротерпимости. В Молдавии, а затем в Румынии «приобретение (старообрядцами) политических и гражданских прав не встречало, на первых порах, никаких препятствий, ввиду объявленной молдавским правительством свободы всех вероисповеданий» [8, с. 135]. Не менее серьёзному осуждению подвергались меры по секуляризации монастырских имуществ, расценивавшиеся как очередное проявление той же тенденции к «румынизации края» [8, с. 135]. Эта отрицательная оценка усугублялась не только упразднением богослужения на церковнославянском языке, но и вопросом принадлежности имущества ликвидированных «преклонённых монастырей», находившегося на территории Российской империи, а по большей части в Бессарабии. Таким образом, румынское правительство проводило довольно последовательную политику модернизации и «национализации» этого региона, несмотря на очень скептические оценки её результатов, озвученные некоторыми российскими наблюдателями. Самым прочным наследием в этом отношении оказалась институциональная обособленность и специфическая структура Измаильского уезда, которые сохранились после его возвращения в состав Российской империи в 1878 г.

После реинтеграции Южной Бессарабии в Российскую империю в 1878 году прежние три уезда были реорганизованы в новую административную единицу – Измаильский уезд. Эта территория на протяжении всего периода до Первой мировой войны сохраняла определенные институциональные и законодательные особенности, которые превратили её в «аномалию» в контексте российского имперского режима. Позиция заинтересованных российских чиновников по отношению к административной аномалии в Измаильском уезде была довольно противоречивой. С одной стороны, представляется, что аргумент возросшей эффективности и несомненной рациональности местной администрации, построенной по французскому образцу, оказал значительное влияние на часть российской центральной бюрократии.

Перед началом Первой мировой войны было предпринято несколько попыток пересмотреть «исключительный» статус и институциональную структуру этого уезда, но они ни к чему не привели. Контекст, возникший вследствие «Великих Реформ», а также неопределённая ситуация с развитием местной администрации в Российской империи в целом тоже повлияли на сохранение особого положения Измаильского уезда. С другой стороны, продолжавшаяся терпимость центра к институциональной разнородности была связана с разнообразием мнений, которых придерживались конфликтующие группировки в высших эшелонах государственной власти. Российская бюрократия была разделена между противоположными интересами и целями государственного строительства. Разные министерства и государственные учреждения вели постоянную борьбу за влияние и ресурсы [11].

Случай измаильской «аномалии» показывает, что функционирование российского государства на самом деле основывалось на тонко сбалансированной системе фракций и групп интересов, в рамках которой самодержец имел роль арбитра [12]. Даже если приписать измаильский случай и все дискуссии вокруг этого вопроса всего лишь традиционной инерции государственного аппарата, похоже, что на измаильский эксперимент благосклонно смотрела часть имперских сановников. Кроме того, лояльность местных жителей оставалась спорным и

сложным вопросом в смысле, в котором это было невозможно до 1856 г., что побудило российские власти действовать осторожно в данном чувствительном регионе. Внешний фактор и возможная угроза «румынского ирредентизма» были достаточно значительными, чтобы помешать централизаторскому рвению Министерства внутренних дел в Санкт-Петербурге. Были сформулированы два противоположных мнения относительно желательности сохранения институциональной специфики этой территории. С одной стороны, в аппарате Министерства внутренних дел была заметна тенденция к административной унификации и централизации, предполагающая немедленное введение имперского законодательства и ликвидацию румынских институтов. С другой стороны, более гибкий подход к «румынским законам», отражающий прагматичное и относительно толерантное отношение к разнообразию на периферии империи, был поддержан другой частью имперской бюрократии.

Наиболее серьёзные дискуссии, касающиеся различных проектов по пересмотру исключительного статуса Измаильского уезда, имели место в двух разных периодах: сначала, сразу после перехода этого региона под власть Российской империи, с 1879 по 1881 год, а позднее – в первые годы XX века (1900-1901 гг.). В последнем случае чиновники Министерства внутренних дел были очень близки к победе над своими оппонентами и к окончательному утверждению собственного взгляда на необходимость заменить румынские учреждения соответствующими имперскими эквивалентами. Окончательный отказ от этих попыток был в основном обусловлен набором аргументов, выдвинутых противниками законодательной унификации. Их аргументы можно разделить на три основные категории: 1) рациональность и современность румынской административной структуры по сравнению с тогдашними российскими моделями; 2) стратегия дифференцированной интеграции периферий и необходимость проведения умеренного курса с учётом регионального своеобразия и контекста, по крайней мере, на начальном этапе; 3) проблематичные внешнеполитические аспекты и вопрос имиджа России за рубежом (лояльность местного населения оставалась основной проблемой в этом контексте). Следует подчеркнуть, что разделительные линии между противниками и сторонниками административной унификации проходили по институциональным, а не по «пространственным» критериям. Таким образом, некоторые представители центральных учреждений (в частности, министерств финансов и юстиции) придерживались «гибкого» подхода к сохранению местных порядков в Южной Бессарабии, в то время как должностные лица Министерства внутренних дел (МВД) были горячими сторонниками законодательной унификации.

Наиболее чётко разработанную аргументацию, ссылающуюся на рациональность и эффективность румынской институциональной модели, можно найти в «записке» (фактически, обширном и подробном анализе румынских учреждений в Измаиле), направленной в Министерство внутренних дел бессарабским губернатором Е. Янковским в 1881 году [14]. Он прямо подчёркивал в своем докладе, что «некоторые из оставшихся от румынского управления предметов общественной организации (в Южной Бессарабии) заслуживают **«исключительного внимания»** (из оригинала – *А.К.*); таковы, в особенности, коммунальное устройство и бессловная система податей» [14]. Фактически губернатор использовал аргумент эффективности румынской административной модели, чтобы сформулировать довольно радикальную критику общественной системы империи в этот период, которую он считает устаревшей и неэффективной в контексте современных ему мировых тенденций. В результате подробного анализа преимуществ, присущих румынским учреждениям, Янковский пришёл к выводу, что «все эти данные говорят за оставление воссоединённого участка обособленным, по крайней мере, до пересмотра наших законоположений о податях и общественном сельском управлении» [14].

Признавая, что «высшие государственные соображения» могут побудить правительство немедленно ввести российские законы в регионе и ликвидировать Измаильский уезд, разделив его между соседними уездами, Е. Янковский по-прежнему выступает за гибкую и осторожную стратегию, утверждая, что «в деле преобразования участка необходимо поступить с особенною осторожностью, дабы ломкою всех существующих порядков и заменю их новыми, из коих

некоторые нельзя не признать менее удовлетворительными, не возбудить в жителях сожаления об отделении от Румынии» [14]. Помимо этого прозрачного намёка на необходимость поощрения лояльности местного населения гибкая позиция ряда бессарабских губернаторов оказала влияние на действия Министерства внутренних дел (или, точнее, на отсутствие таковых). Должностные лица министерства признали этот факт 20 лет спустя, в 1901 году, когда в специальном докладе, подготовленном этим учреждением, подчёркивалось, что постоянное нежелание губернаторов одобрить любые изменения румынской институциональной модели повлияло на отношение центра к этому вопросу. Е. Янковский, также как и его преемник А. Константинович (1883-1899), открыто отмечали «преимущества» румынской коммунальной организации по сравнению с российской моделью сельского управления [14]. Местная элита, как правило, играла центральную роль в процессе трансфера и адаптации. Фактически институциональная преемственность в Измаиле не может быть объяснена без учёта преемственности основной элитной группы, которая сумела обеспечить свои доминирующие позиции в местных делах при императорском правительстве.

Однако некоторые местные официальные лица не постеснялись выразить своё недовольство и разочарование из-за сохранения румынских законов и учреждений (которые они считали «чуждыми» и / или устаревшими) в Южной Бессарабии. Они твёрдо настаивали на ликвидации этой аномалии. В контексте этой полемики в 1884 году исполняющий обязанности временного генерал-губернатора Одессы и Новороссии Христофор фон Рооп высказал точку зрения, радикально отличающуюся от той, которая ранее поддерживалась бессарабским губернатором. В докладе, адресованном непосредственно Александру III, фон Рооп находит, что многочисленные жалобы и петиции, поданные населением нового Измаильского уезда, являются несколько «преувеличенными», поскольку эти жалобы «не подтверждаются» ни эмиссарами, посланными лично фон Роопом в этот регион, ни путём личной проверки, проведённой этим чиновником в Болграде и Измаиле. Напротив, он подчёркивал прогресс, привнесённый новой русской администрацией в этот регион, и горько осуждал сохранение там румынских законов и учреждений: «Частные злоупотребления встречаются и теперь, но во всяком случае население испытывает их несравненно менее, чем при румынском правительстве, когда деньги и протекция составляли подавляющую силу, а Суд и Прокуратура были целиком в руках богатого правящего класса, – ныне уже утрачивающего своё преобладающее значение. Тем не менее, нельзя не признать, что сохранившиеся там румынские коммунальные законы и по сие время дают повод к эксплуатации населения земскими комитетами, что в особенности проявилось в Болградском комитете ... Во всяком случае, с возвращения в лоно отечества временно утраченного нами Дунайского побережья идёт уже седьмой год, и потому дальнейшее продолжение переходного, неопределённого его состояния очевидно не должно быть более терпимо, хотя бы для этого и потребовались особые усилия и жертвы...» [15].

Александр III полностью поддержал эту мысль, поставив следующую одобрительную резолюцию на полях: «Тоже пора решить окончательно (этот вопрос)» [15]. Несмотря на мнение царя, данный «вопрос» оставался нерешённым в течение следующих трёх десятилетий. Измаильский уезд вошёл в Первую мировую войну с таким же неопределённым и обособленным статусом. Некоторые российские наблюдатели даже испытывали соблазн преувеличить угрозу, якобы исходившую от призрака «румынского ирредентизма» в регионе.

Двусмысленность и противоречия, характеризующие отношение российской бюрократии к «измаильскому вопросу», также можно внимательно проследить и на более личном уровне. Особенно важным и интересным является случай князя С. Урусова, который был бессарабским губернатором в период с мая 1903 года по октябрь 1904 года. В целом (и в сущности справедливо), историки рассматривали С. Урусова как чиновника с либеральными взглядами и как довольно хорошо информированного критика русификаторской политики имперского центра на окраинах. Урусов проявляет непоследовательное и противоречивое отношение к формулированию своего мнения относительно «административной аномалии» в Южной Бессарабии. Если в своих мемуарах (первоначально опубликованных в 1907 году, в период его

явной оппозиции по отношению к имперскому правительству) позиция Урусова, по сути, нейтральна, то в его официальных отчётах, представленных министру внутренних дел, губернатор выступает в качестве сторонника правового единообразия и ликвидации остатков румынской администрации. Вот, например, мнение Урусова о положении Измаильского уезда в 1903 году: «В Бессарабской губернии имеется большой по пространству и богатый по природным условиям Измаильский уезд, составившийся из трёх (прежних) румынских префектур – Измаильской, Болградской и Кагульской. Уже 25 лет означенный уезд, будучи воссоединён с Российской Империей, управляется по старым румынским законам, изменённым в настоящее время в самой Румынии, ввиду несоответствия их с жизненными потребностями населения. Неоднократно получая от жителей уезда ходатайства о введении в нём российских учреждений, я старался дать себе отчёт в слабых сторонах существующего в уезде порядка, и пришёл к заключению, что главным недостатком его является неустройство сельской жизни в зависимости от несовершенства коммунальных управлений ... Города уезда управляются очень удовлетворительно, но благоустройство его сельской жизни оставляет желать многого ... Деятельность административных учреждений губернии не распространяется на Измаильский уезд, в силу чего ослаблен надзор за действиями коммунальных управлений, в которых обнаруживается немало злоупотреблений. ... Упомянутые причины, а также нежелательное, в смысле отсутствия государственного единства, обособление этой пограничной с Румынией части Бессарабии, заставляет желать скорейшего введения в Измаильском уезде российских учреждений» [16].

Несмотря на его кажущуюся настойчивость по поводу ликвидации «особенностей» Южной Бессарабии, в своих мемуарах бывший губернатор не только предлагает читателю подробное обсуждение коммунального устройства Измаильского уезда, в соответствии с румынским законодательством (без малейшего уничижительного намёка), но также позволяет себе некоторые потенциально «крамольные» соображения в связи с возможным будущим этой территории. В то же время С. Урусов довольно скептически относится к интеграционным и централизаторским проектам, продвигаемым некоторыми правительственными ведомствами в Санкт-Петербурге. Тот же чиновник, который выступал за немедленное введение российских законов в регионе в 1904 году, утверждал, всего лишь три года спустя, следующее: «Совершенно особое положение в Бессарабии занимает Измаильский уезд, вновь присоединённый к России в 1878 г., после войны с Турцией... Ни дворянских учреждений, ни земства, ни волостного и сельского управлений с земскими начальниками не было в Измаильском уезде, в котором сохранилось румынское коммунальное устройство. Каждое поселение, как сельское, так и городское, образовывало коммуну, в состав которой входили все владельцы земли и все жители поселений без различия состояния, классов и т.п. Исполнительный орган коммуны – *примар*, с коммунальным советом из 12 членов, вершил все дела самоуправления и выполнял те общегосударственные обязанности, которые передаются в России местным учреждениям. Губернатор мало вмешивался в дела местного управления Измаильского уезда... К губернатору перешли, в отношении самоуправляющихся единиц уезда, функции королевской власти, а петербургское начальство совсем не касалось Измаила и имело самое туманное представление об устройстве названного уезда. Однако в Министерстве внутренних дел не прекращалась забота о введении в Измаиле русских учреждений – земских начальников, волостей, дворянства и нового земско-городового положения, но государственный совет всегда отвергал такого рода проекты министерства под предлогом недосказанности и недостаточной обоснованности идеи о необходимости разрушить старый местный строй во имя общей нивелировки управления. Так и остался Измаильский уезд до сего времени исключением в русском уездном строе; ему, вероятно, суждено дожидаться общей реформы нашего местного управления, если он опять, по какой-нибудь международной комбинации, не отойдёт к Румынии, простирающей к нему материнские объятия через пограничную реку Прут» [17].

Как видим, нейтральная позиция С. Урусова выявляет существование довольно ровного (и даже положительного) отношения к перенесению этой модернизированной

юридической и институциональной схемы в российский имперский контекст. По давней традиции приведения юридических положений и норм на окраинах в соответствие с имперским законодательством, в 1879 г. были утверждены специальные правила, детально прописывавшие подробнейшую процедуру процесса юридической гармонизации в Измаильском уезде. Подчёркивалась фундаментальная совместимость румынской и российской систем (по крайней мере, в их практическом применении). К самим правилам прилагался объяснительный императорский указ [18]. Степень, в которой данные правила «нормализовали» смену и переход судебной и законодательной юрисдикции из национального контекста в имперский, может, на первый взгляд, показаться удивительной. Естественно, приоритет имперского законодательства оставался фундаментальным принципом этого переходного периода. Тем не менее, ни в формулировках, ни в содержательной части вышеназванного документа не наблюдается тенденции к радикальному отрицанию или разрыву с предыдущей юридической системой. Безболезненная процедура приспособления румынских национальных законодательных принципов к законам Российской империи свидетельствовала о прагматизме российских властей. Та же тенденция проявилась, судя по всему, в значительной автономии, предоставленной местным властям во время процесса приведения румынских законов в соответствие с общеимперскими нормами [17, с. 206]. В общем, местная элита играла ведущую роль в процессе переноса, трансформации и адаптации законодательства, о котором говорилось выше. Преемственность административных учреждений в Измаиле не находит объяснения, если не брать в расчёт преемственность внутри ядра местных элитных группировок, сумевших обеспечить своё дальнейшее решающее влияние на местные дела уже под контролем российского имперского правительства.

Таким образом, сочетание безразличия, бюрократической инерции и институционального соперничества, сопровождающееся определенной степенью прагматизма и терпимости по отношению к административному разнообразию на окраинах, по-видимому, являются основными факторами, обусловившими, во-первых, саму возможность этого институционального трансфера, и, во-вторых, сохранение этой «аномалии» во всё более неблагоприятном российском контексте даже в первом десятилетии XX века. Однако пример С. Урусова также указывает на чисто оппортунистический и «риторический» характер аргументов в пользу централизации и унификации, которые действовали в рамках сложного конгломерата «политически корректной» лексики той эпохи, в её российской имперской версии. В то же время, как в своём «официальном» качестве губернатора, так и в своих личных мемуарах, Урусов проявлял очевидный интерес и беспокойство по поводу неопределённого статуса региона с географической (или даже геополитической) точки зрения.

Это вполне объяснимо, поскольку румынский фактор стал всё более важным и значительным в первом десятилетии XX века, когда проблема лояльности населения на окраинах империи приобрела почти непреодолимый и угрожающий характер в умах некоторых руководителей империи. Таким образом, потенциальная или скрытая опасность для единства империи и региональной лояльности, предполагавшаяся существованием исключительного статуса Измаильского уезда, не прошла незамеченной для более внимательных российских наблюдателей. Особенно в начале XX века (и, скорее всего, в связи с активными дискуссиями вокруг необходимости введения российских земских учреждений на западных окраинах империи), «неопределённость» статуса южной Бессарабии становится причиной серьёзного беспокойства среди некоторой части российских правящих кругов. В напряжённом предвоенном контексте подобные опасения являлись знаком растущей неуверенности агентов имперского контроля на окраинах государства. В содержательном обзорном донесении на тему общего положения в Бессарабии, написанном российским офицером контрразведки (очевидно, бессарабского происхождения или хорошо знакомым с местными реалиями) и представленном на имя директора Департамента полиции (документ был составлен в Константинополе 19

февраля 1914 г.), «измаильской проблеме» отводилось значительное место и особо подчёркивалось следующее: «В худших условиях (по сравнению с остальными) состоит Измаильский уезд Бессарабской губернии, в каком-то времени его присоединения к России не заметно ни малейшей русификации и кажется, что находишься в Румынии. Этому способствуют, помимо недавнего включения края в состав России, связи местных жителей с румынскими: почти весь сбыт сельскохозяйственных продуктов в Румынию, кредитование сельских хозяев там же, ввиду лучших условий, нежели в частных еврейских банках юга России, а также и то, что до сего времени сохранены румынские земское, городское и сельское положения» [19].

Степень остроты и дальнейшее обсуждение «измаильской проблемы» даже в 1914 г., спустя столько времени, довольно симптоматично. Частично по причине бюрократической инерции и частично в связи с аргументами, доказывавшими лучшую эффективность учреждений данного региона, построенных по западному образцу, Измаильский уезд сохранил свой исключительный и привилегированный статус в составе Бессарабии и постоянно использовался как пример российской административной рациональности (или, наоборот, небрежности и неорганизованности). Постепенная «национализация» имперского дискурса и практической политики во время Первой мировой войны делала дальнейшее существование подобных административных исключений всё более проблематичным в будущем. Всё же тот факт, что такая ситуация была допустима в течение почти сорока лет, доказывает существование сложного и неоднозначного отношения к иностранным образцам и управленческим моделям даже в рамках поздней Российской империи, которая менее терпимо относилась к региональному и местному разнообразию. Сосуществование «рациональной» административной структуры, во многом подражающей французскому примеру, в отдалённом пограничном уголке империи с многоуровневой российской системой местного управления может служить хорошим примером гибкости российских властей.

К началу XX века Измаильский уезд – потенциальная мишень для «румынского ирредентизма», в то время как его административная обособленность становится всё более неудобной и сомнительной в глазах российских элит. Толерантность центра в отношении этой «аномалии» во многом объясняется непрерывностью местных элит как доминирующей группы и относительно мягкими условиями их ре-интеграции после 1878 года. Гибкость политики центра также объяснялась непоследовательностью имперской стратегии, в которой не было никакой общей концепции по интеграции окраин. Этот случай также мог бы служить напоминанием о том, что окраины и пограничные регионы империи были излюбленными местами для проведения административных и социальных экспериментов вплоть до падения императорского режима в 1917 году.

Актуальность случая этого региона также связана с тем фактом, что в других частях Российской империи не существовало прямых параллелей с ситуацией в Южной Бессарабии. В то время как империя Романовых обладала обширным опытом в управлении и манипулировании институциональными различиями в пограничных районах, сочетание факторов, действовавших в Южной Бессарабии, было уникальным. Это была единственная область, присоединённая к империи из состава формирующегося национального государства. Следовательно, центральные власти Российской империи столкнулись здесь с очень специфическими дилеммами. Это не означает, что подобные стратегии управления и терпимости по отношению к предыдущим административным моделям были редки. Напротив, империя включала в свой состав территории с различными и глубоко устоявшимися институциональными традициями (например, бывшие польские земли, Финляндию и Прибалтийские губернии), которые должны были быть первоначально интегрированы и постепенно приспособлены к имперским стандартам. Этот процесс всегда был неравномерным и неполным. Однако только в Южной Бессарабии на карту был поставлен вопрос об институциональной модернизации. В этом смысле вышеупомянутая гибкость властей объясняется также неравномерностью и

дифференціації модернізації в Росії.

Фактично найближчі паралелі з політикою в Южній Бессарабії проявляються в час Першої світової війни, коли російськими окупаційними властями було запропоновано стратегії управління в районах, захоплених у військових ворогів (наперед у Австро-Угорщині). Тоді не менше в той час виник повністю особливий контекст повсюднього насильства, радикального перетворення традиційних суспільних і етнічних ієрархій, великомасштабної соціальної дестабілізації і масованих переміщень населення [20]. Таким чином, цей період важко порівняти з «нормальним» ритмом інституційного трансферу, який мав місце в разі Южній Бессарабії. Відносна унікальність «измаїльської аномалії» робить цю тему ще більш захоплюючою і показовою для будь-якого дослідника імперських окраїн і феномена «пограниччя».

1. НАРМ. Фонд 2. Оп. 1. Д. 7573. Лл. 65-66 оборот.
2. Детальне обговорення російсько-румунського дипломатичного конфлікту навколо Южній Бессарабії, з особливим акцентом на взаємодію між дискурсом і різними політичними сценаріями, см.: Andrei Cuşco, «The Russian-Romanian 1878 Controversy: Between Realpolitik and National Dignity», in: Pontes, Nr. 5, 2009, С. 51-102.
3. *Poştarencu Dinu*. Aspecte privind retrocedarea Sudului Basarabiei către Principatul Moldovei la 1856-1857 // *Destin Românesc*. 1999. № 2. С. 75.
4. *Давидович С.* Воссоєдинённая Бессарабія // *Живописная Россия 1898*. Том 5. Гл. II. С. 173-176.
5. *Sion G.* Suvenire de călătorie în Basarabia meridională. Bucureşti, 1857. С. 78.
6. *Şiupîr Elena*. Pătrunderea instituţiilor moderne româneşti în Sudul Basarabiei după Războiul Crimeii (1856–1878) // *Destin Românesc*. 1996. № 4. С. 42-43.
7. Спротивлення болгарських колоністів і придушення цих виступів описано в: *Давидович С.* Воссоєдинённая Бессарабія. С. 174-175.
8. Бессарабія: Географічний, історичний, статистичний, економічний, етнографічний, літературний і справочний збірник / Ред. *П.А. Крушеван*. Москва: Типографія А.В. Васильєва, 1903. С. 135.
9. *Pacu M.* Amintiri bisericesti şi culturale din Basarabia Sudică sub cărmuirea română din 1857-1878 // *Revista Societăţii Istorico-Arheologice Bisericeşti din Chişinău*. 1929. Vol. XIX. С. 379-392, здесь С. 382-384.
10. Арсеній (Стадницький), *Исследования и монографии по истории молдавской церкви*. СПб., 1904, С. 388-390
11. Джон П. Ледонн. «Frontier Governors General, 1772-1825, I: The Western Frontier (the Russo-Polish Border in the 18th and 19th century)», in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47:1 (1999): С. 56-88; «Frontier Governors General, 1772-1825, II: The Southern Frontier (the Russo-Turkish and Russo-Persian Border)», in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 48:2 (2000): С. 161-183; «Russian Governors General, 1775-1825: Territorial or Functional Administration?», in: *Cahiers du monde russe* 42:1 (January-March 2001): С. 5-30. Очень интересный анализ этих процессов и их динамики в разі Сибірі см. в: Anatolyi Remnev, «Siberia and the Russian Far East in the Imperial Geography of Power». in: Jane Burbank, Mark von Hagen, and Anatolyi Remnev, eds. *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930* (Bloomington: Indiana University Press, 2007), С. 425-454.
12. Детальний і переконливий аналіз цієї тематики можна знайти в: Alfred J. Rieber, «Interest-Group Politics in the Era of the Great Reforms», in: Eklof B., Bushnell J., Zakharova L., eds., *Russia's Great Reforms, 1855-1881*. Bloomington: Indiana University Press, 1994, С. 58-83.
13. «Записка бессарабского губернатора Янковского об устройстве воссоєдинённого края», с приложениями за 1881 год // РГИА, Фонд 573, оп. 21, д. 54
14. РГИА, Фонд 573, оп. 21, д. 54, л. 72, 75, 84, 160.
15. РГИА, Фонд 1405, оп. 77, д. 5920, 1879, л. 111-112

16. РГИА, Фонд 1284, оп. 194, д. 94, 1904 («Отчёт о состоянии Бессарабской Губернии за 1903 г.»), л. 11. Тема «административной обособленности» Измаильского уезда» также возникает в других отчётах бессарабских губернаторов, представленных царю или МВД в начале XX века, как, например, в следующем отчёте за 1912 год: РГИА, Фонд 1284, оп. 194, д. 116, 1912 («Приложение к отчёту Бессарабского Губернатора за 1912 г.»).

17. Урусов С.Д. Записки губернатора: Кишинёв, 1903–1904 гг.. Кишинёв: Litera, 2004. С. 206–207.

18. Правила, подлежащие соблюдению при рассмотрении уголовных и гражданских дел, возникших при Румынском правительстве в присоединённой к России по Берлинскому трактату части Бессарабии. – НАРМ. Фонд 2, оп. 1, д. 8465.

20. Секретное донесение № 39. 19 февраля 1914 г. (ошибочно датировано 1913 г.) – ГАРФ. Фонд 529, оп. 1, д. 26. лл. 9–11., здесь л. 11.

21. Интересное, глубокое и многостороннее обсуждение этой тематики см. в следующих работах: Eric Lohr. *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens During World War I* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003); Peter Holquist, «Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905-1921», in: *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, Volume 4, Nr. 3, Summer 2003, С. 627-652. О случае Украины во время Первой Мировой войны, см.: Mark von Hagen, *War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914-1918* (University of Washington Press, 2007).

Кушко А. Южная Бессарабия в 1856-1914 гг.: румынское национальное строительство и Российская имперская политика на окраине.

В статье рассмотрен исторический период развития Южной Бессарабии в 1856-1914 гг. Основное внимание сосредоточено на российской имперской политике после 1878 г. Рассмотрен вопрос о конкретных проявлениях румынского национального проекта в южной Бессарабии. Выяснено отсутствие последовательности российской политики на периферии, что указывает на противоречивый и фрагментарный характер имперского дискурса относительно альтернативных моделей институциональной организации и политической легитимности.

Ключевые слова: Южная Бессарабия, Российская империя, периферия, внешняя политика.

Cusco A. Southern Bessarabia in 1856-1914: Romanian Nation-Building and Russian Imperial Policies on the Periphery.

The reintegration of three Southern Bessarabian districts into the Russian Empire in 1878 represented not only a high point of the Russian-Romanian symbolic competition for Bessarabia, but also the creation of an «administrative aberration» within the Russian Empire. The former Romanian territories, merged into the new Ismail uezd, preserved their institutional and legal peculiarities for almost 40 years. Thus, the modern structures of an emerging nation-state were transferred into the Russian imperial context. This paper will discuss, first, the attitude of a number of Russian observers and officials towards the 1856-1878 Romanian administration, with a special emphasis on mutual perceptions and the foreign policy dimension. Second, the text will examine the polemics concerning the alternative strategies for integrating this region within the empire. The Russian bureaucracy was divided in its opinion on the issue, oscillating between a centralizing approach and a more pragmatic attitude which admitted the continued existence of the Romanian institutions. The discourse displayed by the Russian officials on this occasion is a curious amalgam of flexible pragmatism, modern rationality, bureaucratic inertia, centralizing impulses and foreign policy considerations. The lack of coherence of the Russian policies on the Southern Bessarabian periphery points to the contested and fragmented nature of the imperial discourse regarding the alternative models of institutional organization and political legitimacy.

Key words: Southern Bessarabia, Russian Empire, periphery, foreign policy.

УДК 502.1:061.2](47+57)Р.,1904/1917”

**ОСНОВНІ ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ БЕССАРАБСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ПРИРОДОДОСЛІДНИКІВ ТА ЛЮБИТЕЛІВ ПРИРОДОЗНАВСТВА
(1904-1917 рр.)**

Г. Градинар
магістрантка,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті розглянуто основні етапи діяльності Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства (1904-1917 рр.). Зокрема, розкрито такі напрями, як наукова та культурно-просвітницька діяльність. Вивчено частотність засідань товариства за його секціями у різні роки. З'ясовано важливу роль діячів у вивченні природи Бессарабії, що дало можливість підняти на високий рівень сучасну науку.

Ключові слова: дворянство, товариство, природознавство, наука, Бессарабія.

Питання організації науки у вигляді фундаментальних і практичних наукових результатів завжди знаходилися у центрі уваги суспільства. Їх вирішення спирається на історичний досвід діяльності різних наукових структур, серед яких одними з найбільш активних були суспільно-наукові об'єднання.

Роглядаючи історію України XIX ст., Н. Полонська-Василенко поряд з визнанням заслуг численних наукових товариств, метою яких було дослідження минулого України в галузі археології, історії, мистецтва, звернула увагу й на роль природничо-наукових товариств, у першу чергу товариств природодослідників і любителів природознавства. Дослідниця відзначила, що «праці всіх цих товариств, друкувалися російською мовою, наслідком їх діяльності залишилися сотні томів різних видань...».

Стрімкий розвиток природничо-наукових товариств у Російській імперії в XIX ст. зумовлений як університетським статутом 1863 р., так і роботою І-ого Всеросійського з'їзду природознавців (м. Петербург, 1868 р.), члени якого винесли пропозицію заснувати товариство природодослідників при кожному російському університеті. На той час в Україні природознавці об'єднувалися навколо Філотехнічного товариства (м. Харків, 1810 р.), Товариства наук при Харківському університеті (1812 р.) та низки медичних і сільськогосподарських товариств. Так, після 60-х рр. XIX ст. в Україні працювали такі об'єднання: Харківське товариство дослідників природи, Новоросійське товариство природознавців, Київське товариство природознавців, Товариство дослідників Волині, Катеринославське наукове товариство, Миколаївське товариство аматорів природи, Бессарабське товариство природодослідників і любителів природознавства та ін.

Змістовними та цінними для розгляду та аналізу діяльності природничих наукових товариств в Україні другої половини XIX – початку XX ст. є праці В. Савчука «Естественнонаучные общества Юга Российской империи» [1], Ю. Павленка «Наукові товариства – феномен просвітництва і культури» [2], С. Рудої «Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців» [3]. Цікавою з точки зору проблематики є колективна монографія «Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах» [4]. У роботі І. Демуз «Наукові товариства на теренах України XIX – на початку XX ст.: полілог учених і епох» [5], досліджено історіографічний дискурс та основні галузі діяльності наукових товариств, які функціонували на теренах України XIX – початку XX ст.

Метою статті є висвітлення діяльності Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства (1904-1917 рр.), напрямів досліджень

членів товариства та їх внесок у розвиток регіону.

Перші природничо-наукові товариства в Україні були створені в XIX ст. Вони представляли певну галузь науки, обговорювали актуальні теми дослідження, публікували їх результати у періодичних виданнях.

Наприкінці 1902 р. у Кишиневі серед невеликої групи природодослідників та осіб, які цікавилися питаннями природознавства, виникла думка об'єднатися й організувати товариство для спільної розробки наукових питань, вивчення Бессарабії в природно-історичному відношенні та популяризації природничих знань шляхом влаштування лекцій, курсів тощо.

Засновниками Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства на початку січня 1903 р. виробили статут, який було привезено на затвердження пану Міністру Народної Освіти. В грудні того ж року проект було повернуто з певними зауваженнями. Запропоновані зміни були прийняті й 29 лютого 1904 р. проект статуту був затверджений Міністром Народної Освіти Лук'яновим, а 15 березня того ж року відбулися установчі збори товариства. На цих зборах було обрано членів Ради товариства та складено Редакційну комісію. Головою Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства став барон О. Стюарт, помічником голови – М. Горонович, секретарем – Е. Міллер, скарбником – Ф. Міллер, членами товариства – М. Зубовський, М. Карчеський, І. Попа. До складу редакційної комісії входили: М. Горонович, М. Кисса, І. Красильщик, Н. Нелізон, Ф. Остерман та Г. Симаков [6, с. 5].

Молодому товариству значну матеріальну підтримку надала Бессарабська губернська земська управа, головою якої був перший та єдиний голова товариства барон О. Стюарт. Зокрема, товариство мало можливість безоплатно користуватися приміщеннями управи для зборів.

Перші два роки виявилися для товариства нелегкими, його діяльність була не такою продуктивною, як того бажали засновники. Пояснюється це тим, що відкриття товариства та перші два роки його існування збіглися з тим великим історичним моментом, який на той час переживала вся Російська імперія: початок російсько-японської війни, слідом за якою вибухнула революція. Тільки в другій половині 1906 р., коли суспільне життя стало більш менш налагоджуватися, поживалася й діяльність товариства.

Основною діяльністю Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства була наукова. Вона полягала в проведенні наукових засідань, як загальних, так і секційних, організації публічних лекцій та окремих популярних курсів і друкованих видань. Загалом робота товариства поділялась на науково-дослідницьку та науково-організаційну. З перших днів свого існування товариство розгорнуло широку діяльність з питань вивчення природи. Наукові дослідження здійснювались в галузі зоології, ботаніки, геології, фізичної географії, палеонтології та мінералогії.

Науково-дослідницька діяльність включала в себе два аспекти: теоретичну діяльність та емпіричну. Якщо на першому етапі основними напрямками науково-дослідницької роботи були ботанічні, зоологічні, геологічні та частково палеонтологічні дослідження, то з часом помітне місце почали посідати дослідження, пов'язані із застосуванням експериментальних методів, передусім у галузі фізіології рослин та тварин, а також ембріології.

Всього загальних зборів налічувалося 70, на яких було заслухано 77 наукових доповідей. Крім того, 5 засідань було присвячено пам'яті М. Пирогова, Л. Толстого (психолога), К. Казимира та М. Дорошевського. На двох екстрених засіданнях обговорювались питання введення в середній школі перевідних іспитів та створення в Кишиневі вищого сільсько-господарського училища.

Про широке коло інтересів науковців свідчать теми доповідей, які заслуховувались на засіданнях товариства у першому десятилітті його існування: «Залишки Гіппаріона, зібрані в с. Тараклія Бендерського повіту» (М. Горонович), «З питання про епідемічну

краснуху» (Е. Міллер), «Клімат Кишинева» (І. Пантелєєв), «Замітки про екскурсію в Бессарабії у 1907 р.» (О. Браунер), «Сучасні питання педагогічної психології та психіатрії» (П. Тутишкін), «До питання про кримінальну відповідальність» (О. Коцовський) і т.ін. [7, с. 10].

Науково-організаційна діяльність Товариства полягала в організації лабораторій, навчальних курсів, лекцій та секцій. Важливою структурною одиницею товариства була секція, голова якої обирався з числа почесних або дійсних членів. При Бессарабському товаристві природодослідників та любителів природознавства діяли наступні 4 секції: 25 квітня 1906 р. було відкрито фізико-математичну секцію, голова – О. Мануйлов; медичну секцію було створено 28 лютого 1906 р., головою якої був Е. Міллер; агрономічну – 4 грудня 1907 р., очолювану К. Казиміром; секцію психології та філософії – грудень 1908 р., під головуванням О. Месяцева; секцію антропології, географії та етнографії Бессарабії – наприкінці 1915 р., голова – С. Давидович.

Секційна діяльність товариства полягала у наступному: медична секція за весь період мала 40 наукових засідань, на яких було заслухано 44 доповіді; математична секція мала 24 засідання з 22 доповідями; агрономічна – 14 засідань; секція психології та філософії – всього 3 засідання [8, с. 7].

Розподіл засідань товариства та його секцій за роками представлено наступним чином (див. Таблицю 1).

Таблиця 1

Роки	Загальні засідання	Засідання медичної секції	Засідання математичної секції	Засідання агрономічної секції	Засідання секції психології та філософії	Засідання секції антропології, географії та етнографії Бессарабії
1904-1906	9	-	-	-	-	-
1906-1907	12	6	6	-	-	-
1907-1908	7	22	3	6	-	-
1908-1909	6	3	7	4	3	-
1909-1910	12	5	3	4	-	-
1910-1911	12	6	5	-	-	-
1911-1912	6	4	-	-	-	-
1912-1913	6	1	-	-	-	-
1913-1914	9	-	-	-	-	-
1914-1917	5	-	-	-	-	30

Членами товариства було проведено окремі невеликі курси з різних галузей природознавства й математики. Всього за період існування Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства було прочитано 152 лекції. Наведемо приклади декількох з них: М. Гороневич «Про вимерлих гігантських плазунів», «Курс популярної астрономії», І. Хоменко «Про землетрус (про землетрус у Сицилії)», П. Шумахер «Курс алгебри» та ін.

Своєю культурно-просвітницькою діяльністю члени товариства підвищували рівень освіченості й духовності народу. Така робота прискорювала поширення відомостей про останні досягнення науки, залучала до природничонаукових знань широкі верстви населення. Важливою в цьому аспекті є видавнича діяльність товариства. Бессарабське товариство природодослідників та любителів природознавства згуртувало навколо себе чимало науковців та аматорів, які здійснювали дослідження рідного краю та публікували власні праці. Велика дослідницька робота обговорювалася на спільних зборах та засіданнях секцій, знаходила відображення у наукових роботах. Зусиллями його членів

видавалися «Праці Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства», двотижневий журнал «Бессарабське сільське господарство».

Основним надбанням товариства була бібліотека, створена одночасно із заснуванням самого товариства у 1904 р. Однак на перших етапах вона складалася з декількох творів, принесених у дар самими авторами, серед яких: А. Браунер. Попереднє повідомлення про плазунів і гадів Бессарабії, Херсонської губернії, Криму та Північнозахідного Кавказу між Новоросійськом і Адлером; N. Goronowitsch. Das Gehirn und die Cranialnerven von *Accipenser ruthenus*. Окрім того придбано цінний п'ятитомник W. Th. Schimper und K. Zittel. *Handbuch der Palaentologie*. 1876-90. Надалі фонд бібліотеки щороку поповнювався новою літературою [6, с. 11].

Окремою сторінкою діяльності товариства було створення Кишинівського шкільного пересувного музею у 1907 р. з метою надання літератури у тимчасове користування учбовим закладам або окремим особам. Музей працював два рази на тиждень (у неділю та вівторок протягом двох годин). Музеєм завідувала комісія, яка складалася з голови комісії Ф. Міллера та її членів: М. Бабиніна, М. Кожанського, С. Жавроцького, В. Могилянської, М. Рашкович, С. Скоморовської та Л. Халаная. Завідувачем музею була В. Могилянська та Н. Поповська [9, с. 70].

За весь час існування музею ним користувались 10 учбових закладів та 3 громадські установи: у тому числі 3 початкові міські школи, 1 другокласна школа для підготовки вчителів церковно-приходських шкіл, 4 школи (2 чоловічі та 2 жіночі) єврейського товариства, 1 школа католицького товариства, 1 жіночий середній учбовий заклад, лазарет комітету чинів цивільного відомства допомоги постраждалим від війни, їдальня товариства турботи про дітей і притулок яслі єврейського товариства.

У 1913 р. при товаристві організовано природоохоронний комітет, який мав на меті пропаганду ідей природоохорони взагалі та створення захисних ділянок в Бессарабії зокрема.

На загальних зборах Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства в різний час обирались почесні члени П. Овсянников (1904 р.), П. Семенов Тянь Шанський (1904 р.), М. Горонович (1909 р.), М. Меизбир (1911 р.) [8, с. 2].

Останні роки для Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства минули в несприятливих умовах: Перша Світова війна сильно загальмувала діяльність товариства. Майже всі члени товариства були відвернені від своїх постійних занять. Великою втратою також стала смерть незмінного голови товариства – барона О.Ф. Стурта [10, с. 7].

Таким чином, аналіз діяльності членів Бессарабського товариства природодослідників та любителів природознавства засвідчив його важливу роль у вивченні природи Російської імперії, зокрема, Бессарабії. Значний обсяг систематичних, флористичних, фауністичних, ембріологічних і фізіологічних досліджень дав можливість підняти на високий рівень сучасну науку. Вивчення напрямів діяльності товариства становить перспективність даного дослідження.

1. Савчук В. С. Естественно-научные общества юга Российской империи : вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.

2. Павленко Ю. В. Наукові товариства-феномен просвітництва і культури / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов // Природознавство в Україні до початку XX століття в історичному, культурному та освітянському контекстах. – К. : Академперіодика, 2001. – 420 с.

3. Руда С. П. Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців / С. П. Руда // Популяризація науки в Україні: історія і сучасність. – К.,

1992. – С. 34-42.

4. Павленко Ю. В. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Хромов. – К. : Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – 420 с.

5. Демуз І. Наукові товариства на теренах України ХІХ – на початку ХХ ст.: полілог учених і епох / І. Демуз. – Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О.М., 2014. – 681 с.

6. Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания: 1904/5-1905/6 / под редакцией Э.Э. Миллера. – Кишинев : Типо-Литография Ф. П. Кашевского, 1907. – 173 с.

7. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина ХVІІІ ст. – 1917 р.) / Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл : СМІЛ, 2009. – 384 с.

8. Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания: 1913-1914 / под редакцией Э.Э. Миллера. – Кишинев : Типография Бессарабского Губернского Правления, 1914. – 396 с.

9. Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания: 1907-1908 / под редакцией Э.Э. Миллера. – Кишинев : Типо-Литография Ф. П. Кашевского, 1908. – 432 с.

10. Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания / под редакцией Э.Э. Миллера. – Кишинев : Бессарабского Губернского Правления, 1917. – 151 с.

Градинар А. Основные этапы деятельности Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания (1904-1917 гг.).

В статье рассмотрены основные этапы деятельности Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания (1904-1917 гг.). В частности, раскрыты такие направления, как научная и культурно-просветительская деятельность. Изучена частотность заседаний общества по его секциям, что дало возможность поднять на высокий уровень современную науку.

Ключевые слова: дворянство, общество, естествознание, наука, Бессарабия.

Hradynar H. Basic stages of the activity of the Bessarabian society of naturalists and lovers of natural science (1904-1917).

The article examined the main stages of the activity of the Bessarabian Society of Naturalists and Lovers of Natural History (1904-1914). In particular, such directions as scientific and cultural-educational activities are revealed.

Key words: nobility, society, natural science, science, Bessarabia.

УДК: 94(100)+94(478)"1914/1917"(043.3)

ВИХІДЦІ З БЕССАРАБІЇ – УЧАСНИКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

І. Татаринов

кандидат історичних наук,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті розглядається участь вихідців з Бессарабської губернії в бойових діях під час Першої світової війни. На основі архівних та опублікованих джерел проаналізовано біографії та основні події з життя відомих історичних постатей Бессарабії. Особливу увагу приділено бойовим подвигам, просуванню по службі. Окремо виділено факти нагородження державними відзнаками.

Ключові слова: Бессарабська губернія, Перша світова війна, О. Шайбле, Г. Стоянов, О. Тарноруцький, П. Леценко, І. Парфелюк.

Межиріччя Пруту, Дністра та Дунаю, ще відоме в історіографії під назвою Бессарабія, має багату історію. Це багатоетнічний регіон, який об'єднує представників різних народів (українців, молдаван, болгар, росіян, євреїв, німців та ін.) спільним історичним минулим. Протягом сторіч ці землі належали різноманітним державним об'єднанням, нерідко як єдина адміністративна одиниця. Зараз північна (Хотинський район) та південна частина (південь Одеської області) цієї території входять до складу України, решта – до складу Республіки Молдова.

Однією з ключових подій в історії Бессарабії стала Перша світова війна. На той час регіон входив в якості Бессарабської губернії до складу Російської імперії. Зважаючи на глобальний масштаб цього конфлікту, вперше практично все населення губернії було залучено до мобілізаційних процесів та робіт військового значення. Представники всіх національностей призивались на фронт та пліч-о-пліч працювали в тилу. Серед бессарабців, які взяли участь в цій війні, є чимало відомих та визначних особистостей.

У сучасній історіографії дослідженням біографій окремих учасників Першої світової війни, які походили з Бессарабії, займалися В. Тарнакін та Т. Соловйова [1], А. Ганін [2], Я. Тинченко [3], Д. Азманов [4], К. Залеський [5] та ін.

Сьогодні активно досліджуються певні аспекти історії Бессарабії періоду Першої світової війни, нерідко крізь призму діяльності окремих особистостей. Зокрема, вченими Ізмаїльського державного гуманітарного університету в останні роки було написано низку наукових робіт з означеної тематики, серед яких можна виділити дослідження Л. Циганенко [6], В. Дроздова [7], І. Татарінова [8], Н. Волканової [9]. Проте, на сьогоднішній день немає жодної наукової роботи, у якій би комплексно розглядалися життєписи бессарабців у роки Першої світової війни.

Таким чином, метою даної статті є вивчення життєвого шляху вихідців з Бессарабської губернії та їхньої участі в подіях Першої світової війни. Наше дослідження проводиться в рамках міжнародного наукового проекту «Україна-Молдова: спільна історична пам'ять, уроки та перспективи».

У роки Першої світової війни за загальною військовою повинністю практично все бозездатне чоловіче населення Бессарабської губернії було відправлено на фронт [10, с. 75]. За даними сільськогосподарського перепису, що проводився навесні 1917 р., кількість мобілізованих складала 256 300 осіб [11, с. 49]. На початку війни бессарабців найчастіше відправляли в одні й ті самі дивізії, тобто більшість військовослужбовців в них були земляками.

Звісно, в роки війни траплялися факти дезертирства та відлучок з військових частин, однак основна маса солдатів, призваних з Бессарабії, під час бойових дій відзначились стійкістю та вірністю обов'язку. Серед них слід виділити 14-у піхотну дивізію (в мирний час базувалася в Бессарабії), яка входила до 8-го армійського корпусу. Важко перерахувати всі подвиги цього військового з'єднання. Згадаємо лише битви під Желіборами, Заклічином, Ватином, Кошовим. За здобутими трофеями 8-й корпус займав чи не найперше місце: 130 000 полонених і 110 гармат [12, с. 184].

Під час формування другочергових дивізій з підрозділів 14-ї піхотної дивізії були виділені кадри для створення 63-ї дивізії (доповнена призовниками з Бессарабії), яка гідно показала себе в боях під Лодзю. Дунайський та Балтський піхотні полки, набрані в основному з бессарабців, здобули собі славу під час знаменитої оборони Прасниша. Потім дивізія вела бойові дії в Галичині, а в серпні 1915 р. майже повністю загинула в Новогеоргіївську. Розгорнута з 15-ї дивізії, 64-а (укомплектована в основному бессарабцями) завоювала солідну репутацію в 10-й армії, де її дії надихали війська в лютневих боях біля Гродно в 1915 р. Під час кампанії 1916 р. вона була перекинута в Карпати під Дорна-Ватру. В буковинських боях начальником штабу 64-ї дивізії був полковник М. Дроздовський – згодом помітний діяч Добровольчої армії.

125-а піхотна дивізія третьої черги, сформована частково з ополченців Бессарабії, успішно діяла в травні 1916 р. біля Рожища, в червні – в оборонній битві біля Кисиліна, а восени того ж року хоробро, але безуспішно билася під час Ковельської операції [12, с. 202-204].

Слід згадати про персональні подвиги вихідців з Бессарабської губернії в роки Першої світової війни. Багатьох з них вже в перший рік конфлікту було відзначено бойовими нагородами. У кінці 1914 р. в деяких волостях Бессарабії селяни на сходах вирішили зберегти пам'ять про своїх співвітчизників, нагороджених Георгіївським хрестом. У будинках волосних правлень було розміщено їх портрети з коротким описом подвигів, за які їх було відзначено [13, с. 19].

Висвітлити персональні біографії всіх бессарабців, які проявили себе під час Першої світової війни, в межах однієї статті достатньо складно. Тому ми наведемо лише декілька прикладів героїзму солдатів. Наприклад, у листопаді 1914 р. у боях за р. Вісла, біля с. Кашки, відзначився 129-й піхотний Бессарабський полк. Перебуваючи в авангарді 33-ї піхотної дивізії, його солдатами було взято в полон 31-й гонведський (Угорський) полк разом з прапором у складі 22 офіцерів, 1 311 нижчих чинів та 4-х кулеметів. За цей бій серед нагороджених Георгіївським хрестом був Ф. Данилов з Глодянської волості Бельцького повіту, Георгіївськими медалями були нагороджені Г. Горінчей та Г. Вісатч з с. Четирени Унгенської волості. Я. Окунь з м. Бендери за участь у Галицькій операції 1914 р. отримав Георгіївський хрест [14, с. 106-107]. На початку 1916 р. унтер-офіцер 30-го стрілецького полку З. Гургудов, який походив з м. Болград, у боях на території Східної Галичини «за хоробрість та вмілий вогонь з кулемету» був нагороджений Георгіївськими хрестами 3-го та 2-го ступенів [15, с. 16].

Цікавою є біографія Ісаї Парфелюка. Народився він 1885 р. в с. Кіцкани Бендерського повіту. З початком Першої світової війни був мобілізований. Після закінчення унтер-офіцерських курсів направлений до складу розвідувальної роти 766-го піхотного Шипкінського полку, що діяв на Південно-Західному фронті. Вже в чині підпоручика командував 6-ю ротою 55-го Подільського піхотного полку та брав участь у Брусиловському прориві. 24, 25 та 27 травня 1916 р. він провів три героїчні атаки та особисто відзначився хоробрістю. Командир Подільського полку М. Зеленецький за бій 24 травня рекомендував нагородити Парфелюка орденом Св. Георгія 4-го ступеня, за атаку 25 травня – орденом Св. Анни 2-го ступеня «з мечами», за успіхи 27 травня – Георгіївською зброєю. В жовтні 1917 р. І. Парферюк вже мав 13 бойових нагород та обіймав посаду командира 55-го Подільського піхотного полку. Під час Громадянської війни вступив до лав Червоної Армії, почав працювати в розвідці. В 1919 р. був

направлений в Бессарабію, щоб організувати нелегальну резидентуру розвідки Червоної Армії. В 1923 р. був заарештований румунською контррозвідкою та засуджений на 20 років каторжних робіт. Однак під вартою він пробув недовго – радянська розвідка підкупила начальника Кишинівської в'язниці, і той організував втечу ув'язненого. З Кишинева Парфелюка таємно перевезли в Тирасполь, де він продовжив розвідувальну діяльність. У 1937 р. його звинуватили в шпигунстві на користь Румунії. У той час, на щастя Парфелюка, наркома Єжова змінив нарком Берія і «розстрільний» вирок військовому розвіднику був замінений десятирічним ув'язненням. Через три роки за указом Президії Верховної Ради СРСР (1940 р.) його випустили з в'язниці достроково. Але всього через рік І. Парфелюка за хибним наклепом було знову засуджено і 25 грудня 1941 р. розстріляно [16].

Серед відомих особистостей, що були мобілізовані з Бессарабської губернії та брали участь в Першій світовій війні, можна назвати видатного співака та діяча культури Петра Костянтиновича Лещенка. Народився він на Одещині, однак ще в 9-ти місячному віці, разом з матір'ю переїхав до Кишинева. До 1915 р. він здобув середню освіту та вирішив піти на фронт. Влаштувався добровольцем в 7-й Донський козацький полк і служив там до листопада 1916 р. Звіди його направили в піхотну школу прапорщиків в м. Київ, яку він закінчив в березні 1917 р. Після чого, через 40-й запасний полк в Одесі, був відправлений на Румунський фронт і зарахований до 55-го піхотного Подільського полку 14-ї піхотної дивізії на посаду командира взводу. В серпні 1917 р. в результаті боїв на території Румунії П. Лещенко був важко поранений та контужений. Його відправили до шпиталю, спочатку до польового, а потім в м. Кишинів, де він і перебував до січня 1918 р. [17].

Були серед вихідців з Бессарабії й особи генеральського звання. Олександр Якович Шайбле – генерал-майор, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився в Аккермані (1878) у лотеранській родині німецьких колоністів. Освіту здобув в Кишинівському реальному училищі. 22 вересня 1898 р. поступив на військову службу. В 1900 в чині підпоручика, після навчання в Київському військовому училищі був відправлений до 2-го піхотного Софійського полку. В 1903 р. йому було присвоєно звання поручика. У 1907 р. закінчив Миколаївську академію Генерального штабу в Санкт-Петербурзі. У травні того ж року став штабс-капітаном. Цензове командування ротою відбував у 6-му гренадирському Таврійському полку (06.11.1907 – 07.11.1909) [2, с. 377]. У 1909 р., вже будучи в чині капітана, був відзначений орденом Св. Станіслава 3-го ст. та отримав призначення на посаду старшого ад'ютанта штабу 8-ї Сибірської стрілецької дивізії. Пізніше служив обер-офіцером для доручень штабу 3-го Сибірського армійського корпусу. В 1912 р. Шайбле був нагороджений орденом Св. Анни 3-го ст. [3, с. 486].

12 листопада 1913 р. О. Шайбле отримав посаду ад'ютанта штабу Іркутського військового округу, на якій перебував до січня 1915 р. Вже в роки Першої світової війни, в чині підполковника був переведений до штабу 28-го армійського корпусу в якості штаб-офіцера для доручень (1915). З червня 1915 р. до січня 1917 р. виконував обов'язки начальника штабу 60-ї піхотної дивізії, служив на Південно-Західному фронті. За особливі заслуги під час війни був нагороджений орденами Св. Станіслава 2-го ст. (1914), Св. Анни 2-го ст. (1915), Св. Анни 4-го ст. (1915), мечами до орденів Св. Анни 2-го ст. та Св. Станіслава 2-го ст. (1916). 6 грудня 1915 р. був підвищений по службі до звання полковника. В 1917 р. – командир 315-го піхотного Глухівського полку 79-ї піхотної дивізії. З осені 1917 р. – генерал-майор, в. о. командувача 23-го армійського корпусу [2, с. 455].

Після революції і проголошення незалежності Української Народної Республіки О. Шайбле вступив добровольцем до української армії. З 16 березня 1918 р. – член комітету з утворення української армії Військового міністерства УНР, у подальшому – член Військового вченого комітету Військового міністерства Української Держави, генерал-хорунжий. Після повалення гетьмана П. Скоропадського, ліквідації Української

держави і відновлення Української Народної Республіки – член Військово-наукового комітету, Комісії з утворення військових шкіл і академій.

21 січня 1919 р. О. Шайбле став начальником 2-го генерал-квартирмейстерства штабу Дієвої армії УНР. З лютого 1919 р. – він вже начальник Головного Управління Генерального штабу Дієвої армії УНР. Один з авторів схваленого в червні 1918 р. Радою Міністрів Української Держави Закону про старшинські ранги. За його ініціативи були відновлені старшинські ранги, скасовані Центральною Радою і Директорією УНР, зокрема, введено звання генералів. Ініціював створення в дивізіях атестаційних комісій, на які було покладено розгляд питань про підвищення старшин в ранзі. У листопаді 1919 р. переїхав до Одеси, де захворів на важку форму тифу і помер в одеському шпиталі. 23 грудня 1919 р. був похований на військовій ділянці Нового кладовища [3, с. 486].

Цікавим є факт, що інший генерал, також народжений в Бессарабії, у ході війни воював на боці Центральних держав. Георгі Стоянов Тодоров – болгарський військовий діяч, генерал від піхоти. Народився в 1858 р. в Болграді в сім'ї болгар-переселенців. Освіту отримав в Болградській гімназії. Під час російсько-турецької війни (1877-1878) записався волонтером до Болгарського ополчення. Отримав чин унтер-офіцера (1878). Після війни закінчив перший випуск Військового училища в Софії (1879). Отримав чин поручника (1880), лейтенанта (1882). У 1882 р. вступив до Миколаївської академії Генштабу, але з останнього курсу пішов добровольцем в чині капітана на сербсько-болгарську війну (1885). У ході бойових дій командував Летючим загоном, що діяв у районі між Відином і Кулем. Взяв активну участь у перевороті, в результаті якого був повалений князь Олександр I Баттенберг. У числі інших учасників перевороту у вересні 1886 р. був відправлений у відставку, але вже в 1887 р. поновлений в армії. Служив інспектором класів військового училища, начальником гарнізону Сев-Лієв, командиром 20-го піхотного Добруджінського і 19-го піхотного Шуменського полків, 1-ї бригади 6-ї дивізії. 1 січня 1910 р. призначений начальником 7-ї Рильської піхотної дивізії, якою командував під час 1-ї Балканської війни (1912-1913) в районі Салонік. У січні 1913 р. відзначився, відбивши атаку турецьких військ біля Булаїре та Шаркіое. У 2-й Балканській війні (1913) відзначився в битві при Калиманці. Після війни був призначений інспектором 2-ї військово-інспекційної області [5, с. 590].

Зі вступом Болгарії до Першої світової війни (15.9.1915) на базі 2-ї військово-інспекційної області було сформовано штаб 2-ї армії, командуючим якої став Г. Тодоров. До складу армії увійшли: 3-я Балканська, 7-а Рильська, 2-а Тараклійська, 5-а Дунайська, 11-а Македонська піхотні та кінна дивізії (2-а і 4-а кавалерійські бригади), 3 прикордонні дружини і допоміжні частини (всього близько 228 тис. чол.). Під час кампанії проти Сербії (жовтень-грудень 1915 р.) армія Тодорова вторглася в Македонію. У жовтні 1915 р. його війська швидко досягли Водара. 22 жовтня вони зайняли залізничну станцію Лож, а потім 100-км ділянку шляху Лож-Ускюб, перервавши телеграфне сполучення сербської армії з союзними військами в Салоніках. 22-25 жовтня генерал мав успіх в боях з експедиційним корпусом. Однак 6-15 листопада атаки армії Г. Тодорова біля Качаник, Бабуна і Криволапа були відбиті, його війська були змушені припинити активні дії та перейти до оборони. 22 листопада сербські війська завдали контрудар проти правого крила 2-ї армії біля Феріжовіча. Через слабкість своєї армії Г. Тодоров не зміг виконати покладені на нього завдання – відрізати головні сили сербської армії біля Крагуєваца і знищити їх [4, с. 158].

У лютому 1917 р. Г. Тодоров здав командування 2-ю армією і був призначений командувачем 3-ї армії на Добруджанському фронті. 15 серпня 1917 р. Г. Тодоров отримав звання генерала піхоти. Навесні 1918 р. він керував групою болгарських військ в Македонії і одночасно займав пост заступника командувача болгарською армією генерала Н. Жекова. У червні 1918 р. 3-тя армія була розформована. У вересні 1918 р. у зв'язку з хворобою Н. Жекова в руках Г. Тодорова фактично сконцентрувалося все керівництво болгарської армії. У кінці вересня 1918 р. війська, керовані Г. Тодоровим, зазнали важкої

поразки від з'єднаних сербських, французьких, англійських, грецьких та італійських військ під загальним командуванням генерала Л. Франш д'Еспера. Крах фронту супроводжувався початком повстання в країні. Наслідком поразки Г. Тодорова було перемир'я, укладене Болгарією в Салоніках (29.9.1918). Після демобілізації 27 листопада 1918 р. він був призначений генерал-ад'ютантом царя Бориса III, але вже в 1919 р. був відправлений у відставку. Незабаром після виходу з фонду він був обраний президентом Союзу резервних офіцерів. 16 листопада 1934 р., у місті Софія, генерал Г. Тодоров помер у віці 76 років. На його честь названа гора і село в Благоевградській області (Болгарія).

Протягом своєї довгої військової служби Г. Тодоров був нагороджений орденом «За відвагу» II, III і IV ступенів, медаллю «За бойові заслуги», німецьким орденом «Pour Le Merit», Залізним хрестом I класу [5, с. 591].

Показово, що в ході війни себе проявили не тільки військовослужбовці, а й добровольці з бессарабських священників, які також відправлялися на фронт [18]. Серед останніх можна згадати історію Олександра Тарноруцького, котрий народився 30 липня 1888 р. в с. Хотильове Хотинського повіту. На початку війни він був священником в с. Круглик того ж повіту. Після захоплення села австрійцями не втік, а залишився виконувати пастирські обов'язки. Після того, як ворог покинув повіт, О. Тарноруцький попросився на фронт. В кінці січня 1915 р. його затвердили на посаді полкового священника 318-го Чорноярського полку. В травні 1916 р. під час форсування р. Стир і наступі російських військ на с. Копилі, він під ураганим вогнем супротивника надихав солдатів, чим сприяв переправі на понтонах і закріпленню вояків на березі річки. В наступних боях священник неодноразово під сильним вогнем супротивника виконував свої пастирські обов'язки, підтримуючи дух полку. Останній подвиг О. Тарноруцький здійснив 19 жовтня 1916 р., коли зібрав солдатів, які залишилися без командирів, і з хрестом в руках кинувся з ними прямо через болото на ворожі траншеї. Сміливці захопили ворожий бруствер, та відбили контратаку супротивника. В результаті цієї атаки священника було поранено кулею в груди. Невдовзі він помер на перев'язному пункті [1, с. 40-43].

Таким чином, у роки Першої світової війни значна кількість чоловічого населення Бессарабії взяла участь в бойових діях. Для народів України та Молдови це одна зі спільних героїчних та трагічних сторінок історії. Серед учасників конфлікту було чимало осіб, які відзначились у боях та одержали нагороди. При цьому серед них є посправжньому видатні особистості: О. Шайбле, Г. Стоянов, О. Тарноруцький, П. Лещенко, І. Парфелюк та інші. Це лише незначна частка вихідців з Бессарабії, що проявили себе в 1917-1918 рр. Для виявлення та дослідження їх повного списку потрібні подальші глибокі наукові розвідки.

1. Тарнакин В. Бессарабские истории : Историко-краеведческие журналистские расследования / В. Тарнакин, Т. Соловьева. – Кишинев : Pontos, 2011. – 300 с.

2. Ганин А. В. Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны. 1917-1922 гг.: Справочные материалы / А. В. Ганин. – М. : Русский путь, 2009. – 895 с.

3. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Народної Республіки (1917-1921): Наукове видання / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.

4. Азманов Д. Български висши военачалници през Балканската и Първата световна война / Д. Азманов. – София, 2000. – 237 с.

5. Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне: биографический энциклопедический словарь / К. А. Залесский. – М.: Астрель: АСТ, 2003. – 891 с.

6. Циганенко Л. Дунайська експедиція особливого призначення на початковому етапі Першої світової війни // Циганенко Л., Глоба О. XVI Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 1-2 серпня 2015 р.). – С. 33-35.

7. Дроздов В. В. Дефіцит споживчих товарів у містах Південної Бессарабії в роки Першої світової війни / В. В. Дроздов // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Вип. 34. – Серія «Історичні науки». – Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2016. – С. 60-65.
8. Татаринів І. Є. Особливості військового стану в Бессарабській губернії (1914-1915 рр.) / І. Є. Татаринів // Black sea. Scientific journal of academic research. – Tbilisi, 2014. – Vol. 10. – P. 52-56.
9. Волканова Н. В. Бессарабські дворяни у фінансовій допомозі армії (1905-1906) / Н. В. Волканова // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Вип. 34. – Серія «Історичні науки». – Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2016. – С. 37-41.
10. Татаринів І. Є. Німецьке населення Бессарабії напередодні та в роки Першої світової війни / І. Є. Татаринів // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 41. – С. 74-80.
11. Россия в мировой войне 1914-1918 года: (в цифрах) / предисловие П. Попов. – М.: ЦСУ. Отдел военной статистики, 1925. – 103 с.
12. Керсновский А. А. История русской армии в 4-х томах. / А. А. Керсновский. – М.: Голос, 1994. – Т. 4: 1915-1917 гг. – 368 с.
13. КУИА, ф. 780; оп. 1. спр. 44, 44 арк.
14. Репида Л. Е. Суверенная Молдова: история и современность / Л. Е. Репида; Акад. наук Респ. Молдова. Ин-т культурного наследия. Центр этнологии. – Кишинев : Inst. Patrimonial, 2008. – 384 с.
15. КУИА Ф. 292. Оп. 1. Спр. 219. 233 арк.
16. Бондаренко А. Судьба «красного резидента» / А. Бондаренко // Газета «Красная звезда». – 7 февраля 2001. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.redstar.ru/2001/02/07_02/hist41.html
17. Герасимова Г. П. Лещенко Петро Костянтинович / Г. П. Герасимова // Энциклопедия истории Украины: Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Институт истории Украины. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.
18. Татаринів І. Є. Мобілізація священнослужителів Бессарабії до Духовного загону в 1914 р. / І. Є. Татаринів // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. – Одеса, 2015 – Вип. 32. – С. 307-316.

Татаринів І. Уроженці Бессарабії – учасники першої світової війни.

В статті розглядається участь виходців з Бессарабської губернії в бойових діях в час Першої світової війни. На основі архівних і опублікованих джерел проаналізовані біографії і основні події з життя відомих історичних осіб Бессарабії. Особливу увагу приділено бойовим подвигам, просуванню по службі. Відокремлено факти нагородження державними нагородами.

Ключові слова: Бессарабська губернія, Перша світова війна, А. Шайбле, Г. Стоянов, А. Тарнорутський, П. Лещенко, І. Парфелюк.

Tatarinov I. Besarabia natives – participants of the First world war.

The article considers the participation of natives of the Bessarabian province in combat operations during the First world war. On the basis of archival and published sources, biographies and major events from the life of well-known historical figures of Bessarabia have been analyzed.

Key words: Bessarabian province, World War I, A. Schaible, G. Stoyanov, A. Tarnorutsky, P. Leshchenko, I. Parfelyuk.

УДК 316.347(498.7)«1918/1940»

PARTICULARITĂȚILE ISTORICE ALE FORMĂRII ETNO-DEMOGRAFICE A POPULAȚIEI SUDULUI BASARABIEI PE NAȚIONALITĂȚI ÎN ANII 1918-1940

A. Șevciuc
doctorand,

Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei

У статті аналізуються історичні особливості етно-демографічного формування на Півдні Бессарабії національностей в 1918-1940 рр. Аналіз заснований на переписі населення 1923 і 1930 р. та деяких даних, зібраних з різних історичних джерел, що охоплюють період з 1918 по 1940 рр. Відзначено, що земельна реформа в перші роки не могла не допомогти швидкому розвитку держави і регіону зокрема. З'ясовано, що 1918 і навіть 1919 рр. були позначені наслідками світової війни, які обумовили низьку народжуваність в порівнянні з довосним періодом і надлишкову смертність.

Ключові слова: Румунія, Бессарабія, населення, статистика, народження, етнічна приналежність, демографія.

Introducere

În acest articol vor fi analizate particularitățile istorice ale formării etno-demografice a populației din sudul Basarabiei pe naționalități în anii 1918-1940. Analiza se va efectua în baza recensământului populației din 1923 și 1930 și unele date care au fost culese din diferite surse istorice din anii 1918-1940 în domeniul studiat.

Razboiul cauzase mari pierderi materiale și de vieți omenești pentru statul nou format. Din acest motiv au mari schimbări în structura socială a populației. Provinciile Românești unite după 1919 se aflau în regim economic diferit ce ducea la o creștere a populației diferit. Mai mare dezechilibru a fost în agricultură a fost negativ care a suferit pierderi mari în perioada războiului ca exemplu:

- scoaterea din producție a unor întinse suprafeți cultivabile;
- reducerea brațelor de muncă;
- distrugerea multor gospodării și inventarului agricol în special în Basarabia;
- pierdere era incapacitatea de a organiza o reformă agrară rapidă.

S-a observat că reforma agrară nu a putut contribui real în primii ani la dezvoltarea rapidă a statului și regiunii în special.

Evoluția demografică a unui stat se caracterizează prin câțiva factori principali: densitatea populației (raportul dintre numărul de locuitori și suprafața teritoriului), mortalitatea, fertilitatea și natalitatea.

Este de menționat că, din punct de vedere demografic, anul 1918 și chiar anul 1919 au fost încă marcați de consecințele războiului mondial, manifestate într-o natalitate sensibil redusă comparativ cu perioada antebelică, precum și într-o mortalitate excesivă [1].

De rând cu modificările produse în timp pe calea sporului natural a populației și al mișcării migratorii, o influență considerabilă asupra structurii pe sexe a populației a avut-o șocul primului război mondial.

Practic pe toată perioada interbelică natalitatea populației Basarabiei s-a menținut la cote superioare anului 1920 și doar în 1926 se atestă o reducere substanțială a numărului născuților vii, principala cauză constituind-o «emigrările locuitorilor către cele două Americi» [2].

Tabelul 2.1.1

Populația stabilă a comunelor urbane și rurale din Basarabia de sud în anul 1923.

Unități administrative	Mediu	Numărul locuitorilor		
		Bărbați	Femei	Total
Cahul	urban	7.131	8.291	15.422
	rural	65.264	66.580	131.844
Total		72.395	74.871	147.266
Cetatea Albă	urban	16.400	17.500	33.900
	rural	167.743	173.163	340.906
Total		184.143	190.663	374.806
Ismail	urban	39.587	47.399	86.986
	rural	70.797	71.095	141.892
Total		110.384	118.494	228.878
Tighina	urban	17.600	17.800	35.400
	rural	138.182	141.196	279.378
Total		155.782	158.996	314.778
Total		522.704	543.024	1.065.728

Sursa: Dicționarul statistic al Basarabiei: Întocmit pe baza recensământului din anul 1902, corectat prin datele actuale, statistice ale primăriilor și prin tabelele birourilor de populație centralizate în 1922/1923. Ediție oficială. Tipografia societății anonime “Glasul țării”, București, 1923.

Cert este faptul că factorul de natalitate se află într-o corelație certă cu starea de cultură a populației. G. Banu afirma «natalitatea este, în general, cu atât mai crescută cu cât procentul știutorilor de carte este mai mic» și viceversa, «natalitatea scade pe măsură ce se înmulțește numărul știutorilor de carte sau se dezvoltă pe o oarecare cultură ce înseamnă mai mult decât școala primară».

În Basarabia de sud raportul dintre știința de carte și factorul natalitate în anii '30 ar arăta în felul următor:

Tabelul 2.1.2

Raportul dintre știința de carte și natalitate în Basarabia de sud, anii '30

Județul	Știința de carte la 100 loc. (%)	Natalitatea la 1000 loc.(%)
Cahul	32,4	50,3
Cetatea Albă	53,7	35,3
Ismail	40,4	39,5
Tighina	32,0	45,9
Total	39,6	42,8

Sursa: Enciu Nicoale, *Tradiționalism și modernitate în Basarabia anilor 1918-1940. Vol I. Populația Basarabiei interbelice. Aspecte demografice*, Ed. Lexon-Prim Chișinău, 2013, pag. 226.

Astfel, în județele Cahul și Tighina, unde știința de carte a populației rurale constituia 32,0% și 32,4 % din total, natalitatea ajungea la cote impresionante 45,9 și 50,3 la mia de locuitori. În același timp în județele Cetatea Albă și Ismail știința de carte era de 53,7% din total, iar natalitatea fiind de numai 35,3 la mia de locuitori. O situație mai stabilă se atesta în județul Ismail [3].

Datele următorului tabel oferă posibilitatea urmării evoluției numărului născuților vii pe județe în Basarabia de sud, anii '30 [4].

Tabelul 2.1.3

Numărul născuților vii în județe în Basarabia de sud, anii '30 (cifre absolute și proporții la 1.000 loc.):

Județe	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1939
Cahul	9.275	10.256	9.562	10.085	9.551	8.244	9.759	8.045
	47,2	51,0	46,6	47,9	44,9	38,2	44,6	35,9
Cetatea Albă	11.275	12.576	11.630	12.085	11.129	9.620	11.277	10.729
	32,9	36,2	33,0	33,7	30,7	26,3	30,5	28,4
Ismail	7.761	8.148	7.694	7.662	7.057	6.771	7.271	6.635
	34,3	35,5	33,1	32,3	29,5	28,0	29,7	26,6
Tighina	12.627	14.081	13.197	13.947	12.843	11.091	13.241	12.249
	40,7	44,7	41,2	42,6	38,8	33,2	39,4	35,4
Total	40.938	45.061	42.083	43.779	40.580	35.726	41.548	37.658
	38,8	41,9	38,48	39,1	36,0	31,4	36,1	31,6

Sursa: Enciu Nicoale, *Tradiționalism și modernitate în Basarabia anilor 1918-1940. Vol I. Populația Basarabiei interbelice. Aspecte demografice*, Ed. Lexon-Prim Chișinău, 2013, p. 229

Conform recensământului populației din 1930, efectuat de autoritățile române după criterii științifice și prelucrat cu metode moderne (s-a avut în vedere naționalitate exprimată expres de cel recenzat, limba maternă și religia căreia îi aparținea), în teritoriul de sud al Basarabiei din numărul total de 1.069.970 de locuitori, 399.356 – români, 185.638 – ruși, 162.766 – bulgari, 98.111 – găgăuzi, 90.416 – ucraineni, 75.749 – germani, 38.975 – evrei, 4.815 – țigani, 1.780 – albanezi, 1.390 – greci, 1.105 – poloni, 574 – armeni, 438 – turci, 328 – unguri, 351 – cehi și slovaci, 179 – sârbi, croați și sloveni, alte etnii constituiau 7.277 și nedeclarați – 722.

Tabelul 2.1.4

Aspectul etnic al populației Basarabiei de sud în 1930

Nr. d/o	Etnie	Județul Cahul (locuitori)	Județul Cetatea Albă (locuitori)	Județul Ismail (locuitori)	Județul Tighina (locuitori)	Total
1.	Români	100.714	62.949	72.020	163.673	399.356
2.	Unguri	21	114	121	72	328
3.	Germani	8.644	55.598	983	10.524	75.749
4.	Ruși	14.740	58.922	66.987	44.989	185.638
5.	Ruteni (ucraineni)	619	70.095	10.655	9.047	90.416
6.	Sârbi, croați, sloveni	9	41	65	64	179
7.	Bulgari	28.565	71.227	43.375	19.599	162.766
8.	Cehi, slovaci	247	42	38	24	351
9.	Poloni	100	252	270	483	1.105
10.	Evrei	4.434	11.390	6.306	16.845	38.975
11.	Greci	503	190	601	96	1.390
12.	Albanezi	-	2	1.776	2	1.780
13.	Armeni	36	407	73	58	574

14.	Turci	37	7	387	7	438
15.	Găgăuzi	35.299	7.876	15.591	39.345	98.111
16.	Țigani	1.466	1.603	460	1.286	4.815
17.	Alte neamuri	1.146	339	5.472	320	7.277
18.	Nedeclarați	113	122	329	158	722
	Total	196.693	341.176	225.509	306.592	1.069.970

Sursa: Anuarul statistic al României, 1937 și 1938, Imprimeria Națională, București 1939, p. 60-61.

Analiza nivelului natalității și căsătoriilor a constituit mereu un interes sporit pentru istoriografii din diferite timpuri. Ele împreună constituind o parte a demografiei sudului Basarabiei de astăzi.

Schimbarea structurii etnice a populației Basarabiei în perioada 1918-1940 se poate explica prin mai multe cauze, între care cea mai importantă a constituit-o migrația – de fapt, atât emigrările cât mai ales, imigrările în sudul Basarabiei, precum și asimilările, deci deznaționalizarea elementului autohton românesc.

Bogățiile Basarabiei au exercitat o atracție deosebită și asupra altor etnii, în special ruteni și evrei.

Referitor la procesul de asimilare a populației, acesta a fost biunivoc, el făcându-se atât prin asimilarea de către români a rutenilor, cât mai ales în sens invers, adică a românilor de către ruteni (ucraineni) [5].

Într-un așa mod se poate de evidențiat faptul că numărul fiecărei etnii în parte a scăzut de la începutul imigrării și colonizării în prezent, dar faptul că numărul este încă destul de mare confirmă că în sudul Basarabiei au loc căsătorii și natalitatea este la un nivel stabil. Este de evidențiat faptul că sunt foarte rare căsătoriile dintre diferite etnii, fiecare etnie preferând să fie legată de relații de rudenie cu persoane de aceeași religie, credință, etnie.

Un rol important în viața poporului din sudul Basarabiei îl aveau obiceiurile care erau respectate cu strictețe, dar, care cu timpul s-au amestecat cu cele ale altor etnii. În continuare vom oferi câteva exemple și de asemenea vom descrie unele obiceiuri legate de căsătorie și naștere în sudul Basarabiei interbelice.

De obicei căsătoriile mixte erau o raritate între creștini și musulmani, inclusiv în comunitățile ce trăiau împreună de secole. Acest lucru nu împiedica participarea sătenilor creștini la ceremoniile religioase ale altor etnii, folosirea cântecelor religioase musulmane la nunțile basarabene și a unor practici comune ca răscumpărarea miresei, binecuvântarea părinților și masa mare.

Nașterea și botezul erau dominate de dorința de a proteja mama și noul născut, motiv pentru care oamenii veniți în vizită erau selectați cu atenție. Copii erau spălați cu apă sfințită în care se puneau bani, flori și plante de leac pentru a-i apăra de deochi și a le menține fericire și bogăție.

În biserica creștină botezul avea o triplă semnificație și anume purificarea de păcatul original, aderarea la o comunitate religioasă specifică (credincioșii) și primirea identității unui sfânt patron. Aceste elemente au dus la formarea unor rituri ce definesc spațiul spiritual în care se mișcă credinciosul.

Pentru basarabeni, cei care intrau în casa unui nou născut trebuiau să fie curați spiritual și fizic, iar în cazul copiilor sensibili sau bolnăvicioși botezul putea avea loc mai devreme pentru a spăla răul ce îl amenința. Ceremonia scoaterii din mir presupunea îmbăierea într-o apă în care femeile puneau flori, plante de leac, bijuterii, bani și urau bogăție și o viață fericită.

La germani copilul era considerat un dar al Domnului. Nașterea era urmată de o serie de acte rituale, printre care presărarea de sare pe spate de către moașă, pentru a curăța sângele pruncului și spălarea într-o scaldătoare unde tatăl pusese o monedă de aur.

Botezul se desfășura după reguli precise și era urmat de o petrecere la care se invitau

rudele și prietenii. A doua zi copilul era îmbăiat în cristelniță și unele mame obișnuiau să pună în leagăn un pumn de pământ de la mormântul unui sfânt pentru a atrage binecuvântarea acestuia.

Rușii –priveau nașterea băieților drept un prilej de mare bucurie deoarece după căsătorie fiul rămânea în familie și contribuia la supraviețuirea clanului și gospodăriei.

De obicei femeile nășteau la baia rusească, ajutate de moașa ce îmbăia noul născut și rostea urări de sănătate. Familiile respectau un ritual specific, numit casa moașei, în care bărbatul era obligat să mănânce o hrișcă sărată și piperată de moașă, ca un fel de împărtășire sau compensație a durerilor prin care trecuse mama [6].

Noul născut era botezat la 40 de zile prin scufundarea în cristelniță de trei ori, în prezența nașilor aleși printre rude, primind un nume din calendarul ortodox și o educație în care credința față de Dumnezeu era primordială.

La ucraineni exista interdicția femeii gravide de a se uita la șerpi, pentru ca noul născut să nu aibă ochii mici sau adăugarea de diferite obiecte în baie pentru putere, frumusețe și noroc. În Delta Dunării nașterea avea loc în casa mare unde femeia era întinsă pe podea, în timp ce nelipsita moașă rostea rugăciuni și tatăl bătea mătânii.

Primele zile de viață ale sugarului erau petrecute sub supravegherea moașei, vârstnicilor și oamenilor împuterniciți, astfel încât ceilalți să nu deoache din invidie copilul. După trei zile lehuza era spălată și frecionată de moașă și trebuia să toarne apă pe mâinile acesteia, oferindu-i un ștergar, bani și rochie.

La două – trei săptămâni copilul era trecut prin ceremonia botezului. Inițial era așezat pe o pernă sub care se puneau bani, ridicat de trei ori spre icoană și apoi dus la biserică împreună cu nașii.

După botez nașa încredința copilul mamei, spunând de trei ori fraza rituală «Eu am luat de la dumneata copilul nebotezat și neânchinat, v-am adus un copil botezat și închinat», iar aceasta îl primea răspunzând «Iartă-l, Doamne».

Obiceiul se încheia cu aducerea laptelui lehuzei și pregătirii cadourilor destinate celor prezenți sub forma colacilor și buchetelor de flori. Florile erau înmuiate în apă de către bunică, ce însoțea stropirea nașilor cu fraza «Duminică de duminică să fiți într-o singură treabă», atestând importanța lor în educarea finilor [7].

Nașterea unui fiu în comunitățile nebasarabene era garanția menținerii neamului și a averii agonisite. Lehuza era vizitată de rude și femei cu tigăni (gogoși) și pitii (plăcinte), iar prima persoană ce aducea vestea era cinstită de către rudele tatălui sau mamei. Copilul era numit de naș cu ocazia botezului, conform tipicul ortodox, prilej cu care avea loc și o petrecere cu melodii aromane.

În cazul musulmanilor existau o serie de acte premergătoare ce ofereau cuplului șansa de a avea copii. Un copil ridica voalul de pe fața miresei cu un făcăleț, în prima ei zi în casa mirelui, iar mirele și mireasa se rugau în camera nunții să le dea Allah copii. Femeile presupus sterile cereau sfatul hogii și primeau uneori o amuletă purtată în timpul rugăciunilor la mormintele și cavourile sfinților musulmani.

În timpul nașterii soțul părăsea odaia, permițând ulterior moașei să rostească fraza «dacă vrei să-ți spun, trebuie să-mi dai cutare lucru», obicei recompensat cu păsări de curte, haine sau bani. Cordonul ombilical se tăia aproape de abdomen, zona respectivă fiind acoperită cu leacuri din ierburi. Buricul era legat cu o fâșie de pânză în paralel cu rostirea de rugăciuni, iar placenta și cordonul se îngropau lângă pragul casei pentru a aduce noroc.

După naștere pielea era presărată cu sare, asemănător germanilor și spălată cu un amestec de gălbenuș de ouă, apă și zahăr ce simbolizau puterea, curățenia și dulceața. În cea de-a 40 zi femeia și copilul erau spălați conform rânduielilor rituale cu apă sfințită în care se puneau cojile a patruzeci de ouă.

Credințele magice persistau nestingherite în comunitățile musulmane basarabene și se împleteau cu riturile religioase. Femeia și copilul erau însoțiți mereu pentru a fi feriți de zâne, duhurile rele, diavol și ființe mitologice ca Vrăjitoarea Roșie sau Piticul cel rău.

Nunta reprezenta un alt ritual de trecere, o modalitate de a alunga moartea și celebra viață,

a cărei puritate, marcată de virginitatea mirilor, îi oferea șansa de a atrage privirile Domnului. Ea impunea o conduită morală vizibilă în cazul femeilor, a căror virginitate era obiectul dovezii publice și rezistenței în fața ispitelor.

Conform cutumelor religiei ortodoxe căsătoria era dedicată nașterii și creșterii pruncilor, purtători ai tradițiilor și obiceiurilor comunității în care trăiesc, modalitate specifică de transmitere a valorilor lumii rurale. Atunci când mireasa basarabeancă sosea la casa mirelui, asupra ei se aruncau boabe de grâu și orez, simbolizând belșugul, iar în casă se vărsa apă la cele patru colțuri pentru a păzi locuința de probleme sau duhuri rele.

În deceniile trei – patru, căutarea unei soții potrivite intra în sarcina părinților și pețitoarelor nebasarabene și logodna se împărțea în două etape Logodna mică și Logodna mare. La prima rudele apropiate ale băiatului mergeau cu cadouri la fată și fixau data logodnei mari, moment în care toate rudele apropiate aduc cadouri, inclusiv tânărul ce cumpăra o bijuterie din aur.

Timp de o săptămână se făcea nunta la casa fetei și băiatului, fiecare zi având o activitate precisă. Miercuri femeile și fetele pregăteau mâncarea, bărbații se cinstesc și tinerii dansau sau cântau după melodii tradiționale. Joi se frământa aluatul pentru pâine și se prepara zeama de năut necesară colacilor și «pâinea di sămită», iar vineri se cocea pâinea și felurile de mâncare specifice ca iahnia, tocana de carne de oaie și ceapă, mîntea, orez cu măruntaie de oaie și friptura.

Sâmbăta avea loc nunta la fată cu participarea rudelor ei și tinerilor din partea mirelui, mireasa fiind scoasă la șopat (cișmea) de unde aducea apă.

La mire se făcea «flambura» (flamura) dintr-o cracă dreaptă, cu trei brațe, înaltă de 1,5 m, de obicei din lemn de corn ornamentat cu lână, o batistă de culoare roșie și trei mere pe fiecare braț. Duminică rudele îmbrăcau mireasa, iar mirele trecea prin același ritual al bărbieritului prezent la armeni.

Băiatul își alegea doi fărtați ce aveau menirea de a-i seconda pe nași și de a crea atmosfera de petrecere necesară nunții. Alaiul nunții mergea întâi la nași, cu orchestra în frunte, apoi la casa miresei unde bunicul și părinții ei o predau nașului și socrului mare. Cununia religioasă avea loc la biserică, urmată de petrecerea de nuntă și scoaterea mireasei la horă, ținută de mână de naș ce conducea dansul cu flamura în mână [8].

La musulmani hotărârile privind căsătoria erau luate de părinți, cu excepția cazurilor de răpire în care era obligatoriu acceptul fetei. Obiceiurile din timpul nunții urmau același tipic precis, parte obligație religioasă, parte tradiție populară, ce ofereau comunităților simțul propriei identități.

Zestrea era dinainte aranjată și expusă în casa fetei, grupând circa 17-21 de boccele cuprinzând așternuturi, batiste, ștergere, voaluri lucrate de mână, un ibric mare și un exemplar din Coran.

Începutul îl făcea un băiat călare ce străbătea localitatea strigând în gura mare invitația la nuntă sau două cumnate ce umblau din gospodărie în gospodărie împărțind pesmet. În prima zi a nunții cavalerul de onoare era trimis cu un berbec și cele necesare la casa fetei unde se organiza mai întâi nunta.

Cununia religioasă avea loc în timpul nunții, de obicei marți sau joi, implicând participarea din partea mirelui a unui vechil și doi martori ce oficiau cununia religioasă împreună cu hoguea. În localitatea de baștină ei derulau un ritual în cadrul căruia întrebau mirele de trei ori «Să-ți fie vechil din porunca lui Allah și cu voia Profetului?», iar acesta răspundea «Să-mi fie».

A doua zi era dedicată distracției și mesei și a treia ceremoniilor cum ar fi bărbieritul mirelui, împodobirea și luarea miresei, prin care întreaga comunitate era implicată în nunta și viitorul cuplului.

Un aspect important al lumii musulmane îl reprezintă și țișanii de această religie. Opinia părinților și tradiția era lege, fapt ce împingea în jos vârsta minimă de căsătorie, undeva la 13 ani pentru fete și 15-18 pentru băieți.

Părinții băiatului cumpărau fata de la cuscri, se ocupau de nuntă și meniul tradițional, tradiția dictând socrului mare să pregătească daruri scumpe și anume «pentru naș, costum de

haine, cămașă, pantofi, covoare, două găște și un tort mare, iar pentru nașă rochie, pantofi și lenjerie de corp toate noi și scumpe» [9].

La sfârșitul ceremoniei se verifica virginitatea fetei, urmată de vizita părinților băiatului și a nașilor la soacra mică unde erau tratați cu sarmale din carne de vită și friptură de batal sau mâncare de varză cu carne.

Superstiția interzicea organizarea nunții sâmbătă la armeni din primul deceniu interbelic. În momentul întoarcerii de la biserică, se spărgea în fața lor un vas, spunându-li-se «spargă-se vasul, norocul vostru!», iar mireasa trebuia să păsească cu piciorul stâng pragul casei socrului.

În casă intra mai întâi mirele, îmbrăcat în haine obișnuite, supus bărbieritului, ocazie cu care cei prezenți începeau să cânte și să servească tradiționala băutură din caise și prăjituri.

Mireasa era condusă spre jilțul ei, urmată de un tânăr ce dansa, agitând un băț ca simbol al «durerilor căsniciei», practică însoțită de cheta banilor pentru bărbier și binecuvântarea veșmintelor de ceremonie de către preot. În cadrul ceremoniei religioase mireasa era condusă la altar de către două domnișoare de onoare, timp în care se prindea de pieptul mirelui o cruciuliță de argint și se puneau în spatele perechii bățul «amărăciunilor căsătoriei» [10].

De obicei, nunțile rușilor basarabeni aveau loc după strângerea recoltei. Un rol esențial îl juca peșitoarea, femeie cu experiența necesară convingerii părinților și fetei, de unde expresia «o peșitoare vicleană e ca un balaur cu șapte capete».

Dacă părinții fetei erau convingși, socrii mari și mirele vizitau fata pentru a se convinge că este vrednică. Părinții discutau o serie de amănunte cum ar fi valoarea zestrei, locuința, darurile mirilor, data nunții și contribuția fiecărei familii pentru organizarea masei, etapă denumită «bătutul palmei».

În săptămâna mare mireasa era supusă băii rituale, menită a înlătura toate relele și păcatele și feției, obicei în care părul ei era împletit cu panglici colorate în două cozi și ridicat în față, peste care se așeza o diademă, moment simbolizând trecerea în rândul femeilor.

Mirii erau ajutați de maestrul de ceremonii, vorniceii și drușcele ce invitau nuntașii, postelnicii, însărcinați cu servitul la masă și camera nupțială a mirilor și însoțitorii alaiului nunții, format din căruțe sau sănii trase de cai. Alaiul avea în față două lumânări ce cântăreau fiecare 16 kg, iar odată reântorși la casa mirelui erau întâmpinați cu icoana sfântului casei, pâine și sare.

Nunta propriu-zisă începea la ruși duminică cu oficierea serviciului religios și dura 2-3 zile, marcată «oarecum de un aer de sobrietate, neacceptându-se prezența muzicii la eveniment, în schimb se interpretau anumite cantece din folclorul rusesc» [11].

Căsătoria era pregătită meticolos, înlesnind tinerilor posibilitatea de a se cunoaște la sărbătorile religioase și duminică seara cu prilejul adunării unor grupuri de fete și băieți lângă o casă stabilită dinainte.

Logodna avea loc la casa părinților fetei, fără ca aceasta să fie prezentă până în momentul deciziei. Odată tinerii logodiți oficial, aveau obligația de a organiza două petreceri denumite acolișnaia (mire) și devișnic (mireasă) prin care își luau rămas bun de la vechea lor viață.

În dimineața nunții mirele cumpăra mireasa de la sora sau fratele ei și mergeau la casa acestuia unde se servea masa și se cântau melodii bisericești. A doua zi mireasa oferea soacrei cămașa de noapte, simbolul virginității, iar aceasta apare cu ea în fața mesenilor.

Ucrainenii facilitau cunoașterea tinerilor prin intermediul bisericii, șezătorilor (Sf. Gheorghe) și horei (Caraorman). Dacă băiatul era sărac, părinții fetei încercau să evite căsătoria, mergând până la trimiterea fetei la mănăstire. Logodna începea cu întâlnirea părinților, înțelegere la care participau rudele masculine și trimiterea peșitorilor, doi bărbați legați cu ștergare și mirele în satul Caraorman.

Joi începeau pregătirile de nuntă prin coacerea «corovaiului», o pâine din cocă de cozonac ce simboliza fericirea și bunăstarea cuplului, împodobită cu porumbei și alune din cocă, vișine uscate, lumânări, panglici din hârtie roșie, monede și așa numiții «șășcă», colaci decorați cu ornamente asemănătoare conurilor de brad.

Oaspeții erau invitați de peșitori, în timp ce la Caraorman sarcina cădea în seama principalului cavaler de onoare, numit starșii boia. Vineri veneau 12-14 perechi de domnișoare

(drujkî) și cavaleri (boiară) de onoare, iar sâmbătă se adunau să-și ia rămas bun de la miri, după care mirele cu familia, nașii și cavalerii *cumpărau* mireasa, fiind întâmpinați cu pâine și sare.

Mirele încălța mireasa cu pantofi noi, lângă care punea bani, iar nașa îi așeza pe cap voalul și coronița. Înainte de a merge la biserică, părinții miresei le dădeau încuviințarea tinerilor după un ritual ce se repeta de trei ori. Așezați în genunchi în fața părinților, îi rugau «Blagosloviți-ne» și «Iertați-ne», iar aceștia răspundeau «Dumnezeu vă blagoslovește».

După ce sărutau mâinile părinților, porneau spre biserică, mireasa ținând o icoană și mirele o pâine, având în fruntea alaiului un brăduț ce era prezent peste tot unde se aflau nuntașii.

Odată cu binecuvântarea socrilor mari, alaiul pornea spre biserică, fără părinți, unde avea loc cununia religioasă. Seara târziu se scotea coronița de pe capul miresei și erau conduși într-o cameră separată, iar a doua zi dimineață se repeta ceremonialul dovedirii virginității [7].

Nașa dădea miresei cămașă nouă, în timp ce fata «necinstită» era pur și simplu trimisă la casa părintească. Musafirii, împreună cu nașa și cămașa miresei porneau cu alaiul la părinții fetei. Odată ajunsă la casa socrului mare nașa împărțea mesenilor câte o ață roșie, mulțumindu-le prin aceasta pentru cinstea fetei și spunea «pentru fina mea, că a fost cinstită, a fost fată».

Anii interbelici au meritul de a fi adus în atenția țării valorile religioase și spirituale create de o conviețuire interetnică îndelungată. Rădăcinile adânci ale acestor valori au definit provincial și vor asigura supraviețuirea comunităților în fața schimbărilor politice, demografice și teritoriale provocate de războaiele mondiale.

La recensământul din 29 decembrie 1930 în Basarabia de sud au fost înregistrați 1.069.970 locuitori, din care 533.237 sau 49,84% bărbați și 536.733 sau 50,16% femei, populația feminină având deci o neînsemnată precumpănire numerică de 3.496 sau 0,32% persoane. Populația feminină era numeric superioară celei masculine în județele Cetatea Albă și Tighina, era inferioară populației masculine în județele Cahul și Ismail.

Tabelul 2.1.5.

Populația pe gen în județele din sudul Basarabiei, conform recensământului din 29.12.1930.

Unități administrative	Mediu	Numărul locuitorilor		
		Bărbați	Femei	Total
Cahul	urban	8.871	9.038	17.909
	rural	89.823	88.961	178.784
Total		98.694	97.999	196.693
Cetatea Albă	urban	19.514	18.117	37.631
	rural	149.784	153.761	303.545
Total		169.298	171.878	341.176
Ismail	urban	38.543	37.317	75.860
	rural	74.581	75.068	149.649
Total		113.124	112.385	225.509
Tighina	urban	21.350	22.365	43.715
	rural	130.771	132.106	262.877
Total		152.121	154.471	306.592
Total		533.237	536.733	1.069.970

Sursa: Anuarul statistic al României, 1937 și 1938, Imprimeria Națională, București 1939, p.47

Din totalul de 1.069.970 de locuitori, în mediul rural 894.855, populația feminină constituia 449.896 sau 50,28%, cea masculină fiind în număr de 444.959 locuitori sau 49,72% din totalul populației rurale. În mediul urban raportul dintre populația masculină și cea feminină era: 86.837 femei sau 49,59% și 88.278 bărbați sau 50,41% din totalul celor 175.115 locuitori ai mediului urban.

Un capitol deosebit de important al statisticii demografice în sudul Basarabiei îl reprezintă modalitatea împărțirii populației după grupele de vârstă, analiza căreia oferă posibilitatea nu doar constatării prezentului acestei populații, ci «luminează, în același timp, trecutul și viitorul». Se

consideră, că situația unei populații este cu atât mai favorabilă din punct de vedere biologic și economic, cu cât grupa de vârstă cuprinsă între 0 și 15 ani ocupă un procent mai mare din populația totală, iar grupele de vârstă de peste 50 de ani, un procent mai mic. În această situație se află popoarele numite «tinere», sau progresive, care atestă un spor numeric constant. Reprezentarea grafică a stratificației acestor populații pe grupe de vârstă oferă imaginea unei piramide, cu baza largă reprezentând vârsta copilăriei, iar vârful acesteia, grupul populației de vârstă a treia [12].

Se constată, așadar, că sudului Basarabiei în anii 1918-1940 îi era caracteristic tipul progresiv al piramidei vârstelor, având o bază largă corespunzătoare subpopulațiilor «tinere» și «adulte», iar vârful piramidei mult ascuțit, corespunzând grupelor de vârste «bătrâne» de la 60 ani și până la limita extremă a duratei vieții.

Atrage atenția, în primul rând, disproporția vârstelor de 10-14 ani, atât a populației masculine, cât și a celei feminine, explicația constând în reducerea natalității în perioada 1916-1919. În schimb, «deficitul de nașteri» din perioada primului război mondial a fost compensat în deplină măsură în primii ani postbelici, fenomen ce poate fi lesne remarcat la vârstele de 5-9 ani. În rândul a doilea, se remarcă o anumită disproporție între vârstele de 25-49 de ani ale populației masculine comparativ cu cele ale populației feminine, ceea ce constituie de asemenea o consecință a primului război mondial [12].

Considerată la modul general, grupele de vârstă cuprinse între 0-7 ani constituiau 21,21 % în structura populației sudului Basarabiei, cele de la 7 ani în sus – 78,79 %, iar populația între 0-12 ani constituia 35,74 % din total [13].

Tabelul 2.1.6.

Populația de 0-7 ani și 0-12 ani, 1930.

Județe	0-7 ani	7 ani în sus	Dintre care:
			0-12 ani
Cahul	46.894	149.799	76.334
Cetatea Albă	67.539	273.637	116.825
Ismail	43.685	181.824	75.669
Tighina	68.782	237.810	113.542
Total	226.900	843.070	382.370
%	21,21	78,79	35,74%

Sursa: *Anuarul statistic al României, 1937 și 1938*, Imprimeria Națională, București, 1939, p. 51, 79.

Referitor la statutul matrimonial al populației sudului Basarabiei putem judeca doar după rezultatele recesămintelor din 1930, care a fixat patru situații ale populației: necăsătoriți, căsătoriți, văduvi și divorțați, iar statistica ulterioară din 1935, 1936, 1937, 1938 a fixat doar numărul de căsătorii și divorțuri. Astfel, recensământul din 29 decembrie 1930 a constatat că majoritate populației din sudul Basarabiei era necăsătorită – 56,25 %, căsătoriți – 38,71%, văduvi – 4,74%, divorțați – 0,18% și cu starea civilă nedeclarată – 0,12% din totalul populației din acest teritoriu. În fine, din totalul populației masculine, cu starea civilă nedeclarată erau 0,07%, necăsătoriți – 29,14%, căsătoriți – 19,31%, văduvi – 1,24% și divorțați – 0,08%, iar din totalul populației din sudul Basarabiei, cea feminină cu starea civilă nedeclarată constituia – 0,06%, necăsătorită – 27,11%, căsătorită – 19,39%, văduve – 3,49% și divorțate – 0,11% [13].

Este de remarcat că conform unor date statistice de la mijlocul anilor '30, se observă o creștere ușoară a populației din Basarabia de sud. Astfel:

Tabelul 2.1.7

Numărul total de populație pe anii, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939 în județele din Basarabia de sud.

Județe	1935	1936	1937	1938	1939
Cahul	212.642	216.087	218.927	222.767	227.922
Cetatea Albă	362.200	365.703	369.198	374.300	381.181
Ismail	239.557	241.983	244.449	247.503	252.156
Tighina	331.230	333.612	336.371	341.954	347.713
Total	1.145.629	1.157.385	1.168.945	1.186.524	

Sursa: Anuarul statistic al României, 1937 și 1938, Imprimeria Națională, București 1939, p. 86-90, 92-96, 112-116, 144-148

Statutul matrimonial al populației din sudul Basarabiei în mijlocul anilor '30 arată în felul următor:

Tabelul 2.1.8.

Starea civilă a populației pe județe și medii în Basarabia de sud, anii 1935-1938

Județe	Total	Total		Anii	Căsătorii		Divorțuri	
		rural	urban		Medii		Medii	
					rural	urban	rural	Urban
Cahul	212.642	195.266	17.376	1935	1.296	129	13	3
	216.087	198.587	17.500	1936	1.498	128	15	12
	218.927	201.323	17.604	1937	1.724	133	23	8
	222.767	205.162	17.605	1938	1.441	110	48	12
Cetatea Albă	362.200	342.576	19.624	1935	2.168	122	31	-
	365.703	346.155	19.548	1936	2.965	147	38	-
	369.198	349.781	19.417	1937	3.638	152	33	11
	374.300	355.040	19.260	1938	3.267	153	72	14
Ismail	239.557	161.435	78.122	1935	1.117	617	3	22
	241.983	163.593	78.390	1936	1.436	633	12	22
	244.449	165.793	78.656	1937	1.718	670	10	28
	247.503	168.475	79.028	1938	1.333	581	24	27
Tighina	331.230	286.060	45.170	1935	1.985	371	29	24
	333.612	288.426	45.186	1936	2.186	337	41	38
	336.371	291.248	45.123	1937	2.985	417	30	23
	341.954	296.686	45.268	1938	2.429	328	38	30

Sursa: Anuarul statistic al României, 1937 și 1938, Imprimeria Națională, București 1939, p. 86-90, 92-96, 112-116, 144-148.

Analizând datele statistice, se observă și o ușoară creștere a numărului de căsătorii în toate județele din sudul Basarabiei, atât în mediul rural cât și în cel urban dar crește în același timp și numărul de divorțuri, acesta fiind semnificativ mai mare în mediul rural decât în cel urban, doar în județul Ismail situația fiind inversă, numărul de divorțuri din mediul urban este mai mare decât cel din mediul rural.

Drept o concluzie finală a articolului dat se poate de menționat faptul că datele demografice ale celor două recensăminte sunt unicele surse cele mai precise dintre toate cele existente în privința populației, căsătoriilor, decesurilor sau nașterilor din perioada menționată. În baza acestor date au fost efectuate calculările și au fost date cifrele care au fost enumerate în articol conform cărora se poate observa o scădere a numărului nașterilor și căsătoriilor după Primul Război Mondial și creșterea constatată în decursul anilor 1918-1940 a numărului nașterilor și căsătoriilor în dependență de localitate și mediul în care se dezvoltă o etnie sau alta. În linii generale, o perioadă de stopare a nașterilor și căsătoriilor a fost perioada secetei care a răpus un număr mare a populației sudului Basarabiei, ca după o perioadă de timp nivelul

căsătoriilor și nașterilor să revină la faza sa normală. Însă, cu toate acestea, nu se poate de spus cu precizia numărul concret al nașterilor și căsătoriilor pe fiecare an sau deceniu de ani deoarece au fost produse în acea perioadă doar două recensăminte, care și ele au fost făcute spontan și unele date uneori nu coincid realității. Scăderea sau creșterea numărului de nașteri și căsătorii a depins nu numai de factorul natural și politic, ci în mare măsură de emigrarea și migrarea în decursul anilor 1918-1940 în sudul Basarabiei a unui număr impunător de persoane. Deci, în cazul sudului Basarabiei, în perioada anilor 1918-1940 un factor decisiv în ponderea demografică a nașterilor și căsătoriilor au jucat-o emigrările și imigrările din și spre alte țări, fapt puțin menționat în documente, dar destul de evident și demonstrat în sursele istorice.

Pentru a trasa mai aprofundat totalul căsătoriilor și nașterilor către anul 1930 este nevoie de apelat la Anuarul statistic al României din anul 1933. Astfel, în Tabelul 2.6. vor fi evidențiate nașterile și căsătoriile din anul 1930 în linii generale.

Tabelul 2.1.9.

Nașterile și căsătoriile în Basarabia de sud pe județe în 1930, mediul rural și urban întrunite

JUDEȚE	Născuți-vii	Căsătorii	Proporții la 1000 locuitori	
			Născuți-vii	Căsătorii
Cahul	9.450	1.836	48,8	19,0
Cetatea-Albă	11.561	3.318	34,2	19,7
Ismail	7.646	2.116	34,4	19,0
Tighina	13.592	2.928	44,8	19,3
Total	42.249	10.198	40,5	19,25

Sursa: Anuarul statistic al României din anul 1933, Partea a IV-a – Mișcarea Populației, Punctul 6, p. 40-45.

Din cele expuse în tabelul 2.6 este evident că numărul nașterilor este mai mare decât numărul căsătoriilor în perioada menționată, dar acest număr deviază de la mediul urban la cel rural. În Tabelele 2.7 este relatată situația privitor la căsătorii și nașteri separat în mediul rural și cel urban pentru anul 1930.

Tabelul 2.1.10

Nașterile și căsătoriile după medii în județele din Basarabia de sud, 1930

Județe	Născuți vii		Căsătorii		Proporții la 1000 locuitori			
	rural	Urban	rural	urban	Născuți-vii		Căsătorii	
Cahul	8.844	606	1.725	111	50,0	36,9	19,5	6,7
Cetatea Albă	10.816	745	3.021	297	34,4	32,4	19,2	12,9
Ismail	5.762	1.884	1.526	590	39,1	25,1	20,7	7,9
Tighina	12.321	1.271	2.556	372	47,4	29,0	19,7	8,5
Total	37.743	4.506	8.828	1.370	42,73	30,85	19,78	9,0

Sursa: Anuarul statistic al României din anul 1933, Partea a IV-a – Mișcarea Populației, Punctul 6, p. 40-45.

Din conținutul tabelului de mai sus – 2.7, se observă o diferență a numărului de nașteri și căsătorii între mediul rural și urban. În mediul rural numărul nașterilor și căsătoriilor este considerabil mai mare decât numărul nașterilor și căsătoriilor în mediul urban. Din care se poate face concluzia că în mediul rural căsătoriile erau mai frecvente și, conform căsătoriilor – numărul nașterilor de asemenea era mai mare.

În știința demografică, populația este apreciată drept un sistem demografic relativ autonom. Ca populație de tip închis, intrările sunt reprezentate de nașteri, iar ieșirile sunt date de decese. Astfel, stările populației sunt determinate de fluxul nașteri-decese.

Mortalitatea în sudul Basarabiei între anii 1918-1940

La fel ca în cazul natalității, mortalitatea populației Basarabiei în anii primului război

mondial s-a manifestat în rate diferite de cele obișnuite. O grupare a mortalității generale pe provincii istorice și pe medii de locuire arată a preponderență covârșitoare a mortalității în mediul rural față de mortalitatea în mediul urban.

Perioada imediat următoare actului Unirii din 1918 a fost marcată de o diminuare relativă a mortalității în mediul rural și urban din Basarabia de Sud.

Conform datelor din anuarul statistic al României 39.40 13.40 din anul 1930 în Basarabia de sud numărul morților era de 19.883 persoane. În Tabelul 2.1. sunt prezentate datele cu privire la numărul morților pe județele din Basarabia de sud:

Tabelul 2.2.1.

Numărul persoanelor decedate în Basarabia de sud în 1930, mediul rural și urban întrunite

Basarabia	Morți	Născuți - morți	Morți sub 1 an	Proporții la 1000 locuitori:
				Decese
Cahul	4.371	34	1.755	22,6
Cetatea-Albă	6.032	104	2.029	17,9
Ismail	4.188	81	1.480	18,8
Tighina	5.292	135	1.983	17,4
Total	19.883	354	7.247	19,18

Sursa: Anuarul statistic al României 1933. Imprimăria Națională București 1934, p. 40-45.

Luând în considerație faptul că în anul 1930 numărul populației decedate în sudul Basarabiei era de 19.885 locuitori conform Anuarului statistic al României 39.40 13.40, în comparație cu datele pe toată Basarabia unde numărul morților e de 54,020, numărul de decese era destul de considerabil pentru acea perioadă. Este de menționat că numărul copiilor morți sub 1 an este de asemenea destul de mare pentru acea perioadă. În Tabelul 2.1 sunt date informații generale cu privire la mediul urban și rural împreună. În Tabelele 2.2., vor fi reprezentate datele cu privire la mortalitatea în mediul rural iar în Tabelul 2.3., vor fi date informații la mortalitatea în mediul urban în anul 1930 conform anuarului statistic al României 39.40 13.40.

Tabelul 2.2.2

Numărul persoanelor decedate în Basarabia de sud în 1930, mediul rural

Basarabia	Morți	Născuți - morți	Morți sub 1 an	Proporții la 1000 locuitori:
				Decese
Cahul	4.033	26	1.656	22,8
Cetatea-Albă	5.532	71	1.907	17,6
Ismail	2.906	28	1.109	19,7
Tighina	4.597	187	1.832	17,7
Total	17.068	312	6.504	19,45

Sursa: Anuarul statistic al României 39.40 13.40, Partea a IV-a, Punctul 6, p. 42-43.

După cum se observă în Tabelul 2.2. numărul decedaților în spațiul rural în Basarabia de sud este de 17.068 în comparația cu numărul decedaților în mediul rural din întreaga Basarabie care corespunde cifrei de 47,664 ce demonstrează că numărul decedaților în sudul Basarabiei, la momentul recensământului era destul de mare. Basarabia de sud prezintă un număr mare de decedați în 3 județe: Cetatea Albă, Tighina, Cahul, și numai în județul Ismail numărul de decedați era mai mic.

Tabelul 2.2.3.

Numărul persoanelor decedate în Basarabia de sud în 1930, mediul urban

Basarabia	Morți	Născuți - morți	Morți sub 1 an	Proporții la 1000 locuitori:
				Decese
Cahul	338	8	99	20,6
Cetatea-Albă	500	33	122	21,8
Ismail	1.282	53	371	17,1
Tighina	695	18	151	17,7
Total	2.815	112	743	19,3

Sursa: Anuarul statistic al României 39.40 13.40, Partea a IV-a, Punctul 7, p. 44-45.

După cum se observă din datele prezentate în Tabele 2.2. și 2.3 mortalitatea în mediul rural era cu mult mai mare decât în mediul urban, dacă în mediul rural pentru anul 1930 erau 17.068 morți, pentru mediul urban acest număr este considerabil mai mic – 2.817 în comparație cu aceeași perioadă pe întreaga Basarabie. Din aceasta se poate de evidențiat că populația rurală era mai vulnerabilă la boli și infecții decât populația urbană și de aceea numărul de morți este mai mare decât la populația urbană.

În continuare vom analiza caracteristicile mortalității din anii 1918-1940 pe naționalități. Luând în considerație faptul că nu a fost efectuat un recensământ concret bazat pe date referitoare la mortalitatea populației Basarabiei de sud pe etnii în perioada interbelică, vom efectua o analiză bazată pe factorul aproximativității. În Anuarul Statistic al României 39.40 13.40 este rubrica Populația totală după neamul declarat la 29.XII.1930 în care este redat numărul populației Basarabiei de sud pe etnii, din care vom putea extrage numărul aproximativ al decedaților în acea perioadă pe etnii.

Tabelul 2.2.4.

Populația totală a Basarabiei de sud după neamul declarat la 29. XII. 1930

Nr. d/o	Etnie	Județul Cahul (locuitori)	Județul Cetatea Albă (locuitori)	Județul Ismail (locuitori)	Județul Tighina (locuitori)	Total	%
1.	Români	100.714	62.949	72.020	163.673	399.356	37,32 %
2.	Unguri	21	114	121	72	328	0,03%
3.	Germani	8.644	55.598	983	10.524	75.749	7,08%
4.	Ruși	14.740	58.922	66.987	44.989	185.638	17,35 %
5.	Ruteni (ucraineni)	619	70.095	10.655	9.047	90.416	8,45%
6.	Sârbi, croați, sloveni	9	41	65	64	179	0,02%
7.	Bulgari	28.565	71.227	43.375	19.599	162.766	15,21 %
8.	Cehi, slovaci	247	42	38	24	351	0,03%
9.	Poloni	100	252	270	483	1.105	0,1%
10.	Evrei	4.434	11.390	6.306	16.845	38.975	3,64%
11.	Greci	503	190	601	96	1.390	0,13%
12.	Albanezi	-	2	1.776	2	1.780	0,17%
13.	Armeni	36	407	73	58	574	0,05%

14.	Turci	37	7	387	7	438	0,04%
15.	Găgăuzi	35.299	7.876	15.591	39.345	98.111	9,17%
16.	Țigani	1.466	1.603	460	1.286	4.815	0,45%
17.	Alte neamuri	1.146	339	5.472	320	7.277	0,69%
18.	Nedeclarați	113	122	329	158	722	0,07%
	Total	196.693	341.176	225.509	306.592	1.069.970	100%

Sursa: Anuarul statistic al României, 1939 și 1940, Imprimeria Națională București, 1940.

Luând în vedere numărul total al populației Basarabiei de sud și numărul persoanelor decedate în anul 1930 primim o rată a mortalității de 1,86 % pentru anul 1930.

Tendința generală de descreștere a nivelului mortalității poate fi urmărită inclusiv la nivelul județelor din Basarabia, datele anilor '30 probând o diminuitate a ratei mortalității în județul Cetatea Albă de la 20,3 la 17,9, în Tighina de la 25,3 la 22,1, în timp ce în județul Cahul se observă o creștere ușoară a ratei de mortalitate de la 26,1 la 27,5. În județul Ismail nivelul mortalității generale a staționat.

Tabelul 2.2.5.

Mortalitatea populației Basarabiei de sud (cifre absolute și proporții la 1000 loc.):

Județe	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1939
Cahul	5.142	5.955	4.523	5.959	7.171	5.742	5.697	6.168
	26,1	29,6	22,1	28,3	33,7	26,6	26,0	27,5
Cetatea Albă	6.965	7.037	5.954	7.259	8.207	6.229	6.640	6.781
	20,3	20,2	16,9	20,2	22,7	17,0	18,0	17,9
Ismail	4.311	4.593	3.608	4.271	4.845	4.361	4.258	4.759
	19,1	20,0	15,5	18,0	20,2	18,0	17,4	19,1
Tighina	7.838	8.940	6.820	7.422	11.096	9.278	8.008	7.653
	25,3	28,4	21,3	22,7	33,5	27,8	23,8	22,1
Total	24.256	26.525	20.905	24.911	31.319	25.610	24.603	25.361
	22,7	24,6	19,0	22,3	27,5	22,4	21,3	21,7

Sursa: Mișcarea populației României în anii 1931-1939, Imprimeria Națională, București, 1932-1944.

Ceea ce a constituit cu adevărat «punctul întunecat» al demografiei românești interbelice, a fost problema mortalității infantile și, în special a mortalității copiilor sugaci, de până la un an. În mediul rural, situația era mai gravă, datorându-se, «pe lângă lipsa de îngrijire medicală, unei serii de factori de ordin cultural și economic».

Tabelul 2.2.6.

Mortalitatea infantilă în Basarabia de sud, anii '30 (deces sub 1 an, cifre absolute și proporții la 1000 loc.):

Județe	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1939
Cahul	1.753	2.128	1.967	2.152	2.326	1.768	1.857	1.753
	21,8	20,7	20,6	21,3	24,4	21,4	19,0	21,8
Cetatea Albă	1.946	2.213	2.090	2.345	2.550	1.567	1.916	1.946
	18,1	17,6	18,0	19,4	22,9	16,3	17,0	18,1
Ismail	1.256	1.439	1.192	1.351	1.470	1.107	1.178	1.256
	18,9	17,7	15,5	17,6	20,8	16,3	16,2	18,9
Tighina	2.301	2.865	2.511	2.405	3.209	2.271	2.359	2.301
	18,8	20,3	19,2	17,2	25,0	20,5	17,8	18,8

Total	7.256	8.645	7.760	8.253	9.555	6.713	9.226	7.256
	19,4	19,1	18,3	18,9	23,3	18,6	17,5	19,4

Sursa: Mișcarea populației României în anii 1931-1939, Imprimeria Națională, București, 1932-1944.

Printre cauzele care au determinat o rată înaltă a mortalității infantile în Basarabia interbelică, au fost: vitalitatea slabă moștenită a copiilor, bolile ereditare și cele dobândite în timpul vieții intrauterine, asistența medicală insuficientă, alimentația nesatisfăcătoare și slaba rezistență față de bolile contagioase. Alături de bolile infecțioase și parazitare, de bolile aparatului respirator și celui digestiv, de bolile primei copilării, aorecum obișnuite în acea perioadă, mortalitatea excesivă în basarabia interbelică a fost cauzată inclusiv de o serie de boli sociale – tuberculoza, cancer, plaudism, pelegară, alcoolism etc.

Marius Sturza a constatat faptul că regiunile cele mai fertile din punct de vedere al productivității solului, păreau a fi și cele mai bânuite de tuberculoză, printre acestea fiind și sudul Basarabiei.

Cu ușoare oscilații și diferențe de la an la an «procesul demografic în Basarabia se aseamănă mult cu cel din Vechiul Regat, caracterizat printr-o natalitate puternică, o mortalitate destul de ridicată, permițând totuși o creștere naturală din cele mai favorabile» [12].

Sporul natural al numărului populației în sudul Basarabiei între anii 1918-1940

Sporul natural al populației din sudul Basarabiei în perioada interbelică a cunoscut multe schimbări care au influențat direct toate etniile existente în acest teritoriu în perioada dată de timp.

Contribuția Basarabiei la constituirea noii României interbelice a fost esențială, atât din punct de vedere demografic, precum și din cel al suprafeței teritoriale, fapt ilustrat de datele Tabelului 2.3.1 (vezi mai jos).

Suprafața Basarabiei de sud, în 1923 constituia 7,65 % din teritoriul României interbelice, iar populația acesteia era de circa 6,56% din numărul total al populației României Mari. La recensământul din 29 decembrie 1930, ponderea populației Basarabiei de sud constituia 5,93% din populația totală a României, iar în 1938 - 5,95% din totalul populației României.

Basarabia de sud dispunea, la finele anului 1937, de o suprafață totală de 2.262.200 ha, dintre care terenuri agricole-72,5% sau 1.640.095 ha, fânețe naturale – 0,5% sau 11.311 ha, pășuni – 11,7% sau 264.677 ha, vii – 2,8% sau 63.342 ha, livezi cu pomi – 0,5% sau 11.311 ha, păduri – 1,3% sau 29.409 ha, terenuri neproductive – 5,3% sau 119.897 ha, lacuri și bălți – 5,4% sau 122.158 ha.

Tabelul 2.3.1.

Populația și densitatea locuitorilor Basarabiei de Sud pe județe în perioada 1923-1939

Județe	Suprafața în km ²	Populația județelor la 1923, 29.XII.1930, și 31.XII.1939			Densitatea (locuitori pe km ² .)		
		1923	1930	1939	1923	1930	1939
Cahul	4.482	147.266	196.693	224.254	33	44	50
Cetatea Albă	7.595	374.806	341.176	378.115	49	45	50
Ismail	4.212	228.878	225.509	249.608	54	54	59
Tighina	6.333	314.778	306.592	345.938	50	48	55
Total	22.622	1.065.728	1.069.970	1.197.915	47	47	53

Sursa: Enciu Nicoale, Tradiționalism și modernitate în Basarabia anilor 1918-1940. Vol I.

Populația Basarabiei interbelice. Aspecte demografice, Ed. Lexon-Prim Chișinău, 2013, p. 246.

Sursa: Anuarul statistic al României, 1939 și 1940, Imprimeria națională București, 1940, p. 144.

Sursa: Dicționarul statistic al Basarabiei. Întocmit în baza recensământului populației din anul 1902, corectat prin datele actuale și prin tabelele biourilor de populație centralizate în 1922/1923. Ediție oficială. Tipografia Societății Anonime «Glasul țării», 1923.

Din datele cuprinse în Tabelul 2.9. rezultă că, sub aspect numeric, populația Basarabiei de sud a evoluat, în perioada dintre cele două războaie mondiale, de la 1.065.728 locuitori în 1923, la 1.069.970 în 1930, pentru a ajunge la 1.197.915 locuitori la finele anului 1939. Deși absolut sigure și veridice pot fi considerate doar datele recensământului din 1930, statisticile referitoare la anii 1923 și 1939, fiind estimări ale Directoratului de Statistică al Basarabiei și ale Institutului Central de Statistică din București, ele prezintă totuși, o imagine de ansamblu fidelă a evoluției numărului populației Basarabiei.

Se constată în primul rând, un spor numeric al populației atât pe ansamblul Basarabiei de sud, precum și al fiecărui județ în parte. Excepție în privința dată reprezintă județele Cetatea Albă, Ismail și Tighina, populația cărora s-a redus, pe parcursul perioadei 1923-1930, de la: 374.806 la 341.176 în Cetatea Albă; de la 228.878 la 225.509 în Ismail și de la 314.778 la 306.592 în Tighina. O eventuală explicație a acestui fenomen ar fi, în primul rând, erorile de calcul ale Directoratului de Statistică al Basarabiei pentru anul 1923 și, în rândul al doilea, valul emigrării ce a cuprins în special populația județelor sudice și a celor centrale începând cu anul 1925 și până la declanșarea crizei economice mondiale.

În perioada cuprinsă între recensământul din 1923 și cel din 1930, rata medie anuală de creștere a populației Basarabiei de sud a fost de 0,06%, populația urbană atestând în aceeași perioadă o rată anuală de creștere de 0,3%, iar cea rurală de numai 0,01%.

De la recensământul din 1930 și până la 31 decembrie 1939, populația Basarabiei a sporit cu circa 127.945 locuitori sau cu 11,96%, ceea ce constituie o rată medie anuală de creștere de 1,33%. În perioada anilor 1923-1939 rata medie anuală de creștere a populației Basarabiei de sud a crescut de la 0,06% la 1,33%, comparativ cu anii 1923-1930. Un atare spor impresionant s-a produs, în fond, datorită populației rurale, considerată, în perioada dintre cele două războaie mondiale, drept «granița cantitativă și calitativă a existenței națiunii».

O confirmare a ritmului sporit de creștere a populației Basarabiei de sud în perioada interbelică o constituie densitatea acesteia, care era în 1930 de 47 locuitori pe km² față de media de 61,2 pentru întreaga Românie.

De la recensământul din 28 ianuarie 1897 și în continuare, pe parcursul perioadei interbelice, densitatea populației Basarabiei a sporit continuu, de la 44 locuitori pe km² la finele veacului al XIX-lea, la 58,5 locuitori în anii imediat următori primului război mondial, la 64,5 în 1930, ajungând la 70 locuitori pe km² la finele perioadei cercetate. Se remarcă totuși o distincție netă între județele sudice ale Basarabiei (Cahul, Cetatea Albă, Ismail și Tighina), cu o densitate relativ mică, și cele centrale și nordice (Bălți, Hotin, Lăpușna, Orhei și Soroca), care erau mai dens populate. Situația dată făcea ca, din punctul de vedere al suprafețelor agricole ce reveneau pe cap de locuitor agricol, cele două mari regiuni agro-geografice ale Basarabiei să prezinte diferențieri notabile. Astfel, la data de 29 decembrie 1930, în regiunea agro-geografică a Basarabiei de sud reveneau 2,11 ha agricole pe cap de locuitor, în timp ce în regiunea Basarabiei de Nord doar 1,12 ha, media pe întreaga Românie la acest indice fiind de 1,34 ha.

Următorul tabel indică, pentru fiecare provincie, numărul mediu de locuitori ce revenea fiecărei unități administrative: județ, plasă, oraș și sat.

Tabelul 2.3.2.

Numărul mediu al locuitorilor pe unități administrative la recensământul din 29 decembrie 1930.

Provincii	Numărul mediu al locuitorilor pe:			
	Județe (populație totală)	Plase (populație rurală)	Orașe	Sate
România	254.266	44.785	21.117	949
Olenia	303.878	60.054	12.387	661
Muntenia	335.692	52.414	39.040	874
Dobrogea	202.833	41.197	10.743	852
Moldova	186.731	48.317	20.394	646
Basarabia	318.157	67.386	21.771	1.382

Bucovina	170.705	39.162	15.128	1.838
Transilvania	201.105	31.788	15.167	1.429
Banat	313.840	36.809	24.075	1.315
Crişana-Maramureş	347.561	34.858	34.349	1.224

Sursa: Enciu Nicolae, *Basarabia în anii 1918-1940. Evoluție demografică și economică, Chişinău, 1998, p. 14.*

Populația Basarabiei, care la recensământul din 1930 număra 2.863.409 locuitori, era organizată în 9 județe, 37 plase, 17 orașe și 1.847 sate. Față de media populației unui județ în întreaga Românie de 254.266 locuitori, cea a Basarabiei constituia 318.157 persoane. De asemenea, Basarabia se remarcă printr-un număr mediu extrem de mare al locuitorilor ce reveneau unei plase (67.386 locuitori față de media de 44.785 pentru România). În fine, în privința satelor se remarcă deosebirea categorică ce exista între localitățile din Vechiul Regat și cele din noile provincii. În timp ce în Vechiul Regat satele aveau o mărime medie de aproximativ 700 locuitori, în noile provincii mărimea medie a satelor era de 1.400 locuitori.

Această situație, precum menționa dr. S. Manuilă, caracteriza pe de-a-ntregul viața satelor acestei provincii, care era mai stabilă și mai încheată decât cea a satelor din Vechiul Regat.

Dacă e să repartizăm fiecare etnie în parte și cum a evoluat sporul său natural în sudul Basarabiei în perioada interbelică, ar fi binevenită o analiză a structurii etnice și confesionale a populației sudului Basarabiei, deoarece aceste criterii joacă un rol important pentru sporul natural din acea perioadă.

În pofida unei deliberate politici de deznaționalizare și de rusificare, practicate în Basarabia de sud de către țarism pe parcursul perioadei 1812-1917, cu un succes relativ în rândul unei părți a boierimii autohtone [14], populația Basarabiei de sud și, în primul rând, cea din mediul rural, a reușit să-și păstreze un pronunțat caracter românesc. Precum învederau, autorii unui studiu colectiv de istorie a Basarabiei, «nici silniciile administrative, nici vexațiunile din școli și nici prigoana sălbatică și necreștină, abătută asupra Basarabiei, nu au dus la țelurile urmărite de ruși, așa că anul Unirii găsește intactă omogenitatea poporului românesc...» [15] Totuși, unirea Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei a adus, pe lângă populația majoritară de naționalitate română, și populații de alte origini etnice, producând o anumită modificare, neesențială, a aspectului etnic al noii României interbelice [16].

În Basarabia de sud, politica de colonizare cu elemente eterogene a afectat în primul rând populația urbană, urmărindu-se prin aceasta scopul atribuirii «țiparului rusesc unei provincii românești [17]». Potrivit datelor recensământului din 1930, din totalul de 1.069.970 de locuitori din Basarabia de sud, românii moldoveni constituiau doar 399.356 de locuitori sau 37,32%, restul populației fiind compus dintr-o veritabilă «macedonie de populații [18]».

Profesorul Șt. Ciobanu avea să remarce, la 1925, că «dacă cineva ar voi să-și facă o idee oarecare asupra populației Basarabiei după orașele ei, ar cădea în cele mai cumplite greșeli», deoarece «orașele Baarabiei nu sunt emanația naturală a satelor din jurul lor, expresiunea logică a vieții locuitorilor din Basarabia cu alte forme sociale și economice, dar cu același suflet, cu aceeași limbă, cu aceleași datini și obiceiuri». Din aceste considerente, numitul autor concluzionează că «orașele Basarabiei sunt cu desăvârșire străine sufletului poporului românesc dintre Prut și Nistru» [18].

Deși într-o măsură mai redusă, schimbări importante s-au produs și în aspectul etnic al satelor moldovenești din Basarabia. Dacă în momentul anexării de către Rusia imperială populația Basarabiei, care era predominant agricolă, număra circa 491.500 locuitori, dintre care 420.000 sau 86,0% erau români, atunci deja în 1835 proporția acestora a fost redusă la 75,0% din total, pentru a deține, în 1918, 72,0% din totalul populației rurale și doar 67,0% din totalul general al populației [19]. Aspectul etnic al populației rurale în preajma Unirii din 27 martie/9 aprilie 1918, este prezentat în Tabelul 2.11. [20]:

Tabelul 2.3.4.

Aspectul etnic al populației rurale din Basarabia de sud în anul 1918

Nr.	Județele	Total sate	Numărul satelor în care majoritatea o constituie								
			Românii-moldoveni	Ucrainenii	Sate mixte (moldo-)	Evreii	Velicoruișii	Germanii	Țigarii	Bulgarii	Găgăuzii
1.	Cetatea Albă	187	23	52	31		8		43	20	5
2.	Ismail	200	97	25	40		9	8		12	9
3.	Tighina	165	74	26	26		4	14		10	11

Sursa: Enciu Nicolae, *Basarabia în anii 1918-1940. Evoluție demografică și economică*, Chișinău, 1998. p. 137.

Așadar, din totalul de 1.538 de sate, 884 erau populate de moldoveni, 316 – de ucraineni, 49 – de țigani, 42 – de bulgari, 27 – de ruși, câte 25 de sate de germani și găgăuzi și 16 colonii evreiești. În plus, existau 159 de sate în care în unele dintre ele majoritatea o constituiau moldovenii, în altele ucrainenii și o altă categorie de sate în care nici moldovenii, nici ucrainenii nu dețineau majoritatea, toate aceste sate fiind incluse la rubrica «sate mixte».

Prezența mai importantă a elementului rutean în Basarabia datorată unui fenomen de interferență reciprocă româno-ucraineană, deoarece dincolo de Nistru se afla, în acea perioadă, o numeroasă populație moldovenească. Precum menționa cunoscutul autor al lucrării «Basarabia în secolul al XIX-lea» Z. Arbore, «neâncăpând în cadrul teritoriului dintre Prut și Nistru, în curgerea secolului XIX, neamul nostru a fost nevoit să-și reverse prososul populației dincolo de Nistru. Astfel, după statisticile oficiale rusești (N. Troinițki) în guvernămintele Volin, Ekaterinoslav, Podolia, Herson, locuiesc peste 600.000 moldoveni-basarabeni» [3].

În ceea ce privește numărul ocuitorilor transnistreni și al românilor din cuprinsul Rusiei, cu toate că statisticile oficiale prezintă situații adeseori controversate, estimările demografice făcute pe baza datelor statistice, a unui bogat material cartografic – hărți etnografice și topografice germane și rusești, – a datelor anualelor administrative și economice ale guberniilor Rusiei, a materialului adunat de zemstve, conturează un tablou concludent. Potrivit cifrelor oficiale, situația numerică a românilor pe gubernii se prezenta în felul în care este indicat în Tabelul 2.3.5.

Tabelul 2.3.5.

Situația numerică a românilor pe gubernii

Guberniile	Anii 1897-1900	Anul 1917
Herson	271.970	4.953
Podolia	120.000	532.416
Ekaterinoslav	8.500	11.813
Taurida (Crimeea)	2.900	4.015
Total	403.370	548.244

Sursa: I. S. Nistor, *Istoria românilor din Transnistria: organizarea, cultura și jertfa lor*, Galați, 1995, p. 36.

În realitate, numărul românilor – după aprecierile lui Șt. Ciobanu – fără cei din Caucaz și regiunea Mării Negre, trebuie să fi fost de peste 800.000 [18]. V. Harea stabilește că la începutul secolului al XX-lea numărul românilor-transnistreni era de 650.000 [21]. S. Dragomir consideră că în 1917, peste Nistru trăiau 800.000 de români [22]. Alexis Nour fixează pentru 1915 numărul lor la 1.000.000, pentru ca în 1941 N. Smochină să conchidă că cifra depășește 1.200.000, apreciere confirmată și de recensămintele bisericii și situațiile statistice [23]. De notat că

acțiunea de rusificare a populației românești din Transnistria și a denumirilor localităților românești s-a produs cu o intensitate și intransigență deosebită. Astfel, Pârâta devine între timp Pererita, Valea Hoțului – Valeagoțulovo, Jugaștri – Giugastrovo, Racul – Raculovo, Culmea – Culni, Tocila- Tocilovo, Pietroasa – Ketrosi, Movilău – Moghilev etc [24].

Potrivit acelorăși izvoare oficiale rusești, județele Basarabiei de sud erau populate, în afară de populația autohtonă românească, și de etnii minoritare. Astfel, tabloul arăta:

- în jud. Tighina – 52,8% români, 13,36% ruși, 8,44% evrei, 18,4% bulgari;
- în jud. Cetatea Albă – 42,0% bulgari, 40,0% români, 16,0% germani;
- în jud. Ismail – 44,55% români.

Prin urmare, dreptul etnic, precum și cel istoric al neamului românesc asupra Basarabiei sunt incontestabile. Privit pe ansamblul Basarabiei, românii locuiau pe întreg teritoriul acesteia, constituind majoritatea absolută a populației, chiar dincolo de Nistru. Centrul Basarabiei era populat compact de români, alături de care conviețuiau ruși, ruteni, evrei, în special în orașul Chișinău. Nordul Basarabiei, în afară de români, era populat de un număr apreciabil de ruteni și, într-o măsură mai mică, de ruși, Cernăuți și Bălți. În sfârșit, sudul Basarabiei era populat, pe lângă români, în județele Cahul, Cetatea Albă, Ismail, Tighina, într-o proporție aproape egală, de ruteni, bulgari, germani, turci, ruși, etc [25].

1. *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 211/17, inventar 2, dosarele 492, 493, 509, 510, 511, 528; Fond 211/18, inventar 2, dosarul 501. p. 254-287, p.1-39, p.71-208, p. 86-191, p. 1-93, p.94-199, p.1-110, p. 111-189, p. 48-54.

2. *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 211/17, inventar 2, dosarul 493; Fond 211/18, inventar 2, dosarele 524-526.

3. *D.S.* , 1919, 27 decembrie, p. 130

4. *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 211/17, inventar 2, dosarul 528; Fond 211/18, inventar 2, dosarul 672.

5. Popescu Nicolae, *Bucovina Istorică, Evoluție Geopolitică și demografică, Articol, 2010.* //http://foaienationala.ro/bucovina-istoricaevoluti.html//

6. Popa Ștefan, *Rușii. Istoria culturii și civilizației*, Ed. Ex Ponto, Constanța, 2000, p. 200.

7. Kușnir Viaceslav, *Cultura tradițională a ucrainenilor din Dobrogea și Basarabia*, Ed. Hermes, Odessa, 2002, p. 33-35

8. N. Cușa, *Macedoromânii pe văile istoriei*, Ed. Europolis, Constanța, 1990, p. 94-96.

9. Bărbuleanu C., *Monografia orașului Babadag*, Ed. Charme-Scott, 1998, p. 314.

10. «Ararat», nr. 1/15 februarie 2000, p. 6.

11. Ipatiov Filip, *Rușii lipoveni din România*, PUC, Cluj, 2001, p. 184

12. Enciu Nicolae, *Basarabia în anii 1918-1940. Evoluție demografică și economică*. Chișinău, 1998. p. 18-19

13. *Anuarul statistic al României, 1937 și 1938*, Imprimeria Națională București, 1939, p. 51-55.

14. *Dezbaterile Senatului*, 1919, 27 decembrie, p. 130.

15. A.S.B. , FOND Ministerul de Interne. Direcția Administrației de Stat, II/1941, f.3p. 3

16. Șandru D., *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale*, Iași, 1980, p. 44, 53; A.S.B., fond Dr. Sabin Manuilă, X/101/1933, f. 2, p. 2.

17. Simionescu I., *Orașe din România*, Ed. a II-a, rev. și ad., București, 1929, p. 102.

18. Ciobanu Șt., *Românii de peste Nistru, în Școala Basarabiei Chișinău*, Editura Comisiunii monumentelor istorice, Secția din Basarabia, 1925, p. 76

19. *Dicționarul statistic al Basarabiei: Întocmit pe baza recensământului din anul 1902, corectat prin datele actuale, statistice ale primăriilor și prin tabelele birourilor de populație centralizate în 1922/1923*. Ediție oficială. Tipografia societății anonime «Glasul țării», București, 1923. p. 220

20. *Статистические сведения (Количество населения в Бессарабской губернии. Распределение населения по национальностям и волостям. Число библиотек, читателей и*

пр.) под. Ред. Н. А. Поповского, Chişinău, 1917, p. 33-40.

21. Harea V., *Numărul românilor transnistreni, în Tribuna românilor transnistriani, An. I, 1927*, nr. 2, p. 8-9;

22. Dragomir S., *Românii din Rusia (VII), în Dreptatea*, 1991, 13 februarie p.1

23. *Basarabia*, 1941, An. 1, nr. 38, p. 3; V. Netea, *Transnistria*, Bucureşti, 1943, p. 78; E. Diaconescu, *Românii din Răsărit*, Transnistria, Iaşi, 1942, p. 189.

24. Pliin P. Şt., *Transnistria şi Ucraina*, Bucureşti, 1941, p. 28

25. A.S.B., fond Dr. Manuilă Sabin, X/42/1930, f.1. p1

Шевчук А. Исторические особенности этно-демографического формирования населения Юга Бессарабии по национальностям в 1918-1940 гг.

В статье анализируются исторические особенности этно-демографического формирования на Юге Бессарабии национальностей в 1918-1940 гг. Анализ основан на переписи населения 1923 и 1930 г. и некоторых данных, собранных из различных исторических источников, охватывающих период с 1918 по 1940 гг. Отмечено, что земельная реформа в первые годы не могла помочь быстрому развитию государства и региона в частности. Установлено, что в 1918 и даже 1919 г. были отмечены последствиями мировой войны, которые обусловили низкую рождаемость по сравнению с довоенным периодом и избыточную смертность.

Ключевые слова: Румыния, Бессарабия, население, статистика, рождение, этническая принадлежность, демография.

Shevchuk A. Historical peculiarities of ethno-demographic formation of the population of southern Bessarabia in the nationalities in 1918-1940.

In this article are analyzed the historical peculiarities of the formation of the ethno-demographic population in southern Bessarabia on Nationalities in the years 1918-1940. The analysis is based on the population census of 1923 and 1930 and some data gathered from various historical sources covering the period from 1918 to 1940 in the studied area. It was noted that the land reform could not help really in the early years to the rapid development of the state and the region in particular. It is worth mentioning that, demographically, 1918 and even 1919 have been marked by the consequences of World War manifested in a significantly reduced birth rate compared to the prewar period and in excess mortality.

Key words: Romania, Bessarabia, population, statistics, birth, ethnicity, demography.

УДК 323.11(498.7)«1941»

**ОБРАЗ БЕССАРАБЦЕВ В ГЛАЗАХ РУМЫНСКОЙ
ГРАЖДАНСКОЙ И ВОЕННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ (1941 г.)**

Д. Думитру

*доктор исторических наук, доцент,**Государственный педагогический университет имени И. Крянгэ, Молдова*

Стаття покликана проаналізувати одну з численних граней образу бессарабців, розкритих різними авторами в різні періоди, а саме інтерпретацію цього образу в сприйнятті румунської адміністрації в 1941 році. Проаналізовано архівні документи представників цивільної та військової адміністрації Бессарабії. Більшість використаних в даному дослідженні матеріалів знаходяться в фондах архіву Міністерства національної оборони Румунії, Національному архіві Республіки Молдова, а також регіональних архівів України.

Ключові слова: Бессарабія, румунська адміністрація, населення, бессарабські румуни.

Насыщенная событиями история Бессарабии оставила глубокий след в сознании жителей этого края, часто создавая образ, сложный для понимания властей, управлявших этой территорией в разные исторические периоды [1]. Переживая переломы и значительные наслоения событий [2], ощущений, порой противоречивых, чувство (этнической) принадлежности, тяготения бессарабцев вызывали подозрения как со стороны имперских властей, так и со стороны румынской администрации. Проблема предполагаемого отсутствия лояльности населения данной территории объясняет предпринимавшиеся усилия по гражданскому, национальному, моральному и духовному «воспитанию» бессарабцев.

Исторические исследования, относящиеся к советскому периоду, живописали о массовой, активной «румынизации» бессарабского населения в период пребывания в составе Великой Румынии [3], предоставляя аргументы в поддержку существования национальной молдавской идентичности [4]. В серии публикаций пост-советского времени были осуждены меры, предпринятые царской Россией и Советским Союзом, направленные на манипуляцию бессарабской национальной идентичности [5]. После 1991 года Республика Молдова стала плацдармом политических столкновений по вопросам историографии и образования, а на чаше весов оказалось национальное самоопределение жителей этого края [6].

Настоящая статья не претендует на участие в дискуссии на данную тему, да и не намерена предоставлять политические и исторические аргументы вовлеченных в диспут сторон. Она преследует скромную цель: проанализировать лишь одну из многочисленных граней образа бессарабцев, раскрытых разными авторами в различные периоды. Поставлена задача проанализировать образ бессарабцев в восприятии румынской администрацией в 1941 году, так как эта тема не была удостоена особого внимания со стороны ученых, что удивляет, учитывая обилие документов, сохранившихся по исследуемой теме в румынских и молдавских архивах. 1941 год представляет собой переломный момент и максимальной напряженности в истории румынского государства. Тем не менее, он куда менее изучен историками, нежели 1940. Именно в момент начала войны с СССР руководство румынского государства вносит некоторые корректировки и одновременно начинает несколько проектов с расчетом на будущее, значимые для страны в целом и Бессарабии в частности. Старые обиды, поселившиеся в душе румынской администрации после потери Бессарабии в июне 1940 года, повлияли на создание новых проектов, имевших непосредственное отношение к местному населению. Это

происходило в преддверии ожидания долговечного возвращения утраченной территории. В данном контексте то, как рассматривала администрация бессарабское население, должно было стать основой новой социальной конструкции в регионе и, в то же время, определить место и роль бессарабцев в румынском обществе.

Предлагаем обозначить, выявить образ, представление, которое сложилось, начиная с июня 1941 года, у румынской администрации о бессарабцах. Для достижения этой цели были проанализированы архивные документы представителей гражданской и военной администрации Бессарабии, включая правителей провинции (губернатора) по отношению к населению Бессарабии, оказавшейся под советской оккупацией в период между июнем 1940 и июнем 1941 годов. Большинство использованных в данном исследовании материалов находятся в фондах архива Министерства национальной обороны Румынии, Национальном архиве Республики Молдова, а также региональных архивах Украины.

Между регионами, относившимися к Румынии в разные исторические периоды, всегда существовали культурные, этнические и другие отличия. Вопреки (или благодаря) этому, так и не были созданы жизнеспособные крупные административные единицы для предупреждения появления сильных региональных сообществ [7]. Принимая это во внимание, отметим, что в изучаемый период в Бессарабии устанавливается порядок, разительно отличающийся от ситуации в остальной части страны. Так, согласно решению маршала Иона Антонеску, генерал Константин Войкулеску становится губернатором Бессарабии, напрямую подчинявшимся маршалу с особыми полномочиями, которые подразумевали прерогативу отменять действие общегосударственных законов на управляемой им территории, если того требуют национальные интересы [8].

Движение товаров и людей между Бессарабией и остальной частью Румынии было жестко ограничено, тем самым возводило непреодолимую стену между ними [9]. С первых дней борьбы с СССР Антонеску требует от департаментов и министерств назначить компетентных чиновников в Бессарабию и Буковину. Для поощрения их направления на работу в эти отдаленные провинции предусматривалось повышение им зарплат на 30%, а также доступ к специальным магазинам, созданным для обеспечения чиновников дефицитными в этих регионах товарами [10]. Часто чиновники и военные, назначенные в Бессарабию после июня 1941 года, привносят с собой определенные мнения и отношения, характерные для их социальной группы. Они отражают, в общих чертах, синкретический образ бессарабцев в глазах румынского общества на тот момент.

Ряд объективных факторов вносят свой вклад в создание и распространение этого специфического образа бессарабцев, о котором свидетельствуют архивные документы 1941 года. В большинстве документов бессарабское население рассматривается с точки зрения степени преданности по отношению к румынской администрации. Безусловно, бессарабцы считались представителями румынской администрации как составляющая часть румынского народа, соотечественниками-братьями из-за Прута (эта река отделяет современную Молдову и Румынию – Е.П.). Этот факт воспринимался как неоспоримая истина. Именно поэтому в большинстве документов румыны из Бессарабии были отмечены и выделены на фоне представителей других национальностей, проживавших на данной территории. В многочисленных документах, которые исследуют настроения румын из Бессарабии, подчеркивается, что именно бессарабские румыны проявили наибольшую радость при восстановлении румынской власти: «Во всех населенных пунктах за Прутом, через которые прошли наши воинские подразделения, румынское население приняло с большой радостью и искренней благодарностью как румынскую армию, так и немецкую. Во время прохода через села, воинские части были встречены цветами и криками «Ура». На лицах всех читалась радость избавления от русского ярма... Румынское население приняло как благо и с подчеркнутым энтузиазмом вход войск Румынии в Бессарабию» [11].

Искрящаяся пропагандистским языком запись Третьей Армии предназначена для укрепления мнения, доминировавшего в рядах румынской армии: «Не можем не отметить

гордость и удовлетворение румынского солдата, который не только освободил наших братьев из Буковины и Бессарабии, но и водрузил своим героизмом румынский триколор далеко, на просторах Украины, до недавнего времени принадлежавших коммунистическому спуту, который на протяжении 22 лет бахвалился тем, что любой враг на его территории будет разгромлен» [12]. Другие документы подтверждают уверенность в том, что «чувство лояльности и глубокого доверия в духе нового времени, а также радость от возвращения Бессарабии в объятия Родины-Матери можно прочесть на всех лицах» [13].

Примечательно, что бессарабцы, принадлежащие к другим этническим группам, воспринимались как враждебно настроенные, либо в лучшем случае проявляющими безразличие по отношению к румынской администрации. Летом-осенью 1941 года были проведены массовые казни и депортации бессарабских евреев. Документы изобилуют обвинениями в адрес евреев об их предполагаемых намерениях дестабилизировать ситуацию и саботировать действия румынского руководства. Что касается населения украинского происхождения, то согласно одному из информационных сообщений, оно «проявляет себя, в той или иной мере, безразлично по отношению к новой ситуации. Это позволяет нам понимать, что их отношение ни положительно, ни отрицательно к возвращению наших войск в Бессарабию» [13]. Население русского происхождения воспринималось как недружелюбное к новому руководству и было поставлено на ту же чашу весов, что и лица, сочувствующие советской власти. В связи с этим 14 сентября 1941 года Ион Антонеску отдал приказ губернатору Бессарабии Константину Войкулеску считать подозрительными «всех [бессарабцев] русского происхождения и тех, кто работал на большевиков» [14].

Одновременно с внедрением четкой политики румынизации в Бессарабии, в ходе которой бессарабские румыны считались составляющей частью румынского целого, изученные документы позволяют выявить чувства иного рода. Они проистекают из почерпнутого опыта, а именно воспринятой травмы при потере данной территории и вследствие унижений, перенесенных представителями румынского государства летом 1940 года. Тот факт, что часть бессарабцев продемонстрировала тогда удовлетворение в отношении включения провинции в состав СССР, либо решила остаться на оккупированной Союзом территории, глубоко ранил румынское самолюбие, особенно в период, когда этнократические стремления румынского государства были в самом разгаре. Это привело к относительной дисквалификации жителей Бессарабии в глазах румынских чиновников сразу после возвращения ими провинции. Так, в отчете жандармского легиона города Кишинева отмечается, что в период отсутствия в Бессарабии румынских войск «это население потеряло остатки румынского духа, местные меньшинства влились в большевистские орды и начали заниматься грабежом против армии и чиновников» [15].

Негодование, накопленное румынскими чиновниками вследствие событий июня 1940 года, и сопутствующий временами страх перед советским государством оставили определенный отпечаток на их отношении к населению Бессарабии после возвращения провинции в июне 1941 года. Взаимоотношения, которые были у бессарабцев с советской властью в 1940-41 годы, рассматривались как фатальные, иногда характеризовавшиеся теологическими терминами. Так, выбор бессарабцев не сопротивляться присоединению их территории к советскому государству для румынских властей был равнозначен богоотступничеству и переходу на сторону сатаны [15]. Одновременно с так называемым отказом от праведности бессарабским народом при советской власти предполагалось, что антирумынские проявления достигли высшей точки. В одном из отчетов жандармерии акцентируется, что в этот период бессарабцы «потеряли в большинстве своем чувство принадлежности к румынскому народу» и перешли к действиям, направленным против румынского государства: «Многие из них занялись шпионажем, предательством, приводом советских войск во время военных действий к нашим расположениям, завершая

тем, что некоторые из них добровольно сражались в рядах Красной Армии против нас, задерживали наших агентов, которых передавали советским властям и казнили» [15].

Удивителен факт, что даже «перейдя на сторону сатаны», бессарабец не рассматривался как активно сотрудничавший с советской властью, а скорее как пассивный объект в чужих руках. Бессарабец, в душе которого «пустила корни коммунистическая пропаганда», является в образе слабого, приспособленца, неспособного проанализировать сложившуюся ситуацию. Расчет этих бессарабцев был «горек и ошибочен», так как они «не ждали результатов будущего и развязки, которые привели бы их к спасению из большевистских когтей». Более того, согласно данному документу, бессарабцы, которые шпионили в ущерб румынскому государству и помогали Советам, частично оправдывались утверждением, что они совершили подобное «вследствие жалкого акта бессознательного коммунистического дела» [15]. Некоторые документы, отредактированные представителями румынской администрации, демонстрируют смешанные патерналистские чувства с нотками снисходительности. Так, румынские солдаты представлены в одном из докладов Третьей Армии как «крестonosцы, которые отправились в путь, чтобы пожертвовать собой во имя Веры во Всевышнего и в Церковь, высмеянной коммунистами и иудеями». В то же время один бессарабец обратился к ним: «избавили нас от ига, дайте нам разума» [16].

Парадоксально, но взаимодействие между населением Бессарабии с советским государством не всегда рассматривалось румынской администрацией как губительное для менталитета бессарабцев и румынского духа на этой территории. Некоторые румынские чиновники и военные придерживались мнения, что симпатии бессарабцев к советскому режиму значительно ослабли за год пребывания в составе СССР, в первую очередь из-за террора, развернутого советским репрессивным аппаратом, во вторую очередь вследствие материальных лишений в этот период. Так, в одном из информационных исследований контрразведки местного Инспектората полиции Кишинева утверждается, что «год советской оккупации породил большое неудовольствие среди населения городов и сел. Разочаровались даже те, кто симпатизировал коммунистическому движению. У всех социальных слоев уровень жизни в советский период снизился в сравнении с румынским» [17].

Начальник полиции Четатя Албэ (Белгород-Днестровский) и начальник Бюро безопасности Петре Теодореску практически повторяют слово в слово вышесказанное утверждение, дополнительно подчеркивая, что «действия, предпринятые евреями против религии, жестокий режим, которому подверглись работающие крестьяне, согласившиеся вступить в колхозы и обязанные отработать определенное количество часов работ, установленных советскими властями, а также уплата налогов натурой и деньгами сельским населением и особенно теми, кто отказался вступить в колхоз, вызвали особое негодование» [18].

Жандармерия отмечает, что бессарабские крестьяне расценивали политические действия советской власти более эффективными, нежели румынской. Один из них акцентирует, что «было достаточно одного милиционера для установления порядка, безопасности и соблюдения закона, в то время как при румынах из-за поблажек и коррупции население опять не исполняет своевременно все распоряжения администрации» [19].

Согласно утверждениям бессарабского политика Владимира Кристи [20], бессарабское население, в особенности сельское, «бесспорно довольно тем, что избавлено от большевистского ига и тирании благодаря Румынскому Солдату и мудрости Кондукэтора» [21]. Более того, политик подчеркивал, что, если румынская администрация не смогла завоевать симпатию и лояльность со стороны бессарабцев в межвоенный период, то большевистский режим посредством своей политики и уровнем жизни населения в 1940-41 годах куда больше приблизил бессарабцев к Румынии. Кристи

высказывает дерзкую идею: «За год большевистского правления Бессарабия была более румынизирована, нежели за 22 года нашего [румынского] правления» [21].

Даже в отчетах, в которых подверглось жесткой критике обращение бессарабцев к коммунизму, признается, что часть бессарабцев осталась лояльной к румынскому государству, они «вздохнули с облегчением» при возвращении румын и «поблагодарили Господа, что избавил их от большевистского режима, который намеревался их уничтожить». Даже те, кто не был лоялен к румынской администрации и не благосклонно смотрели на ее возвращение, «никоим образом не проявляют себя, от страха перед суровыми законами и ищут возможность реабилитироваться, проявляя разные акты послушания и лояльности» [22].

Двойное отношение румынских властей может быть объяснено тем фактом, что негодование, вызванное в недавнем прошлом, сталкивалось с острыми потребностями настоящего. Если прошлое требовало наказания «коллаборантов» с советской властью и мести румынского государства, то теперь интересы настоящего и будущего диктовали необходимость укрепления власти и примирения с населением этого региона. В речах «королевских» чиновников, приехавших управлять возвращенным краем, заметна эта дилемма. Они одновременно пытаются осудить и оправдать поведение бессарабцев в 1940-41 годах. Так, в отчете Бюро безопасности Четатя Албэ объясняется поведение бессарабцев, эвакуированных на восток вслед за советскими властями, тем, что в момент повторной оккупации большая часть населения, уехавшая за Прут, «была в приказном порядке либо мобилизована в армию и вспомогательные части, либо опять же по приказу были обязаны уехать в составе учреждений, где трудились, в соответствии с генеральным планом мобилизации большевиков» [23]. С другой стороны, согласно этому же документу, часть населения, прибывшего из глубины страны в Бессарабию после 28 июня 1940 года, вернулись, чтобы забрать свои семьи, в то время как школьники и студенты вернулись в родительские дома [23]. В итоге, авторы доводят до сведения начальства, что «перечисленные выше категории граждан надеются, что правительство и понимающее руководство господина Маршала Антонеску справедливо урегулируют ситуацию их гражданства посредством мер, которые будут предприняты в дальнейшем, либо посредством соответственного регламента» [23].

Бессарабцам иногда приписывается сдержанное отношение к румынской администрации. Информационная справка по Измаильскому уезду характеризует бессарабский народ как пребывающий «в состоянии неопределенного отношения», состоянии, объясняемом их «жизнью в постоянном страхе» [24].

Один важный документ, подписанный 4 сентября 1941 года Губернатором Бессарабии генералом Войкулеску и отправленный во все управления, префектуры, мэрии, инспектораты жандармерии, инспекторатам по политике и подразделениям [25], наглядно рисует образ бессарабцев в глазах администрации провинции. С первых слов категорически заявляется, что «одного года советского правления оказалось достаточно для атрофии у многих бессарабцев любого чувства дисциплинированности, уважения и иерархии». Войкулеску далее демонстрирует недовольство изменениями, вызванными советской властью, которые могли бы привести к кризису иерархической системы, воспринимавшейся как основополагающий в румынском обществе межвоенного периода. Губернатор Бессарабии жестко критикует «то «товарищество», которое вело к нивелированию социальных классов, установившаяся манера обращения исключительно на «ты» [что] создала иллюзию равенства для находящихся на самых низких ступенях общества». Для Войкулеску привилегии предоставленные низам, или «тем, у кого ни кола, ни двора», были равнозначны их трансформации в «группу, не воспринимающую порядок, дисциплину и иерархию». В то же время принадлежащие к высшему обществу были бы принижены благодаря этому «равенству», прививая им своего рода «комплекс неполноценности» [25].

Войкулеску был возмущен атмосферой «эгалитаризма», царствовавшей в учреждениях и организациях Бессарабии, где работали местные чиновники. По мнению губернатора, «внимательный наблюдатель остался бы удивлен отсутствию уважения, которым обязаны находящиеся внизу иерархической лестнице к тем, кто находится на более высокой ступени. Не говоря уже о манерах и отношении многих граждан в общении с администрацией; в них есть что-то повелительное, «что-то», с чем не может свыкнуться тот, кто жил при Королевстве» [25].

Утверждение подтверждается несколькими примерами. Среди них приводится случай инженера Васенко из технической службы Префектуры города Бельцы, который, как подчеркнуто, «остался под советской властью». Из документа узнаем, что за время отсутствия инженера в своем кабинете на стул своего начальника (инженера Васенко) сел курьер, который тоже «остался под советской властью». Войкулеску считает невероятным, что по возвращении инженера курьер не встал с его места, более того, «и инженеру это не показалось из ряда вон выходящим», а он просто «взял другой стул и присел рядом». Похожий случай, приводимый Губернатором, имеет отношение к директору кишиневской Духовной семинарии. О нём говорится, что «за время оккупации чувствовал себя хорошо рядом с обслуживающим персоналом этой школы». Автор документа подытоживает: «Это незначительные примеры, но они демонстрируют некий порядок вещей, определенный менталитет» [25].

В своем циркуляре Войкулеску объясняет свои заявления тем, что во время советской оккупации ни администрация, ни преподаватели не пользовались авторитетом у граждан и учеников, их положение перестало быть престижным. Ряд мер было направлено на исправление сложившейся ситуации. Так, было приказано всем представителям администрации, преподавателям, учителям и чиновникам местного уровня, принятым после проверки вновь на работу, отправиться за Прут (в Румынию) «или хотя бы в другой населенный пункт, отдаленный от того, где до этого работали при советском режиме». Освободившиеся посты должны были быть заняты «в первую очередь лицами из Королевской Румынии, а также из проверенных бессарабских беженцев, которые во время эвакуации уехали за Прут». В заключение Губернатор настоятельно просит, чтобы «каждый руководитель любого уровня неустанно следил за возрождением идеи дисциплины, уважения и иерархии, незамедлительно вмешиваясь сколько бы раз не потребовала обстановка» [25].

Как можно заметить, в восприятии румынских властей бессарабцы составляли в основной своей массе население румынского происхождения, которое было «заражено» вследствие контакта с советским коммунистическим режимом. Положение можно было нормализовать при условии принятия ряда специальных мер. До тех пор гражданское население Бессарабии не могло вызывать полного доверия, а руководство должны были осуществлять преданные лица, в основном выходцы из Королевской Румынии. К тому же населенные пункты в Бессарабии, где в администрации преобладали функционеры из Румынии, были включены в список самых благонадежных. Информационная справка, подготовленная Бюро безопасности Четатя Албэ, доводит до сведения своего руководства, что румынское население этого города представлено чиновниками, преподавателями, учителями, старшим и младшим офицерским составом, приехавшими в этот населенный пункт из Королевской Румынии, а также несколькими тамошними семьями. Согласно данному документу, настрой румынского населения города «превосходил ожидаемое»; местные румыны демонстрируют «наивысочайшую степень доверия к нынешнему руководству государства и лестно отзываются о предпринятых мерах по наведению порядка и действиях по возрождению и восстановлению Бессарабии» [26].

Порой выраженное прилюдно уничижительное отношение королевских чиновников в адрес бессарабцев могло спровоцировать конфликтные ситуации, например, о которых докладывал пост жандармерии в комуне Цаул. Согласно этому докладу, большинство людей в селе и комуне Цаул не отдавали детей в школу из-за директора Плэмэдялэ, жены

священника Валериана Плэмэдялэ, «постоянно унижавшей детей словами «сыновья коммунистов и большевиков, вот вы кто», и что именно «по этой причине жители комуны крайне недовольны» [27].

Лишения, вызванные войной, обострили отношения между частью бессарабского населения и румынскими властями. По сообщению от 14 сентября 1941 года инспектора жандармерии, полковника Т. Мекулеску, население некоторых сельских населенных пунктов Бессарабии «проявляет большое недовольство из-за отсутствия товаров первой необходимости, которые не могут приобрести и в которых остро нуждается». Мекулеску высказывал обеспокоенность тем, что это недовольство может быть использовано подрывными элементами, а население может выступить с враждебными государству действиями. Вследствие этого инспектор жандармерии дал приказ принять «меры по наблюдению и отслеживанию этой проблемы, своевременно извещая инспекторат о любом изменении» [27]. Даже и в Четатя Албэ, где еще недавно отрапортовали о гармоничных отношениях между властью и румынским населением города, муниципальное Бюро безопасности все-таки отмечало, что «настроение румынского населения представляется очень хорошим, за исключением незначительных недовольств, когда речь идет об их привлечении к различным работам» [28].

Неоднократно бессарабские беженцы, возвращенные в Бессарабию после июля 1941 года, жестко критиковали население, оставшееся под советской оккупацией, за отсутствие лояльности к румынскому государству. Так, в сообщении подразделения жандармов в Лэпушне находим, что бессарабские беженцы из этого населенного пункта полагали, что подходящей формой правления для Бессарабии была бы «наиболее жесткая форма военной диктатуры», так как здешние жители не обладают «ни каплей национального сознания» и «ким безразлично какой флаг сегодня реет: триколор или красный» [29].

Однако не все бессарабские беженцы разделяли столь радикальную точку зрения. Владимир Кристи высказывает иное отношение. Он отправляет 6 октября 1941 года Губернатору Бессарабии доклад, в котором представляет свое мнение о ситуации в возвращенной Бессарабии и одновременно предлагает несколько предложений для более эффективного правления провинцией. Кристи указывает на благосклонное отношение бессарабских крестьян к румынским властям, подстегнутое в большой степени недовольством, притеснениями по отношению к ним со стороны советской администрации. На его взгляд, необходимо было окончательно укрепить «это психологическое состояние бессарабского румына столь благоприятное для нас», а осуществлять это необходимо было посредством «разумной политики». С точки зрения автора документа, «молдаване из Бессарабии душевные и мягкие люди и именно потому столь легко поддаются влиянию как в лучшую, так и в худшую сторону». Кристи настойчиво призывает к принятию ряда разумных мер, которые принявших бы во внимание психологию местного населения, заостряя внимание на том, что «если будут повторены ошибки, совершенные с 1918 года до момента захвата территории, то вновь будет создана неблагоприятная для государства обстановка», атмосфера, которая, как подчеркивает он, была сполна продемонстрирована в 1940-ом, в момент эвакуации из Бессарабии. В отличие от других представителей политического класса Румынии, Кристи не видит сложившуюся сложную ситуацию как обязательный результат свободного выбора бессарабцев, а скорее обвиняет румынские власти как авторов «комплекса ошибок: преднамеренных и случайных, совершенных в период безрассудного политиканства, бесплодного и по сути демагогического», который к тому же был «недобросовестно использован агентами всех врагов» [30]. Его предложения носили умеренный характер по сравнению с предложениями других беженцев. Они, впрочем, не содержали ничего оригинального, а скорее перенимали решение, которое уже частично было в исполнении. Так, его проект предлагает назначать в Бессарабию «местную администрацию, сформированную из отборных элементов государственных служащих из Старого Королевства, которые бы работали в тесном сотрудничестве с местными

бессарабцами, которые знакомы с ситуацией на месте, полностью избегая привлечения профессиональных политиков, пены революции 1918 года» [30].

В заключение отметим, что образ бессарабского народа, исходя из представленных документов румынской администрации 1941 года, является продуктом ситуации, сложившейся на тот момент в Румынии, центральной и восточной Европе. На самом деле, образ бессарабцев в глазах румынской администрации во время Второй мировой войны – результат эволюции, растянувшейся на два межвоенных десятилетия, когда Румыния склонялась к системе этнического государства с четкой иерархией, основанной на принадлежности к социальному слою, и открытой нетерпимостью к любому проявлению регионализма [31]. Восприятие бессарабцев представителями румынской администрации было двояким. Как и до 1940 года, они рассматриваются как часть румынского народа. Однако менталитет и преданность бессарабцев румынскому государству считаются искаженными влиянием советских идеологии и среды. Бессарабские румыны продолжают восприниматься румынской администрацией как категория, достойная большего доверия, в отличие от других этнических групп края. Тем не менее, этнические румыны из Бессарабии не заслуживают того же доверия, как румыны из остальной части Старого Королевства или бессарабцы, бежавшие в 1940-ом, так как подозревались в антирумынских настроениях и симпатии к советскому режиму. Воспринимаемые изменения в менталитете бессарабцев за год советской оккупации вызвали волнение среди румынской администрации Бессарабии. Гражданскому населению Бессарабии вменяли в вину исчезновение дисциплинированности, уважения к иерархии вследствие контакта с новыми правилами «эгалитарности», существовавшими в СССР. В соответствии с этим восприятием последовало назначение большого числа чиновников из рядов румын из Старого Королевства и бежавших в 1940 году бессарабцев. Бессарабцы, занимавшие должности в советский период, были отправлены на службу на правый берег Прута, либо в отдаленные населенные пункты Бессарабии. Не можем точно знать, были ли данные меры частью временного проекта или долгосрочной политики. Очевидно, что с точки зрения румынской администрации того периода бессарабцы должны были пройти через процесс «реабилитации», чтобы вновь стать полноправным членом румынской нации.

1. Статьи по проблеме бессарабской идентичности см. в *Basarabia. Dilemele identității*, Ed. Flavius Solomon, Alexandru Zub, Iași: Fundația Academică «A.D. Xenopol», 2001.

2. Ciorănescu George, *Bessarabia, Disputed Land between East and West*. Munich: J. Dumitru, 1985.

3. Брысякин С. *Культура Бессарабии в 1918-1940 гг.* Кишинев: Штиинца, 1978; С. Брысякин, М. Сытник, *Торжество исторической справедливости*. Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1969; А. Дольник, *Под властью румынских бояр*. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1945; В. Лунгу, *Политика террора и грабежа в Бессарабии (1918-1920 гг.)*. Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1979; С. Кустрябова, *Положение трудящихся и демографические процессы в городах Бессарабии (1918-1940)*. Кишинев: Штиинца, 1977.

4. Лазарев А. *Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос*. Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1974; *Ымпотрива фалсификаторилор буржежь ай историей ши културый попорулуй молдовенеск*. Кишинэу: Картя молдовеняскэ, 1974; В. Стати, *Лимба молдовеняскэ ши рэвуоиторый ей: ымпотрива фалсификаторилор буржежь ай дезволтэрий лимбий молдовенеишь*. Кишинэу: Лумина, 1988.

5. Bruhis Mihail, *Rusia, România și Basarabia (1812, 1918, 1924,1940)*. Chișinău: Universitas, 1992; W. P. van Meurs, *The Bessarabian Question in Communist Historiography. Nationalist and Communist Politics and History Writing*. Chișinău: Arc, 1996; Charles King, *Moldovenii. România, Rusia și politica culturală*. Chișinău, Arc, 2002; Klaus Heitmann, *Limba și politică în Republica Moldova*. Chișinău: Arc, 1998; Doru Mihăiescu, *Basarabia și Bucovina (pornind de la numele lor)*. Iași: Editura Tehnopress, 2000.

6. Snegur Mircea, «Republica Moldova este țara tuturor cetățenilor săi», in *Pământ și oameni*, 12 februarie 1994, p. 3, Mihai Cimpoi, *Basarabia sub steaua exilului*. București: Viitorul românesc, 1994; Anatol Petrencu, *În serviciul zeiței Clio. Chișinău: Tipografia Centrală*, 2001; Ion Eremia, *Falsificarea istoriei sau «Fenomenul Statii» în Republica Moldova*. Chișinău: Cartdidact, 2003. На тему столкновений в школах Молдавии см.: Elizabeth Anderson: «Don't Falsify Our History! Moldovan Teacher and Student Reaction to State Proposed History Courses», *Nationalisms Across the Globe: An Overview of Nationalisms in State-Endowed and Stateless Nations*, Vol. I, *Europe*, Poznan, The Polish Academy of Sciences, 2005; Elizabeth Anderson, «Backwards, Forwards, or Both? Moldovan Teachers' Relationship to the State and the Nation», *European Education*, 2005, vol. 37, nr. 3, p. 53-67.

7. Livezeanu Irina, *Cultural Politics in Greater Romania: Nationalism, Nation Building, and Ethnic Struggle. 1918-1930*. Ithaca: Cornell University Press, 1995.

8. Petrencu Anatol, *Basarabia în al Doilea Război Mondial, 1940-1944*. Chișinău: Lyceum, 1997, p. 245; *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri: guvernarea lui Ion Antonescu. 5 octombrie 1941-ianuarie 1942*, Vol. V. București: Arhivele Naționale ale României, 2001, p. 442-444.

9. *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri: guvernarea lui Ion Antonescu. 3 aprilie- iunie 1941*, București: Arhivele Naționale ale României, 1999, p. 597; *Ibidem*, Vol. IV, p. 200.

10. *Stenogramele...*, Vol. III, p. 645; *Ibidem*, Vol. IV, p. 566, p. 601, p. 607; *Ibidem*, Vol. VI, p. 456.

11. Архивы Министерства национальной обороны Румынии, Fond «Armata a 3-a», Inventar nr. S/6776, rola nr. 352; отчет 2-ого отделения Третьей Армии от 8 июля 1941; USHMM, RG-25.003, r. 18.

12. Архивы Министерства национальной обороны Румынии, Fond «Armata a 3-a». Inv. S/6776, rola 352, f. 133, Nota informativă de la 12 august 1941; USHMM, RG-25.003, r. 18.

13. Государственный архив Одесской области, Fond 2248, inv.1, dos. 23, Notă informativă de la 31 august 1941; USHMM, RG-31.014; Acc.1996.A.0115.

14. Архивы Министерства национальной обороны Румынии, Fond «Guvernământul Basarabiei Cabinet Militar», Inv. S/19845, rola nr. 651, p. 533; USHMM, RG-25.003M, r. 121.

15. Главный инспекторат жандармерии, 1941; USHMM, RG-25.010M, r. 6.

16. Архивы Министерства национальной обороны Румынии, Fond «Armata a 3-a». Inv. S/6776, rola nr. 352, f. 133, 12 august 1941; USHMM, RG-25.003, r. 18.

17. Архивы Министерства национальной обороны Румынии, Фонд Губернатора Бессарабии, Военное подразделение (штаб), Inv. S/19845, rola nr. 651, de la 10-20 august 1941; USHMM, RG -25.003M, r. 121.

18. Государственный архив Одесской области, Fond 2248, inv.1, dos. 23; USHMM, RG-31.014; Acc.1996.A.0115.

19. Генеральный инспекторат жандармерии, 1941, 12 noiembrie 1941; USHMM, RG 25.010M, r. 9.

20. Владимир Кристи был депутатом в Сфатул Цэрий (Совет Страны), который проголосовал за присоединение к Румынии в 1918 году. В 1938-40 годах был назначен мэром города Кишинева.

21. Гражданский и военный комитет администрации Бессарабии, Буковины и Транснистрии, Национальный Архив Республики Молдова, Fond nr. 706, inv. 1, dos. 10, f. 16; USHMM, CBVT, r. 2.

22. Главный инспекторат жандармерии, Anul 1941; USHMM, RG-25.010M, r. 6.

23. Государственный архив Одесской области, Fond 2248, op.1, ed. hr. 23, отчет охватывает период с 6 ноября по 6 декабря 1941; USHMM, RG-31.014; Acc.1996. A.0115.

24. Архивы Министерства национальной обороны Румынии, Фонд Губернатора Бессарабии, Военное подразделение (штаб), Inv. S/19845, rola nr. 651, f. 397, septembrie 1941; USHMM, RG -25.003M, r. 121.

25. Архивы Министерства национальной обороны Румынии, Фонд Губернатора Бессарабии, Военное подразделение (штаб), Inv. S/19845, rola nr. 651, f. 306; USHMM, RG -25.003M, r. 121.

26. Государственный архив Одесской области, Fond 2248, inv.1, dos. 23, Отчет период с 19 сентября до 19 октября 1941; USHMM, RG-31.014; Acc.1996.A.0115.

27. Главный инспекторат жандармерии, 1941, f. 532; USHMM, RG – 25.010M, r. 11.

28. Государственный архив Одесской области, Fond 2248, inv. 1, dos. 23, Информационная справка от 31 августа 1941; USHMM, RG-31.014; Acc.1996.A.0115.

29. Главный инспекторат жандармерии, 1941, 12 noiembrie 1941; USHMM, RG 25.010M, rola 9.

30. Национальный архив Республики Молдова, Гражданский и военный комитет администрации Бессарабии, Буковины и Транснистрии, Fond. 706, inv. 1, dos. 10, f. 16; USHMM, CBBT, rola 2.

31. Lucian Voia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, 1997; Irina Livezeanu, *Op. cit.*

Думитру Д. Образ Бессарабцев в глазах румынской гражданской и военной администрации (1941 г.).

Статья призвана проанализировать одну из многочисленных граней образа бессарабцев, раскрытых различными авторами в разные периоды, а именно интерпретацию этого образа в восприятии румынской администрации в 1941 году. Проанализированы архивные документы представителей гражданской и военной администрации Бессарабии. Большинство использованных в данном исследовании материалов находятся в фондах архива Министерства национальной обороны Румынии, Национальном архиве Республики Молдова, а также региональных архивах Украины.

Ключевые слова: Бессарабия, румынская администрация, население, бессарабские румыны.

Dumitru D. The Image of the Bessarabians in the Eyes of the Romanian Civil and Military Administration (1941).

The article is intended to analyze one of the many sides of the image of the Bessarabians, as revealed by various authors at different periods, namely the interpretation of this image in the perception of the Romanian administration in 1941. The archival documents of the representatives of the civil and military administration of Bessarabia are analyzed. Most materials used in this study are in the archives of the Ministry of National Defense of Romania, in the National Archives of the Republic of Moldova, as well as in the regional archives of Ukraine.

Key words: Bessarabia, Romanian administration, population, Romanian Bessarabians.

УДК 341.485(=411.16)(498.6+498.7)

ДОЛЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ГУБЕРНАТОРСТВІ ТРАНСНІСТРІЯ

А. Степаненко
магістрантка,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті висвітлюється історія створення тимчасових гетто і таборів у Бессарабії та Буковині для євреїв напередодні їх депортації до Транснїстрії, їх поява у самому губернаторстві Транснїстрія. Розглянуто нелюдські умови утримання єврейського населення. Проаналізовано наукові статті та книги авторів, які займалися вивченням цієї теми, а також документи та статистичні дані цього періоду.

Ключові слова: єврейське населення, геноцид, табори смерті, румунська адміністрація, губернаторство, «Транснїстрія», Буковина, Бессарабія.

На сьогодні Другу світову війну досліджено в багатьох аспектах, але ще залишилося багато питань, які вимагають більш уважного вивчення. Події Голокосту в Транснїстрії поки ще мало вивчені, оскільки більшість дослідників традиційно асоціюють їх виключно з політикою нацистської Німеччини на окупованих нею територіях.

Окупаційний режим у зонах румунської окупації досліджували і продовжують вивчати історики. Робота Ю. Фішера [1] про Транснїстрію написана в 50-і роки ХХ століття і базується на наказах, доповідях, звітах румунських військових, жандармів, чиновників, матеріалах судового процесу у справі румунських військових злочинців. Фактичний матеріал цієї праці відбиває стан досліджень того часу, дає об'єктивне уявлення про Голокост в Транснїстрії, Бессарабії, Буковині, Румунії.

Питання, що стосуються долі євреїв, які знаходилися на території Транснїстрії, досліджував В. Щукін у статті «Специфика событий холокоста в юго-восточной части румынской оккупационной зоны Транснистрии» [2], у якій висвітлюються події Голокосту, що відбувалися в південно-східній частині Транснїстрії (західний берег р. Південний Буг) в 1941-1944 рр.

У монографії Н. Шитюк «Гетто и концентрационные лагеря: уничтожения евреев в южной части генерал-губернаторства Транснистрия» [3] розкрито трагічну долю єврейського населення Південної України в роки румунсько-німецької окупації в 1941-1945 рр. На широкій джерельній базі автор показує геноцид проти єврейського населення та його масове знищення.

С. Боровий в роботі «Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации» [4] порушив питання знищення місцевих мешканців, зокрема євреїв, у перші дні окупації Одеси, одеського гетто, «Акмечетку» та ін.

У роботі «Окупаційний режим в губернаторстві «Транснїстрія» авторів Т. Вінцовського, Г. Кязимової, М. Михайлуци, В. Щетнікова зафіксовані найбільші табори знищення євреїв у губернаторстві: Богданівка, Доманівський район, північні райони Очаківського та південні Березівського повітів. Дана розвідка є досить цілісною у висвітленні історії Одеси у період румунської окупації [5].

Після вторгнення влітку 1941 р. німецько-румунських військ на територію СРСР і Української РСР землі межиріччя Південного Бугу і Дністра опинилися під румунською окупацією. 19 серпня 1941 р. кондукатор (аналог фюрера або дуче, рум. Conducătorul, conducător) Румунії І. Антонеску підписав Декрет № 1 про створення

нової адміністративно-територіальної одиниці за Дністром, яка отримала назву «Трансністрія» (тобто Задністрянщина) [5, с. 413].

До Трансністрії увійшла значна частина південної та південно-західної Вінниччини: Бершадський, Крижопільський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Піщанський, Станіславчицький, Тростянецький, Томашпільський, Тульчинський, Шаргородський, Чернівецький, Ямпільський райони. До «румунських володінь» належали також майже весь Копайгородський район, дві третини Тиврівського, більше половини Брацлавського, половина Жмеринського та Яришівського районів, майже половина Барського [6, с. 840].

Сьогодні Трансністрія – історична примара, що безслідно зникла. Але сторінки єврейської історії щедро политі сльозами і кров'ю. Жахи нетривалої історії цього губернаторства ніколи не будуть забуті: варварські акти звірства, грабїж, катування, бездушність, канібалїзм, холоднокривне знищення беззахисного населення. Трансністрія – символ геноциду [1].

Трансністрія проїснувала лише 2 роки і 7 місяців (до квітня 1944-го), але стала вона місцем сотень тисяч трагедій, які згодом людство назве геноцидом.

Напередодні Другої світової війни на теренах України (у її сучасних межах) проживало близько 2,7 млн. євреїв. За кількістю єврейського населення наша країна займала в середині 1941 р. перше місце в Європі і друге в світі. Так, тільки у п'яти містах (Одеса, Харків, Львів, Київ, Дніпропетровськ) у середині 1941 р. мешкало 25% усіх євреїв України [7].

Впровадження військово-політичним керівництвом Румунії в життя колонізаторських планів на території губернаторства «Трансністрія» розпочалося з остаточного вирішення єврейської «проблеми» в нацистському дусі [5, с. 434].

Ще під час військових подій у червні 1941 р. почалось масове знищення єврейського населення. Займаючи населені пункти, загони румунської жандармерії та спеціальні оперативні групи СС, айнзацгрупи, за допомогою місцевих колаборантів заарештовували та вбивали євреїв, серед яких були старілюди, жінки та діти.

Заарештованих групами з 20-30 осіб утримували в жахливих умовах по кілька днів без їжі й води в тісних приміщеннях, молодих жінок і дівчат гвалтували. Вбивали їх різними способами: одних розстрілювали, інших – зв'язували й кидали в річку, третіх – спалювали в печах. Дітей вбивали на очах у їх батьків, а батьків – на очах у дітей. Трупи не закопувались по кілька днів [7].

30 серпня 1941 р. згідно статті 7 Угоди про забезпечення безпеки, економічної та адміністративної експлуатації Трансністрії було прийнято рішення про організацію єврейських концентраційних таборів [7].

Оскільки неможливо було всіх євреїв відразу переправити через Дністер, влада вирішила влаштувати табори в Бессарабії, в яких їх будуть утримувати до початку евакуації. У серпні 1941 р. у Бессарабії були такі табори:

Район (місто)	Населений пункт	Кількість в'язнів
Белць	Лімбеній Ной	2634
	Ришкань	3072
	Реуцел	3253
Сорока	Вертужень	22969
Хотин	Секурень	10400

	Єдинеці	11762
Лепушна	Кишинів	10400

Загальна кількість в'язнів 64446 осіб [1].

У вересні 1941 р. у Бессарабії і Буковині було створено кілька єврейських гетто, у яких людей змушували до примусових робіт. Одночасно у цей період розпочалася їх «евакуація» до Трансністрії [3, с. 187].

У тимчасових таборах Бессарабії та Кишинівському гетто знаходилось близько 90 тис. в'язнів. За даними румунської адміністрації, до Трансністрії було депортовано 55 867 євреїв [7].

Як відомо, 16 жовтня 1941 р. румунські окупанти увійшли до Одеси. Вже 24 жовтня Г. Алексіяну віддав наказ про те, що всі євреї міста зобов'язані з'явитися в Дальник (передмістя Одеси) для реєстрації. Десятки тисяч місцевих євреїв, які добровільно з'явилися в призначене місце, в кінці цього ж місяця були відправлені пішою колоною на схід, у напрямку сіл Доманівка і Богданівка [2, с. 211].

Одеський дослідник С. Боровий на основі розповідей очевидців так описував ці події: «У Богданівку йшов безперервний потік євреїв. Потрапляли туди також євреї з Бессарабії, Буковини, Тирасполя та інших місцевостей. Євреїв зганяли до Богданівки окремими партіями в дві-п'ять тисяч людей. Далеко не всі витримували важку дорогу. Хворих і тих, хто відставав, пристрілювали ще в дорозі. Грабували, відбирали останнє – одяг, взуття; знущалися, били... Дороги і путівці Одеської області були встелені трупами євреїв» [4, с. 7].

Процес знищення єврейського населення набув планового характеру. Тільки з 12 січня по 12 лютого 1942 р. з Одеси до таборів Березівського повіту було переправлено більше 30 тисяч осіб [5, с. 434].

У спільному наказі головнокомандувача і генерал-губернатора від 24 грудня 1941 р., зазначалося про те, що на території губернаторства Трансністрія знаходилася значна кількість евакуйованого єврейського населення. У зв'язку з цим виникла необхідність організувати проживання євреїв у певних місцях.

Переправлених до Трансністрії людей заносили до спеціальних списків. Вони повинні були працювати на будь-яких громадських роботах чи сільськогосподарських або промислових підприємствах, в обмін на продукти харчування забезпечувати своє життя. Жоден єврей не міг залишити поселення без спеціального на це дозволу. Всі, хто входив до складу одного поселення, створювали колонію, якою керував начальник, призначений претором з числа поселенців [3, с.185-186].

Також, відповідно до Постанови №35 від 2 січня 1942 р., виданою губернатором Г. Алексіяну щодо єврейського населення, передбачалось наступне:

«Ст. 1. Розмістити і евакуювати всіх євреїв муніципія Одеса і його околиць в північній частині Очаківського повіту і на півдні повіту Березівка в населених пунктах, зазначених адміністрацією.

Ст. 2. Євреї зобов'язані ліквідувати своє майно тільки за допомогою офіційних бюро в поліцейських округах і відповідно до вказівок.

Ст. 3. Евакуйовані євреї зможуть взяти з собою одяг, продукти харчування та предмети домашнього вжитку» [8].

Водночас, румунська адміністрація готувала масове виселення євреїв з Одеси з метою їхнього подальшого знищення. 10 січня 1942 року вийшов наказ, згідно з яким на Слобідці – Романівці створювалося єврейське гетто, куди протягом двох днів мали з'явитися усі євреї Одеси та її передмість [5, с. 434-435].

Саме з цього дня почалася масова «евакуація» єврейського населення. Гетто на Слобідці стало етапним пунктом, а з урахуванням лютих морозів, що стояли взимку 1942 р., йшлося про добре спланований план фізичного та жорстокого знищення

людей. Вони були приречені на смерть ще в дорозі. Тих, хто все ж потрапляв до Доманівки, відбирали і найбільш слабких відправляли в «Горки» (околиця Доманівки), або ж в «Акмечетські ставки», де на них очікувала повільна смерть від холоду і голоду та відсутності будь-якої медичної допомоги. Загальна кількість євреїв, які загинули та були заморені в таборах лише Доманівського району, за офіційними даними, оцінюється жахливими цифрами – 116 тис. осіб [5, с. 434-435].

За спогадами Д. Стародінського, «найстрашніше Акмечетки важко щось придумати». Цей табір став самим відомим серед усіх таборів. Акмечетка розташовувалася на віддаленій фермі, котра була ізольованою від навколишніх сіл і добре охоронялася [2, с. 214].

Тисячі людей в жахливих умовах, без їжі були приречені на голодну смерть. Першими вмирили чоловіки, їх витривалість поступалась перед жіночою. Ховати померлих було нікому, тому жахливо уявити цю картину. Один з бараків було виокремлено спеціально для тих, хто помирав, які вже не могли самостійно пересуватися. Табір «жаху» в Акмечетці проіснував до кінця зими 1943 р. [3, с. 188].

Густа мережа концтаборів і гетто в 1941 р. охопила 189 населених пунктів губернаторства Трансністрія. Частина єврейського населення Одеси та регіону вціліла завдяки гуманізму та співчуттю місцевих жителів, які ризикували власним життям і переховували цілі єврейські сім'ї [7].

Значну кількість євреїв тримали на примусових сільськогосподарських та інших роботах [3, с. 189]. Послаблений режим для них дозволив половині з них пережити окупацію. Ще у 1943 р. налічувалося близько 120 місць утримання єврейського населення, але у зв'язку із загибеллю в'язнів, кількість гетто та концтаборів почала зменшуватися [7].

На сьогодні у дослідників немає єдиної думки щодо кількості знищеного єврейського населення нацистами на території Трансністрії в період окупації. Так, І. Арад наводить такі цифри: з початку окупації на території Трансністрії знаходилося 185000 місцевих євреїв, пізніше сюди депортували понад 50000 євреїв з інших регіонів. Автори «Короткої єврейської енциклопедії» вважають, що в Трансністрії знищили 175000 євреїв, які були місцевими жителями і 88 тисяч депортованих, в цілому – 263000. Одеський дослідник Я. Сушон, проаналізувавши роботи українських та молдовських дослідників, наводить величезну цифру – 300000 осіб [3, с. 193]. Ю. Фішер посилався в основному на румунські документи, вважаючи що на цій території знищили 217757 радянських і румунських євреїв [1].

Отже, загальна чисельність євреїв, знищених нацистами на території Трансністрії, наближається до 200 000 осіб, і ця жахлива цифра не виглядає перебільшеною. На жаль, більш точної цифри ми вже ніколи не дізнаємося.

1. Фишер Ю. С. Транснистрия: Забытое кладбище. Сокращённый перевод с английского Давида Розенфельда / Ю. С. Фишер. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://berkovichzametki.com/2005/Zametki/Nomer11/Fisher1.htm>

2. Щукин В. В. Специфика событий холокоста в юго-восточной части румынской оккупационной зоны Транснистрии / В. В. Щукин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kpolisa.com/KP21/kp21-IV-3-VladimirVladimirovichShchukin.pdf>

3. Шитюк Н. Н. Гетто и концентрационные лагеря: уничтожение евреев в южной части генерал-губернаторства Транснистрия / Н. Н. Шитюк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kpolisa.com/KP21/kp21-IV-1-NikolaiNikolaevichShityuk.pdf>

4. Боровой С. Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации / С. Я. Боровой. – К., 1991. – 33 с.

5. Вінцковський Т. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» /

Т. Вінцовський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К. : НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – С. 413-445

6. Маковська Н. Архіви окупації. 1941-1944 / Н. Маковська. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 877 с.

7. История евреев в Украине. История холокоста. Еврейская энциклопедия. Раздел V. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_v.htm

8. Архивные документы периода Транснистрии. Перевод. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.73.odessa.ua/topic/1659-arkhivnye-dokumenty-perioda-transnistrii-pere/page-3>

Степаненко А. Судьба еврейского населения в губернаторстве Транснистрия.

В статье рассматривается история создания временных гетто и лагерей в Бессарабии и Буковине для евреев перед их депортацией в Транснистрию, их появление в самом губернаторстве Транснистрия. Проиллюстрированы нечеловеческие условия содержания еврейского населения, которые отличались особой жестокостью. Проанализированы научные статьи и книги авторов, которые изучали эту тему, а также документы и статистические данные этого периода.

Ключевые слова: еврейское население, геноцид, лагеря смерти, румынская администрация, губернаторство, «Транснистрия», Буковина, Бессарабия.

Stepanenko A. The fate of the Jewish population in the Governorate of Transnistria.

The article describes the creation of temporary ghettos and camps in Bukovina and Bessarabia for Jews, before their deportation to Transnistria at also describes. Creation of ghettos and camps in the Transnistria governorate. The research shows the inhuman conditions of the Jewish population, which were particularly cruel, since there was mass destruction of Jews. The article analyzes scientific articles and books by the authors who studied this topic, documents and statistical data of this period.

Key words: Jewish population, genocide, death camps, Romanian administration, governorship, «Transnistria», Bukovina, Bessarabia.

УДК [364.692:612.391](478)«1946/1947»

FOAMETEA ÎN JUDEȚUL VASLUI ȘI ÎN MOLDOVA ÎN ANII 1946-1947

N. Ionescu

*Inspectoratul Școlar Județean Vaslui,
Prof. Școala Gimnazială Alexandra Nechita Vaslui*

На основі архівних документів досліджено події, що відбулися в Молдові у післявоєнний період. Війна, посуха, екстенсивний характер румунського сільського господарства, спекуляція, висока інфляція, невдала державна політика: все це вкупі призвело до голоду 1946-1947 рр., який забрав життя великої кількості населення країни. В роботі використані раніше невідомі широкому загалу архівні матеріали та документи.

Ключові слова: голод, посуха, Молдова, післявоєнна розруха, державна політика, 1946-1947 рр.

O problemă importantă cu care s-a confruntat România și îndeosebi Moldova în anii 1945-1946, au constituit-o seceta și foametea. La acestea se adaugă și obligațiile mari impuse sub forma produselor de tot felul, așa încât, treptat, au fost golite până și silozurile și depozitele strategice [1, c. 226]. Anul 1946 fusese un an secetos și recoltele strânse de pe câmp, mai ales din Moldova, erau foarte slabe. Explicațiile situației erau însă, mult mai profunde. Țăranii abia se întorseseră de pe frontul de Vest și reforma agrară afectase economia rurală. Deoarece Moldova fusese teatru de război, aici distrugerile erau mari și foametea a lovit mai mult. Mase mari de oameni plecau în pribegie pentru a-și procura cele necesare traiului. Orașele aveau cartiere întregi, mai ales cele centrale, prefăcute în ruine, iar satele se ridicau din cenușă [1, c. 297].

Vestea foametei din România, stat agricol, cu mari resurse alimentare și disponibilități pentru export, a depășit granițele țării. Se lansase un apel către toți cei ce avuseseră legături cu țara pentru a face colecte și a se obține ajutor.

La dificultățile existente în industrie, ca urmare a lipsei de materii prime, a pieselor de schimb, a insuficienței mijloacelor de transport și a penuriei de combustibil, se adaugă consecințele celui de-al doilea an de secetă. Deși suprafața arabilă cultivată în 1946 a fost de 9,36 milioane ha, fiind superioară cu 3,5 mii ha celei cultivată în 1945, recolta agricolă a fost foarte slabă [2, c. 12-13]. Speranțele într-o recoltă mai bună, reale, în primăvara anului 1946, au fost curmate însă de seceta excesivă, cu mult mai gravă prin urmările sale, decât cea din anul 1945, începută către sfârșitul primăverii și continuată până la mijlocul toamnei. Ea a cuprins 24 de județe, cu precădere cerealiere, situate în Moldova și sud-estul țării. Din totalul de 58, cea mai mare parte a acestora au suferit pentru a doua oară datorită lipsei de umiditate. Efectele lipsei de precipitații au fost agravate de insuficiența inventarului agricol viu și mort, de caracterul predominant extensiv al agriculturii românești, de structura înapoiată a producției și a proprietăților agricole. Greutățile întâmpinate au fost deosebit de mari, lipsa de alimente și de produse pentru industria ușoară fiind “completată” prin speculă și inflația de mari proporții. Numai în ultimele trei luni ale anului 1945, prețurile la bunurile de larg consum s-au urcat de cinci-șase ori în Moldova, în timp ce salariile se mențineau la un nivel scăzut [3, c. 362]. Situația s-a înrăutățit mult după al doilea an de secetă. În unele părți ale județului Iași recolta de grâu a fost în vara anului 1946, de 70-100 kg la hectar. În cea mai mare parte, porumbul se uscăse încă din iulie. Majoritatea populației avea venituri mici, asigurându-și cu greu alimentele necesare. În 1946, lipsa alimentelor a provocat o creștere rapidă a prețurilor. Un kilogram de orez care costa în iunie 4200 de lei, ajunsese în octombrie la 20 000 de lei, făina albă de la 340 de lei la 7800 lei, iar grișul de la 240 de lei crescuse la 7700 lei/kg [4, c. 143]. În aceste condiții chiar și puținele cereale care ajungeau în județele deficitare erau inaccesibile oamenilor de rând. Funcționarii,

cadrele didactice și țăranii erau extrem de îngrijorați de creșterea prețurilor. Pentru ca un țăran să-și poată cumpăra o pereche de ghețe trebuia să vândă cca 300 kg de grâu [5]. În același timp, un învățător câștiga între 60 000 și 90 000 de lei pe lună, fapt ce îi determina pe mulți să-și abandoneze catedrele pentru munci fizice, unde remunerația era de 8500-9000 lei/zi, asigurându-și astfel alimentele necesare supraviețuirii [6]. În luna septembrie 1946 devenise evident că România era nevoită să importe cereale pentru a putea depăși criza alimentară. În ciuda dificultăților prin care trecea țara, livrările de cereale către U.R.S.S. erau o preocupare esențială pentru autoritățile românești. Până la sfârșitul lunii septembrie fusese livrată județelor deficitare o cantitate de 2390 tone de cereale, în timp ce în Uniunea Sovietică fuseseră expediate 26 665 tone [4, c. 143].

În condițiile arătate mai sus, posibilitățile de asigurare a hranei populației, mai ales a celei din Moldova, cu produse de primă necesitate din resurse interne erau cu totul insuficiente. Rezervele de cereale din recolta anilor precedenți erau deja epuizate. Mai mult, România avea de restituit 30 000 de vagoane de cereale importate cu împrumut, în a doua jumătate a anului 1945, din U.R.S.S. pentru acoperirea deficitului cauzat de seceta din acel an.

Trebuiau satisfăcute obligațiile curente în anul în curs, care decurgeau din aplicarea diverselor prevederi ale Convenției de Armistițiu. Dintr-o țară exportatoare de cereale și produse agroalimentare, una din principalele surse de devize ale țării, România a devenit o țară importatoare de cereale pentru a salva populația de la înfometare.

Seceta a adus o adâncă perturbare în toate sectoarele de activitate, cu profunde implicații sociale și politice, provocând în același timp, pe fundalul greutăților generate de urmările războiului, o psihoză de panică ce s-a transformat treptat într-un factor activ de dereglare a vieții economice.

În afără de acțiunea oficială pe linie de stat, dusă de Comisia interministerială, s-a creat la 31 august 1946, în urma apelului unui grup de personalități, oameni de știință și cultură, artiști, Comitetul pentru Ajutorarea Regiunilor bântuite de Secetă (C.A.R.S.), care a stârnit un larg ecou în sufletele cetățenilor. La ajutorarea regiunilor afectate de secetă a contribuit și Apelul Patriarhului Nicodim al Bisericii Ortodoxe Române pentru sprijinirea regiunilor calamitate, îndeosebi a populației din zona Moldovei [7]. La acest Apel se adaugă și eforturile noului ierarh Iustinian Marina, episcop vicar de Iași la Mitropolia Moldovei și Sucevei, viitorul patriarh al României, de a alina suferințele populației din zonă, grav afectată de secetă [8, c. 38-39].

Activitatea C.A.R.S.-ului s-a îmbinat și a completat acțiunea oficială pe linie de stat. Atunci când colectările Comisiei interministeriale încetineau datorită diferitelor dificultăți, C.A.R.S.-ul își amplifică activitatea pentru a suplini minusurile înregistrate. Intensificările colectărilor oficiale în noiembrie 1946 și ianuarie, februarie 1947, au fost urmate de sporirea acțiunilor neoficiale ale C.A.R.S.-ului în lunile decembrie 1946 și martie 1947, care au adus astfel o contribuție de mare importanță materială și morală la traversarea momentelor dramatice ale secetei.

C.A.R.S.-ul a reușit să trezească interes și înțelegere față de cei năpăstuiți și nu numai în țară, ci și în afara hotarelor ei. Solidaritatea popoarelor străine, a diferitelor societăți de binefacere s-a manifestat în bună parte prin intermediul C.A.R.S.-ului căruia i se adresau pentru a oferi ajutorul lor poporului român și îndeosebi evreilor din țară. Lupta pentru salvarea populației înfometate din regiunile lovite de secetă, pentru ocrotirea copiilor sinistrați și asigurarea viitoarei recolte, a dat naștere unor copleșitoare acte de solidaritate națională. Activitatea CARS-ului a constituit, fără îndoială, un exemplu de mare voință națională, manifestat în momente deosebit de grele pentru poporul român, în special pentru Moldova.

În primele șase luni de la înființare, C.A.R.S.-ul organizase aproape 1200 de cantine, unde se hrăneau zilnic 13 000 de persoane. În aceeași perioadă fuseseră puși la adăpost în familii și cămine, în regiunile mai puțin afectate, 24 000 de copii [9, c. 589]. La jumătatea lunii mai 1947 numărul copiilor evacuați din regiunile deficitare în cele așa-zis excedentare crescuse la 51 313, iar cele 1756 de cantine înființate distribuiau zilnic 148 888 rații [9, c. 589].

Pentru intensificarea și coordonarea centralizată de către stat a tuturor acțiunilor de combatere a efectelor secetei, Adunarea Deputaților a votat la 27 februarie 1947, la inițiativa guvernului, legea pentru înființarea Comisiei interministeriale și a Comitetelor pentru ajutorarea regiunilor bântuite de secetă, a căror activitate urma să se desfășoare timp de un an, termen care putea fi prelungit sau redus după necesitate [10, c. 2135-2136].

O problemă deosebită a constituit-o colaborarea C.A.R.S.-ului cu Apărarea Patriotică și alte organizații pentru transportarea și distribuirea ajutoarelor venite din străinătate sau pentru buna funcționare a cantinelor suedeze, înființate în Moldova de o societate din Stockholm, «Salvați Copiii» [11, c. 30]. În mai 1947 C.A.R.S.-ul întreținea, în județul Iași, aproape 120 de cantine, la care mâncau peste 15 000 persoane (masa de prânz) în afara celor 1000 de copii cu 3 mese pe zi. Într-un an de activitate, prin intermediul C.A.R.S.-ului s-au distribuit în județul Iași, peste 3 600 000 mese, 126 000 kg de alimente numeroase obiecte de îmbrăcăminte etc. [12].

O mare parte din ajutoarele primite din străinătate, deși unele urmăreau și interese politice, au fost îndreptate spre Moldova. În urma vizitei întreprinse de dr. Florica Bagdasar, ministrul Sănătății în Suedia, Societatea suedeză «Salvați copiii» s-a angajat să întrețină până la noua recoltă 20 000 copii din Moldova. În primele zile ale anului, a sosit în țară un prim și important transport suedez de alimente, medicamente și îmbrăcăminte, îndreptat în cea mai mare parte spre această zonă. Pentru județul Iași s-au organizat 3500 mese zilnic, din care 1800 în orașul reședință. În centrele de copii din Iași s-au repartizat 7500 kg de zahăr, iar pentru spitalele din localitate, 1000 paturi [13].

Chiar și ajutoarele venite din străinătate au fost motiv de discordie între Crucea Roșie Română, care nu era încă controlată de comuniști, și C.A.R.S.-ul, obedient puterii comuniste. O mare problemă era distribuția ajutoarelor trimise de «imperialiștii anglo-americieni». Vasile Luca a ținut să-i instruiască personal în acest sens pe membrii C.A.R.S.: «Trebuie să spunem fiecărui țaran că ciocolata aceasta de acolo e una, dar când cerem grâu nu ni se dă, caută să înfometeze și să cumpere conștiința lui împotriva democrației și a guvernului cu ciocolata» [4, c. 149].

Țările vecine, U.R.S.S., Cehoslovacia, Polonia, Iugoslavia, Bulgaria și Ungaria, deși confruntate și ele cu mari greutăți, au trimis unele ajutoare sau au găzduit copii români din zona lovită de secetă. Guvernul S.U.A. a trimis, în martie 1947, ajutor constând în hrană pentru 50 000 persoane pe timp de 16 zile, în pachete de alimente condensate și conservate [14]. La începutul lui aprilie a sosit la Iași, așa cum aprecia «Lupta Moldovei», darul poporului englez, constând în hrană pentru studenți, elevi și spitale [15]. S-au mai primit ajutoare din Franța, Olanda și Elveția [3, c. 143]. Dar, unele alimente nu au fost trimise la cei care aveau nevoie de ele, ci au fost însușite de cei care le primeau sau au fost distribuite pe considerente politice.

Arhivele dețin înregistrări, uneori laconice și seci, altele de un tragism impresionant pe această temă. O notă informativă, din 4 februarie 1947, adresată Ministerului de Interne vorbește tocmai despre nemulțumirile populației. În special, știrile din Moldova erau caracterizate ca «foarte dureroase». În această zonă, porumbul se vindea cu 20-25000 de lei kilogramul, cerealele trimise de guvern se dovedeau insuficiente, în timp ce foametea și lipsurile se arătau necruțătoare. În consecință, se semnalau cazuri în care populația se hrănea cu făină de ghindă sau turte de floarea soarelui provenite de la fabricarea uleiului («și chiar această nutriție nu și-o pot permite decât o dată la 2-3 zile»). În județele Botoșani, Dorohoi, Tecuci și Buzău apăruseră cazuri mortale de inaniție. Anumite familii de moldoveni credeau că pot depăși criza părăsindu-și gospodăriile și îndreptându-se spre alte regiuni, în care sperau să-și asigure hrana zilnică [16, c. 236].

Aceste veritabile refugii erau proporții, grupurile fiind tot mai numeroase, punând autoritățile într-o vădită dificultate. Zonele vizate de cei plecați să se aprovizioneze erau îndeosebi Bihorul, Banatul și Oltenia. Gările din Oradea, Arad, Timișoara, Craiova, Roșiorii de Vede au fost spre sfârșitul lunii noiembrie și începutul lunii decembrie 1946 asaltate de așa-ziii «trăistari», oameni veniți cu traista după alimente [4, c. 145]. Aceste plecări în masă au îngrijorat autoritățile comuniste deoarece «de această situație au început să profite membrii partidelor din

opozitie care în mod fățiș provoacă populația la acte de nesupunere, manifestări rasiale, în scopul de a discreditat guvernul și regimul democratic» [17]. Situația populației din Moldova devenise de nesuportat. În decembrie 1946, Inspectoratul de Jandarmi Suceava raporta că din cauza lipsei cerealelor, o parte din populație se hrănește cu apă și sare. În județul Dorohoi, din totalul de 45 de comune, în 39 din ele populația se confruntă cu mari lipsuri. În comune precum Coțușca, Borzești, Avrămeni, oamenii nu mâncau decât o dată pe zi. Din județul Botoșani plecaseră din cauza foametei 136 de familii întregi și numeroși capi de familie [18].

«La punctele unde sunt instalate cordoane de baraj pentru trenurile foamei, Filiași-Piatra, în timpul operațiunilor de control și confiscare se petrec scene penibile și cu adevărat înduioșătoare. Noaptea, când sosesc trenurile foamei în aceste gări, se aud până departe vaiete, blesteme și tot felul de sudălmii adresate Armatei și celor ce le iau sacii cu cereale atât din partea celor năpăstuiți cât și din partea călătorilor, care se asociază la vociferări și huiduieli în masă. Aceste scene sfâșietoare, ce se petrec la controlul fiecărui tren, au ecouri serioase în masa publicului călător. Cu ocazia acestor operațiuni se comit și tot felul de abuzuri, astfel:

✓ celor ce li se confiscă cereale nu li se lasă nici cotă liberă de transport (20 kg mălai și 3 kg pâine);

✓ sacii sunt aruncați din tren, se rup, iar cerealele se împrăștie prin zăpadă sau noroi;

✓ pentru cerealele confiscate, nu se eliberează nici un fel de dovadă din care să rezulte cantitățile ridicate și nici nu se achită contravaloarea;

Chiar călătorii care transportă mai mulți saci renunță la reclamație dacă reușea să scape măcar unul. Se fac comentarii defavorabile pentru motivul că din Moldova li se dă autorizație de călătorie pentru a veni în Oltenia și a cumpăra cereale. De asemenea, în localitățile excedentare li se îngăduie achiziționarea de cereale la libera tranzacție și în gări se permite încărcarea, pentru care se plătesc taxe de transport, iar la punctele de baraj li se confiscă tot ce cu mari sacrificii și cheltuieli au putut achiziționa» [19].

Situația catastrofală este surprinsă și în nota Siguranței din 5 iulie 1947, în care se comenta că sătenii din mai multe comune ale județului Tecuci, din cauză că s-au hrănit numai cu verdețuri, au mâinile și picioarele umflate, fiind în stare gravă [20].

Plecarea moldovenilor spre sud-vest din noiembrie-decembrie 1946 a fost determinat de faptul că ultimele rezerve ale populației din Estul țării au fost epuizate. De aceea, numeroși țărani și-au pus speranța de a se putea aproviziona cu cereale din zonele așa-zise excedentare, Oltenia și Banat. Printr-o scrisoare trimisă de Direcția Poliției de Siguranță, cu nr. 301 266/ din 12 octombrie 1946 și adresată Ministerului Agriculturii și Domeniilor, Comisiei Comandamentului Unic pentru combaterea secetei, în legătură cu aflulxul de populație afectată de secetă din Moldova în unele județe din Oltenia, se menționa că în zonă sosesc aproximativ 10 000 de locuitori, în vederea aprovizionării cu grâu și porumb. Fiind în număr mare, aceștia aglomerează trenurile de pe liniile Craiova-Calafat, Craiova-Turmu Severin și Piatra Olt-Corabia, răspândindu-se în comunele din județele Dolj, Romanați și Mehedinți, de unde cumpăr cereale, plătind prețuri foarte mari și ridicând zilnic din aceste județe circa 200 de vagoane de cereale [21, c. 324]. «Acești locuitori, în ultima vreme, au devenit agresori, luând cu forța din gări vagoane goale pe care le încarcă cu cereale cumpărate de ei, după care se așează înaintea trenurilor de persoane, cerând ca locomotivele acestora să le fie puse la dispoziție pentru a-și transporta cerealele cumpărate» [21, c. 324]. Autoritățile se așteptau la aceste acțiuni ale populației, întrucât aveau numeroase semnale asupra realităților din Moldova. Astfel, în sinteza Inspectoratului General Administrativ Iași pe luna septembrie 1946 la capitoul *Starea de spirit* se constată faptul că «lipsa de alimente dă o stare de îngrijorare pentru majoritatea populației. În special pătura țăranimii, funcționarii și intelectualitatea trăiesc un adevărat calvar. Economatele fac eforturi, dar nici ele nu pot aduce alimente care pot fi acoperite de salariile actual» [22]. Cele mai afectate de secetă erau județele Iași, Fălciu și Vaslui. În aceste regiuni populația rurală locuia în mare parte în bordeie. Întinse zone erau ruinate și lipsite de alimente. Ca urmare a acestei situații s-au luat măsuri de scoatere a copiilor din aceste zone și cazarea lor în cămine sau la familii din regiuni neafectate de secetă, trimiterea de urgență a unor cantități de alimente în

judetele cele mai afectate, cãt și acțiuni împotriva speculanților de vite. Aceștia, profitând de lipsa de nutreț pentru animale și de disperarea oamenilor înfometati cumpãrau vitele la prețuri de nimic sau făceau troc, oferind un kilogram de grâu pentru kilogramul de carne [4, c. 142].

Din nefericire pentru moldoveni, care își puneau speranțele în zonele mai puțin afectate de secetă și în acestea exista o stare tensionată, întrucât aici cerealele se rechiziționau pentru cote. Totuși, mișcările spre Oltenia și Banat căpătaseră deja o proporție de masă în toamna lui 1946. Astfel, prin nota informativă nr. 320 din 5 decembrie 1946, Legiunea de Jandarmi Vlasca informa Inspectoratul General al Jandarmeriei că «în județul nostru vin după cereale o mulțime de bărbați, femei și copii din regiunile secetoase, mai des din Moldova, aducând cu ei pentru vânzare fel de fel de articole de îmbrăcăminte și casnice, proprietatea lor, de care se dispensează numai pentru a avea făină și mălai. Alții care nu mai aveau ce vinde, vin în comune și cerșesc sau se angajează în serviciul celor care au, numai pe mâncare. Sunt într-o stare îngrijorătoare, dezbrăcați, slabi și bolnavi, alarmând starea de spirit de la noi, cărora le furnizează fel de fel de informații: că mor de foame, că nu li se dă nici un ajutor, că au vândut vitele și tot ce au avut etc» [23].

Ajunși în Banat, unde existau încă surse de procurare a cerealelor pentru cei care aveau cu ce plăti, moldovenii se loveau de altă piedică: cea a transportului grâului și porumbului atât de greu obținut. Un incident grav s-a petrecut în seara zilei de 29 noiembrie 1946, în gara Timișoara. Astfel, câteva sute de moldoveni au ocupat trenul personal nr. 1096 cu cereale. Intervenția unui detașament de poliție, trimis de Chestură, s-a dovedit ineficientă, poliștii fiind nevoiți să se retragă. Spiritele au fost liniștite în urma intervenției unei companii comandate de un maior, timisă de Garnizoană. În cele din urmă trenul a putut pãrasi gara dereglând totuși cu câteva ore mersul normal al altor garnituri [24, c. 239].

Inspectoratul de Jandarmi Craiova semnaleză că trenurile de persoane și marfă sunt aglomerate cu locuitori, din regiunile înfometate, porniți în căutare de cereale. Pe raza Inspectoratului însă sunt puțini și izolați. Operațiunile de evacuare continuă în liniște. În cadrul acestora, în gara Piatra-Olt s-au confiscat 210 kg de porumb, 125 kg de grâu, 202 kg făină de grâu, care au fost predate I.N.COOP-ului. Nu s-au produs incidente.

Inspectoratul de Jandarmi Galați informează că operațiile de triere a călătorilor și evacuarea lor din trenuri se desfășoară în ordine. Legiunea de Jandarmi Râmnicu-Sărat raportează că în ziua de 13 noiembrie 1946 s-au confiscat în gara Râmnicu-Sărat patru vagoane de porumb colectate din comuna Cãrpiniș, județul Timiș pentru comuna Dumitrești (județul Râmnicu-Sărat). În gările Adjud, Mărășești și Focșani au fost întorși din drum în ultimele 24 de ore un număr de aproximativ 350 locuitori care mergeau spre Oltenia și Muntenia [24, c. 240]. Se mai menționa faptul că populația județului Putna manifestă tendințe de agitație, datorită lipsei de alimente. De aceea, era necesară luarea de măsuri urgente de apovizionare cu cereale de către autorități.

Inspectoratul de Jandarmi Timișoara, semnala că în ultimele 24 de ore au fost trimiși înapoi 60 de moldoveni. De asemenea, se mai menționa faptul că pe raza județului Timiș-Torontal se mai găseau aproximativ 100 de moldoveni [24, c. 240].

Legiunea de Jandarmi Bacău raporta la 30 decembrie 1946: «sunt foarte dese cazurile când sunt văzute pe ulițele satului femei cu copii în brațe plângând de foame și locuitori adunându-se în fața primăriilor cerând să se aducă grâu și porumb că mor de foame» [25]. În același timp Legiunea de Jandarmi Fãlcu anunța că țaranii și-au pierdut și încrederea în guvern și că sunt foarte probabile mișcări de revoltă și avertiza: «Cu puținele forțe ale Jandarmeriei și Poliției locale nu se vor putea opri masele înfometate» [26]. Starea de spirit era similară și în Vaslui. În numeroase comune numărul celor lipsiți de hrană cercuse de la 50% la 85% și, ca urmare, furturile crescuseră considerabil. Autoritățile comunicau guvernului că mortalitatea crește îngrijorător și că se așteaptă din zi în zi la acte violente [27].

Principala grijă a autorităților din lunile decembrie 1946 și ianuarie 1947 nu era cum să asigure apovizionarea ritmică a regiunilor înfometate, ci cum să-i împiedice pe oameni să plece după cereale în zonele excedentare. În regiunile secetoase au fost puse la dispoziția stațiilor

C.F.R. gărzi de jandarmi care să împiedice îmbarcarea locuitorilor în trenuri și deplasarea lor spre regiunile cu excedent de cereale. Inspectoratul de Jandarmi Galați raporta la 1 decembrie 1946 instalarea de gărzi în stațiile Galați, Brăila, Focșani, Tecuci, Mărășești [28].

În același timp situația din Moldova devenea tragică. Până în ianuarie, populația ce locuia de-a lungul Prutului se mai hrănea cu ciulinii de baltă, iar cei din apropierea pădurilor mâncau ghindă, dar în scurt timp și aceste «alimente» se terminaseră. Legiunea de Jandarmi Fălciu raporta, în data de 7 ianuarie, că în comunele județului «se văd oameni lipsiți de vlagă, care abia își mai pot duce picioarele, poticnindu-se la fiecare pas». În comuna Hoceni mai multe familii își astâmpărau foamea mâncând humă, iar în comuna Duda un locuitor a fost găsit mort de foame în locuință alături de o opincă pe care o mâncase pe jumătate [4, c. 147].

Inspectoratul de Jandarmi Iași anunța că în cazul în care nu se aduc cereale, populația de pe teritoriul Inspectoratului riscă să moară de foame în proporție de 65-75%. Pe teritoriul județului Vaslui populația mânca la două-trei zile o zeamă din turte de floarea – soarelui, terci de țărâțe și făină de ghindă.

Pe fondul acestor suferințe cumplite ale majorității populației, un grup de afaceriști fără scrupule nu au ezitat să facă avere speculând lipsurile celorlalți. Deoarece o parte din negustorii care se ocupau cu specula de cereale erau evrei, Jandarmeria și Poliția anunțau cu îngrijorare o creștere a antisemitismului [4, c. 148].

Operațiunile Inspectoratului General al Jandarmeriei au continuat, rezultatele fiind centralizate din 24 în 24 de ore. Principalul lor efect a fost punerea situației sub control polițienesc la sfârșitul anului 1946, fără însă a se putea satisface nevoile de hrană ale populației. Fenomenul era departe de a fi stopat. Putem aminti situația din stațiile C.F.R. Recea și Potcoava din județul Olt, unde tocmai coborâseră 1000 de înfomețați care au luat drumul spre Sud, luându-se măsuri pentru întoarcerea lor.

Cercetările despre foametea din anii 1946-1947 și plecările populației din Moldova în Sudul țării și Banat sunt încă în plină desfășurare, iar corelarea datelor de arhivă cu cele oferite de istoria orală, vor putea, fără îndoială, să ofere materialul suficient pentru o lucrare monografică asupra acestei realități din România. Dacă în Basarabia – foametea s-a datorat și acțiunilor ineficiente, premeditate ale regimului sovietic, în Moldova dintre Carpați și Prut – autoritățile cu foarte mare greutate au reușit să facă față groaznicului calvar de care a fost bătută populația din această parte a țării. Unii istorici nu ezită să vadă în înfometare o componentă a impunerii comunismului [29].

Dincolo de realitățile economice, de marile prefaceri înregistrate la nivelul structurilor sociale, starea de spirit a perioadei 1945-1946 a fost influențată de propaganda susținută de Putere și de Opoziție. «Zvonistica epocii» a surprins marile frământări ale populației, temerile și speranțele ei [16, c. 131].

Ne-am propus în continuare să selectăm câteva din temele propagandistice ale anilor de referință care au avut un impact deosebit asupra populației din Moldova. Aceste teme erau: «venirea americanilor», tema colhozului, însoțită invariabil de hrana la cazan și traiul în U.R.S.S., tema antisemitismului și atitudinii antiguvernamentale, fără a neglija și alte manifestări ale populației și mediilor politice.

Situația dificilă în care se găsea România și îndeosebi Moldova era considerată, de majoritatea locuitorilor, în strânsă legătură cu ocupația sovietică. Cum România era un stat mic, incapabil să facă față marelui vecin, speranțele populației se îndreptau spre S.U.A. și Anglia. Pe parcursul războiului F.D. Roosevelt și W. Churchill anunțaseră, de mai multe ori, că odată cu încheierea păcii toate popoarele își vor recâștiga libertatea și vor fi slobode să-și hotărască destinul. De aici s-au hrănit speranțele românilor și a celorlalte popoare aflate într-o situație asemănătoare. Din nefericire, în scurt timp, speranțele s-au transformat în iluzii. Pe această problemă oferta istoriografică este bogată [30].

Tema iminenței războiului dintre sovietici și americani circula cu insistență și în Nordul Moldovei. Din Buletinului informativ din decembrie 1947 al Inspectoratului de Jandarmi Iași în mediul rural această problemă îngrijora foarte mult pe locuitori [31].

Tema antisemitismului era și ea prezentă în acești ani, acreditându-se ideea că evreii au adus comunismul în țară, că din cauza lor s-a ajuns la dictatura roșie la noi. Aderenții extremismului naționalist au fost cei care au susținut această idee, iar relativul său succes trebuie pus și prin legătura permanentă dintre antisemitism și antisovietism. Într-un raport de activitate al organizației Botoșani a Frontului Plugarilor din 25 martie 1945, se consemna: «În tot județul există un curent antisemit chiar mai puternic ca în timpul legionarilor ca o consecință a persecuțiilor îndreptate asupra românilor» [32].

În Moldova se observau dificultăți în relațiile interetnice. În Regionalele locale ale P.C.R., se atrăgea atenția asupra dezvoltării unui spirit antisemit, care își făcea loc și printre membrii de partid. Cauza era în viziunea conducerii locale comuniste, faptul că «majoritatea comerțului este în mâna evreilor care practică o speculă deșănțată» [33]. Puternice răbufniri antisemite se înregistrau în ianuarie 1946 în județul Roman, pe teritoriul acestuia fiind lansați fluturași scriși de mână și chiar un manifest cu dimensiunile de 30 și 50 centimetri, intitulat *Români*. În cuprinsul lor erau aruncate o mulțime de invective la adresa evreilor [34].

Pe teritoriul unor județe cum au fost Dolj, Romanați, Ilfov, s-au răspândit manifeste intitulate «Ostași, plugari români» în care era demascată această jefuire a țării. «Toată recolta anului acesta (1945-n.n.), atât de bogată, – se scria în manifestul amintit – dar și cea din anul trecut, care geme prin hambare, ia acum calea grăbită spre sovietici» [35]. La aceasta se adăugau jafurile și abuzurile practicate de soldații sovietici, care treceau pe teritoriul Moldovei și a întregii țări sau care staționau aici conform prevederilor Convenției de Armistițiu.

Unele comandamente militare sovietice, depășind prevederile Convenției de Armistițiu, săvârșeau acte de imixtiune în administrația românească. Astfel, pe teritoriul județului Putna Comandamentul militar sovietic din orașul Focșani controla întreaga activitate publică și dădea dispoziții cu privire la instalarea primarilor, aplicarea de amenzi, rechiziții de alimente [36].

Pe teritoriul județului Tecuci, se scria într-o notă informativă din 28 februarie 1945, «se simte lipsa cumplită a articolelor de primă necesitate și în special a articolelor de băcănie» [37]. Într-o altă notă informativă din octombrie 1944 în județul Tutova, se menționa faptul că «agricultura mergea foarte slab și nu este însămânțată nici a cincea parte din suprafața arabilă... populația este agitată și în unele localități ca Untești-Bogdănești nu vrea să mai știe de autoritățile locale și nu colaborează cu acestea» [38].

Populația din orașul Rădăuți «manifesta îngrijorare pe tema lipsei produselor de primă necesitate. Această situație se datorează lipsei mijloacelor de transport și speculei» [39]. Aceeași situație o raportează și Legiunea de Jandarmi Tutova prin care locuitorii orașului Bârlad sunt îngrijorați de faptul că «majoritatea produselor de primă necesitate nu se găsesc pe piață, iar cele care sunt au prețuri exagerate», îndeosebi cele de la comercianții evrei [38].

Toate aceste lipsuri făceau ca o parte a populației să fie receptivă la propaganda dusă cu tot mai multă insistență de F.N.D. care prin programul anunțat le oferea o speranță pentru viitor. Pe plan politic, în urma discuțiilor care au avut loc la Moscova în ianuarie 1945, cu ocazia vizitei lui Gheroghe Gheorghiu-Dej în capitala Uniunii Sovietice, s-a apreciat că în acel moment numai un guvern al F.N.D. poate salva țara care se afla în pragul prăbușirii [40, c. 89].

La începutul anului 1945 în mai multe județe din Moldova funcționarii administrației locale și a instituțiilor de ordine publică nu mai recunoșteau autoritatea guvernului. Ei refuzau să execute ordinele primite conformându-se doar dispozițiilor transmise de conducerea forțelor F.N.D. care le incitau la acțiuni ilegale în vederea înlăturării autorităților locale. Astfel, într-un Buletin Informativ de la sfârșitul anului 1944 al Legiunii de Jandarmi Tutova se sublinia că «unii membrii ai gărzilor patriotice lucrează pe cont propriu...». «Multe elemente dubioase, cu trecut negru, foști condamnați la pedepse criminale, (cazul lui Madrichi Vasile – șeful gărzii patriotice din comuna Untești-Bogdănești) fac percheziții de la sine putere, iar lucrurile ridicate de la locuitorii pașnici le împart între ei» [38].

F.N.D. nu s-a limitat numai la atragerea muncitorilor, a populației de la orașe, ci și-a îndreptat atenția și spre țărănime, iar la sate în unele zone aceasta avea pământ insuficient. Pentru atragerea ei, programul F.N.D. preconiza realizarea imediată a reformei agrare. Se prevedea

confiscarea și nu exproprierea moșiilor peste 50 ha, iar cele care aparțineau criminalilor de război se confiscau în întregime. Se exceptau de la confiscare pământurile bisericilor, mănăstirilor și monarhiei pentru a nu îndepărta aceste instituții de F.N.D. și a folosi influența lor în rândurile populației. «Țăranul are un atașament religios și e periculos să-l ridicăm împotriva noastră [...]. Și dacă și popii vor fi alături de noi, nu există forță care să împiedice reforma agrară» [40, c. 83].

Diferite categorii de cetățeni, sătule de anii războiului, care însemnau sacrificii de tot felul, sperau că sfârșitul care se apropia va aduce schimbările radicale în viața lor. De aceea erau dornici să participe la realizarea cât mai rapidă a acestor transformări. În plus, mijloacele de informare erau limitate aproape în exclusivitate la presa F.N.D., celelalte ziare fiind cenzurate sau chiar interzise. Ziarele «Scânteia», «România Liberă», «Libertatea», la care se adăugau cele din provincie, dar de aceeași orientare, desfășurau o intensă propagandă în anii 1945-1946 pentru atragerea unor categorii largi ale populației și pentru denigrarea partidelor din afara F.N.D., îndeosebi P.N.Ț. și P.N.L.

Disponibilitatea categoriilor largi de cetățeni de a participa la realizarea transformărilor în care-și puneau mari speranțe a fost folosită de F.N.D., care a atras prin diverse căi o parte a acestor pătri sociale. La începutul anului 1945 acestea erau prezente deseori în stradă, la mitinguri și manifestații. Până la sfârșitul lunii ianuarie la aceste manifestații muncitorii își exprimau îndeosebi revendicările lor de natură economică, precum majorarea salariilor, aprovizionarea întreprinderilor cu materii prime, înghețarea prețurilor.

În februarie 1945 observăm că revendicările economice trec pe locul doi, primele lozinci scandate la adunările organizate din inițiativa F.N.D. erau cele legate de preluarea puterii politice. Desigur că cei mai mulți dintre participanți la aceste manifestații veneau din dorința sinceră de a contribui la rezolvarea unor probleme ce îi interesau la acea vreme. Dar F.N.D. nu și-a limitat activitatea doar la atragerea și lămurirea diverselor categorii ale populației, ci, de foarte multe ori, s-a folosit și de alte mijloace ca șantajul cu concedierea, cu privarea de unele drepturi etc.

Populația din orașul Galați, se scria într-un document al vremii, «mocnește» și se arată profund nemulțumită de această situație, dar nu are nimeni curajul de a spune ceva, de teama terorii. F.N.D. a creat un oficiu de aprovizionare, iar atunci când se aduceau pe piața locală lemne, gaz, cartofi, nu se distribuiau decât celor înscrși în Front sau celor care consimțeau să se înscrie. Astfel, starea de spirit a populației din oraș este dominată de o nemulțumire generală [41].

Prin convingere sau presiune, influența F.N.D. în rândurile populației crește. În primele luni ale anului 1945 în mai multe orașe ale țării ca București, Brăila, Bacău, Constanța, Botoșani, Roman au avut loc mitinguri la care au participat câteva mii de oameni, ceea ce îngreuna desfășurarea vieții normale și producea perturbări în economia țării. Aceasta l-a determinat pe primul-ministru Nicolae Rădescu, ca, în discursul rostit la 11 februarie 1945, să facă apel la păstrarea calmului și disciplinei: «Orice agitații – spunea el – trebuie să înceteze, fiindcă astfel se pune în primejdie ființa țării. Pentru satisfacerea de ambiții politice este criminal să se împingă tot neamul la pierzanie. Nu ne putem apăra împotriva nenorocirilor ce ne pândesc decât prin solidaritate, printr-o conlucrare a tuturor» [40, c. 142], aprecieri care, din păcate, datorită conjuncturii interne și externe, au avut un slab ecou. În acest timp, F.N.D. își intensifică acțiunile pentru răsturnarea guvernului și la intervenția hotărâtă a U.R.S.S. prin trimisul său la București, A. Vâșinski, este instalat la 6 martie 1945 un guvern procomunist condus de P. Groza, ceea ce anunța «sfârșitul treptat al democrației românești».

Măsurile luate de noul guvern în vara anului 1945, în vederea blocării cerealelor din gospodăriile țăranilor au declanșat noi nemulțumiri, aceasta în condițiile în care seceta din Moldova amenința întreaga producție de porumb – fapt menționat în nota informativă a Legiunii de Jandarmi Tecuci din iulie 1945 [42].

La orașe, prețurile ridicate constituiau «punctul nevralgic al vieții de toate zilele», de vină fiind haosul economic și speculații: «România este o țară bogată», «dar aruncată în criză de

câțiva inconștienți care până azi au profitat de război, acum profită de dezastrul economic, îmbogățindu-se și mai mult pe spinarea și în dauna populației muncitoare» – se arată în notele informative ale Inspectoratului General al Jandarmeriei [42].

Menținerea secetei în Moldova, conducea, în august 1945, la concluzia că producția de porumb scontată, la fel ca și cea de fasole, era total compromisă. În plus, țăranii erau nevoiți să suporte și regimul rechizițiilor și alimentarea trupelor disperate, informând organul superior de faptul că funcționarii comentau discrepanța ce se crease între salariile jandarmilor cuprinse între 50 000-70 000 de lei și cele de la C.F.R., acolo unde un lucrător de linie primea 120 000 lei pe lună [43].

Funcționarii publici se aflau într-o situație dificilă, suportând privațiuni imense. Ei solicitau fie mărirea salariilor, fie înghețarea reală a prețurilor, având credința că o soluție era posibilă prin aplicarea grilei de la C.F.R.. Comercianții, în schimb, erau «în continuă stare înfloritoare», consumatorii fiind «la discreția» lor.

Pentru a doua jumătate a lunii august 1945 în darea de seamă a Inspectoratului Regional de Poliție Galați se sublinia faptul că satele erau pline de oameni veniți să se aprovizioneze pentru iarnă, prilej de care țăranii au profitat, ridicând considerabil prețurile. La un sac de grâu în doar trei, patru săptămâni crescuse prețul de la 4000-5000 lei la 20000-25000 lei, iar fasolea se vindea 800-1000 lei kilogramul. De aceea la sate domnea o stare de nemulțumire, ca urmare secetei, rechizițiilor și prezenței soldaților sovietici. Multora le era frică să iasă la muncile agricole pentru că aceștia îi prindeau și îi deposedau de unele lucruri.

O situație tragică se înregistra în Nordul Moldovei, acolo unde Frontul făcuse ravagii încă din vara anului 1944. În septembrie 1945 lipseau alimentele de primă necesitate, iar specula înflorea. Funcționarii publici, «al căror salariu nu se achita niciodată la timp», resimțeau lipsa banilor necesari pentru aprovizionarea de iarnă cu lemne, îmbrăcăminte și alimente, nemulțumirile lor conducând la «adevărate frământări». Cu toate că guvernul a acordat muncitorilor un ajutor pentru iarnă, aceștia se confruntau, în continuare cu aceeași lipsă a produselor de primă necesitate. În Moldova, starea comercianților era «în contrast» cu a restului populației, în timp ce la sate blocarea cerealelor și colectarea vitelor conducea chiar spre incidente cum s-a întâmplat în județul Roman, acolo unde delegații veniți să colecteze vitele au fost maltratați de săteni [44].

Tuturor acestor frământări puterea instalată la 6 martie 1945 continua să le răspundă prin apelul la formule propagandistice, dând vina pe patroni și moșieri, cât și printr-o campanie de telegrame de adeziune și prin acțiuni de strângere de noi membri pentru P.C.R. și aliații lui, prin orice mijloace. Astfel, la Rezoluția adoptată la Conferința Națională a P.C.R. din octombrie 1945, se menționa speranța pentru o viață mai bună și mai demnă în marea operă de refacere a țării [11, c. 25; 41]. Toate «binefacerile» urmau să se împlinescă în cazul victoriei comuniștilor în alegeri [45, c. 21].

În această perioadă circula o broșură prin care se aducea la cunoștința populației că la sate se adăposteau nu mai puțin de 7 categorii de așa-zisi reacționari, și anume: «moșierii expropriați în 1945, chiaburii, speculanții și afaceriștii, foștii legionari și antonescieni, agenții partidelor zise istorice, P.N.Ț. și P.N.L., funcționarii și cei care din neștiință sunt uneltele adevăraților reacționari» [46, c. 5-20], pentru a lupta împotriva «reacțiunii» de la sate. Prin cele mai variate mijloace, s-a încercat și transformarea Frontului Plugarilor într-un partid – organizație de masă, cifrele fiind edificatoare. În decembrie 1945, în Regionala Moldova cu 12 județe, în mediul rural Frontul Plugarilor avea 215 536 membri, față de doar 17 852 câți erau pe listele P.C.R. Evident, majoritatea erau înscriși de formă [47].

Pentru surprinderea, cât mai exactă, a realităților sociale din țară, apelul la sintezele informative ale organelor de interne dezvăluie, și pentru anul electoral 1946, prefaceri și frământări care au afectat întreaga populație. Din Nordul Moldovei, Inspectoratul de Jandarmi Suceava semnală principalele dificultăți din lumea satelor, în luna februarie 1946, care sintetizate, se refereau la lipsa alimentelor și în special a porumbului, a articolelor de îmbrăcăminte și încălțăminte («familiile numeroase de câte 4-5 persoane folosesc un rând de

haine și încălțăminte, pe rând»), locuințele insalubre (în județele Botoșani, Baia și Dorohoi, pe unde trecuse linia frontului), lipsa semințelor pentru însămânțările de primăvară, precum și faptul că unii preoți solicitau sume exagerate pentru serviciile prestate. Populația urbană se lovea, pe lângă imposibilitatea găsirii unor surse de câștig, de aceeași lipsă a alimentelor și a articolelor indispensabile [48].

Măsurile încercate de guvern pentru a asigura protecția măcar pentru funcționarii statului, prin creșterea salariilor la începutul lui martie 1946, s-au dovedit, în condițiile crizei economice, profund ineficiente. În acest timp, Inspectoratul de Jandarmi Iași semnala, în nota informativă numărul 841/14 martie 1946, că locuitorii își manifestau nemulțumirea deoarece surplusul de cereale li s-a blocat în toamnă la prețul oficial. Totodată, vitele au fost ridicate conform Convenției de Armistițiu, așa încât în prezent nu mai au ce să vândă și nici banii necesari ca să-și poată cumpăra unelte agricole [49].

În aceste condiții, opoziția față de comunism înregistrată la unii locuitori din lumea satelor din anumite județe ale Moldovei nu trebuie să surprindă. Starea de spirit a țăranimii era contrară F.N.D.-ului, majoritatea locuitorilor fiind simpatizanți ai P.N.Ț. Aceste realități erau dublate de ceea ce se întâmpla în mediul urban pentru că, de exemplu, organizația județeană Rădăuți a P.C.R. considera că intelectualii, ofițerii, elevii, studenții și orașenii reprezintă «reacțiunea care era concentrată în magistratură, armată, administrație și școli» [50].

Un caz special s-a înregistrat în rândul studenților ieșeni prin asasinarea în noaptea de 19/20 martie 1946 a studentului la Medicină Sergiu Iacovlov, fruntaș al tineretului țăranist al organizației Iași. Vestea uciderii sale de poliția vremii a determinat mari manifestații și agitații de protest în Capitala Moldovei în ziua de 21 martie. Corpul său a fost depus la Biserica Sfântul Spiridon din curtea spitalului, un mare număr de studenți trecând prin fața sicriului. Deoarece înmormântarea urma să se facă la Botoșani, o coloană de câteva mii de studenți a condus sicriul până la capătul Păcurarilor, de unde a fost luat cu o mașină de către familie [51, c. 508]. Prezent la înmormântare, cunoscutul economist Gh. Zane relatează în memoriile sale că «populația Iașului formată din mici meseriași, negustori de cartiere, muncitori de la Atelierele C.F.R., de la Regie și studenți era în cea mai mare parte ostilă noului regim și autorităților sale» [52, c. 125].

De altfel, în lunile următoare, incidentele și manifestațiile deschise cu caracter anticomunist ale studenților vor crește în orașele Cluj, Timișoara, București și Iași cu prilejul zilei de 10 mai, câteva sute de persoane fiind înregistrate și la nivelul elevilor de liceu. În mediile studențești se ducea o campanie sistematică de lansare de zvonuri, în Universitatea din Iași circulând îndeosebi zărele «Dreptatea», «Liberalul» și «Jurnalul de dimineață» deși erau restrânse ca tiraj, iar în provincie acestea ajungeau foarte greu.

Țăranii așteptau încă, la un an de la legiferarea reformei agrare, primirea titlurilor de proprietate, iar la orașe, funcționarii își puneau unele speranțe în aplicarea noului statut al lor în privința unor creșteri salariale, întrucât scumpirile îi aduseseră în postura de a vinde obiecte casnice pentru a-și putea cumpăra hrană.

Funcționarii publici erau afectați de discrepanța dintre salarii și prețuri, echivalentul retribuției pe o zi ajungând pentru a fi achiziționat doar o jumătate de kilogram de mălai sau fasole, aceasta în timp ce economatele continuau să fie slab aprovizionate. Pentru muncitori, pe lângă problema salariilor, alte motive de îngrijorare erau determinate de faptul că unele întreprinderi nu respectau clauzele cuprinse în contractele colective de muncă, că economatele distribuiau inechitabil alimentele și articole de încălțăminte (care erau de altfel în cantități insuficiente), că rațiile erau prea mici în raport cu munca prestată, că anumite societăți industriale începuseră să-și închidă porțile din cauza lipsei cerealelor pe care trebuiau să le distribuie muncitorilor.

Răsfoind ziarul «Scânteia» din acești ani se observa apariția frecventă a unor minuscule știri de genul «Astăzi este valabilă cartela de pâine nr...». Asemenea mici note apăreau însoțite uneori cu mici avertismente privind ajutorarea copiilor și flămânzilor din Moldova («Marea Foamete») sau cu anunțuri triumfaliste care relatau preocupările noii Puteri: cantine ieftine pentru mineri, pentru muncitorii de la S.T.B. sau Malaxa etc.

Din anii 1946-1947 au apărut cartele pentru pâine, în diverse culori, care desemnau cantități zilnice diferențiate. Cele de culoare maro însemnau 500g de pâine și erau acordate «muncilor grele»: mineri, siderurgiști, pavagii, țapinari. Bonurile de culoare mai deschisă, mai pastelate, dar care însemnau cantități mai mici de pâine vizau persoanele care lucrau în meserii mai «ușoare»: medici, profesori, funcționari. Desigur, că au existat persoane care nu aveau dreptul la cartelă din motive adeseori antagonice: milițienii, securiștii, chiaburii, foștii industriași, toți cei considerați «pătați», cu inaderență la noul regim. Paralel cu sistemul cartelelor a existat și achiziționarea «pe puncte» a unor produse nealimentare: bocanci, costume, izmene, unelte casnice. Tocmai de aceea, în acești ani, presa din țările Cortinei de Fier, vitupera împotriva Planului Marshall (în fapt, investiții directe ori de portofoliu către țările Vestice afectate de război) și preamărea ajutorul «dezinteresat» al U.R.S.S.. Epoca era înțesată de triumfalism, de «lupta pentru pace», împotriva «trădătorilor de război», dar și împotriva «dușmanilor interni și externi».

Discrepanța dintre prețurile produselor agricole și cele comercializate prin rețeaua magazinelor de la orașe, ce acționa în defavoarea sătenilor conducea la lipsuri mari în mediul rural la capitolul îmbrăcăminte și alimente, determinând noi surse de tensiune între sat și oraș. Astfel, postul de jandarmi Rotopânești raporta în acest sens, legiunii de Jandarmi Baia, în decembrie 1946, că «produsele rurale ale cetățenilor față de cele de la oraș sunt inferioare și nu se poate face față în raport cu prețurile care urcă zilnic». O altă nemulțumire era legată de injustițiile și abuzurile comise pentru înfăptuirea reformei agrare care «a dat pământ la mulți oameni ce nu aveau dreptul» [53].

Organizația județeană Baia a P.C.R., sublinia, în urma alegerilor de la 19 noiembrie 1946, că toate neajunsurile cu care se confrunta populația zonei s-au răsfrânt negativ asupra guvernului. Intelectualii satelor, preoții și funcționarii, cu mici excepții, au făcut în mare parte jocul opoziției [54].

În concluzie, starea de spirit a locuitorilor din Moldova românească era agitată, determinată de distrugerile războiului și prezența trupelor sovietice care au accentuat criza social-economică ce a dus la scăderea drastică a nivelului de trai și la inflație. Pe acest fond, nemulțumirile, neliniștile, dar și marile speranțe, au impulsionat actul propagandistic și fantezia. Temele mari au fost anticomunismul, deportarea în U.R.S.S., colhozul, și implicit, declanșarea unui război între U.R.S.S. și S.U.A. În unele județe din nordul Moldovei s-au înregistrat și unele accente antisemite, folosindu-se din plin zvonul, colportat cu sprijinul preoților și învățătorilor. Toate aceste teme au prins rădăcini în electorat, rezultatele văzându-se în alegerile din 19 noiembrie 1946, când mulți locuitori din zonă s-au manifestat împotriva comunizării țării. Prin urmare, Moldova reprezenta întruchiparea «durerilor înăbușite» și a experimentelor social-politice comuniste ce se profilau la orizont.

1. Drăgan I.C. Prin Europa / Iosif Constantin Drăgan vol. III. – Cluj-Napoca, 1980. – P. 226; 297.

2. Statistica agricolă a României. – vol. VII. – București, 1948. – P. 12-13.

3. Zaharia Gh. Iașul în lupta revoluționară și democratică Iași / Gheorghe Zaharia. – 1979. – P. 362.

4. Banu F. Calamități ale secolului al XX-lea: Foametea care a devastat Moldova în 1946-1947 în vol. «Arhivele Securității» / Florian Banu. – București, 2002. – P. 143.

5. Arhivele Naționale București, fondul Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 153/1946, f. 267.

6. Arhivele Naționale București, fondul Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 152/1946, f. 17 și f. 240.

7. Jurnalul de dimineață. – Anul VIII din 28 august 1946.

8. Biserica și stăpânirea politică 1918-1989 în «Dosarele Istoriei». – nr. 11. – 2002. – P. 38-39.

9. Monitorul Oficial. – Partea III (dezbaterile parlamentare). – nr. 37 (ședința din 26 februarie 1947). – P. 589.
10. Monitorul Oficial. – Partea I. – nr. 68 din 22 martie 1947. – P. 2135-2136.
11. Țurlea P. Reconstrucția țării (1944-1947). Activitatea organizațiilor de masă democratice din județele Moldovei // în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol». – Iași. – tom XXI, 1984. – P. 30.
12. Știți ce a făcut până în prezent C.A.R.S.-ul din Iași? // în «Lupta Molovei». – 29 octombrie 1947.
13. 20 de vagoane de alimente și îmbrăcăminte trimise din Suedia pentru copiii din Moldova // în «Lupta Moldovei». – 5 ianuarie 1947; Guvernul a îndreptat toate ajutoarele trimise de poporul suedez spre Moldova // în «Lupta Moldovei». – 28 ianuarie 1947; Înființarea cantinelor suedeze // în «Lupta Moldovei». – 31 ianuarie 1947.
14. Lupta Moldovei. – 18 martie 1947.
15. Lupta Moldovei. – 3 aprilie 1947.
16. Onișoru Gh. Foametea din 1947. Moldovenii în Banat // în «Analele Sighet». – III. – Anul 1946-începutul sfârșitului. – București, 1996. – P. 236.
17. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul Regional de Jandarmi, dosar 253, p. 43.
18. Arhivele Naționale București, f. 592.
19. Arhivele Naționale București, p. 240; În ultima vreme istoria orală ne aduce informații relevante despre problema foametei din anii 1946-1947.
20. Arhivele Naționale București, fond Ministerul de Interne, direcția Administrației de Stat, dosar 55/1947, f. 49.
21. Serviciul Român de Informații // Cartea Albă a Securității. – 23 august 1944-30 august 1948. – Vol. I. – București, 1997. – P. 324.
22. D.J.A.N. Iași, fond Inspectoratul General Administrativ Iași, dosar 4/1946, f. 7.
23. D.J.A.N. Iași, fond Inspectoratul General Administrativ Iași, dosar 4/1946, f. 104.
24. Onișoru Apud Gh. Foametea din 1946. Moldovenii... – P. 239-240.
25. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul Regional de Jandarmi, dosar 122/1946, p. 32.
26. Arhivele Naționale București, f. 33.
27. Arhivele Naționale București, f. 40.
28. Arhivele Naționale București, dosar 97/1946, f. 22.
29. Petrencu A. Înfometarea – element al politicii totalitarismului // în Arhivele Totalitarismului. – nr. 3-4/1999. – P. 113-116; Șiscanu E. Înfometarea și legea în R.S.S.M. (1946-1947). – Cercetare și istorie într-un nou mileniu Galați, 3-5 mai 2001.
30. Baci N. Agonia României (1944-1948). – Cluj-Napoca, 1990; Constantiniu F. Doi ori doi fac șaisprezece // A început războiul rece în România. – București, 1997; Onișoru Gh. Vin americanii! – de la speranță la iluzie în România postbelică // în Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol». – Iași. – tom XXXI, 1994. – P. 299-314.
31. D.J.A.N. Iași, fond Inspectoratul General Administrativ, dosar 8/1947, f. 211.
32. D.J.A.N. Iași, fond Comitetul Regional Moldova, frontul Plugarilor, dosar 1/1945, f. 15.
33. Raportul este din ianuarie 1946, Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale, fond Comitetul Regional de Partid Moldova, dosar 1/1946, f. 13.
34. Raportul este din ianuarie 1946, Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale, fond 1, Comitetul Regional P.C.R., Iași, dosar 1/1946, f. 159.
35. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 41/1944, f. 3.
36. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 112/1944, f. 31.

37. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 104/1944, f. 112.
38. D.J.A.N. Vaslui, fond Prefectura Județului Tutova, dosar 30/1944, f. 10.
39. Arhivele Naționale București, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 2/1945, f. 45.
40. Scurtu I. România. Viața politică în documente. 1945 // Ioan Scurtu. –București, 1994.
41. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 104/1944, f. 83.
42. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 104/1944, f. 197.
43. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 104/1944, f. 207.
44. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 403, f. 165-170.
45. XXX. Comuniștii și proprietatea particulară. – București, 1946. – P. 21.
46. Lupta împotriva reacțiunii la sate. – București, 1948. – P. 5-20.
47. D.J.A.N. Iași, fond 1 Comitetul Regional Frontul Plugarilor Moldova, dosar 3/1945, f. 102.
48. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 108/1946, f. 179.
49. D.J.A.N. Iași, fond Legiunea de Jandarmi, dosar 107/1946, f. 7.
50. D.J.A.N. Iași, fond 1 Comitetul Județean P.C.R. Iași, dosar 1/1946, f. 271 (raport din martie 1946).
51. Mărgineanu L. Ofensiva comunistă în Moldova // în «Analele Sighet III». – Anul 1946-începutul sfârșitului. – București, 1996. – P. 508.
52. Zane Gh. Memorii / Gh. Zane. – București, 1997. – P. 125.
53. Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 92/1946, f. 65-66.
54. D.J.A.N. Iași, fond 1, Comitetul Regional P.C.R. Iași, dosar 1/1946, f. 87.

Ионеску Н. Голод в регионе Васлуй и в Молдове в 1946-1947 гг.

На основе архивных документов исследована важная проблема, которая стояла перед Молдовой в послевоенный период. Война, засуха, экстенсивный характер румынского сельского хозяйства, спекуляция, высокая инфляция, неудачная государственная политика: все это привело к голоду 1946-1947 гг., который унес жизни большое количество населения страны. В работе использованы ранее неизвестные широкой общественности архивные документы и материалы.

Ключевые слова: голод, засуха, Молдова, послевоенная разруха, государственная политика.

Ionescu N. Famine in the Vaslui Region and in Moldova during 1946-1947.

On the basis of archival documents, an important problem that faces Moldova in the post-war period was investigated. War, drought, the extensive nature of Romanian agriculture, speculation, high inflation, unsuccessful state policies: all this together led to the famine of 1946-1947, which killed many large numbers of people in the country.

Key words: drought, Moldova, 1946-1947 famine.

УДК 94 (477)

**ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНСЬКО-МОЛДОВСЬКИХ ВЗАЄМВІДНОСИН
У СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Н. Гончарова

*кандидат історичних наук, доцент,**Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

У статті вивчено науковий доробок сучасних дослідників у площині українсько-молдовських зв'язків. Увагу зосереджено на тематиці й основних напрямках досліджень. Доводиться теза про активізацію дослідницьких розробок зазначеного аспекту. Наголошується на зростанні спектра питань, котрі розглядаються науковцями. Методологія даного дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах (історичності, об'єктивності, науковості) та історико-наукових методах (історико-типологічний, історико-порівняльний, хронологічний).

Ключові слова: *Україна, Молдова, взаємовідносини, історіографія, сучасний період, тематика досліджень.*

Провідним принципом реалізації зовнішньополітичної діяльності України на сучасному етапі є подальший розвиток міждержавного співробітництва. У межах пострадянського простору незаперечну значущість мають взаємини держав-сусідів – України і Молдови.

Вищезазначене спонукає науковців до теоретичного осмислення пріоритетних засад здійснення українсько-молдовських зв'язків. Саме тому за останні роки спостерігається зростання наукового інтересу до різноманітних аспектів заявленої проблематики.

Метою статті є аналіз доробку сучасних дослідників у площині українсько-молдовських взаємодій.

Наукову розробку О. Скларської присвячено висвітленню політичних процесів у Молдові та вивченню їхнього впливу на українсько-молдовські взаємовідносини. Автор наголошує на важливому значенні Молдови в зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних орієнтаціях України, пояснюючи це історичним підґрунтям взаємин двох держав, спільним зовнішньополітичним курсом на євроінтеграцію, наявністю українських етнічних земель та автохтонного українського населення у прикордонній смузі Молдови й етнічно молдовських поселень в Україні [1, с. 126].

Не викликає заперечень теза О. Головка про те, що останнім часом зріс науковий інтерес до вивчення етнокультурної взаємодії на українсько-молдовському пограниччі, до аналізу історичного поступу й сучасного становища українців у Молдові та східнороманського населення в Україні, до дослідження етноідентифікаційних процесів серед представників обох спільнот, котрі живуть в умовах діаспори тощо [2, с. 110]. У цьому контексті неабиякий інтерес матиме рецензія дослідника на наукове видання «Українсько-молдовські етнокультурні зв'язки». Він, зокрема, наголошує на міждисциплінарності збірника, багатоаспектності представлених у ньому статей, котрі розкривають спектр малодосліджених питань етнокультурної взаємодії українців діаспори з молдовським іноетнічним середовищем. Крім того, стаття цінна історіографічним оглядом збірників наукових праць, виданих Одеським національним університетом ім. І. І. Мечникова й Чернівецьким національним університетом ім. Ю. Федьковича в 2013-2015 рр. [3-5].

Метою ще однієї роботи О. Головка стало вивчення історіографії проблем міжетнічної взаємодії на українсько-молдовському пограниччі, зокрема в межах Середнього Придністров'я, де контактують українці Поділля і молдовани [6]. Автор резюмує, що дана проблематика розглядається впродовж усіх етапів етнографічного дослідження регіону, але констатує відсутність цілеспрямованості та зосередженість лише

на описі традиційно-побутової культури певного етносу. Дослідник також вказує на надмірне ідеологічне підґрунтя та розгляд питань слов'яно-романської взаємодії без врахування специфіки простору порубіжжя, хоча й не заперечує значущості накопиченого в аналізованих працях фактичного матеріалу.

Статтю С. Білоус присвячено аналізу розробок молдовських науковців, котрі зосереджують увагу на соціально-політичному, етнокультурному й економічному аспектах буття молдовської національної меншини Півдня України [7]. Окремо зроблено акцент на передумовах і головних етапах переселення молдован. У висновку автор наголошує на складності об'єктивного висвітлення заявлених питань та пов'язує це насамперед із обмеженістю джерельної бази.

До провідних напрямів української зовнішньої політики І. Леонтєв відносить взаємини України з її найближчими сусідами [8]. У своїй статті науковець визначає роль Молдови в геополітичній ситуації, розмірковує щодо необхідності у сучасних реаліях нової зовнішньополітичної стратегії для нашої держави. Автор не лише здійснює історичний екскурс відносин Молдови з країнами-сусідами, але й визначає можливі перспективні шляхи їхнього розвитку в контексті сучасних зв'язків Молдови з Росією, Україною, Румунією.

Хронологічний аналіз військово-політичних подій у Молдові в 1991-2011 рр. у ракурсі забезпечення військової безпеки країни міститься у праці Б. Левика [9]. Науковець розкриває передумови створення збройних сил Молдови, висвітлює військову політику країни на міжнародному рівні та в регіоні. Крім того, Б. Левик окреслює основні проблеми українсько-молдовських відносин.

У статті О. Новака увагу зосереджено на розкритті провідних аспектів українсько-молдовських відносин, їхній еволюції на сучасному етапі [10]. Автор розкриває позиції Молдови й України в площині міждержавного співробітництва в економічній, політичній, гуманітарній сферах, наводить перспективні напрями подальших двосторонніх українсько-молдовських відносин із урахуванням спільних євроінтеграційних тенденцій. У підсумку О. Новак визначає наступні проблеми міждержавних українсько-молдовських відносин: фінансування та реалізація проектів у політичній сфері; проблеми обміну майном, уведення протекціонізму, транзитна конкуренція в економічній сфері; загрози, пов'язані з придністровським чинником: нелегальна міграція і контрабанда; екологічні проблеми, що виникають у зв'язку із забрудненням акваторії Дністра; проблеми національних меншин в обох державах [10, с. 88].

Важливий внесок у розробку досліджуваного питання зроблений В. Коцуром, котрий значну увагу приділяє аналізу сутності поняття «стратегічне партнерство», пошуку засад його формування і зміцнення [11, 12]. Автор дотримується думки, що стабільність стратегічного партнерства залежить від готовності сторін до врахування інтересів одна одної, наявності оптимальних механізмів реалізації співробітництва, його довготривалості й комплексності [12, с. 6]. У монографії науковця висвітлюються фактори та динаміка виникнення етнополітичного конфлікту в Придністров'ї, характеризуються перспективи його врегулювання у контексті сучасних українсько-молдовських міждержавних відносин. Акцент зроблено на розкритті сутності конфлікту в Придністров'ї, його причинах, історичному підґрунті й етнополітичній специфіці [13].

Придністровський конфлікт також став об'єктом вивчення О. Кави [14]. Розкриваючи причини конфліктної ситуації, автор пов'язує її нерегульованість із комплексом проблем. До чинників конфлікту в Придністров'ї О. Кава відносить: історичний фактор, який дозволив швидко об'єднати населення регіону довкола ідеї відокремлення від правобережної Молдови; потужний економічний потенціал лівобережного регіону порівняно з переважно аграрним правобережжям; різні зовнішні геополітичні орієнтації Тирасполя і Кишинєва; прихід до влади в обох частинах республіки діаметрально протилежних за своїми ідеологічними поглядами радикальних політичних сил [14, с. 80]. О. Звездова аналізує основні напрямки діяльності України

щодо врегулювання Придністровського конфлікту в контексті її головування в Організації з безпеки та співробітництва в Європі [15]. Робота дослідниці має й прикладне значення, оскільки в ній наведені рекомендації щодо можливих шляхів вирішення конфлікту в Придністров'ї.

У праці Я. Тараса зроблено огляд наукового доробку, присвяченого історико-етнографічному дослідженню українців Бессарабії та Молдови впродовж XIX-XXI ст., охарактеризовано стан і здобутки у площині наукового осмислення матеріальної та духовної культури українців науковцями Молдови і України за роки незалежності [16]. Крім того, науковець визначає спектр питань, котрі можна віднести до малодосліджених, з'ясовує чинники, що перешкоджали їх висвітленню. На думку автора, чимало аспектів духовного і матеріального життя залишаються поза увагою вчених, зокрема: сім'я та родинний побут, громада; звичаї й обряди, народні знання, світоглядні уявлення й релігійні вірування; традиційні галузі господарювання і промисли тощо.

Українсько-молдовські політичні відносини у період розбудови Української національної держави в 50-х рр. XVII ст. вивчає В. Михайлов [17]. Насамперед дослідника цікавить аналіз геополітичних стратегій Б. Хмельницького, практичні спроби їхнього впровадження в площині взаємин із Молдавським князівством.

В історичному ракурсі українсько-молдовські зв'язки досліджує В. Тучинський. Серед численних його праць відзначимо монографію «Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст.», у котрій автор вивчає соціально-економічну, культурну, ментальну складову побутування молдавської національної меншини на теренах Півдня України [18].

Отже, проведений нами аналіз доробку сучасних науковців підтверджує зростання кількості досліджень щодо українсько-молдовських зв'язків на різних історичних етапах. Проблематика таких наукових розробок характеризується розмаїтістю: перспективні напрями і форми українсько-молдовських міждержавних взаємодій, сутність і можливі шляхи подолання Придністровського конфлікту, аналіз етнокультурних взаємин країн-сусідів, партнерство в гуманітарній сфері тощо.

1. Склярська О. І. Політичні процеси в Молдові як чинник її відносин з Україною / О. І. Склярська // Актуальні проблеми країнознавчої науки: Матеріали I Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції, м. Луцьк, 9-10 жовтня 2014 р. / За ред. В. Й. Лажніка. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – С. 126-129.

2. Головка О. Нове видання про українсько-молдовські етнокультурні зв'язки / О. Головка // Народна творчість та етнологія. – 2016. – № 2. – С. 110-113.

3. Спільність молдавської та української культури: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Редкол.: Г. К. Кожолянка та ін. – Чернівці : ЧНУ, 2013. – 160 с.

4. Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості: збірник наукових праць / Редкол.: В. К. Борисенко та ін. – Одеса : ОНУ, 2014. – 418 с.

5. Етнокультурні процеси українсько-східнороманського порубіжжя: збірник наукових праць / Редкол.: В. К. Борисенко та ін. – Одеса : ОНУ, 2015. – 294 с.

6. Головка О. Історіографія проблем міжетнічної взаємодії на українсько-молдовському пограниччі / О. Головка // Народна творчість та етнологія. – 2014. – Вип. 5. – С. 60-68.

7. Білоус С. В. Молдовська національна меншина Півдня України в дослідженнях істориків Республіки Молдови / С. В. Білоус // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 48. – С. 217-222.

8. Леонтьєв І. О. Геополітичний фактор в українсько-молдовських відносинах / І. О. Леонтьєв // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – 2016. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2990/2681

9. Левик Б. Військова політика Республіки Молдова 1991-2011 рр. / Б. Левик // Схід. – 2012. – № 5 (119). – С. 111-115.
10. Новак О. Проблеми розвитку міждержавних відносин України та Молдови / О. Новак // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. – 2014. – № 14. – С. 84-89.
11. Коцур В. В. Україна і Республіка Молдова: пріоритетні напрямки міждержавних взаємин та стратегічного партнерства в ХХ ст. / В. В. Коцур // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 4. – С. 151-158.
12. Коцур В. В. Міждержавні відносини між Україною та Молдовою на шляху до стратегічного партнерства / В. В. Коцур // Україна наукова : матеріали четвертої всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, м. Київ, 20-22 грудня 2010 р. / Інститут наукового прогнозування, Кримський інститут економіки та господарського права (Севастопольська філія) – К.: ТОВ «ТК Меганом», 2010. – С. 6-9.
13. Коцур В. В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин / В. В. Коцур. – К.: ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 272 с.
14. Кава О. С. Причини виникнення Придністровського конфлікту наприкінці 80-х років ХХ століття / О. С. Кава // Магістеріум. – 2004. – Вип. 17. Історичні студії. – С. 74-80.
15. Звездова О. О. Україна у вирішенні Придністровського конфлікту на сучасному етапі / О. О. Звездова // Наукові праці. Політологія. – 2013. – Вип. 200, т. 212. – С. 29-32.
16. Тарас Я. Українці Бессарабії, Молдови в історико-етнографічних дослідженнях / Я. Тарас // Народознавчі зошити. – 2014. – № 2 (116). – С. 313-319.
17. Михайлов В. М. Українсько-молдавські політичні відносини в контексті розбудови Української національної держави в 50-х рр. ХVII ст. / В. М. Михайлов // Гілея: науковий вісник. – 2016. – № 12 (115). – С. 11-13.
18. Тучинський В. Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку ХХ ст.: монографія / В. Тучинський. – Вінниця: О. Власюк, 2007. – 220 с.

Гончарова Н. Проблематика українсько-молдавських взаимоотношень в современных отечественных исследованиях.

В статье изучены научные наработки современных исследователей в сфере украинско-молдавских связей. Внимание сосредоточено на тематике и основных направлениях исследований. Доказывается тезис об активизации исследовательских разработок изучаемого аспекта. Отмечается возрастание спектра вопросов, которые рассматриваются учеными. Методология данного исследования основывается на общенаучных принципах (историзма, объективности, научности) и историко-научных методах (историко-типологический, историко-сравнительный, хронологический).

Ключевые слова: *Украина, Молдова, взаимоотношения, историография, современный период, тематика исследований.*

Honcharova N. Problems of Ukrainian-Moldovan relations in modern research.

The article studies the scientific achievements of modern researchers in the area of Ukrainian-Moldovan relations. Attention is focused on the topics and main areas of research. There is a thesis about activation of researches of this aspect. There is an increase in the spectrum of issues that are considered by scholars. The methodology of this study is based on general scientific principles (historicity, objectivity, scientific) and historical and scientific methods (historical-typological, historical-comparative, chronological).

Key words: *Ukraine, Moldova, relations, historiography, modern period, subjects of research.*

УДК [39 : 314] (477.74) (=135.2) «20/21»

**МОЛДОВСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА МЕЖІ ХХ – ХХІ СТ.
(за матеріалами переписів населення 1989, 2001 рр.)**

В. Церковна

*кандидат історичних наук, доцент,**Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

На основі аналізу статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. досліджено зміни чисельності населення Одеської області України. Визначено зміни чисельності та частки молдован на тлі чисельності всього населення й частки представників етнічних меншин Одещини. Розглянуто особливості територіального розселення молдавської етнічної меншини. Здійснено аналіз мовних процесів усередині меншини наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Ключові слова: *Одеська область, зміни чисельності населення, етнічні меншини, молдовани, національна мова.*

Дослідження етнодемографічних процесів в Україні має важливе наукове значення. Передусім це стосується змін у структурі етнічних спільнот у регіонах, де на всіх етапах розвитку взаємодіють представники кількох етнічних меншин і груп. Прикладом такої території серед областей нашої держави може слугувати Одеська область, населення якої вирізняється строкатою етнічною структурою. Вивчення динаміки чисельності основних етнічних меншин та специфіки їх територіального розміщення є особливо актуальним. Воно дозволяє визначити місце і роль кожної меншини в соціально-економічних, етнічних та демографічних процесах. Однією з найбільших етнічних меншин Одещини є молдовани.

Найвагоміший внесок у розробку проблеми етнічного складу населення України здійснили В. Борисенко, В. Євтух, В. Капелюшний, С. Макаруч, В. Наулко, А. Пономарьов. Аналіз етнічного складу населення за матеріалами переписів ХХ – початку ХХІ ст. знайшов відображення в наукових працях С. Безущак, І. Винниченка, С. Водотики, О. Воронка, В. Крисаченка, Ю. Огульчанського, В. Романцова, В. Скіяра, С. Ткаченка, О. Чиркова, С. Чорного. В останні роки з'явилися дослідження окремих міст, областей та регіонів України. Аналізу зарубіжної історіографії з питань дослідження проблем суверенітету молдован присвячена робота В. Орлика [1].

Деякі аспекти етнонаціональних процесів [2] і діяльність громадських організацій найбільших етнічних меншин Одеської області кінця ХХ – початку ХХІ ст. розглядає Л. Циганенко [3]. Окремих наукових досліджень, у яких би комплексно аналізувалися особливості розселення, динаміка чисельності молдавської етнічної меншини на межі ХХ – ХХІ ст., поки не існує.

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути кількісну та якісну динаміку розвитку молдавської етнічної меншини Одеської області на межі ХХ – ХХІ ст.

Важливим джерелом вивчення чисельності та етнічного складу регіону є матеріали переписів населення 1989 і 2001 рр., які дозволяють простежити ці процеси на прикладі Одещини [4; 5; 6]. Основні результати аналізу статистичних матеріалів переписів зведено в таблиці.

За такими найважливішими критеріями визначення етнічної меншини, як «чисельність, що впливає на можливість етнічного самовідтворення, та час перебування на території України, тобто рівень укоріненості», молдовани є однією з традиційних (історичних) меншин України [7, с. 115; 119]. Вона належить до регіональних меншин за просторовим виміром, як й інші меншини, не переважає за чисельністю серед усього населення окремих областей. Також ця меншина має незначні ареали малокомпактного

розселення в одній-двох областях і лише в окремих районах: в абсолютній більшості в Новоселицькому районі Чернівецької області та відносній більшості в Ренійському районі Одеської області [7, с. 120].

Аналіз динаміки чисельності та частки молдован серед населення області, особливостей територіального розселення молдовської етнічної меншини, мовних процесів усередині меншини вимагає, хоч і побіжного, розгляду змін чисельності всього населення Одеської області.

В Одеській області у 2001 р. проживало 24 55 666 тис. осіб, що становило 5,09% населення України. Загальна чисельність населення скоротилася з 2 624 245 осіб у 1989 р. до 2 455 666 осіб у 2001 р., що склало 6,42 % (168 579 осіб) (Таблиця 1). Темпи скорочення чисельності населення області були дещо вищі (на 0,18 %), ніж загальної чисельності населення України – 6,24 %.

Причинами зменшення загальної чисельності населення Одеської області, як і всієї України, з точки зору сучасного українського дослідника етнічних і етномовних процесів В. Скляра, були характерні для 90-х років ХХ століття природне скорочення народжуваності й зростання смертності, міграційні процеси, викликані погіршенням соціально-економічного становища та зниженням життєвого рівня населення [8, с. 166].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в межах Одеської області проживали представники понад 130 національностей. Переважну більшість серед жителів області становили українці: 54,60 % у 1989 р. і 62,80 % у 2001 р. Незважаючи на скорочення загальної кількості населення області, їх чисельність збільшилася з 1 432 737 тис. осіб у 1989 р. до 1 542 341 тис. осіб у 2001 р., приріст склав 7,11 % (109 604 осіб) (Таблиця 2).

Характерною рисою змін в етнічній структурі України й Одеської області в тому числі було скорочення чисельності і питомої ваги етнічних меншин. З 1989 р. до 2001 р. загальна чисельність етнічних меншин Одещини скоротилася з 1 191 508 тис. до 913 325 тис. осіб (на 8,21%) (Таблиця 2). Значне скорочення загальної чисельності національних меншин відбулося й у цілому по Україні – на 3 млн. 333,8 тис. осіб (23,76%) [8, с. 169].

Однією з найбільших етнічних спільнот в області, після росіян і болгар, були молдовани. Як відомо, на території сучасної України предки молдован оселялися в V і VI століттях. Після утворення Молдовського князівства у 1359 р. почалася масова імміграція його населення в Україну. У прикордонних українських регіонах виникали компактні ареали розселення молдован, засновувалися молдовські поселення, відбувалося змішування українського і молдовського населення.

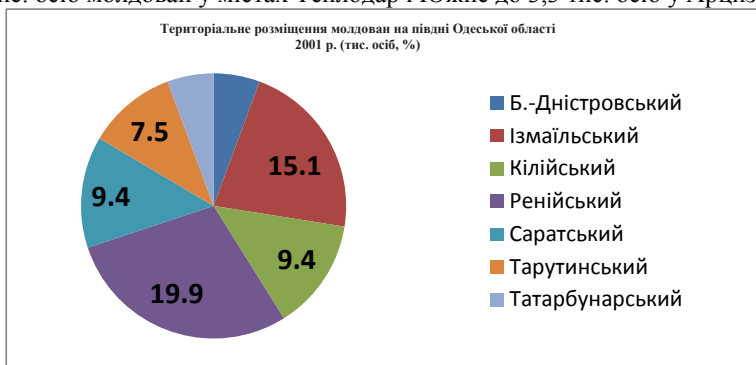
Бессарабія, яка була приєднана до Російської імперії на початку ХІХ ст., вирізнялася строкатим поліетнічним складом населення. Акерманський та Ізмаїльський повіти, більша частина територій яких входять до складу сучасної Одеської області, відрізнялися від інших повітів губернії меншою часткою молдовського населення і значною кількістю українських, болгарських, російських, німецьких, єврейських та гагаузьких поселень. У ХХ ст. більше за все молдован мешкало вздовж українсько-молдавського державного кордону, у Котовському, Красноокнянському, Роздільнянському, Тарутинському та Саратському районах. Іншим ареалом розселення молдован є райони південного Буджаку, де розташовані великі мононаціональні молдавські села. Окремі компактні групи молдован розкидані по всій території Одеської області, за винятком Балтського, Савранського, Березівського, Біляївського та Овідіопольського районів.

У 1989 р. в Одеській області нараховувалося 144 534 тис. молдован, а у 2001 р. їх чисельність зменшилася на 20 783 тис. осіб і становила 123 751 тис. осіб (Таблиця 2). Питома вага цієї етнічної меншини у складі населення Одещини становила 5,51 % у 1989 р. і 5,03 % у 2001 р. Як бачимо, для цієї групи також зберігається тенденція до зменшення. Однак питома вага цього етносу в складі всіх етнічних меншин разом узятих за цей період збільшилася. Серед усіх етнічних груп за 1989-2001 рр. чисельність молдован зросла з 12,13 % до 13,55 % (Таблиця 3). Для порівняння, в межах України внаслідок етнічної асиміляції кількість молдован скоротилася на 20,31 % (65 906 тис. осіб), а частка цієї меншини серед усього населення

України становила лише 0,54 % [9, с. 175].

Більшість представників молдовської етнічної меншини Одеської області були сільськими жителями. В 1989 р. у сільській місцевості проживало 11,6 %, а в містах – всього 2,3 % молдован. У 2001 р. питома вага цієї групи зменшилася і становила серед сільських мешканців 10,9 % і 2,0 % серед міського населення (Таблиця 4).

Територіальне розселення молдован за районами в Одеській області було нерівномірним. Найбільше їх мешкало у 2001 р. у Ренійському (19,9 тис. осіб), Ізмаїльському (15,1 тис. осіб), Кілійському і Саратському (по 9,4 тис. осіб), Котовському (8,0 тис. осіб), Ананьївському (5,9 тис. осіб) та Білгород-Дністровському і Татарбунарському районах (по 3,9 тис. осіб) (Діаграма 1). У містах Ізмаїл та Одеса проживало відповідно 3,7 і 7,6 тис. осіб. У решті міст та районів області було зафіксовано від 0,2 тис. осіб молдован у містах Теплодар і Южне до 3,3 тис. осіб у Арцизькому районі.

Дослідження змін чисельності молдован Одеської області за 1989-2001 рр. потребує аналізу мовних процесів усередині цієї етнічної меншини. За мовним критерієм молдован Одеської області можна поділити на три групи. Найбільшу становили ті, що зберегли власну національну мову й уважали молдовську рідною мовою. Дві інші включали україномовних та російськомовних молдован. За 1989-2001 рр. зменшилася чисельність молдован із власною національною мовою на 23 969 тис. осіб (6,04 %). За рахунок цього скорочення чисельність україномовних молдован зросла на 2 173 тис. осіб (2,60 %), а російськомовних – на 434 особи (2,93 %) (Таблиця 5). Як бачимо, процеси мовної асиміляції не оминили молдовську етнічну меншину.

Суттєві відмінності представництв трьох груп спостерігаються за територіальним розміщенням і приналежністю молдован до міських чи сільських поселень. Більшість представників цієї етнічної меншини, що вважали рідною своєю національну мову, проживали у сільській місцевості та в меншій мірі зазнавали асиміляційних впливів: 64,25 % у 1989 р. і 63,32 % у 2001 р. За цей період відбулося незначне скорочення цієї групи на 0,93 %. Більш суттєве скорочення цієї групи (на 5,11 %) відбулося серед молдован міських поселень. Цікаво, що інтенсивніше зростання чисельності україномовних молдован області в цей період спостерігалось у сільській місцевості (на 1,95 %), а не у містах (на 0,65 %). Збільшення кількості російськомовних молдован здійснювалось активніше на території міських поселень (на 1,98 %), у порівнянні з сільською місцевістю (на 0,95 %) (Таблиця 5).

Попри те, що переважна більшість молдован зберегла власну національну мову, в їхньому середовищі мали місце асиміляційні процеси. В переважній більшості представники цієї меншини зазнавали мовної асиміляції з боку української більшості у сільських поселеннях, а з боку однієї з етнічних меншин – росіян – у містах.

Отже, впродовж 1989-2001 рр. відбулося зменшення чисельності молдовської етнічної меншини, частки молдован серед усіх етнічних меншин Одеської області, зменшення кількості молдован, що вважали рідною своєю національну мову. Найбільшими ареалами розселення цього етносу залишалися Ренійський та Ізмаїльський райони, а також

поселення в сільській місцевості. Подальшого дослідження потребують інші етнічні меншини і групи Одеської області, територіальні відмінності етнічного складу населення за регіонами та районами, а також мовна структура населення і взаємовпливи у мультикультурному середовищі.

Таблиця 1

Чисельність усього населення, українців, етнічних меншин та молдован Одеської області (тис. осіб)

	1989	2001
	тис. осіб	тис. осіб
Населення України	51452034	48240902
Населення області	2624245	2455666
Українці	1432737	1542341
Етнічні меншини	1191508	913325
Молдовани	144534	123751

Таблиця 2

Зміна чисельності всього населення, українців, етнічних меншин та молдован Одеської області (тис. осіб, %)

	1989		2001		1989-2001	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Все населення	2624245	5,10	2455666	5,09	-168579	-6,42
Українці	1432737	54,60	1542341	62,80	+109604	+7,11
Етнічні меншини	1191508	45,40	913325	37,19	-278183	-8,21
Молдовани	144534	5,51	123751	5,03	-20783	-14,4

Таблиця 3

Частка молдован серед усього населення та етнічних меншин Одеської області (%)

	1989	2001	1989-2001
Все населення	5,51	5,03	-0,48
Етнічні меншини	12,3	13,55	+1,42

Таблиця 4

Зміни в чисельності молдован міських і сільських поселень Одеської області (тис. осіб, %)

	1989		2001		1989-2001
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	%
Міські поселення	40084	2,3	31400	2,0	78,3
Сільські поселення	104450	11,6	92346	10,9	88,4

Таблиця 5

Розподіл та зміни в чисельності молдован за рідною мовою: молдавською, українською, російською (тис. осіб, %)

	1989		2001		1989-2001	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Молдовська мова	114650	79,32	90690	73,28	-23960	-6,04
Міські поселення	21781	15,07	12327	9,96	9454	-5,11
Сільські поселення	92869	64,25	78363	63,32	14506	-0,93
Українська мова	7301	5,05	9474	7,65	+2173	+2,60
Міські поселення	2062	1,43	2585	2,08	+523	+0,65
Сільські поселення	5239	3,62	6889	5,57	1650	+1,95
Російська мова	22230	15,38	22664	18,31	+434	+2,93

Міські поселення	16147	11,17	16277	13,15	+130	+1,98
Сільські поселення	6083	4,21	6387	5,16	+304	+0,95

1. Орлик В.М. Дослідження проблем суверенітету молдаван України у 20-30-х роках ХХ ст. в зарубіжній історіографії / Василь Орлик // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 6. – С. 46-51.

2. Циганенко Л. Етноспільноти Одеської області за умов трансформаційних змін пострадянського суспільства / Л. Циганенко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН. 2013. Випуск 70 (№ 3). – С. 48- 52.

3. Циганенко Л. Одеська обласна асоціація «Бессарабія»: особливості становлення та діяльності / Л. Циганенко // VIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД». – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 26-28 лютого.

4. Національний склад населення України. Частина I (за даними Всесоюзного Перепису населення 1989 року). – К. : ООП ГВЦ Мінстат України, 1991. – 219 с.

5. Національний склад населення України. Частина II (по Кримській АРСР та областях) : за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – К. : ООП ГВЦ Мінстат України, 1992. – 509 с.

6. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка. – К. : Держкомстат України, 2003. – 246 с.

7. Скляр В. М. Етномовні процеси в українському просторі: 1989-2001 рр. / В. М. Скляр. – Харків : ЕКСКЛЮЗИВ, 2009. – 545 с.

8. Скляр В. Зміни чисельності та національного складу населення України (1959 – 2001 рр.) / В. Скляр // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. Збірник наукових праць. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2004. – 352 с.

9. Скляр В. М. Зміни етнічного складу населення України (за матеріалами переписів 1989 та 2001 рр.) / В. М. Скляр // Гуманітарна складова вищої освіти: проблеми та перспективи. Статті та тези: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (14-15 квітня 2011 р., м. Харків). – Харків : Вид-во НФаУ, 2011 р. – 394 с.

Церковная В. Молдавское население Одесской области на рубеже XX – XXI вв. (по материалам переписи населения 1989, 2001 гг.).

На основе анализа статистических материалов переписей 1989 и 2001 гг. исследуются изменения численности населения Одесской области Украины. Определены изменения численности и доли молдаван на фоне численности всего населения и доли представителей этнических меньшинств Одесской области. Рассмотрены особенности территориального расселения молдавского этнического меньшинства. Осуществлен анализ языковых процессов внутри меньшинства в конце XX – начале XXI в.

Ключевые слова: Одесская область, изменения численности населения, этнические меньшинства, молдаване, национальный язык.

Tserkovna V. Moldavian Population of the Odesa Region at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries (On the Materials of Population Census of years 1989, 2001).

Based on the analysis of the statistical materials of the 1989 and 2001 censuses changes in the population of Odesa region of Ukraine have been analyzed. Changes in the number and proportion of Moldavians against the total population and the proportion of representatives of ethnic minorities in Odesa region have been determined. The peculiarities of the territorial settlement of the Moldavian ethnic minority are also considered. The analysis of language processes within the minority in the late 20th – early 21st centuries is carried out.

Key words: Odesa region, population changes, ethnic minorities, Moldavians, the national language.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ, МОВНОЇ, ЕТНІЧНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 351.853(477+478)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ ОТОЧЕННІ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНИ ТА МОЛДОВИ)

Л. В. Чорна

*кандидат історичних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

У статті аналізуються актуальні проблеми збереження історико-культурної спадщини в Україні і Молдові. З часу проголошення незалежності обидві країни напрацювали основну законодавчу базу у цій сфері та здійснили певні організаційні кроки. Проте залишається низка проблем, які потребують негайного вирішення: недостатнє державне фінансування; нераціональний розподіл коштів; небажання залучати приватного власника або орендаря, нехтування історико-культурною спадщиною заради власної миттєвої вигоди тощо.

Ключові слова: *культурна спадщина, культурна пам'ятка, збереження історико-культурної спадщини.*

Протягом всієї історії свого існування людство активно освоювало навколишнє середовище та витворювало навколо себе штучний світ – будинки і вулиці, мости і церкви, регулярні парки і об'єкти промислового призначення. Разом з досягненнями музики, літератури, науки, малярства, народно-декоративного мистецтва і т. ін. це складає культурну, або історико-культурну спадщину окремого етносу, країни, людства. Історико-культурна спадщина, втілюючи в собі цінності та художні смаки багатьох поколінь, формувалася в умовах взаємовпливу різноманітних народів та перехрещення їхнього культурного досвіду. Так, протягом тривалого часу, утворилося неповторне історико-культурне середовище, яке нас оточує, в якому ми живемо. Україна і Республіка Молдова мають значну кількість історико-культурних пам'яток, власні традиції, здобутки та проблеми їх збереження та функціонування.

Метою нашої статті є висвітлення актуальних проблем збереження історико-культурної спадщини в багатоетнічному та мультикультурному оточенні країн-сусідів – України і Молдови.

Історико-культурні пам'ятки є важливою базою формування сучасного соціокультурного середовища. Їх дбайливе збереження і реставрація, популяризація в своїй країні та у світі стають одним із стратегічних напрямків діяльності державної політики. Теоретичні аспекти даної теми та окремі питання аналізуються у наукових працях П. Тронько, Л. Толочко, В. Завади, В. Печерського, В. Горбика, М. Дегтярьова, Т. Скібіцької, В. Клочко та ін. Таким чином, це підтверджує актуальність та своєчасність звернення до цієї теми. Наша стаття виконана в межах міжнародного наукового проекту «Україна і Молдова: спільні історична пам'ять, уроки і перспективи».

З часу досягнення незалежності Україною і Республікою Молдова між обома країнами встановилися добросусідські відносини. Так, 23 жовтня 1992 р. було підписано Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво. У ньому містилася декларація про подальший розвиток співпраці й обміну в сфері освіти, культури, мистецтва. Статті 17 та 19 Договору передбачали, що уряди держав сприятимуть справі збереження та вивчення мистецтв і культурного надбання іншої країни, включаючи охорону пам'яток історії та культури, виявлення й вивчення архівних матеріалів, пов'язаних з історією обох країн [1]. Наступним кроком з врегулювання питання збереження історико-культурної спадщини між обома

країнами став підписаний у Кишиневі (жовтень 1998 р.) Договір між Україною та Республікою Молдова про економічне співробітництво на 1998-2007 роки. У пункті 2.10.2 «Соціальна сфера» Програми економічного співробітництва між Україною і Республікою Молдова на 1998-2007 роки зосереджено увагу на сприянні та розвитку культурних зв'язків, збереженні культурного надбання, обміні і співробітництві між творчими спілками, об'єднаннями і асоціаціями. Ряд заходів передбачалося здійснити для збереження культурних, історичних та архітектурних пам'яток у прикордонних селах і містечках. У тому ж році було підписано Угоду про співробітництво між Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України та Державною архівною службою Республіки Молдова. Текст Угоди наголошував, що добросусідські відносини і співробітництво неможливі без знання і взаємоповаги народів до самобутності, історії, культурних досягнень один одного. У зв'язку з цим ставилося завдання вивчення і використання документів, які зберігаються в українських і молдовських архівах; здійснення обміну досвідом роботи між архівними установами по всіх напрямках діяльності державних архівних установ, який їх цікавить; обмін інформацією з проблем архівної справи, що постають перед ними; здійснення на взаємній основі стажування спеціалістів-архівістів (ст.2) [1].

Важливе значення для подальшого врегулювання добросусідських культурних взаємин у прикордонні України і Молдови відіграло створення і функціонування єврорегіонів «Нижній Дунай» і «Верхній Прут». У 2010 р. було прийнято Угоду між Україною і Республікою Молдова про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин. Стаття 6 проголошувала, що країни будуть всіляко сприяти вільному розвитку культур національних меншин, збереженню, вивченню та примноженню їхньої культурної спадщини, в тому числі, пам'яток історії і культури, що розташовані на території кожної із країн. Відзначалося, що Україна і Молдова будуть заохочувати і всіляко сприяти роботі інформаційно-культурних центрів один одного на власній території [2].

Збереженням культурної спадщини, її популяризацією і вивченням займаються українські і молдовські культурно-наукові установи. Інститут культурної спадщини АН Молдови уклав ряд двосторонніх договорів про співробітництво з науковими центрами в Україні – Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України та Інститутом археології НАН України. Важливою формою спільної роботи стало проведення міжнародних конференцій. Так, 25-26 вересня 2008 р. в Інституті культурної спадщини АН Молдови відбувся міжнародний конгрес «Збереження культурної спадщини як європейська проблема», в роботі якого взяли участь представники шести країн, в тому числі України. У 2008 р. Інститут філософії, соціології та політичних наук АН Молдови організував міжнародну конференцію «Українці Молдови та молдовани України: етносоціологічні процеси».

В останнє десятиліття відносини України і Молдови підкріплюються спільним євроінтеграційним напрямком. У 2014 р. відбулася конференція, яка підбила підсумки участі країн Східного Партнерства (куди входять Україна і Молдова) в першому етапі програми ЄС «Культура». Ця програма розпочалася в 2011 р. і закінчилася в березні 2015 р. Проект став альтернативним вирішенням відсутності культурної складової в загальнополітичному векторі Європейського Союзу «Східне Партнерство». Програма була ініційована Європейською комісією і мала на меті доповнити уже діючі платформи міжрегіонального діалогу (демократія; економічна інтеграція; охорона довкілля і енергетична безпека; міжлюдські контакти) [3]. На конференції підкреслювалося тлумачення ролі культури як стратегічної рушійної сили для соціального, гуманітарного й економічного розвитку країн Східного партнерства. ЄС вирішив продовжувати реалізовувати програму «Культура» і надалі та виділив для цього 5 мільйонів євро. Тож обидві країни працюють у напрямку подальшого узгодження свого й європейського законодавства в галузі охорони історико-культурної спадщини та у сфері розвитку культурно-туристичних індустрій.

Україна і Молдова володіють значним культурним потенціалом, який репрезентовано у різноманітних пам'ятках культури, а саме: міські архітектурні ансамблі, старовинні храми і замки, давні будівлі і паркові комплекси тощо. На сьогодні в Україні описано і взято під

охорону держави понад 140 тисяч нерухомих пам'яток історії і культури, з них: 64 тисячі пам'яток археології, понад 7 тисяч пам'яток монументального мистецтва, близько 16 тисяч пам'яток містобудування і архітектури [4, с. 180]. Реєстр пам'яток Республіки Молдова, які взято під охорону держави, налічує більше 5 тисяч найменувань, серед яких: 2 696 – пам'ятки археології, понад тисячу пам'яток архітектури [5]. Проте, ці цифри не відображають справжнього історико-культурного багатства обох країн. Тисячі пам'яток втрачено під час імперського та радянського часів, Першої та Другої світових воєн, у період варварської промислової забудови по відношенню до місцевого історико-культурного ландшафту. Здобувши незалежність, Україна і Молдова зіткнулися з рядом питань і проблем у цій сфері, які виявилися однотипними для обох країн.

Найважливішою умовою збереження і реставрації культурного середовища є належне фінансування з боку держави. Тривала економічна криза, стагнація економіки, зосередження капіталів у руках олігархів і корупція призвели до того, що обидві країни фінансують збереження культурних пам'яток за залишковим принципом. Європейські стандарти передбачають виділення у цій сфері 2-3 % бюджету на загальному рівні та 3-4 % – на місцевому [6]. Це значно вище, аніж ми маємо на сьогодні. Значна кількість пам'яток, не дочекавшись капітальної реставрації та належних умов зберігання, можуть бути незворотно втрачені.

Наступним серйозним питанням стало раціональне використання та доцільний розподіл коштів, які виділяються на цю сферу. Зрозуміло, що у столицях – Києві та Кишиневі – знаходиться значна кількість культурних пам'яток, які потребують особливої уваги, однак, використання великих коштів на сумнівні новобудови (Десятинна церква в Києві) відбирає фінансування від тих історично-культурних об'єктів, що мають незаперечну цінність.

Невирішеним залишається нормативно-правове урегулювання проблем, пов'язаних із збереженням культурних пам'яток. Відбувається поступове наближення і синхронізація існуючих юридичних європейських норм з діючим законодавством у цій сфері обох країн. Проте, нерідко у протиріччя входять нормативно-правові акти з охорони культурних пам'яток і нормативні акти власності. Тому почастишали випадки правових колізій, які потребують негайного узгодження. Навмисне затягування часу при вирішенні таких питань призводить до втрати пам'яток та їх цінності. На жаль, питання збереження історико-культурної спадщини і вартості землі, на якій вона знаходиться, нерідко обговорюються кулуарно, громадськість і ЗМІ при цьому не залучаються а, отже, не можуть вплинути на цей процес.

Велику загрозу історико-культурній спадщині несе неналежний контроль щодо виконання чинних законів, раніше прийнятих рішень. Системного характеру набули грубі порушення норм і правил землевідведення поблизу історико-культурних пам'яток під забудову та в комерційних цілях. Культурні пам'ятки в центрі міст опиняються об'єктами пильної «уваги» бізнесменів і у деяких випадках «доводяться» до такого стану, коли зберігати вже нічого. Так, у червні 2011 р. в Кишиневі було зруйновано будівлю старої пошти, яку включено до історико-культурної спадщини столиці Молдови. Це викликало значний резонанс у суспільстві. Однак ніхто за це не був покараний. Тільки за 1993-2010 роки в Кишиневі було знесено 83 пам'ятки, в 155 випадках зафіксовано незаконні втручання, які принесли непоправні втрати споруд, 17 пам'яток знаходяться у стані руйнування [5]. Навіть статус пам'ятки як такої, що включена до світової історико-культурної спадщини ЮНЕСКО, не захищає її від посягань. Наприклад, історико-архітектурний комплекс Софії Київської страждає від незаконної забудови у своїй охоронній зоні, а це, в свою чергу, може призвести до виключення Софіївського собору зі списку ЮНЕСКО. Законодавство ж обох країн не передбачає серйозного покарання для винних у подібних ситуаціях.

Як показує досвід інших країн, державного фінансування для покриття усіх потреб даної сфери, навіть при сприятливих умовах, явно недостатньо. У США та Європі для цього є відпрацьована система податкових пільг власникам майна, яке входить до національних реєстрів. Це заохочує власників відновлювати свої пам'ятки. При умові капіталовкладення в історико-культурні об'єкти з метою їх збереження, власники у США з 1982 року отримують податкову пільгу у розмірі 25%. Це дозволяє залучати в десятки разів більше коштів, ніж

фінансує держава [7, с. 124]. Доцільним для України і Молдови був би досвід зарубіжних країн, де практикують довгострокову оренду (до 50-ти років) старовинних палаців і замків з метою отримання прибутку з туристичного бізнесу. Орендар при цьому повинен утримувати пам'ятку у належному, первозданному стані. Він не може її перепрофілювати чи закрити для постійного доступу відвідувачами та державними контролюючими органами. Якщо ж хоч одна з цих вимог не виконується, держава забирає пам'ятку в такого орендаря і накладає великий штраф. Запровадження саме такої практики в Україні і Молдові дозволило б якомога скоріше відреставрувати більшість історико-культурних об'єктів, особливо, регіонального значення. Очевидно, що поєднання бережливого відношення й відновлення історико-культурних пам'яток з їх туристично-рекреаційним потенціалом, зробить обидві країни більш привабливими та відкритими для світу. На сьогодні ми змушені констатувати той факт, що про українську і молдовську культурну спадщину у світі знають поверхово, або й епізодично. Культурними «брендами» України стали Софія Київська, Києво-Печерська лавра, історичний центр Львова. Молдову знають за історичним центром Кишинєва та Сороцької фортеці. Але це мізерна частина того, що повинно бути популярним як для співвітчизників, так і для закордонних гостей.

Протягом тривалого часу Україна і Молдова втратили певну частину історико-культурної спадщини через низку причин: вивезення у різні періоди до тих держав, у складі яких перебували наші землі; масове пограбування під час Другої світової війни; викрадення і переправлення за кордон з метою нелегального продажу в приватні колекції; привласнення історико-культурних пам'яток під час анексії Росією Криму тощо. Україна підписала усі необхідні документи для повернення пам'яток (реституції) з ЮНЕСКО. Сама процедура повернення ускладнена необхідністю мати двосторонні договори з країнами, в яких перебувають наші культурні пам'ятки. Постійна робота з реституції проводиться Україною з Німеччиною. Також, за останнє десятиріччя, такі договори були підписані з країнами СНД, Чехією, Литвою, Латвією, Італією, Францією, Естонією. Повернення історико-культурних цінностей з-за кордону більше скидається на жести доброї волі, ніж на системно організовану роботу. Нерідко вони приурочені до певних політичних подій. Так, широкого розголосу набув процес повернення з Амстердама колекції скіфських золотих прикрас Києву, а не в окупований Росією Крим [8].

Забагато шкоди завдають також т. зв. «чорні археологи», які часто екіпіровані краще, ніж археологи-науковці, мають корумповані зв'язки з представниками влади, поліції, митниці. Археологічні об'єкти нерідко охороняються неналежним чином, а власне археологів в Україні дуже мало (всього близько 200). Для порівняння, у Польщі, чия територія в декілька разів менша за українську, працюють понад 2000 археологів. Тому склалася ситуація, яку влучно охарактеризував П. Толочко. Він зазначив, що в Україні легально досліджується близько 400 пам'яток, а нищиться «чорними археологами» біля 1000 [9, с. 19]. Виходом з цієї ситуації може бути поширення археологічного туризму, залучення археологів-аматорів до розкопок під керівництвом науковців, співробітництво академічних установ, громадськості і фахівців з туризму [6].

Таким чином, збереження історико-культурної спадщини в Україні і Молдові залишається важливою, далекою від ідеального вирішення, проблемою. Обидві країни опрацювали й прийняли низку законів, які регулюють ці процеси, узгоджують цю діяльність з європейським законодавством. Однак, на практиці ця галузь залишається віч-на-віч з низкою проблем: недостатнім державним фінансуванням; нераціональним розподілом коштів; небажанням залучати приватного власника або орендаря, нехтування історико-культурною спадщиною заради власної миттєвої вигоди тощо. Україна і Молдова мають посилити співпрацю у цьому напрямку.

1. Осташкіна В. М. Проблема повернення культурних цінностей у взаємовідносинах України з країнами СНД / В. М. Осташкіна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_25_Ostashkina.pdf

2. Угода між Україною і Республікою Молдова про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин {Угоду ратифіковано Законом N 2577-VI (2577-17) від 05.10.2010}. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/498_146
3. Зорінець С. Ю. Сучасна культурна політика України та проблема збереження пам'яток ЮНЕСКО у Києві. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journal-knukim.pp.ua/index.php/culturology/article/download/55/221>
4. Літопис відродження пам'яток // Пам'ятки України. – 1998. – №1. – С. 180.
5. В Молдове никто не ответил за разрушение памятников. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://airmc.wordpress.com/2011/10/23>
6. Опалько Ю. В. Збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/2/2-3-Opalko.pdf>
7. Катаргіна Т. І. Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність). – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 186 с.
8. Суд Амстердама вирішив повернути скіфське золото Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/12/14/221467/>
9. Толочко П. Пристрасті навколо проекту закону «Про охорону археологічної спадщини» / П. Толочко // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2003. – №1. – С. 18-22.

Черная Л. Актуальные вопросы сохранения культурного наследия в мультикультурном окружении (на материалах Украины и Молдовы).

В статье анализируются актуальные проблемы сохранения историко-культурного наследия в Украине и Молдове. Со времени провозглашения независимости обе страны разработали основную законодательную базу в этой сфере и осуществили определенные организационные шаги. Однако остается ряд проблем, требующих немедленного решения: недостаточное государственное финансирование; нерациональное распределение средств; нежелание привлечь частного владельца или арендатора, пренебрежение историко-культурным наследием ради собственной сиюминутной выгоды и т.д.

Ключевые слова: культурное наследие, культурная достопримечательность, сохранение историко-культурного наследия.

Chorna L. Topical Issues of the Preservations of the Cultural Heritage in the Multicultural Environment (Based on Ukrainian and Moldavian Resources)

The article analyzes the actual problems of preservation of historical and cultural heritage in Ukraine and Moldova. Since the independence proclamations, both countries have developed the basic legal framework in this area and have taken certain organizational steps. However, there is a number of problems that need immediate solution. The most important condition for the preservation and restoration of the cultural environment is the proper governmental financing. Another serious issue is the rational use and expedient allocation of funds put into this area. The legal and regulatory settlement of problems related to the preservation of cultural monuments remains unresolved. There is a gradual approximation and synchronization of existing legal European norms with the current legislation in this field in both countries.

Key words: cultural heritage, cultural monument, preservation of historical and cultural heritage.

УДК 398.332.4(=135.2)(477.74) «18»

ЗИМОВІ СВЯТА МОЛДАВАН БЕССАРАБІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ (за матеріалами «Кишинівських єпархіальних відомостей»)

В. Березовська

кандидат історичних наук, доцент,

Дунайський інститут Національного університету

«Одеська морська академія»

У статті проаналізовано відомості, присвячені опису різдвяних і новорічних свят та обрядів бессарабських молдаван, опубліковані в часописі «Кишинівські єпархіальні відомості» у 70-і роки ХІХ століття. Серед традиційних обрядів молдаван того часу описуються такі, як «крічун», «гейт» та інші.

Ключові слова: *Бессарабія, молдавани, новорічні свята, різдвяні обряди, ворожіння.*

Комплекс зимових обрядів і свят молдаван Бессарабії акумулював у собі «симбіоз тематик, дійових осіб, соціальних інтересів, які за своїм походженням належали до різних історичних епох» [1, с. 158]. Більшість з цих обрядів своїми витокami сягають дохристиянського періоду, й не зважаючи на посилену християнізацію протягом кількох десятиліть століть, язичницькі елементи нікуди не зникали, виявляючись надто живучими. На думку Г. Кожолянка, «наукові дослідження зимової обрядовості молдаван засвідчують подібність звичаєвих форм молдаван з сусідніми етносами – румунами та українцями» [2, с. 142]. Причина цього явища – тривале та безконфліктне співіснування вказаних етносів на території Бессарабії.

Зимові традиції та свята молдавського населення різних куточків нашої держави були об'єктом дослідження багатьох істориків та етнологів. Так, А. Мойсей досліджував зимові карнавальні традиції східнороманського населення Буковини [1], Г. Кожолянка описував зимову календарну обрядовість молдаван у другій половині ХХ ст. [2], Ю. Попович присвятив свою роботу аналізу звичаїв, прикмет та обрядів, що існували на території Бессарабії і Буковини [3]. Дослідниця Л. Антохі з'ясувала специфіку різдвяно-новорічної традиції молдаван Бессарабії, зосередивши увагу на основній «тематичній спрямованості календарної пісенності регіону» [4, с. 181].

Зимова обрядовість знайшла своє відображення у різноманітних джерелах, одним з яких може слугувати часопис «Кишинівські єпархіальні відомості».

Метою нашої розвідки є порівняльний аналіз статей, надрукованих у часописі «Кишинівські єпархіальні відомості» у 70-ті роки ХІХ ст., які було присвячено опису зимових звичаїв та обрядів бессарабських молдаван.

«Кишинівські єпархіальні відомості» – перший періодичний журнал Бессарабії, який друкувався у період з 1867 по 1917 рр. У 1867-1904 рр. КЄВ виходив два рази на місяць, а з 1905 р. – щотижнево. Журнал поділявся на дві частини – офіційну та неофіційну. На сторінках часопису в основному публікувалися матеріали релігійно-догматичного змісту й напрямку, висвітлювалося внутрішнє життя єпархії, багато уваги приділялося питанням організації релігійних закладів освіти в регіоні. Однак серед інших матеріалів неофіційної частини певне місце займали статті, присвячені місцевій історії, звичаям та обрядам різних етносів краю, історико-статистичним описам населених пунктів та приходів Бессарабії.

Предметом дослідження стали статті, опубліковані на сторінках часопису: «Простонародні святкові події в Бессарабії» [5; 6], «Святкові звичаї та пісні бессарабських молдаван на Різдво і Новий Рік» [7], «Про забобонні звичаї, повір'я і прикмети мешканців села Ставучан Хотинського повіту» [8] та ін.

Обрані статті мають багато спільних рис. По-перше, їх авторами виступають парафіяльні священники, які, скоріш за все, були безпосередніми свідками подій, що описують. По-друге, кожен з авторів метою статті вбачає необхідність «просвітлення простого люду» та виступає за необхідність відмови від народних свят на користь свят релігійних. По-третє, автори визнають, що в зимових звичаях бессарабських молдаван є багато доброго та поетичного, однак багато й грубого та марновірного. При цьому, кожен з авторів має свій стиль; виявляє особисте ставлення до предмету опису: від захоплення, бо «Бессарабія – країна народу доброго, тихого та вихованого» [5, с. 87], до відвертої зневаги до «малоосвіченості та неуцтва народу» [8, с. 314].

За спостереженнями одного з авторів, «...народний характер молдаванина наочно відбивається в їх звичаях та святах..., а внутрішнє життя бессарабських молдаван далеко не безжмарне, як це можуть собі уявити деякі» [5, с. 87].

До основних зимових свят молдаван Бессарабії відносять Різдво Христове та Новий рік. Як же відбувалася підготовка та проведення цих свят понад 150 років тому?

Різдво в селах Бессарабії на місцевому наріччі має назву «*кричун*» [5, с. 88]. Щодо походження цієї назви, то існує кілька версій. За однією з них слово «кричун» походить від турецького «карачун», й вважається, що його було перенесено місцевими мешканцями з турецького зимового свята, яке співпадало у часі з Різдвам [5, с. 88]. Інша версія виводить цю назву від слова «кричати», оскільки народні звичаї на це свято передбачають веселощі, жарти, крики, гамір. Третя версія пов'язує цю назву з криками свиней, яких заколюють й готують до різдвяного столу. Існувало навіть відповідне прислів'я: «Ось і настає для свиней кричун!».

Ще одне цікаве спостереження. Як правило, свиней до Різдва заколювали 20 грудня, а в цей день православна церква поминає мученика Ігнатія Богоносця. Автор переконаний, що «...груба народна уява поєднала загибель свиней зі смертю Ігнатія Богоносця», й навіть звідси пішов «...образливий для християн звичай вживати прислів'я «*Ца вені Ігнату*» – що можна трактувати як – прийде й для тебе Ігнат!» [5, с. 89]. «Кричун» є лише початком підготовки простолюдинів до різдвяних свят.

У цей же час господині починають готуватися до Різдва: прибирати та прикрашати хату; чистити й лагодити домашній посуд та одягу. «Потрібно віддати честь молдаванам за охайність та чистоту їх помешкань... Скрізь побілено і почищено. Піч розфарбована різнокольоровими арабесками. Підлога вистелена килимками. Постіль чиста і біла, ікони завішані чистими білими рушниками» [5, с. 90]. Паралельно відбувається виготовлення святкових страв (як для домашнього вжитку, так і для церковних потреб). Готується багато страв, основними серед яких є «*пине*» (калачі), «*речітура*» (холодець), «*сармале*» (голубці), «*плагінда*» (пиріг з начинкою). Все, що приготовлено до святкового столу, складається на столі та накривається білою скатертиною.

Напередодні Різдва в кожній молдавській родині чекають на візит священика, який має благословити святковий стіл. Без цього благословення родина не може розпочати трапезу. З приходом священика навіть пов'язана одна з місцевих прикмет – якщо церковнослужитель не завітав до хати напередодні Різдва – це дуже погано відіб'ється на розведенні домашньої птиці («квочки не будуть у цьому році добре сидіти на яйцях й виведуть мало курчат» [5, с. 91]). Якщо священик завітав до хати, йому обов'язково запропонують «*пофтім шидець*» (будь ласка сідайте). Цій пропозиції не можна супротивитися, не бажаючи накликати на себе прокляття господині.

Цікаві передріздвяні уявлення бессарабських молдаван пов'язані із міфологією. Вважалося, що «*дракул*» (диявол) відчуває своє падіння через народження Сина Божого, й тому намагається всіма силами нашкодити людям. Тому все погане, що відбувається напередодні Різдва – все від лукавого. А ще перед святами відьми заглядають до вікон в кожную хату, й велике щастя чекає на того, хто побачить їх – відьми не можуть нашкодити такій людині, а навпаки – опікуються нею.

П. Сирков наводить цікаву інформацію про так званих «зини». *Зини* – це молдавські німфи або гірські діви (подібні болгарським «само-вилам» та сербським «вилам»). Молдавські легенди представляють їх чарівними крилатими дівчатами, з блискучим золотим волоссям та ніжним білим тілом. Свій час *зини* проводять в піснях і танцях. Не хехтують *зини* й зустрічами зі смертними молодиками, від яких народжують дітей. Найбільшу активність *зини* виявляють саме напередодні Нового року [7, с. 544].

Саме Різдво в молдавських селах супроводжується колядою. Як і в українських селах, молдавська молодь колядує під вікнами. Окрім коляди в молдавських селах Бессарабії відбувається мандрівка з зіркою. У статтях, що ми аналізуємо, опис цього звичаю має певні відмінності. За однією з версій, новорічні колядування у бессарабських молдаван на місцевому діалекті мають назву «*Іроде*», або представлення Ірода [5, с. 92]. В цій ході беруть участь не лише молоді неодружені хлопці, а й чоловіки середнього віку. Всі учасники дійства переодягаються у строкату одягу, переважно жіночі плаття; надягають на голови шапки, прикрашені кольоровим папером; беруть до рук палки або гілочки, які також прикрашені яскравими або паперовими стрічками. Один з учасників ходи являє собою Ірода, інші – волхвів, що прийшли вклонитися новонародженому Ісусу. Попереду процесії йдуть хлопці із зіркою, яка зроблена з кольорового паперу. В театральному відношенні учасники дійства зображують збентеження Ірода при отриманні звістки про народження Ісуса. Юнаки співаючи описують події в «кількох куплетах простонародної коляди» [5, с. 93].

В іншому випадку, опис обряду передноворічного колядування має дещо інший варіант. З 25 грудня у молдаван починається хода із зіркою, яка продовжується до 6 січня. У цих діях беруть участь лише хлопці віком 14-15 років. Наймолодший йде попереду й несе зірку, яку виготовляють з деревини розміром з колесо та оклеюють різнокольоровим папером або розмальовують масляними фарбами. В середині зірки наклеєне зображення Ісуса Христа. По кінцях зірка прикрашена дзвонами та різнокольоровими китицями. Хлопці заходили до кожної хати, співали духовні вірші [7, с. 535-537]. Як зауважує автор, «...ходіння із зіркою є залишком вертепно-драматичних різдвяних вистав в Малоросії, які проводилися на свята простим народом, а потім учнями київської академії. Багато в піснях позичено у малоросів, й не викликає сумнівів, що деякі з цих пісень перейшли до молдаван від малоросів» [7, с. 540].

До зимових свят також відноситься й перший день Нового року. Він займає одне з найважливіших місць серед зимових свят як за церковним значенням (день Св. Василя), так й за народними звичаями – початок всього нового (року, життя, врожаю, сподівань, надій) [6, с. 415].

У Бессарабії свято Нового року, як і в інших регіонах, супроводжується чисельними звичаями та обрядами.

Так, в селі Ставучани (Хотинського повіту) хлопці з ранку, не чекаючи закінчення святкової церковної служби ходять по селу «*візитувати*» – заходять до кожної хати, посівають хазяїв зерном та співають новорічні вірші. «Дівчата під час посівання намагаються зловити зерна. Якщо зерен буде парне число – це означає, дівчина вийде заміж в новому році» [8, с. 315-316].

Один з молдавських новорічних обрядів має назву «*гейт*». Особливо чекає на свято сільська молодь. Ще задовго до вечора юнаки та хлопці збираються групами та домовляються з приводу вечірніх мандрівок по селу з жартівливими привітаннями. «Ці привітання дуже дорогі для молдаван, тому що в них висловлюється побутовий землеробський характер народу. За змістом вони доволі грайливі та цікаві. Озвучуються вони у формі рапсодій, але з такими доповненнями та жартами, що слухаючи їх неможливо утриматися від сміху» [6, с. 416].

Коли настає вечір, вся молодь збирається в зазначеному місці. З юрби обирають найбільш спритного та гарного юнака, який бере на себе обов'язок сміливо, голосно та чітко проговорювати рапсодію. Решта учасників дійства дзвонять у маленькі дзвони,

ляскають «бичами» (батогами) та голосно, після кожного куплету, викрикують слово «гей!». Від цього вигуку походить й назва самого дійства – «гейт», та його учасників – «гейтори». Веселою та шумною юрбою хлопці відправляються з привітаннями по селу. За жартівливий спів *гейтори* отримують невеличку нагороду у вигляді калачів та грошей [6, с. 419]. У той час, коли по селу проходить *гейт*, в домах бессарабських молдаван відбувається зустріч Нового року, який вони святкують в родинному колі.

У перший день Нового року проходить наступний народний звичай, що має назву «геманат», або посівання. Хлопці («басць») з самого ранку ходять по селу й сіють по хатах пшеницею, кукурудзою, ячменем, горохом, наспівуючи господарям всілякі побажання здоров'я, благополуччя, щастя, за що отримують відповідну до їх віку винагороду [6, с. 421]. Юнаки та дівчата ближче до обіду збираються в центрі села (або біля питних закладів), де танцюють «джок». Ось як автор описує це дійство: «Джок – це національний молдавський танок, ... в ньому відображається природний характер молдаван. Молоді люди подають друг другу руки й стають по колу. Повільно, серйозно, майже неохоче вони починають рухатися то в одну, то в іншу сторону. Однак поступово темп збільшується, танок стає жвавішим, рухи все швидшими. Тепер це веселий й дуже швидкий танець, в якому проявляється багато народної сили і енергії» [6, с. 425].

Головне місце в родинних новорічних розвагах займає ворожіння, й тут бессарабські молдавани виявили безліч форм і видів магії. Хоча автори статей «Кишинівських епархіальних відомостей» були священиками й обов'язково свою розповідь розпочинали із засудження «цих марновірств», тим не менш, вони досить докладно описували сам процес. Наведемо приклади деяких новорічних ворожінь.

На невеличких папірцях писали слова – щастя або нещастя. Під час вечері кожен з присутніх за столом витягував собі один з папірців, визначаючи таким чином, яким для нього буде наступний рік.

На рознос викладають хліб, сіль, гроші, вугілля та накривають ці речі серветкою. Також під час вечері господар підходить до кожного члена родини, який навпомацки витягає будь-який з предметів. Цікаво, що кожен з предметів мав своє означення. Хліб – до доброго врожаю, сіль – на щастя та вдачу в усіх справах, гроші – багатство й достаток в домі, вугілля – нещастя й навіть смерть.

Існував цілий цикл так званих жіночих новорічних ворожінь. «Добре, якщо дівчина молода та гарна – вона може не дуже перейматися своєю долею, але якщо вона не мала особливої краси й тому ж їй йшов вже третій десяток – як тут не хвилюватися!», – підмічав автор [6, с. 421]. Вночі, таємно від усіх, заплющивши очі вона підходила до тину, й ... починала рахувати кілки. Щастям було нарахувати 10 кілків – це обіцяло швидке одруження, однак якщо кілків було менше, або більше – дівчина вже не розраховувала на заміжжя. Кілки могли «розповісти» й про якість майбутнього чоловіка. Якщо верхівка гладенька – чоловік буде добрий, але бідний; якщо шорстка – злий та сварливий; з сучками та гілочками – молодий та багатий.

Багато ворожінь було пов'язано з господарчою діяльністю бессарабських молдаван. Так, одне з ворожінь виглядало наступним чином. У 12 тарілок кладуть 12 пластинок луку, розташовують тарілки на столі в ряд. У кожну з тарілок висипають рівну порцію солі й чекають деякий час, а потім вже оцінюють – у якій тарілці (за рахунком) буде більше води – в той місяць й буде більше дощу. Якщо тарілка співпадала з місяцем, що передувє визріванню врожаю, то робили гарний прогноз на вдалий врожай на наступний рік [8, с. 316].

Більшість з описаних обрядів дійшло й до наших часів. Це можна пояснити тим фактором, що традиційній аграрній обрядовості притаманна не лише магічна, а й естетична функція, «основний зміст якої полягає в поетизації повсякденного життя селянина, його праці» [9, с. 156].

Минають роки і століття. Змінюються умови існування, державні кордони та політичні лідери. Однак є в нашому житті речі, які поєднують кожного з нас із сивою

давниною, з корінням свого народу – це фольклор і традиції. Їх збереження й дослідження сприятимуть, з одного боку, покращенню етнічної самоідентифікації мешканців прикордонних територій, а з іншого – демонструють єдність та взаємовплив народів, що мешкають на одній землі.

1. Мойсей А. Зимові карнавальні традиції східнороманського населення Буковини / А. Мойсей // Етнологія. – 2009. – №16. – С. 157-169.
2. Кожолянко Г. Дослідження зимової календарної обрядовості молдаван у другій половині ХХ ст. / Г. Кожолянко // Русин. – 2010. – № 2 (20). – С. 142-147.
3. Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники / Ю. В. Попович. – Кишинев, 1974.
4. Антохі Л. Зимовий календарний фольклор молдаван Басарабії / Л. Антохі // Фольклористичні зошити: Зб. наук. пр. – Луцьк, 2009. – Вип. 12. – С. 181-198.
5. К-ий А. Простонародные праздничные события в Бессарабии / А. К-ий // Кишиневские епархиальные ведомости. – №3. – 1 февраля 1870. – С. 87-95.
6. К-ий А. Простонародные праздничные события в Бессарабии / А. К-ий // Кишиневские епархиальные ведомости. – №6. – 15 марта 1870. – С. 415-425.
7. Сирков Полихромий (свящ.). Святочные обычаи и песни у бессарабских молдаван на Рождество и Новый год / Сирков Полихромий (свящ.) // Кишиневские епархиальные ведомости. – №14. – 15-31 июля 1874. – С. 535-552.
8. Кульчицкий С. О суеверных обычаях, поверьях и приметах жителей села Ставучан Хотинского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости. – №7. – 1-15 апреля 1873. – С. 314-319.
9. Кожолянко Г. Різдвяні стята молдаван та румунів Буковини: до питання витоків святкування / Г. Кожолянко, М. Бурла. – Русин. – 2010. – № 2(20). – С. 148-157.

Березовская В. Зимние праздники молдаван Бессарабии в XIX веке (по материалам «Кишиневских епархиальных ведомостей»).

В статье анализируются сведения, посвященные описанию рождественских и новогодних праздников и обрядов бессарабских молдаван, опубликованные в журнале «Кишиневские епархиальные ведомости» в 70-е годы XIX века. Среди традиционных обрядов молдаван того времени описываются такие, как «крічун», «гейт» и другие.

Ключевые слова: Бессарабия, молдаване, новогодние праздники, рождественские обряды, гадания.

Berezovska V. Winter holidays of the Moldavian Bessarabia in the 19th century (based on the materials of the «Chisinau Diocesan Information Center»).

The article studies the materials devoting to the Christmas and New Year holidays and ceremonies of the Bessarabian Moldavians. These materials were published in the magazine «The Chisinau Diocesan Statements» in the 70th of XIX century. The author describes some kinds of traditional ceremony of Moldavians of that time such as «krіtchun», «geit» and others.

Key words: Bessarabia, Moldavians, New Year holidays, Christmas ceremony, fortune telling.

УДК 181: 162-2

ТРАДИЦІЇ Й ОБРЯДИ АЛБАНЦІВ БЕССАРАБІЇ

Л. Терентьева

магістрантка,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті досліджено традиції й обряди албанців, які проживають у Бессарабському селі Каракурт, яке на початку XIX ст. стало центром албанської культури. Підкреслюється, що, незважаючи на існуючі соціальні й економічні проблеми, албанці не втратили свого національного колориту, зберегли свою мову, культуру, народні традиції.

Ключові слова: албанці, традиції, культура, Бессарабія.

Албанці (самоназва – Shqiptar, що албанською мовою означає «гірський орел») – балканський народ, нащадки іллірійців, основне населення Албанії та деяких суміжних територій (Косово, північний Епір, північно-західні райони Македонії). Назва албанці походить від лат. Alba – «білі» [1, с. 171; 2, с. 6-7].

Переселення албанських колоністів на південноукраїнські землі відбувалось одночасно з міграцією інших вихідців з Балкан, які тікали від ісламізації і турецького гноблення, починаючи з середини XVIII ст. до другої пол. XIX ст. 1811 р. на території Південної Бессарабії албанцями було засновано с. Каракурт (нині с. Жовтнєве Болградського району Одеської області) – перше албанське село в Російській імперії [3, с. 104-105; 1, с. 171; 4, с. 104].

В албанському селі Каракурт, окрім албанців, протягом століть завжди проживали болгари, гагаузи, молдовани та представники інших етносів. Цей фактор мав вплив на побут, обрядовість, культурне та світське життя албаномовного населення [5, с. 97; 3, с. 123]. Зважаючи на такі обставини, етнічні риси албанців Бессарабії мають деяку схожість із болгарськими та гагаузькими. Переселившись на бессарабські землі, албанці жили у напівзаглиблених у ґрунт бурдеях, як і болгари, а з часом почали зводити глиняні домівки, які складались із двох кімнат та сінєй. Одна кімната слугувала спальнею, інша – призначалась для святкових подій. Жили албанці скромно, дуже рідко можна було зустріти пишно вбрані домівки [3, с. 123].

Упродовж століть албанці тренували свою витримку і сумління за допомогою моральних норм та устоїв. Албанці суворо дотримувались харчового режиму, котрий регламентувався циклом обрядових ритуалів й правил, які фіксували «заговіння» і «разговіння». Ця традиція дуже схожа з християнською, вона подібна християнському посту. «Заговіння» – низка обрядів, що вводять людину в систему обмежень у харчуванні, а «разговіння» – повернення у світ хаосу й спокус. Ці обрядодії беруть свій початок від старовинних космогонічних вірувань албанців у зміну хаосу і порядку. Албанський пост пов'язаний з обрядами сезонного переходу і переведення біологічних процесів людини у гармонічну відповідність з процесами природи [2, с. 167-168].

Кухня албанців особлива і колоритна. Повсякденною стравою була перша страва – суп з куркою і шматочками тіста. Господиня ділила курку на всіх, дотримуючись суворої регламентації. Кожна частина призначалась відповідному члену сім'ї. Старшим чоловікам – копан (гомілки), сестрам – крила, матері – грудку, найменшому члену сім'ї – курячий козуб. Простою їжею була бринза, молоко, яйця, вино. Популярними були такі страви, як: «булгур» – каша з січеної пшениці, до якої додавали смажену цибулю, солодкий перець, спеції, та кукурудзяна каша – мамалига. Чай пили рідко, тому що він був дуже дорогим. Зазвичай варили компот, який подавали не як напій, а як страву з фруктами та їли її

ложкою [2, с. 168].

Одягались албанці в залежності від віку, погоди, фінансового становища, призначення: похід у гості, робочий день, відвідування церкви, свято тощо. Хлопці літом ходили у льняних штанах, сорочках з домотканої тканини («комиші») й босоніж. У холод одягали «йопінге» – постоли із свинячої шкіри. На голові носили хутряний ковпак. Дівчата одягались більш вишукано, у купований одяг: сукні, спідниці, черевики.

Національний албанський одяг був дуже колоритний. Він слугував для того, щоб підкреслити національний характер свят, особливих подій. Взагалі албанцям була притаманна надзвичайна різноманітність одягу – лише жіночого вбрання налічувалось близько ста типів. Але у зв'язку з тривалим проживанням поряд з іншими етносами, албанці почали одягатись простіше, у речі, які були зручними для праці. Подібно до болгарських колоністів, жінки-албанки носили сукні та спідниці, їх називали «х'юпки», з численними складками або без них. Чоловіки почали вдягати шаровари, штани, сорочки й куртки [3, с. 123].

Національний костюм жінок складався з темного вовняного сарафану з глибоким вирізом (врахам), білої тунікоподібної сорочки з орнаментом і кольоровим поясом, скріпленням важкою срібною пряжкою і яскравим фартухом. Врахам – сукня без рукавів, але іноді можна знайти зразок з рукавами. Вся увага на цьому костюмі зосереджена на спідниці, до якої прикріплені фартух, оздоблений кольоровою вишивкою та прикрасами, що контрастує з темною сукнею [6, с. 186].

Обов'язковим елементом чоловічого й жіночого національного костюму були поясні пряжки. Їх виготовляли кустарним способом, переважно з білого або жовтого металевого сплаву, іноді з міді і навіть срібла. Невід'ємною частиною чоловічого національного костюму був «ковпак» – шапка з вовни або фетру у вигляді відсіченого конусу, зазвичай чорного кольору.

У національному костюмі кожен колір має свою символіку. Червоний колір має войовниче значення, символізує непереможність; чорний – траур, горе; білий – чистоту й радість [2, с. 169; 202-205].

У албанців дуже цікава система споріднення, котра проявилась у традиціях надання імен родичам, в організації сімейної спільноти та відносинах між її членами. Зокрема, залишилась традиція називати одним ім'ям членів сім'ї різних поколінь. Наприклад, «батьком» звали старшого сина, якщо батько у літньому віці передав свої функції голови сімейства старшому сину. Так само було і по жіночій лінії. Отже, старший брат і старша сестра ставали не тільки батьками для молодших братів і сестер, а й дідами й бабусями для їхніх дітей.

Відрізнялась від загальнослов'янської й організація албанської спільноти. Якщо загалом у слов'ян це був демократичний інститут (важливі питання вирішували групою або обирали старшого на визначений час), то у албанців влада старшого переходила від батька до старшого сина.

Звичаї, пов'язані з народженням дітей, весіллям і похованням померлих, албанці перейняли у болгар і греків, які компактно проживали поряд з албанськими родинами. Так, албанське немовля натирали сіллю, аби вберегти від вранці – істоти, яка визначає його долю. Такий обряд часто виконували болгар, греки й гагаузи [3, 123].

Албанські свята також були схожі на свята інших етносів, що проживали в Бессарабії. Головними святами були: Новий рік, Різдво Христове, Великдень, Трійця. Також албанці відзначали такі свята, як: Бабин день, Старий Новий рік, Масниця, свято «Пеперуда», Курбан, День села або Фестиваль, Коляда, Прошка [2, с. 170-200].

Новий рік – одне з найдавніших і найпопулярніших свят албанців. Підготовка до нього була дуже своєрідною: жінки готували святкову вечерю, чоловіки здійснювали обрядову подорож за «ракією» (алкогольним напоєм). Дорослі сільські чоловіки відправлялись у похід через замерзлу річку Прут у найближчі румунські прикордонні міста – Рені й Галац за цим напоєм. За традицією, Новий рік починався о четвертій ранку.

У новорічну ніч албанці ходили в гості до рідних і знайомих. Починався Новий рік з візиту до найстаршого та поважного чоловіка [2, с. 172].

Албанське Різдво було домашнім святом, святкували його вдома з сім'єю. Відзначали це свято сьомого січня. Починалось воно з ранкових привітань і побажань, в обід йшли до хресних, а ввечері вся сім'я збиралась за круглим столом. У цей день албанці обмінювались подарунками. Дарували різні подарунки, гроші і бажали вдалого Нового року [2, с. 173].

8 січня мешканці села Каракурт святкують Бабин день. Це стародавнє свято взяло свій початок з язичницьких часів і відоме до сьогодні. Албанці і зараз відзначають свято, присвячене повитухам, котрі у давнину допомагали під час пологів [2, с. 176].

Завершує низку новорічних свят Старий Новий рік. Зміна дати початку Нового року в Росії й незгода Російської Православної Церкви, яка не бажала переходити на новий стиль, утворили абсолютно незвичайне і неповторне свято – Старий Новий рік. Святкували його 14 січня. У цей день святкували також Василів день – свято, яке було вельми шанованим в народі. Албанці вважали, що у цей день збуваються всі мрії й бажання, тому прийнято було ворожити. Ворожили дівчата у пошуках свого судженого [2, с. 177].

Масниця – стародавнє слов'янське свято, яке дісталось албанцям у спадок від язичницької культури. У православній церкві це свято прийняли як християнське і дали йому назву «Сирна неділя». Масниця припадає на неділю, що передує Великому посту. Тому під час цього свята албанці «відводили душу» напередодні важкого і довгого посту [2, с. 178].

Великдень – найголовніше релігійне свято, встановлене на честь воскресіння Ісуса Христа. Святкування Великодня у албанців завжди мало особливе значення. За тиждень до свята албанці відзначали день святого Лазаря. У цей день молоді албанки ходили в червоних хустинах, співали пісні і збирали яйця для пасок. Пекти паски прийнято було у середу або четвер. У п'ятницю робили крашанки. Доки не посвятили паску, їсти її нікому не дозволялось. Цей процес відбувався у неділю [2, с. 180-181].

Згідно з народними віруваннями, травень – це місяць благодійного дощу. Тому в травні майже всі албанські свята присвячені силам природи і дощу. Травневі свята албанців – це Лазарев день, Вербна неділя, Великдень і день Святого Георгія.

Свято Пеперуда у албанців відзначалось 1 травня і було присвячене старовинному обряду викликання дощу. «Пеперуда» дослівно означає «Метелик». Також існував обряд «Джерман» або «Герман». Зазвичай обидва обряди виконувались один за одним в один день. Обрядову роль «метелика» виконувала дівчина-сирота від 10 до 12 років, одягнена у стару сорочку й боса. До її волосся чіпляли квіти бузку. В руках дівчина тримала глиняну ляльку «Джерман», яка була символом землі, що страждає від посухи.

«Пеперуду» супроводжувала група дівчат, які обходили село і співали пісні, щоб викликати дощ, а дівчину постійно поливали водою. Албанці вважали, що дівчина-метелик може духовно піднятися на небеса й намолити дощ для хорошого врожаю [2, с. 183-184].

Свято Трійці у албанців було як весняним, так і літнім. Відзначали його тоді, коли худоба виходила в поле. В хаті стелили полин. Через тиждень, коли худоба поверталась з пасовиська, полин збирали й викидали. На честь цього свята з полину й різних квітів плели стовбці, які стояли у кожному провулку. Ввечері навколо стовбців дівчата співали пісні й водили хороводи з хлопцями. Це свято тривало протягом тижня. У й час не рекомендувалось купатись у водоймах, тому що за давніми повір'ями на це свято у водоймах плавали русалки, які топили людей [2, с. 185].

Свято Курбан албанці перейняли у мусульман. Зазвичай, курбан у албанців починався на світанку, коли декілька сімей різали, а потім запікали молодого ягня в одній печі. Кожен албанець повинен був скуштувати цю страву. Ввечері албанці домовлялись про місце зустрічі, зазвичай це був двір біля дому поважної людини, й влаштовували

застілля. Після трапез починалися танці, які тривали до півночі. За старим стилем це свято відзначали 23 квітня, а за новим – 6 травня [2, с. 186].

Фестиваль, або День села відзначали у середині вересня, коли був зібраний врожай. Вперше у албанському селі фестиваль почали проводити з кінця 70-х рр. минулого століття. Відкривав фестиваль голова села, котрий розповідав про досягнення села в минулому році. Потім починався концерт. О дванадцятій годині влаштовували спортивну програму, яка тривала до вечора. Народні гуляння тривали до півночі [2, с. 188].

Упродовж двох століть проживання на українських землях албанці зберегли свої мовні та культурні традиції. Албанська мова функціонує в умовах мовних контактів з українською, болгарською, російською та іншими мовами. Стійкими символами самосвідомості албанців залишаються: мова, спільність історичного минулого, система культурних цінностей, духовна спадщина. Ці маркери визначають сучасний світогляд бессарабських албанців [4, с. 114].

Беручи до уваги все вищесказане, можна зробити висновок, що сучасні албанці Бессарабії зберегли достатньо унікальний та яскравий комплекс звичаїв та обрядів і засвідчують цим високий ступінь етнічної самосвідомості.

1. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины. Книга для чтения / Ред.: А. И. Киссе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. – Одесса : СМІЛ, 2014. – 744 с.

2. Дерментли А. К. Албанцы на Юге Бессарабии (конец XVIII в. – 90-е гг. XX в.) / А. К. Дерментли. – Львів : Українська академія друкарства, 2011. – 240 с.

3. Україна: етнокультурна мозаїка / О. О. Боряк; голов. ред. С. Головка. – К. : Либідь, 2006. – 328 с.

4. Новик А. Самосознание албанцев Украины: этноним, лингвоним и маркеры идентичности в историческом, лингвистическом и экстралингвистическом контекстах / А. Новик. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2013/N6/104.pdf>

5. Андреева Е. А. Народоведение и этнография Бессарабии / Е. А. Андреева. – Измаил, 1996. – 129 с.

6. Народознавство Одещини / В. Г. Кушнір. – Одеса : Гермес, 1998. – 245 с.

Терентьева Л. Традиции и обряды албанцев Бессарабии.

В статье исследованы традиции и обряды албанцев, проживающих в Бессарабском селе Каракурт, которое в начале XIX в. стало центром албанской культуры. Подчеркивается, что, несмотря на существующие социальные и экономические проблемы, албанцы не утратили свой национальный колорит, сохранили язык, культуру, народные традиции.

Ключевые слова: албанцы, традиции, культура, Бессарабия.

Terentieva L. Traditions and customs of the Bessarabian Albanians.

The article deals with the study of traditions and customs of the Albanians who live in the Bessarabian village of Karakurt. Karakurt has become the center of Albanian culture since the XIX century. The article accentuates the fact that regardless of social and economical problems, The Albanians have not lost their national identity. It is proved that the Albanians have saved their culture and language traditions for many years.

Key words: the Albanians, traditions, culture, Bessarabia.

УДК 726.27(09)(498.7)«1918/1940»

PATRIMONIUL ARHITECTURAL RELIGIOS DIN SUDUL BASARABIEI ÎN PERIOADA INTERBELICA

M. Șevciuc

аспірантка, Кишинівський державний педагогічний
університет ім. Іона Крянге (Молдова)

Колонізація Південної Бессарабії протягом XIX ст. загрожувала релігійній, культурній та архітектурній спадщині регіону. Під час царського уряду, як стародавні церкви, так і фортеці не піддавалися відновленню та реставрації, що призвело до деградації архітектурної спадщини. Розглянуто діяльність Бессарабського губернського архівного комітету і Бессарабського Церковного історико-археологічного товариства, спрямовану на вивчення минулого регіону і надання результатів досліджень ЗМІ, участь у відновленні і збереженні історичних пам'яток. Ці дослідження вказують на те, що специфічний стан релігійних пам'ятників або фортець іноді так погіршується, що вони вимагають негайного відновлення. Комітет історичних пам'яток Бессарабії безпосередньо сприяв відновленню декількох старих церков, серед яких церква в Căiușeni Noi, Tighina county.

Ключові слова: релігія, культура, спадщина, товариство, Бессарабія, міжвоєнний період.

În decursul anilor, teritoriul dintre Prut și Nistru s-a aflat în permanență în centrul intereselor Marilor Puteri, în special cel a Imperiului Rus. Odată cu anexarea acestui teritoriu la 1812, au fost realizate colonizări masive de către autoritățile țariste. Cel mai propice s-a dovedit a fi, la acel moment, teritoriul Basarabiei de sud cu ținuturile Ismail, Bender (Tighina) și Akkerman (Cetatea Albă) unde le-au fost repartizate nobilimii și ofițerilor ruși, moșii întinse. După care, pe parcursul secolului XIX, partea de sud a Basarabiei să fie colonizată de bulgari, găgăuzi, germani, ucraineni ș.a. Procesul de colonizare a Basarabiei de sud a pus în pericol păstrarea patrimoniului arhitectural religios și cultural existent în teritoriul respectiv. Prin urmare, un obiectiv al cercetărilor efectuate de istorici în Basarabia va fi păstrarea și valorificarea acestuia. Obiectiv care a fost posibil de realizat datorită unor societăți științifice și culturale create în România până la Marea Unire din 1918, precum și a celor create în Basarabia după marele eveniment. La răscrucea secolelor XIX și XX, specializate în domeniul valorificării patrimoniului cultural al Basarabiei, cele mai marcante a fost activitatea a două societăți: *Comisia Gubernială a Arhivelor din Basarabia*, inaugurată la 1898 și *Societatea Istorico – Arheologică Bisericească din Basarabia*, deschisă în anul 1904 [1].

Un aport deosebit în domeniul valorificării patrimoniului arhitectural religios și cultural, în perioada interbelică îl are *Comisiunea Monumentelor Istorice*, secțiunea din Basarabia, fondată în 1919. Organizația își propunea să studieze trecutul regiunii și să prezinte rezultatele cercetărilor în presă, să contribuie la restaurarea și conservarea monumentelor istorice.

Datorită *Comisiunii Monumentelor Istorice* au fost publicate trei *Anuare* on 1924, 1928 și 1931, cu studii ombrroiebvnd ontreg domeniul, de care ne ocuprm, care nu sunt decbt tocmai indicii de ce tezaur s-ascunde aici... Ca generalitrți s-au mai publicat cbteva studii on Monografia «Basarabiei din 1926...» [2].

Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia, editat la Chișinău în 1924 de Paul Gore, cuprinde investigații efectuate în perioada respectivă cu privire la monumente istorice de pe teritoriul Basarabiei. Anuarul este realizat în baza notițelor efectuate de către Ștefan Ciobanul și General Scarlat Panaitescu. În ceea ce privește teritoriul Basarabiei de sud, anuarul cuprinde cercetări cu privire la: **cetățile:** *Cetatea de piatră Tighina, Cetatea*

Albă, Cetatea de piatră din Chilia, Cetatea Ismail; bisericile vechi din județele Tighina: 1. Biserica Adormirii Maicii Domnului din com. Căușenii noi; Biserica sf. Constantin și Elena din Căușenii Vechi; Biserica din Sărata Galbenei (Slobozia Holban); Cahul: Biserica Sf. Nicolae din Copcui; Biserica sf. Paraschiva din Leova; Biserica sf. Nicolae din Tigheci; Biserica sf. Dimitrie din Capaclia-răzeși; Biserica din Tartaul (de Larga); Biserica Sf. Împărați din Ciobalaccia; Biserica Sf. Nicolae din Vadul lui Isac; Ismail: Biserica Sf. Cruci din mănăstirea Cetatea; Biserica Sf. Nicolae din Chilia Nouă; Biserica Sf. Nicolae din Ismail.

Valorificarea patrimoniul arhitectural religios și cultural din Basarabia de sud, în perioada interbelică, a fost efectuată prin cercetarea fenomenului istorico-arhitectural, locul și ponderea mănăstirilor, bisericilor și cetăților moldovenești. Fapt care ne oferă posibilitatea de a urmări factorii ce au contribuit la menținerea și valorificarea moștenirii istorico-culturale și arhitecturale, precum și păstrarea ei.

Biserici vechi din Basarabia de sud. Descriere generală.

Ștefan Ciobanu menționează pentru anuarul *Comisiunii Monumentelor Istorice* din Basarabia că autoritățile rusești, în anii 1812-1813, au găsit în Basarabia: 775 biserici, din care 40 erau zidite din piatră, 1 din cărămidă, iar restul din lemn.

O altă informație esențială pentru istoria culturii române, conform anuarului eparhiei Chișinăului din anul 1922, după cum menționează istoricul, este că din acest număr de biserici, 104 biserici s-au păstrat și în perioada interbelică și serveau ca biserici eparhiale.

Reieșind din informația generală și statistica expusă de Ștefan Ciobanu, în Basarabia de sud existau 21 biserici întemeiate înainte de 1812. În:

1. Cahul: 8
2. Cetatea-Albă: 2
3. Ismail: 4
4. Tighina: 7

După cum este specificat în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia* din 1924 în numărul acestor biserici nu intră bisericile mănăstirești, din care unele sunt construite înainte de 1812 [3].

Din cele 21 de biserici vechi care existau pe teritoriul Basarabiei de sud, în cuprinsul anuarului sunt descrise doar 13 din 3 județe: 3 – din Tighina; 3 – din Ismail și 7 – din Cahul.

În cuprinsul lucrării sale Ștefan Ciobanu afirmă că județele Cetatea Albă, Ismail și Tighina au păstrat mai puține biserici vechi, și aceasta nu atât din cauza perturbărilor etnografice, cât din pricina nedurabilității materialului de construcție. Cea mai veche fiind *Biserica Sf. Ioan cel Nou*, din Cetatea Albă, care, după cum se crede, ar fi zidită pe la sfârșitul veacului al XIII [3].

În studiul său, Ștefan Ciobanu, clasifică bisericile vechi din Basarabia în: *biserici de lemn* și *biserici din piatră*, cărora le face o descriere amănunțită. Din descrierea efectuată de istoric am identificat caracterul arhitectural specific bisericilor vechi din sudul Basarabiei.

Bisericile din lemn erau construite din stâlpi de stejar, uneori foarte groși; la unele biserici se puneau temelii de piatră, așezată între stâlpi; la altele și temelia era din grinzi mari, culcate pe pământ, pe care se așeza pardoseala. Stâlpii ciopliți cu îngrijire în patru colțuri, așezați la ½ până la 3 metri – patru grinzi orizontale, care se îngrădeau cu nuiele groase. La grinzi se întrebunțau cuie de lemn, uneori cuie din fier și scoabe lucrate de mâna fierarilor din sat. Construcția ridicată astfel se tencuia cu o masă de argilă, formând un perete cu o grosime de la 20 până la 30 de cm. Ca pereții să nu sufere din cauza atmosferei, în cele mai multe cazuri pe dinafară se acopereau cu scânduri, bătute cu cuie lucrate de fierari, una lângă alta în așa fel ca marginile uneia acopereau marginile celei de alături. În interior pereții se văruiau. Acoperișul era simplu, cu o pantă mai puțin repede decât la bisericile din regat, cu o streșină nu prea mare. Mai toate bisericile, care s-au păstrat, sunt acoperite cu șindrilă. Tavanul bisericilor din lemn de obicei era plan până la mijlocul bisericii; înaintea altarului el forma o boltă rotundă sau în colțuri, în forma unei cupole, care însă nu ieșea deasupra acoperișului; și bolta și partea plană a tavanului erau bătute cu scânduri și vopsite. Deasupra acoperișului pe niște turnulețe de lemn mici (cam de o jumătate de metru) se înălțau două cruci, una la un capăt al acoperișului și alta la celălalt [3]. În cele mai

mult cazuri clopotnița ținea de biserică; ea făcea parte din acoperiș, care în partea de vest se ridica într-un turn în forma de prizmă patrulateră cu un acoperiș deasupra în forma unei piramide în patru colțuri sau clopotnița putea fi așezată, deasupra intrării care la bisericile basarabene se făcea în peretele lateral de miazăzi, la sfârșitul lui spre apus.

Bisericile de lemn aveau o singură intrare. În fața intrării se făcea un mic pridvor deasupra căreia se ridica clopotnița, care avea aceeași [3] formă a unei prizme, cu pereți de scânduri și cu patru ferestre. Erau și biserici care aveau intrarea dinspre apus, cum se obișnuiește la bisericile rusești, dar cu clopotnița anexată dinspre miază-zi la intrare. Ferestrele la bisericile vechi erau mici și se așezau sus. Numărul lor varia de la 15 a 12. Ferestrele de obicei aveau gratii de fier. Ușile erau de lemn și se deschideau în două părți.

Forma bisericilor de lemn era forma unei nave.

Erau biserici din lemn, care aveau intrarea dinspre apus, cum se obișnuiește la bisericile rusești, dar cu clopotnița anexată dinspre miază-zi la intrare [3].

Este specificat faptul că în codrul Tigheciului bisericile erau în exclusivitate construite din lemn [3].

Bisericile din piatră aveau pereții masivi, uneori de o grosime considerabilă. Ca formă ele se apropiau de bisericile de lemn, deși și între ele se pot deosebi două, dacă nu chiar trei, tipuri:

Primul tip este biserica fără clopotniță, cu acoperiș simplu cu două turnulețe mici sau cu unul, pe care se așează crucile [3]. Intrarea la bisericile de piatră se făcea în peretele radical în linie dreaptă dinspre apus [3].

Al doilea tip este biserica cu clopotnița pe un turn deasupra intrării, sau mai bine zis a pridvorului, care uneori, după cum se făcea intrarea, este așezat în corpul bisericii dinspre apus [3].

Acoperișul clopotniței la cele mai multe biserici de piatră au o formă frumoasă a unui clopot. În unele cazuri clopotnițele se adaugă mai târziu, de exemplu la biserica Sf. Nicolae din Chilia Nouă jud. Ismail, ca și alte anexe în special camere pentru veșminte lângă altar și ca și contraforturile de zid, care sprijinesc pereții bisericii. *Bisericile Sf. Nicolae din Chilia Nouă*, jud. Ismail și Biserica Adormirii din Căușeni, amândouă săpate în pământ, au pereții laterali drepecți, apropiindu-se de forma bazilicilor vechi cu o singură navă. Tavanul plan la intrare, la mijlocul bisericii ia forma unei cupole, care însă nu străbate acoperișul. Cupola în forma unei emisfere, care face impresia cerului, se sprijină pe absida altarului și pe cele două semicercuri, ceea ce este necesar din punct de vedere arhitectonic pentru susținerea cupolei în formă circulară, fapt care se observă la bisericile în stil bizantin. Aceste biserici sunt boltite peste tot, având în interior aspectul unei pivnițe. Și bisericile de piatră aveau ferestre mici, așezate sus, cum se vede din bisericile unde ferestrele n-au fost mărite, ex. biserica din Căușeni. Bisericile de piatră în vechime se acopereau cu șindrilă mai rar cu țigla (Căușeni, Chilia Nouă) [3].

În ceea ce privește interiorul bisericilor vechi, cele mai multe din ele n-aveau pridvor, sau aveau câte un pridvor mic foarte des anexat la intrare mai târziu. Bisericile și cele de lemn și cele de piatră erau pardosite pe jos cu scândură, uneori cu lespezi de piatră (Căușenii Noi, Chilia Nouă), dar erau și biserici fără pardoseală. Altarul era un nivel ceva mai ridicat decât restul bisericii și se despart prin catapeteazmă cu trei intrări, după obiceiul creștin ortodox. Catapeteazma era din lemn, lucrată cu foarte multă îngrijire, de mai multe ori cu chenarele de lemn încrustat, în care erau încadrate icoanele. Ușile împărătești de obicei erau cu foarte multă artă lucrate în lemn ajustat (ex. biserica din Căușenii noi). Partea de sus a catapeteazmei se termina cu un unghi. Foarte rar la bisericile de piatră catapeteazma era din piatră, formând un zid închis, pe care se reazemă bolta (ex: Căușenii, Căușenii Vechi) [3].

Posibil că pereții și bolta bisericilor mai vechi de piatră, cum este *Biserica Sf. Nicolae* din Chilia Nouă, jud. Ismail, erau pictate, cum este pictată biserica din Căușenii noi; frescurile vechi însă puteau fi dărâmate sau tencuite când se reparau bisericile. La Biserica Adormirii din Căușenii Noi altarul de piatră este înfrumusețat cu ornamentație vegetală în relief din gips. La intrare în această biserică se găsesc doi lei săpați în piatră încolăciți de șerpi. S-au păstrat pisaniile frumoase gravate în piatră deasupra intrării la câteva biserici, cum sunt inscripțiile de la Biserica

Chilia Nouă [3].

Chiar dacă autorul a clasificat bisericile în cele de lemn și cele de piatră, el menționează faptul că în unele sate din sudul Basarabiei, probabil că sub influența tătărească, se făceau biserici din «ciamur», adică din argilă frământată cu paie și clădită între stâlpi de stejar [3].

În timpul cercetărilor efectuate, a atenție deosebită este acordată icoanelor și picturii din biserici. Pictura din bisericile vechi din Basarabia vădește o școală tradițională a acestei arte, care merită o deosebită atenție.

Cele mai vechi icoane par a fi din veacul al XVI-lea, cum sunt două icoane din muzeul episcopiei din Ismail, care vădesc influența picturii din epoca renașterii. Și mai mult se accentuează această influență în icoana Sf. Hubert din același muzeu, icoană de la anul 1653 dată bisericii vechi Sf. Nicolae din orașul Ismail. Icoanele pline de viață de pe la sfârșitul veacului al XVII-lea din fosta biserică din Tartaulul de Larga și numeroasele icoane din veacul al XVIII-lea din mai multe biserici din Basarabia, icoane cu sfinți cu fețe rumene, cu mâini rotunde, cu gama de culori bine gradată, vădesc o influență puternică a școlii de pictură italiene. Pictura din biserica din Căușenii noi este făcută pe tencuială.

Cea mai frumoasă ca motive și mai variată a fost pictura murală din biserica Căușenii Noi, ale cărei numeroase fresce, astăzi spălăcite din cauza umezelii, sunt încadrate în chenare și izvoade de figuri geometrice și de frunzișuri, care, ca și icoanele din această biserică au suferit influența artei bizantine din epoca declinului ei. În această biserică nu se găsește un colț nepictat. În bordura de pe marginea pereților de pe jos în formă de draperie și în pictura de pe coloanele arcadei în care predomină culorile cărămizie, neagră și galbenă se simt note ale artei orientale [3].

Sunt interesante ca artă și crucile de pe bisericile vechi, cum sunt cele de la Căușenii Noi, făcute de către fierari cu foarte multă măiestrie, cu semilună jos și cu împletituri ciudate.

Cimitirele în vechime erau pe lângă biserică, dacă nu chiar în curtea bisericii. Chiar în regiunile sărace în piatră se obișnuia a se pune deasupra mormântului pietre mormântale, ca de exemplu la Căușenii noi, cimitirul din localitatea unde a fost Gangura veche [3].

În continuare am considerat necesar de a selecta și reda investigațiile efectuate de istoricul Ștefan Ciobanu, care cuprind descrierea în amănunt a fiecărei biserici din sudul Basarabiei, în dependență de județul căruia îi aparține:

Județul Tighina

Căușenii noi, jud. Tighina. *Biserica Adormirii Maicii Domnului* din com. Căușenii Noi este una din puținele biserici vechi din Basarabia, care în ceea ce privește forma și interiorul n-a suferit aproape nici un fel de schimbări de la întemeiere și până în anul acum (1924).

Dacă s-ar da crezare afirmației autorului, fostului paroh din acea comună I. Neaga, exista o piatră mormântală cu inscripție din veacul al XV-lea [3].

După anexarea Basarabiei, odată cu construirea Căușenilor Noi, aici se construiesc două biserici. Una din ele, după cum indică pistolul vechi de piatră, se găsea în mijlocul cimitirului vechi ortodox. Această biserică se ruinează pe la sfârșitul veacului al XVIII-lea sau la începutul veacului al XIX-lea, când populația lasă în părăsire și cimitirul; a doua biserică se găsea ceva mai jos, pe partea opusă a vâlceleii, care taie Căușenii Noi; această biserică din lemn se ruinează pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, și lângă ea se ridică pe la anul 1760 și ceva *Biserica Adormirii Maicii Domnului*, care s-a păstrat și astăzi.

Acei care au cercetat această biserică, unică în felul ei, au făcut diferite presupuneri cu privire și la vechimea și la forma ei. Se credea că biserica a fost construită în veacul al XVI-lea sau al XV-lea [3].

Biserica Adormirii *Biserica Adormirii Maicii Domnului* din Căușenii Noi se deosebește ca formă de bisericile din Basarabia, sau mai bine zis ea aparține împreună cu *Biserica Sf. Nicolae* din Chilia Nouă unui tip deosebit. Biserica din Căușeni are forma unei corăbii dreptunghiulare, cu pereții laterali fără sânnuri, corabie care se termină spre răsărit cu un semicerc obișnuit, care formează altarul. Astfel fiind, forma bisericii din Căușeni s-ar putea apropia de tipul basilical simplificat, fără nave laterale, compusă numai din nava principală.

Intrarea în biserică este tăiată în perețele zidit în linie dreaptă dinspre apus. Ceea ce este caracteristic pentru biserică din Căușeni este faptul, că ea este intrată în pământ, că pardoseala ei este mai jos decât nivelul terenului aproximativ cu doi metri; astfel ca să pătrunzi în biserică trebuie să cobori trei trepte înaintea intrării și patru în interiorul bisericii. Biserica din Căușeni a fost zidită în pământ, săpându-se până la $1 - 1\frac{1}{2}$ metru, și ridicându-se pereții peste nivelul pământului la 2 – 3 metri. Este posibil, că ziditorul acestei biserici, mitropolitul Daniil al Proilaviei, a avut ca model Biserica Sf. Nicolae din Chilia, zidită de către Vasile Lupu [3].

Pereții bisericii din Căușenii noi, de o grosime de 88 – 90 cm, se ridică pe dinafară deasupra terenului la o înălțime de 2,1 metru, iar în interior de la pardoseală până la boltă cam de 4,25 metri. Biserica pe dinafară are o lungime de 9,8 metri, iar în interior 18,4 metri; lățimea bisericii pe dinafară este de 8,57, iar pe dinăuntru de 6,8 metri. Pereții sunt făcuți de piatră calcaroasă cioplită în muchii, și ca să fie mai tari au trei brâie de grinzi de stejar, așezate orizontal, unul cam la o jumătate de metru de la pardoseală, al doilea pe la mijlocul peretelui, și al treilea aproape de boltă. Biserica este boltită în forma unei pivnițe pe toată lungimea ei cu piatră alternată cu cărămidă: cel puțin cornișele de piatră de sub streșină sunt legate cu pereții bisericii și cu cărămidă. Acoperișul din țiglă este așezat direct pe boltă, astfel ca povârnișul celor patru părți ale acoperișului se coboară foarte lin deasupra unei streșini formate din cornișe. Deasupra acoperișului la mijloc, ceva mai aproape de altar, se înalță un mic turnuleț în formă de prismă hexagonală cu un acoperiș de șindrilă în formă de piramidă și cu o cruce cu semilună.

Interiorul bisericii este împărțit în trei părți după obiceiul bisericii ortodoxe, și anume: altarul despărțit de biserică printr-un perete masiv, care sprijină bolta, cu trei intrări, biserică propriu-zisă sau corul, și nartexul, care se desparte de cor printr-o arcadă sprijinită pe patru coloane în formă cilindrică, din care două sunt în mijlocul bisericii [3], iar două în pereții laterali în așa fel, că o jumătate iese în relief din perete sub forma unui semicilindru.

Partea boltii din mijlocul corului este tăiată de un arc masiv în patru colțuri, care iese în relief din boltă și din zid și de care este atârnat un policandru. Arcada, formată din două coloane întregi cu baze și cu capitele simple și din două zidite în pereți, deasupra se îmbină cu bolta printr-un zid puternic închis în așa fel, că totalul face impresia că nartexul este legat cu corul prin trei intrări.

Biserica este luminată foarte slab prin șapte ferestre mici, patrungiulare, săpate în zid în mod pieziș: două în altar, trei în perețele dinspre miază-zi și două în perețele dinspre miază-noapte. Unele ferestre au gratii din fier. Ușa de la intrare este din lemn, foarte simplă. Biserica este pardosită cu lespezi de piatră în formă de pătrate [3].

În perețele lateral din stânga de la intrare sub arcul din corul bisericii se găsește o nișă mare, desigur locul unui amvon. Trei nișe se găsesc în altar, una la dreapta, una la stânga și una în partea centrală a semicercului, boltită, care fără îndoială adăpostea jețul episcopal. În interiorul bisericii, deasupra intrării se găsește zugrăvită pe tencuială cu litere negre o inscripție care lămurește chestiunea originii bisericii [3].

Afară, în perețele dinspre apus, sunt zidite trei pietre cu inscripții grecești indescifrabile [3].

Pe de o parte și alta a intrării doi lei încolăciți de șerpi, și leii și șerpii săpați în lespezi de piatră, străjuiesc ușa.

Dacă în ce privește arhitectura bisericăscă din Căușenii Noi se simte un amestec de influențe, de la forma basilicală primitivă la arcada bizantină în decadentă, și mai mult se resimte acest amestec de epoci, de gusturi și de stiluri în pictura bisericii.

La dreapta și la stânga de la intrare, în nartex, pe pereții laterali sunt zugrăviți după obiceiul bisericilor din țările românești, figurile ctitorilor bisericii [3].

Încolo pereții arcada, arcul și bolta sunt acoperiți cu chipuri de sfinți, cu scene din Vechiul și Noul Testament, icoane încadrate în chenare vopsite. La o jumătate de metru de la pardoseală este zugrăvit un rând de sfinți în figuri destul de mari; sub acești sfinți se văd urmele unei borduri în formă de draperie; ceva mai sus de sfinții care stau în picioare găsim un alt rând, iar mai sus al treilea rând în chenare ovale, de unde se începe bolta acoperită și ea cu chipuri. Între

rânduri sunt trase brâie din ornamentație geometrică și vegetală, vopsită, în care predomină culorile cărămizie, negru și albastru. Face impresia că această ornamentație formată din două linii paralele în care se alternează regulat unghiuri din linii drepte, conținând împletituri stilizate vegetale, ca și spațiul liber dintre icoane, nu este străină de influența artei musulmane, ceea ce este [3], având în vedere trecutul Căușenilor, foarte posibil. Această influență este evidentă în ornamentația de pe coloanele bisericii, formată din pătrate și triunghiuri, din linii în zigzaguri mici și din ramuri și frunzișuri împletite. Brâul al treilea din altar și bordura unor icoane sunt formate din linii curbe regulate împletite cu desene vegetale. Brâiele de pe catapetează sunt făcute din ghips în relief și desenul lor are forma de spirale regulate cu rozele la capăt.

Cele mai multe din icoane au inscripții și toate sunt scrise în moldovenește.

Și inscripțiile de pe cărțile și izvoarele din mâinile sfinților sunt scrise în moldovenește. Icoanele din biserica din Căușeni vădesc influența artei de pictură bizantină din epoca decadenței. Fețele sfinților au trăsături ascetice, sunt palide. Gama de culori, în general, este săracă; trecerea de la o culoare la alt uneori parte artificială, puțin gradată. Nu se simte viața icoanelor din veacul al XVIII-lea [3] din unele biserici ale Basarabiei, zugrăvite sub influența școlii italiene. Pe catapetează, care este și ea zugrăvită sunt și câteva icoane de scândură.

În curtea bisericii mai este un monument de piatră fără cruce, în forma unui stâlp rotund, care se termină cu o figură în forma unui cub, încununat cu o prizmă. Sub acest stâlp este o mică groapă boltită, în care se regăsesc resturi de veșminte și icoane. Este locul pistolului din biserica de lemn dinaintea zidirea bisericii [3].

Se presupune că biserica din Căușeni Noi ar fi fost ridicată între anii 1757-1772 [3].

Sărata Galbenei (Slobozia Holban), jud. Tighina. Pe lângă biserica nouă de piatră, zidită la anul 1896, s-a păstrat și biserica veche de lemn, care este pe cale de a se ruina complect. Biserica are forma corabiei, cu intrarea dinspre miază-zi, cu un mic pridvor deasupra intrării. Temelia bisericii este din piatră, biserica însăși este din nuiele, acoperită cu scânduri pe deasupra tencuielii. În interiorul bisericii s-au păstrat câteva icoane vechi, cu inscripții moldovenești și o Evanghelie, tipărită la București în anul 1775 [3].

Căușenii Vechi, jud. Tighina. Biserica Sf. Constantin și Elena zidită la anul 1829 din piatră. Biserica în stil moldovenesc are forma corabiei. Icoane vechi nu sunt. Catapeteazma bisericii e de piatră. În zidul din jurul bisericii se găsește o piatră cu o inscripție rusească. În jurul bisericii și în afara ei sunt urme de cimitir – pietre intrate în pământ fără inscripții [3].

Județul Ismail

Biserica Sf. Nicolae din Chilia Nouă, jud. Ismail. Zidită sau refăcută de către domnitorul Moldovei, Vasile Lupu, biserica sf. Nicolae din Chilia Nouă prin forma ei și prin inscripție, care s-a păstrat până în zilele noastre, a atras demult atenția arheologilor ruși. Din nefericire, în afară de inscripția de deasupra intrării, nu s-a păstrat nimic, ce ne-ar aminti ctitoria domnitorului Moldovei. Pereții acestei biserici, fără îndoială, refăcuți, înălțați, desigur că au fost acoperiți cu pictură, având și chipurile ctitorilor, cum le-a avut și evanghelia depusă de către Vasile Lupu la această biserică.

Biserica este săpată în pământ în așa fel, încât pardoseala se găsește aproximativ cu 2,1 metri mai jos decât nivelul terenului. Biserica din Chilia Nouă are forma unei basilici dreptunghiulare cu o singură navă, care se termină cu un semicerc la răsărit. Pe dinafară pereții se ridică la 2,3 metri de la nivelul terenului. Biserica are în lung 17 metri, iar în lat 6,4 metri. Pereții laterali ai bisericii fac impresia că sunt prelungiți mai târziu din partea dinspre apus cu vreo patru metri. Intrarea dintr-un pridvor anexat posterior zidirii bisericii se face prin peretele dinspre miază-zi. Biserica este boltită cu cărămidă în forma unei pivnițe, a cărei boltă este susținută de patru arcuri.

Partea dinspre apus, unde pereții sunt adăogați, formând nartexul, are un tavan [3] în formă plană. Biserica este acoperită cu tablă, pe vremuri însă ea era acoperită cu olane. În afară de pridvorul bisericii, pe lângă ea mai sunt două anexe, mici camere, pe lângă altar, construite mai târziu ca și clopotnița, ridicată la 1891 în complectă disproporție ca stil și ca mărime cu întreaga clădire. Deasupra acoperișului se găsește un mic turnuleț cu o cruce nouă [3].

Lumina în interiorul bisericii vine prin zece ferestre desigur noi. Interiorul bisericii se împarte în trei părți; altarul despărțit de restul bisericii printr-un arc și printr-o catapetează de lemn relativ nouă, corul sau partea centrală și nartexul, ridicat cu doi metri mai sus decât restul bisericii, adevărat nartex pentru femei și copii, cum era în bisericile vechi, despărțit cu un grilaj de fier. Pardoseala bisericii este din pietre mormântale, unele de marmură (înaintea altarului) cu inscripții, cum s-a stabilit armenești, din anii 1706, 1733, 1740, 1746 și 1749 și una turcă a unui oarecare El Hagi Mustafa din anul 1727.

Icoane vechi în biserică nu sunt. Nu s-au păstrat nici obiecte bisericesti mai mult sau mai puțin importante. Pe la anul 1880 în această biserică se găseau trei cadelniți cu datele anilor 1668, 1762 și 1787. Se pare că și aceste obiecte au dispărut [3].

Ismail, biserica sf. Cruci din mănăstirea Cetatea. Transformată dintr-o geamie turcească, această biserică ca formă și ca exterior și-a păstrat caracterul său vechi [3]. Este unica biserică în Basarabia în stil mauritan cu un peristil din coloane de marmoră. Icoanele în biserică sunt noi, rusești.

Ismail. Biserica sf. Nicolae zidită la anul 1810 în stil rusesc, ca și celelalte biserici din Ismail, a fost renovată de mai multe ori. Ea este construită în locul unei vechi biserici moldovenești cu hramul sf. Nicolae. De la această biserică au rămas câteva icoane vechi care se păstrează în muzeul eparhiei din Ismail, poate din veacul al XVI-lea. Una din ele, în stil italian cu chipul sf. Hubert înaintea unui cerb, are o dată precisă.

Județul Cahul

Tigheci, jud. Cahul. Biserica sf. Nicolae, zidită la anul 1829 în locul altei biserici de lemn, care se pomenește în actele din anul 1794. Biserica actuală-i de (ciamur) lut, așezat printre stâlpi de stejar. Pe deasupra lutului sunt bătute scânduri. Forma bisericii – crucea. Icoanele din biserică sunt de origine moldovenească, cu inscripții destul de vechi. Catapeteazma este zugrăvită frumos.

Capaclia-răzeși, jud. Cahul. Biserica Sf. Dimitrie, zidită la anul 1805 din cărămidă, renovată ulterior. Biserica-i în stil moldovenesc, de forma corabiei. Clopotnița-i adăugată mai târziu. Catapeteazma cu icoane cu inscripții moldovenești.

La vre-o trei kilometri de la Capaclia-răzeși, pe un podiș înalt, păduros, care desparte valea Tigheciului de valea Sălcii, se găsește o poiană, unde după spusele țăranilor pe vremuri a fost o mănăstire. Printr-un colnic străbați pe vârful dealului în mijlocul unei poiene, de unde se deschide un orizont foarte mare spre părțile Bugeacului; în zilele senine se vede Comratul și Romanovca, care se găsesc la o distanță de vreo 60 de kilometri de la locul unde a fost mănăstirea. Poiana are o suprafață de vre-un hectar; terenul este neregulat, sunt urme de gropi mari și de fostele clădiri. În partea dinspre miază-zi s-a păstrat și un șanț cu un val.

Tartaul (de Larga), jud. Cahul. Are o biserică părăsită. Biserica de nuiete, acoperită pe deasupra tencuielii cu scânduri, are forma corabiei. Biserica este în completă ruină, unii pereți au căzut. S-au păstrat vreo trei icoane vechi, probabil că din veacul al XVII-lea, cu inscripții slavonești.

Ciobalaccia, jud. Cahul cu biserica sf. Împărați, zidită la anul 1870 în stil românesc.

Vadul lui Isac, jud. Cahul, cu biserica sf. Nicolae, zidită la anul 1781. Biserica are forma corabiei și este construită din lut (ciamur, argilă) cu temelia de piatră. Pereții sunt acoperiți cu scândură. La intrare are un pridvor îngust adăugat mai târziu, ca și clopotnița și două camere laterale. La intrare două icoane vechi: una maica Domnului cu Is. Hs. pe brațe.

Cealaltă icoană cu aceeași dată probabil de același zugrav, îl înfățișează pe Isus. Hr. șezând pe tron cu evanghelia în mână.

Lângă biserică se găsește înfîptă în pământ crucea veche a bisericii făcută de fierari [3].

Copcui, jud. Cahul. Biserica Sf. Nicolae de lemn zidită la anul 1800 în stil moldovenesc.

Leova, jud. Cahul. Biserica Sf. Paraschiva, zidită la anul 1818, de cărămidă, îmbrăcată pe deasupra cu scânduri. Biserica în stil moldovenesc cu două turnuri are forma crucii. În curtea bisericii se regăsește un monument [3].

Un interes deosebit pentru istoria și culturii Basarabiei a manifestat generalul Scarlat

Panaiteescu, acesta fiind și membru al Academiei Române. Pe lângă cariera militară pe care a avut-o, a avut și o activitate științifică esențială pentru istoria poporului român. Prin studiul său, *Cetăți-ruini din Basarabia de pe Nistru și Dunăre*, publicat în anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, aduce un aport deosebit la conturarea identității naționale prin intermediul studierii istoriei și a caracterului arhitectural al cetăților din Basarabia și astfel contribuie la valorificarea patrimoniului arhitectural religios și cultural de aici. În acest studiu el clasifică cetățile în două stiluri: de piatră și de pământ, făcându-le o descriere generală la fiecare în parte.

Din investigațiile realizate de Scarlat Panaiteescu, am identificat doar cele care se referă la cetățile din Basarabia de sud. Această informație va fi redată după cum a fost clasificată și de autor: mai întâi o descriere generală a celor două stiluri de cetăți: de piatră și de pământ, după care fiecare cetate urmează a fi descrisă în parte.

Conform informației prezentate de autor, în partea de sud a Basarabiei sunt 4 cetăți-ruini: *Tighina, Chilia, Cetatea Albă și Ismail*. Din ele *Tighina, Ismail și Chilia* sunt cetăți duble: de piatră și de pământ. La *Cetatea Albă* sunt trei cetăți, din care două de piatră și una de pământ. Cât privește cetatea de piatră de la *Chilia*, nu se știe unde i-a fost obârșia, atât de profund ea s-a șters din memoria localnicilor, deși această cetate a jucat un rol foarte însemnat în epoca moldovenismului; și în fine privitor la cetatea de piatră din *Ismail* se știe numai că ea este în cuprinsul cetății de pământ și atât [4].

Cetățile de piatră. Dintre cele patru cetăți de piatră după stil, cele mai vechi par: în primul rând *Cetatea Albă* și *Hotinul*, apoi *Soroca* și în fine *Tighina* și cetatea a doua de piatră din *Cetatea Albă*. După întindere aceste cetăți se clasează astfel: aproape 3 hectare are a doua cetate de piatră din *Cetatea Albă*, 2 hectare *Tighina* și cea mai mică cetate de piatră este cea mai veche și mai mică din *Cetatea Albă*.

În toate aceste cetăți, partea principală a obstacolului este constituită prin înălțimea și grosimea zidului exterior, constituit atât în exterior cât și în interior cu pereți verticali.

Linia de luptă la toate aceste cetăți se află așezată la partea superioară a zidăriei, care e crenelată. Pe traseul cetății, la anumite distanțe sunt construite tot în zidărie turnuri goale cu etaje; mai mult cu rol de redus (ultim refugiu), decât organe de flancare.

Forma cetăților este: în *Tighina*, pătrată; prima cetate de la *Cetatea Albă*, pătrată; a doua cetate de la *Cetatea Albă*, e sector circular. Intrarea în cetatea *Tighina* este în aval; la *Cetatea Albă*, nu se desprinde limpede intrările celor două cetăți de piatră, acoperită de sigur, prin construcția cetății de pământ, care a acoperit multe detalii.

Dacă examinăm și interiorul acestor cetăți, observăm că prima cetate de la *Cetatea Albă* este plină cu urme de locuințe, adevărate castele cetăți. *Tighina* și a doua cetate de la *Cetatea Albă* au spațuri mari goale, având [4] azi construcțiuni din epoca modernă.

Cetățile de pământ. De-a lungul Nistrului, în partea de sud a Basarabiei avem două cetăți de pământ *Tighina și Cetatea Albă*; iar de-a lungul Dunării două: *Chilia și Ismail*. Afară de *Cetatea Albă* care pare cea mai veche, toate celelalte cetăți de pământ sunt contemporane și posterioare epocii lui Vauban.

La *Cetatea Albă* dăm de un detaliu care-i atestă o vechime mai mare față de celelalte cetăți și anume: drumul de gardă de pe bermă e acoperit printr-un ușor zid în prelungirea escarpei (magistrale). Cetățile *Ismail și Chilia* par cele din urmă construite, după constatarea că, vastele turnuri, din interiorul bastioanelor sunt înarmate cu numeroase guri de foc ce servesc ca ultim redus al apărării.

Suprafețele acestor cetăți depășesc zeci de hectare, apropiindu-se pentru unele din ele la sută de hectare. Cele mai mici sunt *Chilia și Cetatea Albă* care au o întindere de peste zece hectare.

În toate aceste patru cetăți obstacolul șanț este serios; la cele de pe Nistru șanțul cu ambii pereți căptușiți; iar cele de pe Dunăre șanțul este aquatic.

Relieful cetăților este acel cerut de timpurile de atunci. Apărătorul este defilat de numeroase traverse și paradoase. Artileria trage în barbetă. Glacisul este organizat defensiv, iar terenul dinainte este prevăzut cu lucrări exterioare. Intrările sunt organizate defensiv cu multă

îngrijire.

Din examinarea acestor cetăți se constată îngrijirea cu care sunt organizate fronturile cele mai amenințate. Astfel la Tighina, frontul din fața Botnei; la Cetatea Albă, frontul sudic; la Ismail, frontul de nord. La Chilia, toate cele trei fronturi de pe uscat sunt identic organizate.

Fronturi fluviale nu avem decât la Cetățile de pe Dunăre, care au asemenea fronturi organizate în zidărie, chiar la pânda apei; de remarcat este frontul de nord, al Cetății Albe care are malul de jos până la pânda apei, organizat după un dispozitiv de tot interesul.

La Tighina această organizare a malului de jos este destul de bine păstrată [4].

Tighina

În trecut cetatea de piatră și apoi cea de pământ țineau locul orașului de astăzi.

Tighina se găsește pe drumul mare de uscat Suceava – Hârlău – Iași spre sudul Rusiei.

Cetatea de piatră din Tighina este cuprinsă în interiorul cetății de pământ. S-a folosit și aici de frontul cetății de piatră de pe țărmul înalt, pentru a-l încorpora în frontul pasiv al cetății de pământ așezat pe țărmul înalt prăpăstios al podișului.

La Tighina dăm însă de o complexitate [4] în organizarea cetății de piatră, care se repetă, aproape la fel, și în organizarea cetății de pământ, și anume: cetatea de piatră din Tighina pare că se compune din două cetăți – una pe podiș, alta jos pe malul Nistrului, ambele alăturate și sprijinite de aceeași porțiune a țărmului prăpăstios.

Cetatea de piatră de pe podiș în formă aproape pătrată are o singură intrare în partea din aval (josul apei). În vârfurile și mijlocul laturilor sunt turnuri de formă octogonală la vârfuri și de formă pătrată la mijlocul laturilor.

Urmele șanțului exterior de pe cele trei laturi de pe podiș abia se ghicesc.

Latura răsăriteană este așezată pe țărmul prăpăstios. Turnurile sunt goale. Zidăria cingătoare este terminată și în exterior și în interior cu fețe verticale. Linia de luptă este la partea superioară a zidăriei, crenelată [4].

Interiorul cetății este destul de vast și conține construcțiuni militare moderne, magazie de pulbere, locuinți și altele. El nu este compartimentat, și din cele ce se vede, pare că confortul și depozitarea a înlocui ideea de luptă.

Cetatea de piatră de jos în formă de segment, pare că completează acțiunea cetății de sus, cu privire la apa Nistrului.

Cetatea de pământ, bastionată. Și cetatea de pământ, ca și cea de piatră, pare formată din două cetăți lipite, cetatea de sus și cetatea de jos, sprijinite prin frontul pasiv, care compartimentează astfel întreaga cetate în două secțiuni, cu misiuni distincte și cu mijloace complete pentru fiecare.

Cetatea de pământ de la Tighina este [4] contemporană celei de la Hotin, și însumează o lungime perimetrală de peste cinci kilometri, cu 10 bastioane destul de largi de aproape 100 metri, pentru câte 6 tunuri, cu cortine de aproape 150 metri, cu șanțurile având pereții zidiți (escarpă și contra escarpă), cu flancarea șanțului de pe flancurile bastioanelor, dar și cu cazemate în interiorul șanțurilor, după o poziție curioasă și necitată de știința apusului: pentru cetatea de jos șanțurilor sunt aquatice. Cetatea comunică cu exteriorul prin 6 porți, patru din aceste comunicațiuni având poduri mobile peste șanț.

Forma cetății de sus este un pentagon, dacă socotim drept a cincea latură țărmul prăpăstios ce desparte cele două cetăți, iar forma cetății de jos este un trapez, socotind baza mare a trapezului, țărmul prăpăstios. Cetatea de jos nu se dezvoltă decât numai pe jumătatea cuprinsului cetății de sus, deoarece pe cealaltă jumătate Nistrul curge la poalele țărmului escarpat.

Pentru cetatea de sus glacisul este organizat defensiv, iar terenul dinainte prevăzut, iar terenul dinainte prevăzut cu lucrări exterioare, apărând și adăpostind intrările.

În interiorul cetății bastioane sunt astăzi peste 1000 de clădiri, un bloc de construcțiuni putând constitui el singur orașul [4].

Cetatea Albă

Cetățile ruini de la Cetatea Albă sunt în număr de 3 și ele sunt toate cuprinse una într-alta și lipite prin aceeași latură comună de țărmul escarpat al limanului.

Cetățile și orașul se găsesc astăzi la 18 KM depărtare de vărsarea Nistrului în mare.

Pentru această localitate istoria abundă în documente și obiecte pentru a-i stabili vechimea și rolul ce a jucat. Această localitate a rămas privilegiată până în zilele noastre, cu toate că împrejurările geografice îi sunt atât de nefavorabile, totuși grație culturii deosebite ce cuprinde în zidurile sale și muncii ce se dezvoltă, își păstrează încă și [4] astăzi un rol deosebit, îndreptându-și chiar și unele cursuri.

Sub greci, în aurora timpurilor istorice, se dezvoltă aici o stare de înflorire apreciabilă. Năvălirile barbare sting ultimele licăriri ale fostei civilizații grecești, prelungite prin acele ale civilizației romane, din secolul VI î. Ch. Până către sec. III. d. Ch. și abia în timpul cruciadelor, mai întâi prin Venețieni, apoi prin Genovezi se ridică din nou, cu mult mai mult chiar, importanța comercială și maritimă a acestei localități.

În epoca moldovenismului, Cetatea Albă ajunge un apogeu. După căderea Constantinopolului și apoi sub dominațiunea turcească se încătușează din nou libertatea navigației și rolul acestei strălucite escale se stinge treptat, treptat, pentru a nu mai însemna nimic mai deosebit în viața acestei regiuni.

Prin importanța gurei Nistrului, Cetatea Albă iese din marea arteră comercială, deși Nistrul constituie o comunicație de tot preț și Cetatea Albă ar fi putut deveni grâнарul și depozitarul cel mai însemnat de pe parcursul fluviului, dacă condițiile de navigație rămâneau aceleași [4].

Aspectul actual al orașului este caracteristic prin viața lihnită și îmbelșugată, destul de urbanizată și confortabilă, reculeasă și izolată. Se simte tradiția atâtor secole și generațiuni, cu nevoi și exigențe sociale bine încheiate. Orașul, după imitarea Atenei, are stradele sale dispuse într-o rețea de sector circular, cu centrul în cetățile-ruini, având 14 străzi convergente și 16 circulare. Această dezvoltare radial-inelară datează de la 1840.

Prima cetate de piatră. Această cetate pare cea mai veche din Basarabia. Are forma pătrată, cu numeroase locuințe în interior. În cele patru colțuri ale cetății sunt patru turnuri circulare, goale, etajate [4].

Cetatea este așezată pe teren stâncos, lângă țărmul escarpat al limanului, dominând cu zeci de metri fața lacului. Turnul nord-răsăritean din care pleacă fronturile celor 3 cetăți, este astăzi în parte ruinat.

A doua cetate de piatră. Din această cetate nu se mai vede astăzi decât frontul de vest. Celelalte fronturi au fost, desigur, îngropate în fronturile cetății de pământ, pe care s-a suprapus aceasta din urmă cetate. Frontul actual al acestei cetăți de piatră secționează cetatea de pământ în două părți inegale.

Această cetate, ne interesează din punct de istoric în mod deosebit, ea aparținând epocii moldovenismului și neamului nostru.

Foișorul acestui front s-a risipit acum de curând.

Cetatea de pământ. Cetatea de pământ aparține timpurilor moderne și ea este cea mai veche din cele 5 cetăți de pământ bastionate din Basarabia. Profilul acestei cetăți este tipic și caracteristic unei anumite perioade din istoria organizării acestui fel de cetăți.

Suntem în epoca când tunul n-a căpătat încă destulă putere de distrugere ca să ruineze zidăriile, ce rămân descoperite în această cetate. Drumul de supraveghere de la piciorul taluzului interior, de pe bermă, este adăpostit și acoperit printr-un zid ușor de zidărie, construit deasupra escarpei pe margina magistralei (intersecția feței de sus a escarpei cu fața ei exterioară).

Șanțul acestei cetăți are fețele în zidărie și este flancat cu focuri de pe parapet.

Glacisul cetății este organizat defensiv, iar terenul dinaintea e prevăzut cu lucrări exterioare.

Pe linia principală de rezistență avem 26 turnuri, din care 12 goale, prevăzute cu cazemate.

Pe frontul de nord și la malul de jos, avem lucrări anexe lipite de incinta cetății până la nivelul apei pentru a stabili și interzice comunicarea fluvială.

Cetatea de pământ comunică cu exteriorul prin 3 porți una pe frontul sudic cu uscatul și două pe cel nordic cu limanul [4].

Chilia

Cetatea de piatră. Localitatea Chilia reprezintă una din cele două porți [4] maritime a comerțului european oriental. Rolul ce ea a jucat în istoria regiunii și neamului nostru este de tot interesul.

Încercând să descriu această cetate atacată, apărată și reconstruită de Ștefan cel mare și care joacă un rol atât important în istoria neamului nostru, trebuie să afirm că n-am dat încă peste locul unde a fost ridicată această cetate.

Urmele acestei importante localități s-au șters cu totul din memoria localnicilor, iar documentarea ei actuală ne lasă cu totul în întunecime asupra locului precis unde ea fost ridicată. O altă particularitate proprie acestei cetăți mai este și următoarea: în toate cetățile de pe Nistru și la Ismail, Turcii au înglobat cetățile de piatră înăuntrul cetăților de pământ. La Chilia această dispozițiune nu se repetă [4].

Așezarea vechii cetăți moldovenești nu poate fi căutată, decât numai în cuprinsul Chiliei noi.

Cetatea de pământ. Cetatea de pământ are abia de 10 hectare. Traseul ei ne amintește, în icoană fidelă, traseul cetății Zamka de lângă Suceava. Cetatea este de formă pătrată, cu laturi de aproape 300 de metri, are glacisul organizat. Traseul său are 4 bastioane în cele 4 colțuri, în interiorul bastioanelor organizate în construcții cazemate pentru turnuri, drept redute. Obstacolul este format din șanț aquatic. Frontul dinspre Dunăre are o organizare specială, în zidărie, fața zidului fiind ținută la pânza apei. Cetatea comunică cu exteriorul prin 2 porți [4].

Ismail

Cetatea de piatră. Localitatea Ismail reprezintă pentru Basarabia poarta principală de intrare pe marele șleauh de uscat, ce o străbate de la sud la nord, venin din Dobrogea; dar acest șleauh n-a jucat nici un rol însemnat în istoria moldovenismului, deși trecătoarea Tulcea-Ismail reprezintă un punct de trecere al Dunării în condițiuni de siguranță și de pregătire militară superioare celorlalte punct.

Locul cetăților de piatră și de pământ din Ismail, vârate una într-alta, se cuprinde între două scursori mlăștinoase, destul de largi, paralele, la un km distanță. Prin ele se colecționează în Dunăre apele subterane apărute la suprafață în aceste sgheaburi naturale.

De existența ei nu ne mai vorbește decât numai vechile lucruri și documente.

Cetatea de pământ. Cetatea de pământ se desfășoară după forma unui trapez regulat, cu laturile paralele de-a lungul scursorilor mlăștinoase, cu latura înălțime de-a lungul Dunării și cu latura înclinată la nord, având unghiul ascuțit la N.V. Dimensiunile laturilor paralele sunt: una de un km (vest) alta de ½ km (est), latura de-a lungul Dunării de un km și cea de la nord de ½ km. Frontul de nord este organizat în adâncime, cu organe exterioare, drum acoperit, cu organe interioare (raveline) în șanțul aquatic, cu linia principală bastionată și cu redusuri în zidărie, armate cu tunuri în interiorul bastioanelor.

Profilul cetății are un relief de aproape 10 metri și cetatea comunică cu exteriorul prin 4 porți: a Constantinopolului [4] (Broaștei), a Hotinului, a Tighinei și a Chiliei. În interiorul cetății mai era organizată și o comunicare subterană, ce răspundea la malul Dunărei, lângă poarta cetății.

Artileria trăgea în barbetă, dar ea mai trăgea și în cazemată dar numai din redusuri. Cetatea avea 14 bastioane și 10 redusuri în zidărie (câte 4 pe frontul de nord și vest și 2 pe frontul de est). Frontul fluvial era organizat în zidărie până la pânza apei [4].

Starea generală a monumentelor aflate în zona Basarabiei de sud a fost puternic influențată de tipul fiecărei construcții dar și de neglijența autorităților țariste. Atât bisericile vechi cât și cetățile, pe parcursul dominației țariste nu au beneficiat de reparații și restaurări, fapt care a dus la o stare de degradare a patrimoniului arhitectural religios și cultural de aici. Prin urmare, în perioada interbelică, prin studiile lor cercetătorii atrag atenția la faptul că stare aspectuală a unor monumente de cult sau a cetăților este uneori atât de degradată încât se necesită o restaurare imediată. Astfel, prin intermediul Comisiunii Monumentelor Istorice în Basarabia, creată în 1919, nemijlocit s-a contribuit la restaurarea câtorva biserici vechi, printre care putem numi și

restaurarea parțială a bisericii din Căușenii Noi, jud. Tighina.

Prin prisma studiilor efectuate în perioada interbelică se observă interesul statului român dar în special a oamenilor de cultură pentru patrimoniul arhitectural religios și cultural în scopul regenerării identității culturale române în Basarabia, în special în partea de sud, care a fost cel mai mult expus colonizărilor.

Bibliografie:

1. Ploșniță Elena, Răileanu Nicolae, *Pagini de muzeografie basarabeană*, Editura Universitas 1999.

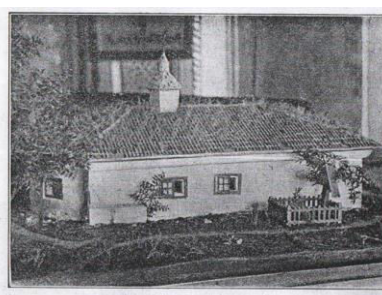
2. Constantinescu-Iași P., *Basarabia arheologică și artistică. În: Viața Basarabiei*, anul I, nr.1, ianuarie 1932

3. Ciobanu Ștefan, *Biserici vechi din Basarabia. În: Comisiunea Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia. Anuar*. Chișinău, 1924

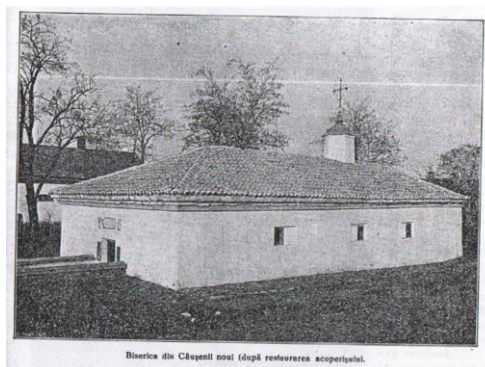
4. General Scarlat Panaitescu, *Cetățile-ruini din Basarabia de pe Nistru și Dunăre. În: Comisiunea Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia. Anuar*. Chișinău, 1924

Biserica din Căușenii noi (starea de destrăbureare imediată).

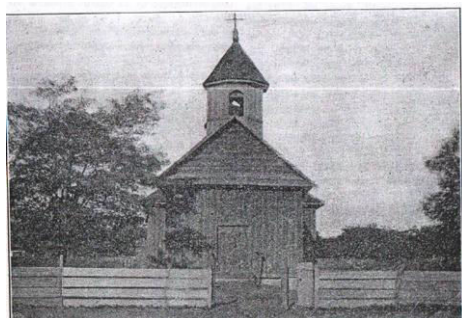
Biserica din Căușenii noi (după un model).

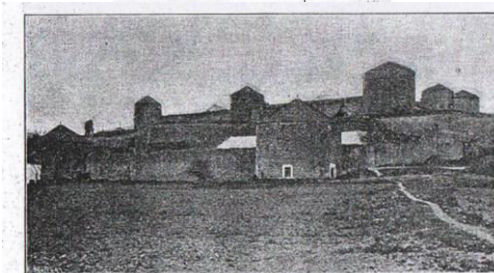
Biserica din Căușenii noi (după restaurarea acoperișului).

Biserica sf. Nicolae din Căușenii noi stădă un piază refăcută de către Vasile Lupu.

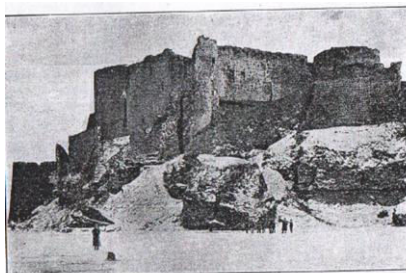
Biserica din Leova (jud. Cahul).

Cetatea de piatră Tighina văzută de pe malul de jos al Nistrului.

Colțul sudic al Ceișii de pământ Tighina și o parte din clădirile aflate în interiorul ei.

Prima Cetate Albă. Vedere dinspre Nistru.

Vedere asupra Ceișii de pământ din Ismail, cu o scenă din asediul ei din 1870 (După tabloul ce se găsește la Primăria Orașului).

Шевчук М. Религиозное архитектурное наследие Юга Бессарабии в межвоенный период.

Колонизация Южной Бессарабии в течение XIX в. угрожала религиозному, культурному и архитектурному наследию региона. Во время царского правительства, как древние церкви, так и крепости не поддавались восстановлению и реставрации, что привело к деградации архитектурного наследия. Рассмотрена деятельность Бессарабского Губернского архивного комитета и Бессарабского Церковного историко-археологического общества, направленная на изучение прошлого региона и предоставление результатов исследований СМИ, участие в восстановлении и сохранении исторических памятников. Эти исследования указывают на то, что специфическое состояние религиозных памятников или крепостей иногда так ухудшается, что они требуют немедленного восстановления. Комитет исторических памятников Бессарабии непосредственно способствовал восстановлению нескольких старых церквей, среди которых церковь в Căușenii Noi, Tighina county.

Ключевые слова: религия, культура, наследие, общество, Бессарабия, межвоенный период.

Shevchuk M. Religious Architectural Heritage of the South of Bessarabia in the Interwar Period.

The colonization of southern Bessarabia, during the XIX century, endangered the religious and cultural architectural heritage of the region. During the tsarist government, both ancient churches and fortresses did not benefit from rebuilding and restoration works, which has led to a degradation of the religious and cultural architectural heritage there. These investigations have pointed out that the aspectual condition of the religious monuments or fortresses is sometimes so deteriorated that they require immediate restoration. The Committee of Historical Monuments of Bessarabia, directly contributed to the restoration of several old churches, among them there is the partial restoration of the church in Căușenii Noi, Tighina county.

Key words: religion, culture, heritage, society, Bessarabia, interwar period.

УДК: 398.22(=161.2)

МІФОЛОГІЧНІ РЕЛІКТИ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ВІРУВАНЬ УКРАЇНЦІВ: СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ

А. Соколова

*кандидат філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

У статті розглядаються особливості дохристиянських вірувань українців, які відбивають їх етнічну свідомість. Висвітлено широкий арсенал фольклорно-міфологічної образності, який переосмислюється сучасними митцями. Проаналізовано художню інтерпретацію авторами народної міфології, використання здобутків фольклорного типу мислення, що є результатом нової міфотворчості.

Ключові слова: міф, фольклор, архетип, народні вірування, традиції.

Сьогодні, як ніколи гостро, постає необхідність вивчення культури українського народу в цілому та етнокультури зокрема. Одним із складових чинників був і є фольклор, який виступає визначальним показником як етнічної свідомості, так і національної свідомості загалом. Разом з історією та мовою фольклор становить у сучасних умовах підґрунтя збереження етнокультури народу. У фольклорних формах закріпилася спадкова інформація, історична пам'ять, передача міфологічної традиції і реалізації міфів та вірувань.

Протягом всієї своєї історії література звертається до міфу, переосмислює міфологічні мотиви й образи з художньою метою та створює за аналогією власні. Міфологічні теми, персонажі використовуються й реінтерпретуються письменниками, і це дозволяє створювати моделі сучасного буття світу в його взаємопов'язаності з загальнолюдською історією в минулому.

У кінці ХХ та на початку ХХІ ст. інтенсивно актуалізуються процеси міфотворчості, що, у свою чергу, стимулює бурхливий розвиток міфокритики (зокрема, вітчизняної: роботи А. Нямцу, В. Давидюка, Я. Поліщука, І. Зварича, Т. Мейзерської, Т. Саяпіної, Т. Шестопаолової та ін.), яка спирається на знакові праці О. Лосева, Є. Мелетинського, В. Топорова, О. Фрейденберг, Н. Фрая, Дж. Фрезера, К.-Г. Юнга, М. Еліаде та ін.

На думку Я. Поліщука «сьогодні ... нам аж ніяк не випадає повертатися до класичного поняття міфу як пракультурної... оповіді про богів та героїв ... Міф ... універсальний культурний феномен, значення якого виходить поза конкретні часові виміри (проте в кожен епоху інсталюється в духовних координатах часу) як первісний код символів, смислів, світоглядних уявлень чи, за узвичаєним у науці терміном, архетипів» [1, с. 5-6].

М. Еліаде вказує на очевидність міфологічного характеру сучасної літератури, оскільки уявлення сучасної людини про світ зазнає постійного впливу міфологічної природи сприйняття: «Ми не можемо сказати, що сучасний світ повністю виключив міфічну поведінку, змінилося лише поле його діяльності: міф більше не домінує у суттєвих секторах життя, він витіснений частково, на більш приховані рівні психіки, частково у другорядну і навіть безвідповідальну діяльність суспільства» [2, с. 39].

У сучасній українській прозі відбувається морально-філософське, інтелектуальне осмислення й фольклорно-міфологічного матеріалу. Суть фольклоризму як фактора художнього мислення полягає передусім у реалізації основної функції народно-поетичного слова в авторському тексті: говорити про вічні, загальнозначущі проблеми, про духовно-моральну спадкоємність поколінь, про відповідальність сучасника перед історією і майбутнім людства.

Мета статті – вивчення особливостей прадавнього світогляду предків у художній творчості таких сучасних прозаїків, як Л. Голота, М. Матіос, М. Гримич. Для цих письменниць міфологізм є художнім прийомом і водночас іманентною ознакою світовідчуття. Своїм зверненням до давньої української міфології автори ревню боронять від зникнення первісно-буттєвий світ, і на підставі аналізу традиційного світогляду формулюють парадигми етнопсихологічних констант українців.

Поглиблений погляд на духовні цінності, творче оперування фольклорною спадщиною, уміння вивіряти особисті думки мудрістю і досвідом предків дали можливість Л. Голоті у романі «Епізодична пам'ять» (2008) осмислити особливості міфологічного мислення наших предків.

У творі виразно постають архетипи, невіддільні часові, що значною мірою сприяє стиранню грані між сучасною і первісною свідомістю. Створюючи у романі два світи, міфологічний і реальний, авторка сюжетно зв'язує їх образом головної героїні твору – Турівни. Письменницька увага зосереджена на змалюванні історії жінки на тлі трагічної історії українського світу, ініціація у світ складний зі світу чарівних дерев і безкраїх полів, у світ родових вірувань, звичаїв та ритуалів [3, с. 524].

Поєднання у творі магічного й реального, сакрального й буденного створює особливий Всесвіт, у якому прадавні знання і вірування предків набувають актуалізації. Етногенетичні питання передісторичної доби часом яскраво висвітлюються фактами споконвічних народних традицій у господарській діяльності, побуті, мистецтві, способі життя й мислення, в невмирущих заповітних уявленнях, ідеології, обрядах, космогонічній та міфологічній системі народу [4, с. 92].

У найдавніших етнокультурних традиціях, які збереглися до нашого часу, вчувається відгомін магічних дій предків головної героїні: *«Баба ... волосся з гребінця знімала й кидала в піч, щоб голова не боліла..., коротко обстригала нігті на її руках і ногах, і, загорнувши їх у червону заполоч від навроків, укручувала у старий потрісканий стовб посеред хати, який тримав сволок, – так дівчинка поволі вросла в хату, бо нігтики ховалися за деревом, волосся сходило димом, воду з балії, де її купала баба, зливали під черешню, а змилки з вимитих підшов – на старий бузок»* [5, с. 129-130]. Як бачимо, окремі елементи тіла (волосся, нігті) заміщують у магічних формулах та ритуалах саму людину, що є своєрідною архаїчною синекдохою.

Особливою містичністю наділена у творі хата, адже у народній міфології це матеріальне і духовне осердя сім'ї, родинне вогнище, місце перебування душ предків – охоронців від темних сил.

Містика, якою наповнена хата Турівних, пов'язана із присутністю демонологічного персонажа – духа-господаря дому (домовий, хатник, помічник, хованець, охоронець, сусідко, покутній, пожиалець, дідько, доброхот тощо). У романі Л. Голоти знаходимо вказівку на характерні ознаки, які маркують зовнішній вигляд та іпостась цього міфологічного персонажа, його звукову поведінку: *«... знайома до найдрібнішого зірда хата попереду них впустила в себе якусь тасмницю, і та запала під підлогу, залягла в кутках, залишивши за собою право бути невидимою, але озвученою: щось поскрипувало під ногами, шелестіло в кутку, крестало за грубою...»* [5, с. 11].

У народній міфології домовик – господар дому, бог хатнього вогню й печі, охоронець не тільки хати, а й усіх, хто живе в ній. Домовика вирізняє з поміж інших анімістичних духів лісу, поля, води культова атрибутивність вогню, біля якого він селиться: біля печі, в припічку..., – зауважує В. Давидюк [6, с. 108]. За народними переказами домовик не зносить присутності в хаті чужих людей, через те, що вони належать до іншої родини, а відтак представляють іншого домовика, який через них перетягуватиме все до себе. Звідси впливає, зазначає В. Давидюк, що домовик не такий уже далекий від образу духа предків, що також дбає лише про свою сім'ю [6, с. 113].

Особливий інтерес викликають у творі ті «загадкові» елементи, які носять міфологічний характер. До таких елементів відноситься неодноразово згадуваний у романі

Л. Голоти «камінь-алатир» – східний міфологічний образ, але відомий і українцям як «священний «живий» камінь, що лежить у Вирії, на якому росте Дерево життя. На ньому завжди горить Живий вогонь Сварога – родове вогнище» [7, с. 458].

Алатир, як прадавній наймогутніший оберіг родини Гуржіїв, був закопаний під порогом хати – особливим місцем, де перебувають духи предків, які охороняють родину. Саме про це і довідується героїня з розповіді старої Гуржійки: «Під хатнім порогом у Гуржіїв закопано осілий ніздрястий камінь, вичовганий ногами до гладенького... Тітонько, а що таке алатир? – Це, дитино, родовий камінь. Оцей, що під порогом, рід береже... Ось той камінь, що під шитиною – то лишень гілка або й листок великого кам'яного дерева, коріння якого так глибоко, що дістає негасимого вогню Родового Багаття. А навколо нього сидять усі наші родичі, які колись та жили в цьому степу... Це мені ще моя прабаба розказувала, а я, бач, тобі...» [5, с. 107-108].

Як бачимо, глибоке прочитання фольклору, осмислення його не як суми приказок, пісень, легенд тощо, а як втіленого в них народно-поетичного світобачення, віками формованого морального й естетичного ідеалу, що спрямований у майбутнє, набуває філософічності. Невмирущість давніх вірувань пояснюється тим, що міф відповідає глибинній сутності народу: його менталітету, звичаям, мові.

Своєрідні міфологічні вкраплення у романі Л. Голоти вважаємо важливими і неоднозначним, оскільки письменниця досить часто вдається до такого «нежиттєподібного» на перший погляд, але глибинного і всеосяжного насправді джерела образності, як народна міфологія.

«Відродження» міфу у романі М. Матіос «Солодка Даруся» (2005) сприяє формуванню нової посткласичної естетики, яка спрямована на відтворення та переосмислення традицій минулого за допомогою нових форм творчості. Письмениця творить міф свого буковинського краю, який відбиває специфіку карпатського терену в його найрізноманітніших аспектах – етнічних, географічно-територіальних, етнографічних та духовно-ментальних [8, с. 32].

На думку Д. Дроздовського, важливою складовою високої художньої якості творів М. Матіос є «міфічний субстрат», присутній не у вигляді творення штучного міфу, а в осмисленні буття на міфологічному рівні, в якому «відбувається поєднання найважливіших опозицій: смерті і народження, зради і спокути, вбивства і воскресіння» [9, с. 61]. Симбіоз таких архетипів є характерним як до часів язичництва, так і до християнства.

Отже, у художньому мисленні М. Матіос органічно поєдналися і поетичне язичництво, що має в основі міфологічну поетику фольклору, і рудименти віддалених історичних періодів, які дійшли до наших часів, і все те, про що письменниця колись чула, читала, уявляла, сповідуючи при цьому лише одне – закон цілісності створюваного нею макрокосму.

Художній універсум роману пронизаний культом світових стихій – землі, води, вогню, повітря, які існують у творі не безвідносно до людини, а як потужна впливова на неї сила. Так, головна героїня роману Даруся, нещасна й хвора, у тяжкі години недуги рятує себе водою: «... після кількадечних нападів болю щось сказало Дарусі, що треба шукати холодної води...» [10, с. 9].

За народними віруваннями вода – найвеличніший дар неба Матері-Землі, і виступає як спосіб магічного очищення від гріхів. Води за первісними уявленнями, поділяються на чоловічі та жіночі. Чоловічі – це дощові й снігові, «небесні» води, а жіночі – «земні», води криниць, колодязів, джерел [7, с. 83]. Про ці уявлення предків на рівні підсвідомого пам'ятає і Даруся, яка знайшла порятунок у холодних водах річки: «...Ось і тепер стоїть Даруся у холодній купелі осені – і бореться із цвяхами, забитими в голову чийсь важким, безсердечним молотом. Та минає якийсь час – чорне залізо болю остаточно осідає на дно ріки...» [10, с. 11].

У свідомості Дарусі актуалізується і культ землі як один із основних і давніх про велику берегиню вічнозеленого Дерева життя: «Коли вона ходить боса, біль її мучить

менше. Вона часом навіть копає посеред городу яму на глибину до своїх крижів, спускається в неї, взортається чорним живим покривалом, що лоскоче тіло перерубаними корінцями, червами і зотлілим листям, – і так годинами чи то стоїть, чи сидить у живій землі. Земля витягує біль і дає їй соки...» [10, с. 13].

Як бачимо, фольклорна основа у творі настільки активна, що постає як своєрідний кодекс уявлень про людину, природу і світ. Зрештою, як слушно зауважує Б. Рибаків, «пізнання народної культури, усіх видів слов'янської творчості просто неможливе без вияву його архаїчної язичницької підоснови. Вивчення язичництва – це не лише заглиблення в первісність, а й шлях до розуміння культури народу» [11, с. 606].

Справжнє філософське осмислення природи язичеських обрядів М. Матіос виявляє, зображуючи у романі дохристиянський звичай збирання і походу Дарусі до батька на могилу: «Даруся завжди збиралася до тата з самого ранечку. Довго вмивалася. Ще довше чесалася. Виклала короною косу. Зав'язалася двома хустками: білою і чорною. ...До тата Даруся йде тільки серединою вулиці. Їдуть машини, йдуть фіри, тягнуться люди – Даруся знає своє: вона по дорозі до тата – княжна» [10, с. 21-22].

Трагедійний час і простір твору ілюструє найголовніша драма роману Михайлове чудо», у якій письменниця уміло заглиблюється у кризові ситуації людини і громади, досліджує стресові ситуації, травматичні життєві обставини, розкошує у філософських і психічних нетрях людських душ. Проте на перше місце М. Матіос виводить причини лихої долі батьків Дарусі – Михайла й Матронки. І тут знову бачимо фольклорне мереживо, яке огортає героїв цієї драми.

Весілля Михайла й Матронки як драматичне дійство наповнене давніми ритуалами та традиціями, які містять не лише пісенний репертуар, а й хореографічні елементи. До останніх відносимо весільні танці: «гуцулку» та «гора-маре».

У словесному малюнку «гуцулки» основним композиційним елементом виступає «коло», що з давніх-давен мало магічне значення і було уособленням єдності, цілісності, безкінечності: «Матронка, зі страху чи з радості заплющивши очі, обхопила шию свого молодого обома тонкими руками, немов дитина тата, і в несамовитому темпі «гуцулки» обвивалися її кольорові стрічки круг Михайла, як зашморг, – аж страшно було, щоб не задушила» [10, с. 85-86]. Вогняна «гуцулка» передбачає прийдешнє шлюбне щастя Михайла й Матронки, однак воно з часом обірветься, як струна на Фициковій скрипці.

Магія другого весільного танцю – великої святкової хори, по-румунськи – «гора-маре», теж єднала Михайла і Матронку міцними узами в одне ціле, але разом з тим ця мелодія вішувала недобре: «Ні, це не весільний танець – це жорстокий, нелюдський припис всевишніх сил про неможливість вийти за лінію наперед визначеної тобі долі...» [10, с. 88-89].

Як бачимо, наявність у романі містичних знаків, широкого арсеналу фольклорної образності прояснює неперекрутно трагедію: і особисту драму Дарусі, і крах, фізичне вибавлення цілого роду Ілашуків-Яків'юків. Художня свідомість М. Матіос активно трансформує у структуру тексту народні вірування та обряди, у яких простежується своєрідність дуалістичного світосприйняття буковинців-горян.

Твір М. Гримич «Мак червоний в росі» (2005) – вражаюча розповідь про «покоління, народжене в 60-х – покоління світлого смутку і обережної радості...», сповнений ностальгічними мотивами та містично-готичними подіями. Жанрова природа твору засвідчує його близькість до казкової прози, для якої характерні такі ознаки, як таємничість, чудесність подій, динамічність їх розгортання.

Центральним мотивом є мотив подорожі, дороги її головного персонажа. Так, життєвий шлях героїв роману віддзеркалює архетипну дорогу міфологічних персонажів, за такою традиційною схемою: перехід з дитинства до юності, зрілості через випробування, втаємничення у доросле життя, тобто ритуал ініціації. Цей перехід з одного вікового стану в інший є безперервним і обумовлює особливість казкового хронотопу [12, с. 74].

Сюжетна лінія роману розвивається в двох часових просторах. Оповідаючи про події, що відбуваються з персонажами твору, авторка повертається до далеких 60-х років ХХ століття, які стали зав'язкою сюжету. Паралельно «Маку червоному в росі...» в книзі живе інший роман – не менш важливий, як і для самої письменниці, так і для героїв, а в розв'язці – і для читача.

Лейтмотивом твору є мотив смерті, який постає у найрізноманітніших виявах, наявний у характеристиках майже всіх персонажів (можна сказати, що кожен з них характеризується саме з позиції свого ставлення до смерті): похмурі фантазії Масюні; інтерес Чижика до самогубств; тема смерті в романах Рюрика; суїцидальні нахили дітей 60-х.

Уявлення про смерть і безсмертя формувалося у людській свідомості не тільки як результат природної реакції індивідуума на тимчасовість свого земного буття, а й як своєрідна форма компенсації, яка давала можливість психологічно й емоційно долати страх перед неминучим завершенням земного буття. Смысловая опозиція «життя-смерть» як у первісній свідомості, так і сьогодні не відтворює закінченої і стабільної моделі світу, а навпаки, є постійною константою духовних пошуків і роздумів.

На думку С. Мелетинського, свідомість людини завжди відображає міфологічний вектор циклічності життя, при цьому перехід від народження до смерті доповнюється переходом від смерті до народження (принцип неперервності) [13, с. 106-107]. Для М. Гримич життя і смерть у природі є частиною великої драми людської смерті і воскресіння, адже природа постійно піддається регенерації: мусить вмирати, щоб народжуватися і жити знову. Подібну думку висловлює один з героїв роману – Чижик: «... Після смерті люди продовжують своє існування. Тільки не в цьому світі, а в «тому». Світ мертвих – «той світ» – майже такий, як і цей. Там люди живуть, працюють, орють, сіють. Адже в нашій народній мові нечасто вживають слово «помер»: переставився (тобто перетнув межу, перемістився з цього простору в той). Ще є слово «відійшов». У нас є така версія: якщо рано вийти з дому в поле і прикласти вухо до землі, то можна почути, як під нею гонять волів на пашу «Гей! Гей!». Просто і ясно. І ніякої містики. Все як тут» [14, с. 65].

Розповідаючи історію про двох дівчат, які наклали на себе руки, але змушені продовжувати життя на землі, письменниця використовує пласт народних вірувань у те, що грішна людина проходить певні кола очищення, перш ніж перейти у наступне життя. Міфологічно-ритуальне зіткнення зі смертю є необхідним моментом відродження. Інакше кажучи, треба померти, щоб могли народитися знову.

Часто ініціація передбачає тяжкі випробовування, такі як зіткнення зі смертю чи вимушене заподіяння смерті. Проходження через смерть є виходом поза емпіричні просторово-часові рамки у «вічне» (універсальне), що наближує героїв до прадавніх архетипних ситуацій: «Ляля знала напевно, що зі смертю не можна гратися, не можна її накликати» [14, с. 6].

Відтворюючи нав'язливу атмосферу смерті і водночас нагромаджуючи картини старого Києва, авторка поступово підводить читача до розгадки головної таємниці героїнь – Лялі й Масюні. Їхня «неприкаяність», «невписаність» у світ пояснюється одним: обидві давно мертві і продовжують існувати тільки як привиди. Містична подорож, яку організовують для них Чижик і Гайгер, має на меті допомогти їм відійти на «той світ», де вони мусять бути за логікою світобудови. Хронотоп Лялі й Масюні, їхній ідеальний часопростір – Київ 60-х – лишився в минулому.

Мотив пригадування також поєднується з мотивом ініціації: Ляля не може досягнути свою істинну сутність, бо вона «забула», що відбулося з нею після стрибка в Дніпро. Тільки після відновлення розірваних ланок пам'яті Лялі стає зрозумілою суть її конфлікту зі світом: вона – привид, отже, вона чужа довоколишній дійсності.

Змальовуючи подругу Лялі – Масюню, М. Гримич використовує весь арсенал фольклорної образності, позначеної давніми ментальними маркерами: «Масюня була якскравою маленькою істотою. Вона була тропічним метеликом, який злетів на скромні

українські луки. ...Масюня вдягнена в екзотичне вбрання: яскраво-червона спідниця «тетянкою», яку носила її прабабуся в XIX столітті, коли була дівкою, полотняна сорочка з величезними тишними рукавами, щедро усипаними вишивкою, в оксамитовій зеленій керсетці і разками коралів і моніста, на пальцях масивні перстні, а на голові – вінок із свіжих криваво-червоних маків («мак червоний в росі...») [14, с. 63].

Створюючи у романі два світи, міфологічний і реальний, письменниця вдається до персоніфікації природи, повертаючи читача до міфопоетичних систем, де мак асоціювався зі сном та смертю, а туман здавна уособлював лихо, небезпеку, загрозу, невизначеність, тугу.

Недолік світла і надлишок вологи уподібнюють туман первозданному станові світу, хаосу. З останнім його також зближає суть форм і обрисів, утрудненість орієнтації. Він символізує стан, в якому здійснюються помилки та непорозуміння. У романі туман використано як одну з умов ініціації. Заблудша душа має пройти від тьми до світла крізь хаос – туман: «Туман дедалі густішав. Тепер можна було розгледіти лише спину того, хто йде попереду. Складалося враження, що туман хоче роз'єднати вервечку людей, хоче щоб ті погубилися і розчинилися в ньому» [14, с. 161].

Цікаво трансформуються в романі М. Гримич фольклорні образи помічників, які супроводжують героїв у потойбіччі. З'являється ціла галерея медіумів-контактерів, через яких здійснюється з'язок з «тим світом»: мольфар, дядько Дмитро, баба Вера. Про це зазначає один з героїв роману – Гайгер: «Ми з бабою Верою провідники між цим світом і тим... Рятуюмо заблудлі душі...» [14, с. 179]. Цікава деталь: баба Вера, хранителька «того світу», пригощає своїх гостей борщем, смак якого здатен оцінити тільки той, хто мусить залишити людський світ. Власне, тут ідеться про культ предків, вшанування пам'яті померлих і віру в їхнє вічне буття.

Віра в потойбічне родинне вогнище, цю основу основ, особливо важлива для людини, яка перебуває в стані помежів'я, переживає кризові моменти свого життя. Потойбіччя, у якому мешкають предки, неодмінно пов'язується з ментальними уявленнями про «той світ». Чижик наголошує на прагматичності української культури, яка споконвіку мислить «той світ» як потойбічний аналог речового, людського світу. «В усіх культурах – від найдавніших і до нинішніх – існує культ предків у тому чи іншому вигляді. Незалежно від того, чи віримо ми у життя після смерті, тілесне чи безтілесне, наші предки, і не тільки наші предки, а й ширше – духи померлих – постійно з нами» [14, с. 54].

Як бачимо, М. Гримич формує свій концепт міфологеми смерті і воскресіння, в якому поєднує елементи міфологічної і релігійної свідомості. Письменниця погоджується з головною ідеєю християнської теології стосовно того, що життя не закінчується з настанням смерті, водночас вона не заперечує язичницьких переконань про можливість нового народження, що ототожнюється з циклічністю природних явищ. Авторка роману демонструє надзвичайно цікавий процес нашаровування довкола прадавніх, архетипових образів нових смислів, що відображають складний внутрішній світ мислячої людини, яка зберігає зв'язок з основами буття свого народу.

Викладене вище дозволяє зробити висновки, що творче переосмислення сучасними письменниками народної міфології, використання здобутків фольклорного типу мислення є результатом нової міфотворчості. Поєднавши свої знання з народним світоглядом, митці синтезують художній світ прозопису із міфологічними реліктами.

1. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму: монографія / Я. Поліщук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 392 с.
2. Элиаде М. Мифы. Сновидения. Мистерии / М. Элиаде. – М.: Ваклер, 1996. – 285 с.
3. Соколова А. Прадавній світогляд предків у романі Любові Голоти «Епізодична пам'ять» / А. Соколова // Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць. – Література. Фольклор. Проблеми поетики: наук. вид. – К., 2011. – Вип. 35. – С. 521-530.

4. Знойко О. Міфи Київської землі та події стародавні / О. Знойко. – К.: Молодь, 1989. – 304 с.
5. Голота Л. Епізодична пам'ять: роман / Л. Голота – К.: Факт, 2008. – 352 с.
6. Давидюк В. Концепції і рецепції / В. Давидюк. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. – 288 с.
7. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
8. Соколова А. Міфологічні основи художнього мислення М. Матіос / А. Соколова // Історико-літературний журнал: наук. видання. – Одеса, 2011. Вип. 19. – С. 31-43.
9. Дроздовський Д. Український жорсандизм ХХІ століття / Д. Дроздовський // Дивослово. – 2009. – № 2. – С. 61-62.
10. Матіос М. Солодка Даруся / М. Матіос. – Л.: ЛА «Піраміда», 2007. – 188 с.
11. Рыбаков Б. Язычество древних славян / Б. Рыбаков. – М.: Наука, 1994. – 607 с.
12. Соколова А. Художнє осмислення народно-християнської міфології у романі Марини Гримич «Мак червоний в росі» / А. Соколова // Філологічні діалоги. – Ізмаїл, 2013. – Вип. 2. – С. 73-79.
13. Мелетинский Е. Поэтика мифа / Е. Мелетинский. – М.: Наука, 1976. – 407 с.
14. Гримич М. В. Мак червоний в росі...: Роман / М. Гримич. – Київ: Дуліби, 2005. – 192 с.

Соколова А. Мифологические реликты дохристианских верований украинцев: современная рецепция.

В статье рассматриваются особенности дохристианских верований украинцев, которые отражают их этническое сознание. Освещен широкий арсенал фольклорно-мифологической образности, который переосмысливается современными творцами. Проанализирована художественная интерпретация авторами народной мифологии, использование достижений фольклорного типа мышления, что является результатом нового мифотворчества.

Ключевые слова: миф, фольклор, архетип, народные верования, традиции.

Sokolova A. Mythological relics of pre-Christian beliefs of Ukrainians: contemporary reception Desk.

The article focuses on the features of pre-Christian beliefs of Ukrainians who reflect their ethnic consciousness. Wide arsenal of folklore and mythological imagery, which is refashioned by modern artists is lit. Creative rethinking by the authors of popular mythology, the use of folk type of thinking that is the result of a new myth is analyzed.

Key words: myth, folklore, archetype, folk beliefs and traditions.

УДК 82.09(=163.2)(477+478)

ОБРАЗ БУДЖАКА В ЕСТЕТИЧНІЙ РЕЦЕПЦІЇ БЕССАРАБСЬКИХ БОЛГАР УКРАЇНИ ТА МОЛДОВИ

Т. Шевчук

*доктор філологічних наук, професор,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

У статті студіюється образ Буджака, сформований в естетичній рецепції бессарабських болгар України та Молдови. Зокрема, він розглядається в синхронії та діахронії, що відбувається у вертикальній парадигмі некло/рай. У поетичній творчості бессарабських болгар виокремлено такі домінуючі концепти: переселенці, дім, город, лоза, степ, далечина, шлях, горизонт, ріка, Дунай. Образ Буджака нерозривно пов'язаний з героїчними постатями протоболгарської історії (Аспарух, Кубрат, Огуз). Популяризація героїчної історії болгар бессарабськими митцями несе освітню і виховну функцію, долає онтологічну драму відриву від історичної батьківщини, виправдовує факт переселення і рабську працю перших колоністів.

Ключові слова: Буджак, рецепція, переселенці, степ, дім, регіон, ідентичність.

Регіональна література півдня Одеської області (регіон Буджак, або Південна Бессарабія) яскраво представлена поетичним доробком сучасних митців, який віднедавна став предметом фахових літературознавчих студій науковців Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Г. Райбедюк [12; 13; 14], Л. Реви [20], А. Соколової [16; 17], В. Телеуці [18], О. Кіскіна [19], О. Вігера [21] та ін., які закладають підвалини історіографії курсу «Література рідного краю», що активно впроваджується в загальноосвітні середні школи. Увага дослідників фокусується на україно- та російськомовній художній творчості митців. Актуальність звернення до вивчення художнього доробку бессарабських болгар обумовлена його високим мистецьким рівнем, яскравою панорамою овіяних міфопоетичним сприйняттям навколишнього світу регіональних топосів, що укорінюються у власну національну історію та глибоко пов'язані зі спробами етнічної самоідентифікації.

У XIX ст. болгарська община формувалась в межах єдиної Бессарабської губернії Російської імперії; за часів СРСР – функціонувала в рамках умовних рубежів союзних республік України та Молдови, а після розпаду радянського союзу опинилась між кордонами двох незалежних держав. На межі XIX-XXI ст. значна частина бессарабських болгар пройшла процес репатріації та отримала громадянство республіки Болгарія. Відтак представниками літературного процесу Буджака, що мають болгарське походження, здебільшого є громадяни трьох країн – України, Молдови та Болгарії.

Буджак як унікальний геокультурний простір, сформований в умовах пограниччя і постійної зміни державно-політичної влади, став плацдармом для формування специфічної етнокультурної спільноти, за якою закріпилося стійке самовизначення «бессарабські болгар». «Ідентичність даної групи, – зазначає С. Коч як експерт з питань ідентифікаційних процесів різних етнічних груп на півдні Одеської області, – впродовж всього періоду вибудовувалася таким чином, щоб зберегти можливість належати кожному з існуючих центрів, периферією яких виступала Бессарабія. <...> Діаспора свідомо формує риси «транскультурності», що дає їй можливість поєднання кількох культурних орієнтирів у створенні власної ідентичності, здобувати, порівняно з етносом, більше можливостей варіювати з етнічними рисами» [6, с. 372-374].

Провідною дослідницею літературного спадку бессарабських болгар є проф. ВТУ «Св. Св. Кирило та Методій» Є. Налбантова, яка є автором низки наукових праць [9; 10];

11], зокрема монографії «Подстъпи към съвременната българска поезия от Бесарабия и Таврия» (2014) [8] та укладачем електронної болгаромовної антології «Българські поети от Бесарабия и Таврия» (2005), у передмові до якої дослідниця відзначає, що унікальність поетичної творчості бессарабських і таврійських поетів радянського періоду пов'язана з фактом її виникнення в умовах повної відсутності власної літературної традиції [3], адже автори виростили в російськомовному середовищі, а «залізна завіса» часів СРСР унеможливила високий рівень розвитку культурних контактів, який спостерігається сьогодні. Проте, увага болгарських учених природно фокусується, насамперед, на аспектах духовного зв'язку митців з історичною прабатьківщиною, що зринають на сторінках поетичних і прозових творів бессарабських художників слова болгарського походження.

Метою цієї розвідки є прагнення відтворити образ Буджака, представлений у художній творчості уродженців цього регіону, що вже стали визнаними класиками літературного процесу України, Молдови та Болгарії (Петр Бурлак-Волканов, Ніко Стоянов, Володимир Калоянов, Тодор Стоянов, Тетяна Танасова-Тодорова та ін.). Матеріалом дослідження є також російськомовна проза Валерія Азманова; представника молодшої плеяди українських бессарабських поетів Івана Дерменжі; письменників і поетів болгарської общини республіки Молдова, які відтворюють у своїй творчості образ Буджака (Георги Барбаров, Ганна Малешкова, Микола Куртєв).

Г. Райбедюк у розвідці «Художня мова поетів Подунав'я» (2006) зазначає, що місцеві топоніми (Буджак, Дунай, Ялпуг, Ізмаїл, Кілія, лиман, степ тощо) є ключовими концептами мовної картини світу визначних буджакських поетів українського походження (М. Василюк, Т. Кібкало, В. Рева та ін.). «Вони широко використовуються в художній палітрі кожного з аналізованих поетів, – зазначає вчена, – знакуючи рідний край та його природу, передаючи глибокі патріотичні почуття. Топоніми як символи «малої» батьківщини характеризуються варіативністю номінацій, яким відповідають індивідуальні, своєрідні комплекси чуттєвих образів та асоціацій» [14, с. 143]. Болгарські бессарабські митці не є виключенням: образ Буджака є одним із стрижневих символів їх естетичної рецепції, через який вони прагнуть самоідентифікації, усвідомлення і прийняття найважливіших онтологічних маркерів своєї етнічної групи; значущості культурних традицій та їх глибинних смислів; свого місця в парадигмі велика/мала батьківщина, країна/етнос, нація/община тощо.

Образ Буджака розглядається бессарабськими поетами і письменниками болгарського походження в синхронії та діахронії, що, зазвичай, відбувається у протилежних ціннісних конотаціях. Так, мотив еміграції, як і образи переселенців є константними для діахронічного виміру естетичної рецепції образу Буджака. В історичній ретроспективі спостерігаються протилежні оцінки культурного ландшафту регіону, який почав розбудовуватися на початку XIX ст. Як відомо, після включення південної Бессарабії до складу Російської імперії і депортації ногайських татар, гостро постало воєнно-політичне питання культурного освоєння і облаштування пустих земель, для розв'язання якого були запрошені іноземні колоністи (болгарські, гагаузькі, німецькі, швейцарські, албанські та ін.) за умов значних економічних пільг і привілеїв.

У літературному доробку бессарабських болгар можна знайти протилежні оцінки подій початку колонізації Буджака співвітчизниками у вертикальній парадигмі пекло/рай. Регіон ототожнюється з пеклом на землі в контексті драматичного відчуття фатальної помилки, якої припустилися шукачі кращої долі. Переважна кількість митців усвідомлює, що інший клімат (необлаштований голий степ, вітри, засухи) і реальність, з якою зіткнулися перші переселенці (спустошення, голод, злидні) обумовили високу смертність і гріке розчарування.

В історичному романі «Знайти джерело» («Да намериш разковничето», 1998) молдавських письменників болгарського походження М. Куртєва та Г. Малешкової з опертям на сімейні архіви «без купюр» описано жахіття, з якими спіткнулися болгарські

переселенці в Південній Бессарабії. Величний Дунай наділяється ознаками негативного потойбічного простору, який поглинає частини каравану мігрантів, що «платять страшну ціну за свою дурість»: значні втрати людей, худоби та речей під час переправи. Непривітний географічний ландшафт нової землі протиставляється ідеалізованим пейзажам залишених місць: Балканські гори як укриття / плоска як сковорода земля; комфортний клімат / піщані вихри; прохолодні джерела / відсутність води для поливу; краєвиди / гола пустеля замість обіцянок про рай на землі. Автори емоційно підкреслюють, що болгарським землеробам було запропоновано вирішити справу, з якою не впоралося будь-яке плем'я, що тут проживало. Глибоко вкопані глиняні землянки як перші тимчасові оселі, які колоністи мали змогу розбудувати в умовах відсутності інфраструктури, нагадують жахливе гетто на маргінесах цивілізації – залишені кам'яні будинки з верандами та різними стелями будуть з'являтися лише у снах. Людей настигає запізніле прозріння: страшна бідність, замість рівних прав – обслуговування багатих землевласників на межі кріпацтва, відсутність можливості повернутися і небажання тут залишатися. Трагічне усвідомлення онтологічної катастрофи підсилює метафора «дърво без корен» (дерево без коріння), що стає основою самоідентифікації мігрантів першого покоління бессарабських болгар [7].

Протилежним естетичними оцінками, пов'язаними з ідеалізацією історичних подій у межах діакронії, насичена повість В. Азманова «Довгий шлях до щастя» (2014). Так, болгарські мешканці масово отримують вісточки про високу якість життя від емігрантів першої хвилі (с. 53); організація переселення облаштовується на високому рівні (с. 50-53); під час переїзду вмирають тільки німечні старці (с. 55); перед очима новоприбулих відкривається ідилічний пейзаж Ялпуга, усіх охоплює відчуття щастя і захищеності (с. 56); по прибуттю колоністи проходять інструктаж «про дотримання правил гігієни, правильного харчування і вживання питної води», «порядок будівництва, використання будматеріалів, дотримання правил пожежної безпеки» (с. 56), отримують палатки або окопуються в землянках і приступають до возведення нових чудових будинків. Будь-які негаразди згадуються виключно на тлі ще гірших випробувань, учинених турецькою владою, наприклад: перепливаючи Дунай під час переправи через побоювання бути затриманим, головний герой Стоян згадує, якою набагато холоднішою була гірська річка, якою він втік з тюрми (с. 55-56); землянка Стояна нагадує рай порівняно з османською тюрмою (с. 59) тощо. В кінці повісті головний герой щасливо проводить вечори на кухні генерала І. Інзова за чашкою чаю, розповідаючи про жахи життя під турками (с. 62); насамкінець для підсилення ефекту високого рівня культурного життя в Буджаку зринає й образ О. Пушкіна, який завжди «з хвилюванням згадував свою подорож Бессарабію» [2, с. 64].

Образи мігрантів є константними у поетичній творчості бессарабських болгар. Ліричний герой Г. Барбарова у вірші «Переселенці» згадує перших колоністів з жалем і подякою за їх страждання (мъки) і важку працю. Хронотоп твору побудований на протиставленні свій/чужий, у якому культурне поле чужого простору уособлює Буджак :

*Някога биле деца на земята си.
Сега са камъни на чуждите гробища.
Сега са облаци в чуждите небеса.
Сега са ангели в далечните църкви.
Откривали дълги години
пътчеки към слънцето
не за себе си - за нас.
И ние, свикнали да бъдем
чужди навред,
не забравяме да благодарим
прадедите си за тези мъки.
[15, с. 110]*

*Колись ви були дітьми своєї землі
Тут – каміння на чужих могилах
Тут – хмари в чужих небесах
Тут – ви янголи в далеких церквах.
Ви довгий час для нас відкривали
стежинки до сонця
не для себе робили це – для нас.
Наразі ми звикли, що залишатимемо
чужинцями й далі,
давайте подякуємо
прадідам за їхні страждання.
Тут і далі переклад з болг. Т. Ш.*

Лірична героїня Т. Танасової-Тодорової також відчуває себе як бессарабська болгарка чужою будь-де, зокрема і на освоєній важкою працею предків новій батьківщині («Участь»):

*Чуждинка съм във... всеки край.
И на кого ще домилея!
Оттам заминали, а тук
и досега сме беженари.
Дали и моя пра-правнук
съдбата тъй ще го опари?
[3]*

*Чужачка я ... у кожному краї.
І що попереду!
Звідти ми пішли, а тут
Ми досі біженці.
Невже й праправнуку моєму
судилася така ж доля?*

Образи колоністів яскраво представлено і в сучасному живописі Буджака. О. Кара передає на своїх полотнах духовний світ бессарабських болгар, їх звичаї та традиції. Сакралізація побуту і невибагливої сільської праці є найважливішою характеристикою його творчості («Перша борозна», «Нитки з минулого», «На новій землі, під новим небом», «Сільське свято» й ін.).

На картині «Переселенці» закодовано життєву драму перших мігрантів, що вирушили у невідоме. На передньому плані зображено одну з таких сімей на возі з пожитками, яку супроводжує ангел. Повозка знаходиться між двома світами. На задньому плані композиції колірний фон картини поділений на дві частини: темно-синій (символ стабільності, вічності) стає знаком минулого, яке «обнулилося» (Болгарія); і блакитний, як небесний колір надії, забарвлює подвійний арочний простір невідомого майбутнього (Буджак).

Образ арки має глибоке символічне значення: в древніх ритуалах проходження через арку означало нове народження, закінчення певного етапу життя і початок нового. Звідси йде традиція проходження під аркою для молодят, будівництво тріумфальних арок для переможців та ін. Оскільки в умовному зрізі нового життєвого простору (Буджак) представлена подвійна арка, митець ставить питання, що саме чекає на переселенців: за однією з арок знаходиться порожнеча (перехід в небуття), а за іншою – символічні сходи, що ведуть до кращого життя, яку втілює образ будинку і окультуреного простору (мал. 1).

Незважаючи на гіркий присмак туги і жалю за покинутою історичною батьківщиною та гіркою долею перших колоністів, у переважній більшості пейзажної лірики оспівується і навіть ідеалізується образ сучасного Буджака, відбудованого важкою працею колоністів. Позитивний культурний простір рідного краю, який розцвів завдяки невтомній праці переселенців, становлять концепти *ПАГОРБ, РІКА, ГОРОД, ЛОЗА, СОНЦЕ, ОРАЧ* (Г. Барбаров, «Буджак»):

Хълмове.

*Реки.
Градини и
лозя.
Слънцето, весело претъркулило се,
не може да стигне орача
в полето.
[3]*

Пагорби.

*Ріки.
Городи й
лозя.
Сонце, у веселому бігу,
не може наздогнати орача
в польоті.*

Г. Барбаров оспівує рідне містечко Кортен, милуючись «рідними просторами», «своїми» небесами («мої навред небеса»), де все нагадує про щасливе дитинство («Кортен»). О. Катєв у ліричній присвяті «Моєму приятелю» з любов'ю згадує «буйні золоті ниви широкого Буджака» [15, с. 106]. «Синьою південною красою» безкрайнього неба Буджака милується ліричний герой І. Мавроді («Люблю тебе без тям»), у якого викликають сльози («блика моята сълза») згадка про «золоту неоссяжність» рідних милих степів [15, с. 19]. Степний вітер лагідно доносить вісточки з рідного буджакського краю герою вірша І. Волкова «Рідне слово». Так, у синхронічному зрізі літературної творчості бессарабських болгар концепти *СТЕП, ВІТЕР, ДАЛЕЧИНА, ШЛЯХ* позбавлені негативної

конотації й передаються у романтизованому ключі (П. Бурлак-Волканов, «Мій любий край»):

*Мой край любим,
Буджак мой ненагледен.
Под твойта ясна южна синева
Аз крачих светло, По зрънца събирах
Непетите си трепетни слова.*

...

*И впивам своя ясен поглед дълго
Във твойта бисерна далечина,
И чувам: трактори зад хоризонта
Боботят в синята ти тишина.*

...

*Мой край любим,
От теб съм очарован,
От теб аз вземам исла и любов.
Дордето жив съм – аз теб ще пея
В живота си нелек, прекрасен, нов.
[15, с. 58]*

*Мій любий край,
Буджак мій ненаглядний.
Під ясною поденню блакиттю
Я вийшов в степ збираючи як зерна
Ці соромливі трепетні слова.*

...

*І довго дивлюсь ясним поглядом
В твою перлинну далечину,
І чую: трактори за горизонтом
Гудять у синій тиші.*

...

*Мій любий край,
Тобою зачарован,
Беру від тебе славу і любов
Доки живий, буду оспівувати
Тебе в житті нелегкому, прекрасному,
новому.*

Іншими суттєвими характеристиками Буджака в ліриці сучасних митців є образи квітучої вишні, Дунаю, ранкових світанків і величних заходів сонця на тлі безкрайнього горизонту, що є невід'ємною ознакою степного простору. Ліричний герой вірша Н. Стоянова «Назавжди» усвідомлює свій глибокий нерозривний зв'язок з малою батьківщиною, перебування на якій пов'язано з відчуттям комфорту, умиротворення, замилювання:

*Ах, залезът неповторим
над хоризонтите далечни!
И вие, утринни зари,
завинаги сте с мене вече.*

*Нима тоз, що ви е видял
и чул ви е, ще ви забрави?
Аз този вишнев облак бял
в града ви го донесох право.*

*И тоз над Дунава порой,
над езерцето - хрусталака
и люляковият прибой -
една картина от Буджака...*

*Ти цяла си у мен, в кръвта.
Пил съм те с майчиното мляко...
Родино Малка! На света
навеки с теб съм свързан, майко!
[15, с. 77]*

*Ах, закат неповторимий
за далеким горизонтом!
Й ти, ранковий світанок,
Ви зі мною назавжди.*

*Хіба є такий, хто вас бачив
Й чув вас і зміг забути вас?
Образ білої хмари вишині
Саме тут я оцінив.*

*Дунай, що розлився,
Куці над ставком
Й ліловий прибій
Утворюють картину Буджаку...*

*Ти весь в мені, в крові.
Я випив тебе з молоком матері...
Мала Батьківщино! У світі
Назавжди з тобою пов'язаний, матусе!*

В літературі бессарабських болгар культурний концепт ДІМ став основоположним життєстверджувальним архетипом, культурним маркером, метою, символом стабільності й заможності. Оповідання В. Азманова «Подорож місцевого значення» (2017) відкривається описом будинків героїв Петара та Дем'яна: «Обидва будинки розташовувалися в мальовничому місці. З вікон відкривався чудовий вид на неосяжну гладь озера, а стежка від будинку вела прямо вниз по схилу, що проходить поблизу глибокого яру до самого берега. Містечко, в якому жили брати Петар і Дем'ян, називався Болград і був він побудований всього через якихось сім років після переселення болгар в Бессарабію. Не всі колоністи поки мали свої будинки. Багато з них ще продовжували жити в тимчасових землянках, благо це дозволяв теплий клімат [1, с. 25].

Будівництво кам'яного будинку героями роману М. Куртева та Г. Малешкової «Знайти джерело» символізує жаданий добробут. У цьому творі сакралізація топосу дому представлена описом його освячення, яке для переселенців стає не просто ритуалом, а ініціацією, оскільки веде до остаточного відриву від історичної батьківщини через укорінення на буджакській землі й початком формування субетнічної спільноти.

У вірші Т. Стоянова «Дорога» представлено ностальгічний мотив відвідування старої батьківської хати, пов'язаної зі спогадами дитинства, які зображено за допомогою протиставлення дитячих і дорослих естетичних оцінок якості життя в скромному буджакському селищі, яке занепадає, в контексті усвідомлення ліричним героєм меж своїх перспектив:

*Този път води към селото,
към бялата къщичка,
която все още ме помни
като дете. Тогава...
Да, тогава пътят
изглеждаше широк,
дълъг и безкраен,
и най-силното ми желание
беше да го измина докрая,
да видя къде той свършва...
Днес аз широко крача
из изоставения тесен и неравен
междуселски път,
и за съжаление вече знам
къде той свършва...
[3]*

*Ця дорога веде до села,
до білого будиночка
який все ще мене пам'ятає
дитиною. Тоді...
якою ж здавалась тоді
дорога широкою,
довгою й безкрайною,
а найсильніше моє бажання
було пройти її до кінця,
побачити, де вона скінчається...
Сьогодні я впевнено крокую
тісним і вибоїстим через занепад
сільським шляхом,
з жалем усвідомлюючи
де він скінчається...*

Образ Буджака в естетичній рецепції бессарабських болгар нерозривно пов'язаний з героїчною постаттю протоболгарської історії ханом Аспарухом, зокрема ханами Кубратом і Огузом, ставки яких знаходилися на території Північного Причорномор'я в VII ст. н.е. Звернення до цих образів пов'язано з прагненням формування «свого» простору культури, вважати «свою» «косвою» землю, за правом укорінитися в регіоні. Формування болгарського етносу на території Нижнього Дунаю є історичним фактом: за візантійськими хроніками, відлік існування Першого Болгарського царства датується 680 роком підписання мирного договору між імператором Костянтином IV (Погонат) і Аспарухом внаслідок розгрому візантійців у битві при Онгалі (Онгал), після чого його орда змогла перейти через Дунай. Болгарські історики схиляються до думки, що під назвою Онгал (у різних варіаціях написання Ὀγγλος, Ὀγγλος, Ὀγλος, Onglon, Noglon – перекладається «кут», рос. угол) розуміється саме Буджак [5]. За умовами договору, Костянтин IV був зобов'язаний платити данину булгарському ханові, факт чого був надзвичайно принизливим для візантійців, однак дав потужний поштовх до націотворчих процесів племінних союзів давніх булгар.

Популяризація героїчної історії протоболгар бессарабськими митцями несе освітню і виховну функцію, долає онтологічну драму відриву від історичної батьківщини, виправдовує факт переселення і рабську працю перших колоністів (Ніко Стоянов, «Від Буджаку до Болгарії»):

*Събуди ме, ветре, ведър, сух,
Та да минем, ветре, пак
Ний по дирите на Аспарух,
Тръгнали от древния Буджак.*

*Розбуди мене, безтурботний суховіє,
Давай, вітре, знову підемо
Дорогами Аспаруха,
Що починаються з давнього Буджаку.*

*Да преминем Дунава широк –
Да се спрем наврѣх Балкана,
Гдето нявга, като скулест бог,*

*Перейдемо широкий Дунай –
Підіймемося до Балкан,
Де скуластий бог*

Гордо бе застанал хана...

Охороняв гордого хана.

*Дни, години, векове,
Като шумата изгарят...
Оттогава и оттам
Началото си взе БЪЛГАРИЯ...*
[15, с. 77]

*Дні, роки, століття,
Пішли у небуття...
З тих пір і звідти
Виникла БОЛГАРИЯ...*

У вірші І. Волкова «Пам'ятай, Буджак!» серед історичних подій, що відбувалися в регіоні (як-от: скіфська навала, взяття фортеці Ізмаїл О. Суворовим тощо) згадується й підкорення Буджака ордами Аспаруха. Автор пишається гордими протоболгарами («прабългари горди»), які під широким південним небом палили свої вогнища. Ліричний герой вірша Ю. Сарсакова «Світанок в Буджаку» проводить безсонну ніч у роздумах над минулим краю. Задумливо дивлячись у вікно («тихо спирам пред прозореца»), він викликає у своїй уяві образи степної кінноти воїнів Аспаруха, що проносилися по землі, де нині стоїть батьківська хата. Образи войовничих кочівників героїзовані: «сильні, спритні, безіменні» («яки, пъргави, безіменни»), збагачені вірою й відвагою («с вярa и кураж опалени»), не підкорені у битвах («във битките не паднали»). В уяві ліричного героя вони, як привиди, з'являються в тумані з гучними криками, підкорюючи собі нові землі:

*Съмва се. Затварям книгата.
Тихо спирам пред прозореца.
Виждам клонове издигнати,
Чувам тропота на конница.
Виждам ги, в мъгла потънали,
Аспаруховите воини,
Чувам виковете, гръмнали
Над тълпите – многобройните.
Яки, пъргави, безіменни,
С вярa и кураж опалени,
Толкоз пътища изминали,
Но във битките не паднали.
Съмна се. Открих прозореца
В родната ни къща – майчина,
Там, къде-то мина конница,
Вдига се тревата смачкана.*
[15, с. 123]

*Світає. Закриваю книгу.
Тихо зупиняюсь у вікна.
бачу вигнуте гілля,
Чую тупотіння кінноти.
Бачу у ві млі туманів
Аспарухових воїнів.
Чую крики, що лунали
Над натовпом численним.
Сильні, спритні, безіменні,
Вірою й відвагою збагачені,
Стільки шляхів пройшли,
Але в битвах не скоренні.
Світає. Відкриваю вікно
Рідної майчиної хати,
де колись неслась кіннота
Здибуючи товчену траву.*

Сакралізація Північного Причорномор'я як священної землі, пов'язаної з початком формування болгарського етносу, спостерігається в поезії таврійського болгарина В. Калоянова. Образна система вірша «Коні землі обітованої» відтворює міфопоетичну картину життя давніх кочівників у неосяжних південних степах сучасної України. Культурне поле твору становлять концепти *СТЕП, КОНІ, ПОЛЕ, ВІТЕР, ПІСНЯ, ХАНСЬКИЙ ШАТЕР*. Священний характер життя протоболгар підсилено вказівкою на покровительство Тангри – верховного божества тюркоболгарського пантеону, що символізує єдиного Бога як творця усього суцього. Ім'я Тангра має давнє іранське походження і різні варіації (Тангре, Тингри, Дангра, Дингир), а також своєрідне піктографічне зображення у вигляді семикутної розети. У вірші «Мої пісні» В. Калоянова знову зринає образ Тангри, який охороняє шатер легендарного хана.

В ліриці І. Дерменжі представлено спробу осмислити генеалогію гагаузького етносу, яка пов'язується з образом легендарного хана Огуза, що вважається предком низки тюркських народів, зокрема Сельджуків, Османів, Каджарів, Авшарів, а в давньоруських літописах окремі огузькі племена, що проживали в степах Причорномор'я, відомі під назвою печенігів. Бессарабський поет болгаро-гагаузького походження пишається героїчною історією свого етносу та екстраполює міфопоетичні характеристики на його сучасних представників:

*Хан Огуз наш славный предок, в битв века и темных другов
Основа в начале зры род прекрасный гагаузов.
От него исходят корни удивительного рода
Дух пленительной свободы гагаузского народа.*

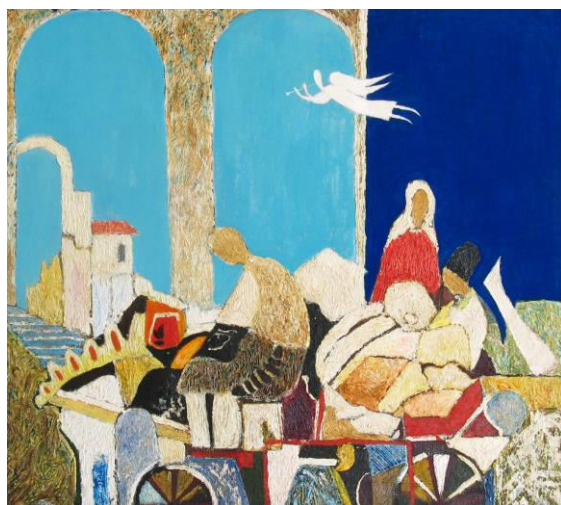
*Чабанов и земледельцев, славных воинов, и все же
Восхитительных красавиц, абсолютно непохожих.
Страсть рождающие в танце, крепость дедовских традиций.
Друг за друга и горою, мужество на смелых лицах.*

*Вот вам толика всего лишь иль мельчайшая крупница.
Криком камышовой цапли, мой Ялуг, родные лица.
Мой народ, моя дорога, буйство гордых гагаузов.
Замечательных потомков Хана славного Огуза [4, с. 90].*

Болгарські поети Бессарабії маркують істотні етнічні риси локального соціуму, виокремлюючи в менталітеті співвітчизників залишки балканської войовничості та гарячкватості («хайдушко», «горещо») в контексті визнання себе «синами Буджака» (Н. Стоянов, «Щось від Балкан»). Ліричний герой вірша «Мадарський конник» Н. Стоянова вважає знаменитий наскальний пам'ятник Мадара уособленням «болгарського духу», який глибоко впливає на усвідомлення болгарської ідентичності («бие днес копита в мен»). Константними також виступають заклики зберегти свої етнічні риси: «българин да си остане / и да опази своя род!» (Н. Стоянов, «Залишайся болгаринином») і мову («Болгарська мова» Т. Стоянова, «Мова моя рідна» Т. Танасової-Тодорової, «Материнська мова» Н. Стоянова; «Рідне слово» І. Волкова, «Болгарин-болгарист» Н. Суфларски й ін.).

Феномен етнічної самоідентифікації бессарабських болгар, увиразнений у їх літературному спадку, є прикладом соціальної синергетичної системи, що самоорганізується у відповідь на виклики сучасності, актуалізуючись у Буджаку як точці біфуркації.

Образна система картини світу, представлена в їх художній творчості, вибудовується на принципах естетичної рефлексії над аспектами духовного життя локального етнічного соціуму. Морфологія простору культури бессарабських болгар розкривається через усвідомлення і популяризацію історичних фактів колонізації Буджака болгарськими мігрантами XIX ст., а в історичній ретроспективі – формування болгарського етносу часів Першого Болгарського царства на територіях нижнього Дунаю, до складу яких входив Буджак. Відтак когнітивні, ціннісні і регулятивні смисли колективної пам'яті локального соціуму розбудовується не тільки на системі фізичних (клімат, ландшафт, географія розселення) і ментальних координат (мова, традиції, обряди, ритуали), але й динамічно розвиваються у просторі культурної рефлексії через розробку історичних (формування Дунайської Болгарії) і міфопоетичних сюжетів (спроба художнього відтворення образів ханів Аспаруха, Кубрата, Огуза, покровительство Тангри тощо). Культурна пасіонарність розкривається через інтегрування національних міфів, міжкультурний діалог, наявність плюралістичного підходу в естетичних оцінках.

Мал. 1.
Кара О. Д. Переселенці (2008).

1. Азманов В. В степях Буджака: сборник рассказов / В. Азманов. – К. : Логос, 2017. – 112 с.
2. Азманов В. Колонисты: трилогия / В. Азманов. – К. : Золотые ворота, 2014. – 263 с.
3. Български поети от Бесарабия и Таврия. Антология. Съст. Е. Налбантова. – Варна : Liternet, 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим достępu: [<https://litenet.bg/ebook/besarabski/content.htm>]
4. Дерменжи И. Синие и черне, как море... / И. Дерменжи. – Черновцы : Технодрук, 2017. – 160 с.
5. Златарски В. Н. История на Първото българско Царство / В. Н. Златарски. – Т. I.: епоха на хуно-българското надмощие (679-852). – София 1918. – [Електронний ресурс]. – Режим достępu: <http://www.promacedonia.org/vz1a/index.html>
6. Коч С. Трансформации в етническом самосознании болгар Бессарабии XIX-XX вв. / С. Коч // Българите в Северното Причерноморие: Изследвания и материали. Одеса – ВеликоТърново, 2009. – Т. 10. – С. 369-376.
7. Куртев Н. Да намориш расковничето. Опит на историчеки роман / Н. Куртев, А. Малешкова. – Ямбол, 1998.
8. Налбантова Е. Подстъпи към современната българска поезия от Бесарабия и Таврия / Е. Налбантова. – Велико Търново : УИ «Св. св. Кирил и Методий» 2014. – 86 с.
9. Налбантова Е. Образът на майката в съвременната бесарабска българска поезия. Култура. Идентичности. Съмнения / Сост. А. Алексиева, Н. Данова, Н. Чернокожев. – София : Издат на БАН 2016. – С. 215-226.
10. Налбантова Е. Съвременна българска бесарабска проза. Предварителни бережки / Е. Налбантова // Молдовско-български връзки: История и Култура // Сост. Н. Червенков, И. Думиника. – Кишинев : S.C.B, 2016. – С. 437-447.
11. Налбантова Е. Български творци от Бесарабия. Представяне. Анкети (с Иван Вълков, Иван Ненов, Ана Малешкова, Николай Куртев). Кн. 1. – Велико Търново: Проглас. – С. 109-128.
12. Райбедюк Г. Б. «Придунай журавлиний» Михайла Василюка / Г. Б. Райбедюк // Українська мова і література в школах України. – 2016. – №4. – С. 32-33.
13. Райбедюк Г. Б. Світло душі Таміли Кібкало : штрихи до портрета березині рідного слова в українському Придунав'ї : До 80-річчя від дня народження / Г. Б. Райбедюк // Українська мова і література в школах України. – 2017. – № 9. – С. 60-63.

14. Райбедюк Г. Б. Художня мова поетів Подунав'я // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету / Г. Б. Райбедюк. – Ізмаїл, 2006. – Вип. 21. – С. 141-146.
15. Сборник на българска бесарабска поезия (XIX-XX в.) / За ред. Нико Стоянов. – Одеса: Маяк, 2002. – 132 с.
16. Соколова А. В. Літературне краєзнавство в профільній школі: методичні рекомендації / А. В. Соколова. – Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2017. – 72 с.
17. Соколова А. В. Літературне краєзнавство півдня Одещини: навчальний посібник / А. В. Соколова. – Ізмаїл, 2014. – 122 с.
18. Телеуця В. В. Народнопоетична творчість Подунав'я: проблеми регіональної специфіки / В. В. Телеуця. – Ізмаїл : СМІЛ, 2010. – 223 с.
19. Kiskin, Aleksey. The aesthetic of postmodernism in the works of Izmail poet Andrei Butakov // Journal of Danubian Studies and Research: Vol. 7, Issue No 2, 2017. – Galați: Editura Universitara Danubius. P. 439-445.
20. Reva-Levshakova, Lyudmila. The Danube Region Poetry: Personalities and Creativity // Journal of Danubian Studies and Research, Vol. 5, No 1 (2015). – P. 335-341.
21. Viger, Alexander. Modern Poets of the Southern Bessarabia // Journal of Danubian Studies and Research, Vol. 5, No 2 (2015). – P. 191-199.

Шевчук Т. Образ Буджака в эстетической рецепции бессарабских болгар Украины и Молдовы.

В статье исследуется образ Буджака, сформированный в эстетической рецепции бессарабских болгар Украины и Молдовы. В частности, он рассматривается в синхронии и диахронии, что происходит в вертикальной парадигме ад/рай. В поэтическом творчестве бессарабских болгар выделены следующие доминирующие концепты: переселенцы, дом, огород, лоза, степь, даль, путь, горизонт, река, Дунай. Образ Буджака неразрывно связан с героическими личностями протоболгарской истории (Аспарух, Кубрат, Огуз). Популяризация героической истории болгар бессарабскими художниками несет образовательную и воспитательную функцию, преодолевает онтологическую драму отрыва от исторической родины, оправдывает факт переселения и рабский труд первых колонистов.

Ключевые слова: Буджак, рецепция, переселенцы, степь, дом, регион, идентичность.

Shevchuk T. Image of Budjak in the aesthetic reception of Bessarabian Bulgarians of Ukraine and Moldova.

The article deals with the image of Budjak, formed in the aesthetic reception of the Bessarabian Bulgarians of Ukraine and Moldova. The image of Budjak is considered in synchronicity and diachrony, which occurs in the vertical paradigm of hell/paradise. The following dominant concepts are distinguished in the poetry of the Bessarabian Bulgarians: resettlers, home, garden, vine, steppe, distant, pathway, horizon, river, Danube. The image of Budjak is inextricably linked with heroic personalities in the history of Proto-Bulgarians (Asparuh, Kubrat, Oguz). The popularization of the heroic history of the Bulgars by the Bessarabian artists carries an educational and upbringing function, overcomes the ontological drama of separation from the historical motherland, justifies the fact of the resettlement and slave labor of the first colonists.

Key words: Budjak, reception, resettlers, steppe, house, region, identity.

УДК 75(=163.2)(477.74)

ЕСТЕТИЧНА ПАРАДИГМА ТВОРЧОГО ПОШУКУ БЕССАРАБСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ-БОЛГАР

І. Шишман

старший викладач,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті представлено аналіз художніх пошуків представників болгарської діаспори південної Бессарабії. Досліджено вплив естетичних традицій прабатьківщини на творчість митців. Розкрито художню концепцію найбільш значущих праць таких художників, як І. Пастир, О. Кара, І. Шишман. Доведено їх роль у збереженні етнонаціональних традицій та відтворенні краси і неповторності Українського Придунав'я.

Ключові слова: болгарська діаспора, художня концепція, естетика, вплив, виставкова діяльність.

На території Молдови й України знаходиться найбільша діаспора болгар у світі. Переселенці принесли на спустошену землю Бессарабії не тільки найвищу культуру землеробства і скотарства, але й генетичний зв'язок з найвищими зразками духовної культури греків, слов'ян і болгар. Вона простежується в унікальних килимах, рушниках, орнаментах одягу, елементах народної архітектури, обрядах, звичаях, піснях, музиці, танцях і навіть в дитячих малюнках.

Вивченню художніх досягнень краю у галузі образотворчого мистецтва в останній час приділяється значна увага науковців (О. Кара [2; 9, 10], М. Резніченко [4], І. Пастир [3; 11], Т. Шевчук [8; 12]). Автори досліджують етапи становлення Одеської художньої школи (М. Резніченко), вихідцями якої є багато митців Українського Придунав'я; художні досягнення представників Ізмаїльської міської організації Національної спілки художників України (О. Кара, Т. Шевчук), теоретичні і практичні питання становлення фахівця з урахуванням потреб і можливостей регіону (О. Кара, І. Пастир); створено англomовний довідник Ізмаїльської міської організації Національної спілки художників України (Т. Шевчук та ін.).

Мета статті – схарактеризувати естетичну парадигму творчого пошуку представників болгарської діаспори в Бессарабії. Досягнення поставленої мети передбачає аналіз впливу естетичних традицій прабатьківщини, зокрема розкриття художньої концепції найбільш значущих праць окремих митців.

Поряд з природними факторами, що впливають на розвиток мистецтва бессарабських художників-болгар, а також на їх світосприйняття, є фактор взаємопроникнення різних культур. Південь Одещини об'єднав на своїй території волелюбних представників різних національностей. Важливо відзначити, що академічну освіту наші художники отримали в Софії, Бухаресті, Кишиневі, Одесі, Києві, Петербурзі, Москві. А це означає, що свої світовідчуття вони пропускають крізь призму української, болгарської, молдовської та російської академічних шкіл живопису й малюнка.

Художники-болгари, представником яких є й автор пропонованого дослідження, відчували дефіцит спілкування зі своїми колегами з прабатьківщини. Тому в становленні творчого методу бессарабських живописців велику роль відіграло живе спілкування з корифеями українського, російського та молдовського мистецтва, і, без сумніву, генетичний зв'язок з душею свого народу через народне мистецтво, пісні, казки й легенди. Дивлячись на їх твори, можна помітити загальну рису: вони зображають якийсь ідеальний світ, який живе поза простором і часом. Він досягає свого знакового осмислення і узагальненої надвиразної форми. Образи цього ідеального світу позбавлені

натуралістичних деталей і дуже схожі на мову ікони. У деяких авторів є зворотна перспектива, тобто той образотворчий місток, який, на відміну від прямої перспективи, не поглинає у простір картини, а, навпаки, наближає до нас ці дивовижні чисті поетичні образи, які нагадують про далеку духовну, іноді казкову історичну Батьківщину, яка живе в серцях болгарських митців з давніх пісень, казок, легенд і всього того дорогого, що ми чули з вуст своїх сивочолих дідів і бабусь. Це ідеалізовані образи з нашого дитинства. Пройшовши фазу навчання, напрактикувавшись віртуозно викладати свої думки і почуття на полотні, перед художником виникає завдання: розповісти глядачеві про добре й вічне. І тоді він повертається в ідеальний світ свого дитинства, світ досконалий, повний радості, світла і батьківської любові.

Поряд з цим художники болгарського походження активно звертаються до народних свят, які так барвисто і цікаво проходять в Бессарабії. Не оминули своєю увагою і дивовижну природу Буджака: випалені степи, наповнені ароматом полину, мерехтливе повітря Причорномор'я, запах айви, човни та містки Дунайської Венеції, а також портрети дивовижних людей, подібних давнім скульптурам, але, на відміну від них, вони наповнені теплом і любов'ю.

Це все і стало тим живильним джерелом, до якого припали жадібні, допитливі серця бессарабських митців, таких як Михайло Тодоров, Петро Чакір, Димитр Пейчев, Володимир і Вадим Паламарчуки, Павло Баламаджі, Олександр Кара, Павло Македонський, Анатолій Труфкін, Іван Шишман та ін. Їх твори експонувалися в залах художніх галерей Японії, Франції, Болгарії, Німеччини, Швеції, Ізраїлю, Молдови, України, Росії.

Твори народного художника СРСР М. Тодорова (1915-1997), який протягом 25 років очолював Одеську організацію Спільки художників СРСР, відомі в багатьох країнах світу. Він працював в техніці олійного живопису в жанрах: пейзаж, портрет, багатофігурна композиція. Художник зазвичай вибудовував динамічну композицію, обираючи незвичний ракурс, що сприяло створенню особливого живописного простору. Мистецтвознавець О. Тарасенко відзначає, що митець був чутливим до ідеалів калокагатії – досконалості душі й тіла, через що в його творчості домінували естетично притягальні спортивні мотиви [5, с. 4].

П. Чакір (1931-2012) відомий в Росії, Україні, Чехословаччині, Угорщині своїми персональними і груповими виставками як один з кращих майстрів акварелі (дод. 3). З 1989 р., після запрошення для участі в міжнародному симпозіумі з емаллями в м. Кечкемет (Угорщина), художник починає паралельно займатися технікою емалі. В акварелі П. Чакір працює в жанрі портрета, натюрморту, пейзажу. А в емалі він відкривається зовсім з іншого боку. Перебуваючи за кордоном, він ще з більшою любов'ю і бажанням почав зображувати в техніці емалі образи зі свого дитинства (дод. 1). Це весілля, сватання нареченої, поминальний день і багато іншого. Його емалі були таким собі дивом на цих симпозіумах. Такої акварельної легкості та віртуозності мазка у жодного з емальєрів до нього не було. Він по-справжньому прославив культуру і побут нашого краю на цьому міжнародному симпозіумі. Не випадково, що після смерті П. Чакіра його ім'ям названо вулицю в рідному Ізмаїлі. І ось уже п'ятий раз проводиться всеукраїнський живописний пленер, присвячений його пам'яті.

П. Баламаджі народився в с. Делени Болградського району, навчався в Одесі. Сьогодні художник живе в Києві, проте дух болгарського села пронизує кожен його твір. Полотна П. Баламаджі в будь-якій точці світу будуть розповідати напрочуд добру, чисту казку про бессарабських болгар. Автор працює в техніці олійного живопису у жанрах: портрет, натюрморт, тематична картина.

Уродженець с. Кубей А. Труфкін – художник з великим діапазоном пошуку виразних тем. Він пробує себе в абстрактному і реалістичному живописі, цікава йому й графіка. На останній виставці художників-болгар України він представив серію мініатюр, присвячену обрядам і святим болгар Бессарабії.

Полотна П. Македонського, вихідця з болгарського села Суворове, вражають виразністю своєї фактури. «Яркие краски полотен Павла Македонского, – зазначає Т. Шевчук, – отрывают от обыденности, приглашая погрузиться в оптимистичный цветной мир его творчества, увидеть красоту в прозаических вещах» [8, с. 3].

В. Паламарчук в Парижі отримав дві медалі (перша – гран-прі, друга приз глядацьких симпатій) за твори «Запах айви» та «Бессарабський мотив». Автор працює в техніці олійного, темперного, акрилового та акварельного живопису у жанрах: натюрморт, пейзаж і тематична картина.

Д. Пейчев став класиком молдовського живопису і добре відомий своїми виставками в Молдові, Болгарії та в інших країнах. Творчість цього художника вирізняється надзвичайною емоційною складовою – живописом, який пульсує, рухається, спалахує, співає, зачаровуючи своїми нерукотворними тасмніцями. Художник працює в техніці олійного живопису буквально у всіх жанрах без винятку. Поряд з цим ілюструє книги в техніці туш-перо.

Отримання академічної освіти в обласних центрах України вихідцями з Буджака актуалізувало питання відкриття відділення образотворчого мистецтва в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті, де мала б змогу отримати базову вищу освіту обдарована молодь регіону. Сьогодні у цьому відділенні працюють три представники болгарської діаспори: І. Пастир, О. Кара та І. Шишман.

І. Пастир, перший очільник болгарської общини імені Св. Софії в м. Ізмаїл, стояв біля витоків створення відділення образотворчого мистецтва. Він є не тільки відомим в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті вченим, який кілька десятиліть керував роботою кафедри образотворчого мистецтва, автором понад 100 публікацій, серед яких фундаментальні праці «Основи композиції» (2013), «Креативність золоті пропорції» (2015), «Педагогіка художньої творчості» (2016), але й талановитим художником і педагогом, якого поважають колеги і люблять студенти. Його професійна активність вийшла за межі університетської роботи, а сам він уже давно став знаковою фігурою культурного простору Південної Бессарабії як громадський діяч, краєзнавець, експерт у галузі регіонального мистецтва.

Любов І. Пастиря до рідного краю знайшла відображення в його творчості, у якій значне місце приділяється пейзажу. «По воле автора, – зауважує Т. Шевчук, – ничем не примечательный ландшафт превращается в манящую степь, хозяйские дворики становятся знаками культуры, прозаические фигурки их обитателей – носителями общинных ценностей бессарабских болгар, а ностальгические дороги и тропинки – архетипами их пути («Дворик родной», «Кирничанский закат», «Бессарабские стога», «Полдень», «Холмские дали», «Дворик художественного училища», «Дворик библиотеки», «Одесские этюды»)». И, конечно, в работах художника с пастушеской фамилией особое место уделяется образу чабана. Он передает разные лица: от типичного болгарина с крепким телосложением до харизматичного старца в войлочной бурке («Пелихванян»). Образ последнего персонажа обладает определенным магнетизмом. Чабан с коротко стриженной благородной седой бородой в широкополой шляпе, национальной пастушеской бурке и самодельной остроносой обуви из свиной кожи (царвули), сидит на лоне природы в окружении пасущихся овец в состоянии, близком к медитации. Его глаза полузакрыты, мужественное мудрое лицо бесстрастно, а к ногам доверительно прижимается ягненок, что навеивает впечатление глубокой гармонии, идиллии человека и природы» [7, с. 4] (дод. 2). За влучним спостереженням О. Тарасенко, І. Пастир «володіє магією повітряного середовища», що дозволяє йому блискуче проявити себе як аквареліста (дод. 4).

О. Кара – живописець з рідкісним баченням простору, Заслужений художник України, голова Ізмаїльської міської організації Національної спілки художників України, доцент кафедри ІДГУ. З 1998 року виступає ініціатором і куратором бієнале дитячої творчості «Діти Бессарабії» і республіканського пленеру «Буджакська палітра», переможець конкурсу «Людина року» (2005), на який був висунутий Асоціацією болгар

України у номінації «живопис». Полотна Олександра Кари експонуються в кращих виставкових залах України та Болгарії, а його ім'я потрапило до сучасних енциклопедичних видань («Державні нагороди та нагороджені в Україні» (2014); «Енциклопедія Сучасної України» (2013, т. 12) та ін.).

У всіх творах І. Кари домінує мальовничий підхід до картинної площини. Пише в техніці енкаустики, в якій працювали майстри фаюмського портрета та ранньохристиянські художники до іконоборчого періоду. Згодом секрети цієї унікальної техніки були знищені. У публікації «Енкаустика: традиції та сучасні методи» (2015) О. Кара ділиться своїм досвідом оволодіння технікою енкаустичного живопису: «При гарячому способі фарби розігріваються на мармуровій плітці і наносяться на полотно за допомогою каутерія. Оскільки фарби швидко твердіють, необхідно швидко наносити локальні плями. При холодному способі використовуються такі компоненти: пунічний віск, даммарна смола, живичний скипидар і фарби. Даммарна смола і скипидар змішуються у певних пропорціях, суміш розчиняється у скипидарі, після чого у склад додається пунічний віск» [2, с. 61].

На окрему увагу заслуговують творчі композиції О. Кари. Національний болгарський танок «Хоро» репрезентовано у двомірній площині на однойменному полотні (дод. 5). У своїх тематичних картинах «Георгіїв день», «Перша борозна», «Баба Марта», «Поминальний день» та багатьох інших О. Кара постає перед нами як чудовий стиліст, що вміє донести звучання живописного образу до узагальненого символу, подібного до давніх ікон. У публікації, присвяченій специфіці малювання за пам'яттю та уявою, у навчальних програмах, розроблених для студентів ІДГУ, він стверджує: «Без развитого, горячего воображения не существует ни открытия, ни широкого взгляда на явления, ни активного восприятия окружающей среды» [9, с. 279].

Деякі творчі композиції О. Кари побудовано у рамках синтезу мистецтв. Так, художній задум картини «Перша борозна» (2005) виник під впливом проникливих рядків народної різдвяної пісні, створеної болгарськими переселенцями. Навіть для обрамлення цієї картини автором були використані елементи народного мистецтва: фоном послуговував продукт болгарського народного ткацтва (килим), а рама роботи є аутентичним елементом ткацького станка (ваталі). Таким чином, митець репрезентував певний синтез народної художньої творчості.

Не меншої уваги вартує художній задум картини О. Кари «Ниті з минулого» (дод. 6). «Сюжет картини, – пише Т. Шевчук, – представлений архетипами сільського буття і панорамою традиційних цінностей: дім, вікно, квітка, подвір'я, дерево, гніздо лелеки. На передньому плані розташовані численні приладдя для ткацтва: ткацький станок, прядка, мотовила й ін. В умовному зрізі будинку бачимо працюючу за ткацтвом жінку у бездоганно білосніжному вбранні з національними елементами, господарку-берегиню домашнього осередку, над домом якої витає янгол як символ покровительства її споконвічній справі, осяяній відчуттям гармонії. «Ниті з минулого» відображають світ вишуканої, зробленої з любов'ю і особистісно орієнтованої домашньої праці, світлом якої було пронизане життя людей доіндустріальної доби. Рама картини також складається з автентичних елементів ваталі. Полотно пов'язане з ним оригінальним способом за допомогою зробленої ручним способом мотузки для виготовлення килимів. Така комбінація творить синтетичну картину, нетрадиційні декоративно-ужиткові компоненти якої підсилюють звучання її провідної ідеї» [6, с. 145].

І. Шишман, Заслужений художник України, працює в жанрах: портрет, пейзаж, натюрморт, тематична картина, а також монументальний православний живопис і стінопис. У настінному монументальному живописі художник базується на традиціях давнього балканського настінного живопису XII-XV століття, зокрема на школу академіка Пескарьова, учня Костанді та Бухарестської академії мистецтв. Художником створена галерея портретів унікальних людей, що живуть на давній Буджацькій землі. Велика увага також приділяється пейзажу в техніці акварелі та олійного живопису. Експериментує з

мальовничими техніками, вмiє їх добре синтезувати. Останнім часом ним були виконані розписи Свято-Троїцького собору (м. Ржищів, Київська область) на площі понад півтори тисячі квадратних метрів настінного живопису в техніці енкаустики.

Одними з ключових полотен митця стали картини І. Шишмана «Таїнство» (2003) та «Золота пісня Орфея» (2010), художній задум яких пов'язаний з основоположною християнською символікою. У картинах не важко простежити спільні мотиви: образи Дерева Життя, царствених птахів Павлинів, тему фаворського світла, віру у вищу вселенську гармонію та прийдешнє царство Боже. У центрі обох картин знаходиться образ Дерева Життя. У картині «Таїнство» воно представлено у вигляді лози. Біля основи Дерева Життя знаходиться переданий за принципом храму Соломона престол як символ, на якому відбуваються таїнства. На ньому зображено дві пальми, що уособлюють Премудрість Божу, або Софію. На престолі стоїть євхаристична чаша, з якої п'ють два царствені птахи Павлини. Євхаристія (з грец. *благодаріння*) є головним християнським таїнством Церкви, через яке відбувається спілкування і єднання з Богом. Основний, золотистий, фон картини пов'язаний зі спробою відображення дива, яке у християнському вченні отримало назву *фаворського світла* – таємничого світу божественної слави, яким просіяло обличчя Ісуса при преображенні на горі Фавор та вознесінні (дод. 7).

Деякі зі згаданих символів знайшли своє відображення і в іншій картині Івана Шишмана – «Золота пісня Орфея». Задум картини виник у болгарських Родопах – місцях, де за легендами, народився за тракійських часів легендарний Орфей – ушавлений музикант і співак. У давнину (VIII-VI ст. до н.е.) орфічний культ був широко розповсюдженим у Тракії, Македонії, південній Італії та Сицилії й містив відчутне передчуття майбутнього християнства: його сутність складала містерії, що зображали страждання, смерть і воскресіння. Призначення людини орфіки вбачали у меті винищити у собі титанічні (тілесні, матеріальні) начала й розвинути свою духовну, божественну сутність [1]. В одному зі збережених уривків містеріальних орфічних пісень містяться заклики прийняти заблудлі людські душі в «лоно невимовного світла». Відтак, орфізм як релігійна течія мав уявлення і про таємницю божественного несотвореного світла, яке у християнській традиції називається фаворським.

Тема фаворського світла отримала безпосереднє продовження у «Золотій пісні Орфея». У центрі композиції картини також міститься образ Дерева Життя, однак у цій картині воно набуває більш традиційних ознак, адже прописане у розкішному золотому оздобленні, в об'ємних і розкидистих формах як символ, що уособлює усю повноту життя. Незважаючи на те, що Дерево Життя посідає центральне місце у картині, цей образ окреслено не до кінця. На його фоні ледь можна розрізнити знайомі образи – двох царських птахів Павлинів, що схилили голови над потиром. Власне, й очі Орфея є напівзакритими, адже відчуваючи серцем божественну благодать, він залишався у поганському світі, який не знав християнських цінностей. Тож, як язичник, цей герой відчуває серцем й інтуїтивно співає свою провісну пісню крізь завісу поганської темряви (дод. 8).

В обох картинах немає затінків і прямо падаючих тіней. Саме цей ефект має на меті спробу зображення вічності, втілення в фарбах божественного фаворського світла. Форми навмисно ущільнені, в них немає глибини. Плоскість зображає незмінні, вічні, а не тимчасові реалії буття. Окреслені у картині сонце й луна символізують тимчасові світила, під якими перебуває людство. Час, який відчув Орфей – це вічне життя у Богові. Що означає золота пісня Орфея? За концепцією цієї картини, Орфей як язичник співає пісню світу прийдешнього, він сяє світлом своєї пісні, адже передчуває появу спасителя, є провісником майбутньої гармонії людини і всесвіту, є світочем у духовній темряві язичництва. Темний фон символізує темряву поганської ночі, а золота постать Орфея та образ Дерева Життя – золоту пісню спасіння у вірі.

Сьогодні картина «Таїнство» є власністю галереї київського акціонерного банку «Київська Русь», а «Золота пісня Орфея» – державного музею образотворчого мистецтва

м. Малко-Тирново (Болгарія). Твори Івана Шишмана експонувалися у Верховній Раді України, в музеї Т. Г. Шевченка (Київ), в Українському домі (Київ). Персональної виставкою відкрилася всесвітня зустріч інтелектуальної болгарської еліти 16 травня 1996 р. у м. Софія. Праці художника увійшли в третій том «Енциклопедії болгарського мистецтва», в українську енциклопедію «Видатні імена України, еліта держави», зокрема в «Український Ренесанс» при Академії наук України. За досягнення у галузі мистецтва І. Шишман нагороджений орденами і медалями України та Болгарії. За заслуги перед Українською Православною церквою – орденом УПЦ МП Святого благовірного князя Ярослава Мудрого (2014).

Останнім часом у бессарабських болгар з'явилася унікальна можливість злитися з мистецтвом і школою болгарської живопису: обдаровані діти можуть вчитися й отримувати академічну освіту у провідних художників Болгарії. Зрілі художники проводять авторські виставки в Болгарії і спілкуються наживо з болгарськими художниками різних шкіл і напрямків.

Вже закінчили своє навчання в Болгарії і увійшли в мальовничу скарбницю Українського Придунав'я художники Сергій Костов і Надія Корецька-Костова, випускники Софійської національної академії мистецтв відділення стінопису. Вони успішно беруть участь у виставках живопису, а також займаються монументальними розписами в православних храмах.

Галина Сапунжі і Павло Коколов, випускники Софійської національної академії мистецтв, займаються станковим та монументальним малярством.

З числа молодих художників, які активно вливаються у виставкову діяльність, відзначилася помітними здобутками живописець, студентка 5 курсу Одеської державної академії будівництва та архітектури Злата Шишман. Її твори радують глядача і представляють наш край на всеукраїнських і міжнародних виставках.

Цікава доля нашого земляка Олександра Телаліма, який закінчив Софійську національну академію мистецтв. На сьогоднішній день він один з кращих акварелістів Болгарії, продовжує і примножує традиції акварелі свого вчителя П. Чакіра.

Бессарабська болгарка Йона Тукусер, випускниця бакалавріата ІДГУ, після закінчення магістратури Національної художньої академії в Софії, створила художній проект «Голод», у якому відобразила екзистенційну травму наших співвітчизників унаслідок штучно створеного голодомору 1946-1947 рр., користуючись архівними документами, наданими їй місцевою болгарською общиною. Художній проект Й. Тукусер у 2011 році був представлений у «Foundation for image synthesis» в The Red House Centre for Culture and Debate (м. Софія) і отримав низку схвальних відгуків болгарських мистецтвознавців. Експозиції проекту «Голод» були представлені і в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті під час проведення міжнародної наукової конференції «Голод 1946-1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти» (18-19 травня 2017), присвяченій 70-ій річниці трагічних подій.

Як бачимо, бессарабські художники гідно презентують свій мистецький доробок, зберігаючи естетичні традиції своєї прабатьківщини та відтворюючи красу і неповторність Бессарабії. Подальше дослідження художніх пошуків митців визначає перспективні шляхи наближення до унікальності їх творів.

Додаток 1.
Петро Чакір. Чебан Оглан, 1985, емаль

Додаток 2.
Іван Пастир. Пеліхванян, 2013, графіка

	
<p>Додаток 3. Петро Чакір. Натюрморт з динєю, 1985, акварель.</p>	<p>Додаток 4. Іван Пастир. Сяйво опівдні, 2012, акварель</p>
	
<p>Додаток 5. Олександр Кара, Хоро, 2007, Енкаустика</p>	<p>Додаток 6. Олександр Кара, Ниті з минулого, 2008, енкаустика</p>
	
<p>Додаток 7. Іван Шишман. «Таїнство», 2003, полотно, акрил, олія</p>	<p>Додаток 8. Іван Шишман. Золота пісня Орфея, 2010, полотно, масло, олія</p>

1. Античные писатели. Словарь: Орфики. – СПб. : Издательство «Лань», 1999. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/dictio/article.htm?a=345241850>

2. Кара О. Д. Енкаустика: Традиції та сучасні методи / О. Д. Кара // Наука і освіта: Збірник наукових праць. – Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – № 8. – 2015. – С. 58-64.

3. Пастир І. В. Зображувальне мистецтво в Українському Придунав'ї / І. В. Пастир // Українське Придунав'я у світлі гуманітарних досліджень: колект. монографія. – Ізмаїл : СМІЛ, 2015. – С. 146-165.
4. Резніченко М. Одеська художньо-педагогічна школа / М. Резніченко // Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст. – Т. II: Філологія. Мистецтвознавство. – Ізмаїл : РВЦ ІДГУ – СМІЛ. – С. 224-226.
5. Тарасенко О. Художники болгары / О. Тарасенко // Каталог выставки, музей Западного и восточного искусства. – Одесса: Одесская книжная фабрика, 1998. – 37 с.
6. Шевчук Т. Олександр Кара: «Перша борозна» та «Ниті з минулого» (синтез мистецтв у картинах) / Т. Шевчук // Образотворче мистецтво. – № 1, 2016. – С. 144-145.
7. Шевчук Т. С любовью к людям и родной земле: бессарабский художник Иван Пастыр / Т. С. Шевчук // «Курьер недели»: Региональный информационно-рекламный еженедельник (Измаил, Килия, Болград, Рени). – № 130 от 15.11.2016. – С. 4.
8. Шевчук Т. Художественные достижения Измаильской городской организации НСХУ / Т. Шевчук // «Курьер недели»: Региональный информационно-рекламный еженедельник. – № 115 (1251) от 11.10.2016. – С. 3.
9. Kara A. Drawing from Memory and Imagination (in Visual Art Programs of Ismail State University) / A. Kara // Journal of Danubian Studies and Research: Vol. 5, Issue No 2, 2015. – Galați: Editura Universitara Danubius. – P. 276-284.
10. Kara A. Izmail Organization of National Union of Artists of Ukraine as a Leading Creative Community in Budjak // Journal of Danubian Studies and Research: Vol. 6, Issue No 1, 2016. – Galați: Editura Universitara Danubius. – P. 180-184.
11. Pastyr I. Interactive Ways of Becoming a Fine Art Specialist in the Ukrainian Danube Region / I. Pastyr // Journal of Danubian Studies and Research: Vol. 6, Issue No 1, 2016. – Galați: Editura Universitara Danubius. – P. 271-279.
12. Shevchuk T., Kara A., Kolmykova E. Illustrated Guide of Ismail Municipal Organization of National Union of Ukrainian Artists. LAP Lambert Academic Publishing, 2016. – 61 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/0B_uSw5tKWyCFcHVFfHR1VGQ2dmc/view

Шишман И. Эстетическая парадигма творческого поиска бессарабских художников-болгар.

В статье представлен анализ художественных поисков представителей болгарской диаспоры южной Бессарабии. Исследовано влияние эстетических традиций прародины на творчество художников. Раскрыта художественная концепция наиболее значимых работ таких художников, как И. Пастыр, А. Кара, И. Шишман. Доказана их роль в сохранении этнонациональных традиций и воссоздании красоты и неповторимости Украинского Придунавья.

Ключевые слова: болгарская диаспора, художественная концепция, эстетика, влияние, выставочная деятельность.

Shyshman I. Aesthetic paradigm of creative search of Bessarabian Bulgarian artists.

The article presents an analysis of artistic searches of the Bulgarian Diaspora representatives in Southern Bessarabia. It is given an overview of the scientific literature on the study of regional fine arts; the influence of the aesthetic traditions of the historical motherland on the artists' works is analyzed, in particular, the artistic conception of the most significant works of some representatives is revealed. The scientific novelty of this publication is connected with the study of aesthetic search and the motive structure of the Bessarabian Bulgarian artists' works.

Key words: Bulgarian diaspora, artistic concept, aesthetics, influence, exhibition activity.

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРИСТИКИ: УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

УДК 94(477.5):316.3]:929.52 Галагани

ВІД КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДО ІМПЕРСЬКОГО ДВОРЯНСТВА: ЛЮДИ І РЕЧІ В КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (НА МАТЕРІАЛІ «ГАЛАГАНІВСЬКОГО АРХІВУ»)

М. Будзар

*кандидат історичних наук, доцент,
Київський університет імені Бориса Грінченка*

У статті розглянуто процес перетворення козацької старшини Гетьманщини на імперське дворянство через аналіз комплексу речей у вжитку однієї родини. Предметом розгляду є документи опису майна. Порівняльний аналіз змісту цих паперів унаочнює входження нащадків козацької старшини до системи координат імперського культурного простору.

Ключові слова: Галагани, Лівобережна Україна, козацька старшина, імперське дворянство, процес інкорпорації, культурні пріоритети, побутові речі.

В умовах «речового повороту» – одного зі свідчень оновлення історичних досліджень на межі ХХ-ХХІ ст. – соціокультурна історія предмета є вагомою науковою проблемою. Створені людиною та вживані нею речі, за висловом Ж. Бодрійяра, вислизують з технологічної системи в систему культури [1, с. 13].

Зосередження уваги на соціокультурному сенсі речі призводить до олюднення предметів, які, за І. Колесник, набувають власної ідентичності відповідно до соціальної ситуації їх побутування [2, с. 36]. Розгляд улаштування предметного світу однієї родини дозволяє дослідити зміни суспільних амбіцій та життєвих смаків усього соціуму. Історико-культурна інформативність предметів зростає за часів трансформацій, коли переміна у «життєвому циклі» речей (актуалізація їхнього вжитку чи забуття) є показником стану суспільства [3, с. 24].

Визначальним етапом життєдіяльності козацької старшини як «нової еліти» Гетьманату, народженої у вогні Хмельниччини, було ХVІІІ ст., коли процес інкорпорації перетворив її на «імперське дворянство». Маркером таких історичних подій на рівні повсякденності є метаморфози світу речей відповідно до запровадження у соціум культурних новацій. Доцільним є розгляд варіювання речового наповнення повсякдення козацько-старшинської родини внаслідок набуття її представниками нової соціальної ідентичності. Це питання майже не окреслено у сучасному історичному дискурсі, на відміну від характеристики матеріального світу козацької еліти у часових межах другої половини ХVІІ – середини ХVІІІ ст. (розвідки Л. Буряк, О. Дзюби, Т. Таїрової-Яковлевої та ін.), хоча наявність такої проблеми констатована [4; 5; 6; 7].

Тому метою статті є аналіз процесу перетворення козацької старшини Гетьманщини на імперське дворянство через розгляд комплексу речей у вжитку однієї родини. Предметом такого аналізу обрано козацько-старшинський рід Галаганів, засновник якого, полковник Гнат Галаган, був одним з «козацьких старшин і державців-шляхтичів, які <...> рухалися у фарватері <...> інтеграційної та інкорпораційної політики» імперського уряду [8, с. 57].

«Біографія» речей майже завжди екстраполюється на людські долі. Тому необхідно визначити, які саме особи з родини Галаганів були власниками тих предметів, що їх розглядатимемо як «свідків історії». Попри те, що увагу дослідників традиційно привертала передусім Гнат Іванович (?-1748) і Григорій Гнатович (1716-1777) Галагани, полковники

прилуцькі, та суспільний діяч, просвітник Григорій Павлович Галаган (1819-1888), досить цікавими є особи з третього та четвертого поколінь – Іван і Григорій Галагани.

Обставини життя Івана Григоровича Галагана (1739(?)-1789), котрий впродовж 1763-1767 рр. виконував обов'язки прилуцького полковника, а за 20 років послідовно змінив звання бунчукового товариша (1863) на колезького асесора (1771) та надвірного радника (1784), позиціонують його як людину нових культурних пріоритетів у порівнянні із дідом та батьком. Г. П. Галаган у нарисі «Рід Галаганів» відзначив, що на портреті у фамільному зібранні «он изображен уже напудренным и во французском кафтане...» [9, с. 10]. І. Г. Галаган здійснив тривалі закордонні подорожі (у 1781 та 1785-1786 рр.), залишивши подорожні нотатки, сприяв навчанню сина Григорія у Німеччині та, швидше за все, не мав великих кар'єрних амбіцій. Втім, соціальний статус І. Галагана був високим, передусім завдяки немалим земельним статкам і шлюбу з небогою Олексія та Григорія Розумовських Катериною Дараган (1740-1823). Дружні стосунки пов'язували його, зокрема, з П. О. Румянцевим-Задунайським, котрий у листі, наданому І. Галагану для європейських мандрів, рекомендує його як одного «из лучших приятеля моего...» [10, с. 13]. Ймовірно, заради зміцнення статусу родини І. Галаган одружив дочок Віру та Уляну з військовими із чисельного тоді в Україні прошарку «заможних, освічених і впливових сербів-офіцерів» [11, с. 49].

Завершення наприкінці XVIII ст. процесу правової, соціально-майнової та культурної інтеграції козацьких нащадків до імперського середовища презентує Григорій Іванович Галаган (1768-1808), лейпцизький студент, за традицією ще змалечку записаний до війська (у 1781 р. – ще бунчуковий товариш, у 1784 р. – вже майор), учасник турецького (1788-1789) та польського (1794) походів, спадкоємець великих маєтностей роду. Г. П. Галаган, характеризуючи особу свого діда, описує його добу як час світоглядної контрверсії: «И рядом с новыми потребностями, <...> проникнутыми вольтерьянством, шли с другой стороны, из Великороссии, все привычки и образ жизни, соединенные с крепостным состоянием...» [9, с. 13]. Успадкувавши діничий маєток у селі Сокиринці (зараз – Срібнянський район Чернігівської області) та щонайменше 6 000 тисяч кріпаків, Г. І. Галаган перейняв спосіб життя помісного панства, що спричинило 1791 року його судовий конфлікт із матір'ю, К. Ю. Галаган.

Саме Іван та Григорій Галагани є тими, хто успадковував або заповідав чи виділяв із свого майна комплекси речей за документами, що є предметом нашого розгляду. Серед цих паперів: 1) «Реєстр» речей, грошей, худоби, що були посагом сестри Івана Параскеви Галаган в її шлюбі з бунчуковим товаришем С. І. Лашкевичем у 1768 році [12, с. 464-466], 2) «Заповіт» Г. Галагана 1771 року сину Івану та дочкам Олені і Параскеві [12, с. 461-462], 3) «Опис» речей, що дісталися Івану Галагану після смерті бабки, Олени Антонівни Галаган, уродженої Тандрини, 1763 року (у запис з автобіографічних нотаток його батька під цим роком зазначено: «Матка моя скончалась, от какой неснойной печали я и сам толком не луснул...» [12, с. 461]), [13]; 4) два «Реєстри», укладені по шлюбах доньок І. Галагана, – Віри з Ф. Чорбою 1779 р. та Уляни з І. Стояновим (1784) [14; 15]; 5) «Реєстр» речей, розділених між Петром і Павлом Галаганами після батька, Г. І. Галагана [16]. Перші два з вказаних документів були опубліковані О. Лазаревським та нерідко цитуються, інші не оприлюднені.

Погоджуємося з Л. Буряк у тому, що «XVIII ст. виробило свою систему матеріальних цінностей для елітної верстви...» [4, с. 198]. Хоча ця система модифікувалася впродовж сторіччя, певні групи предметів в ній мали сталі ознаки соціального маркера. Срібний посуд та туалетні прибори, дорогоцінна зброя, вишукані тканини, коштовності («клейноди» чи «манеліовес») – ці атрибути статусності фігурують у тестаментях та шлюбних паперах Галаганів, укладених впродовж 60-х – 80-х рр. XVIII ст. У всіх п'яти документах серед опису речей виокремлено вироби зі срібла, що традиційно слугувало атрибутом родовитості й добробуту козацької старшини [4, с. 199]. Якщо у «Заповіті» Г. Галагана лише вказується на наявність «сундуков два з сребною посудною, разного моего набитя, между которим и материзное мое и Борковскаго малая часть есть...» [12, с. 462], то у описі спадкового майна

І. Галагана та шлюбних реєстрах речі зі срібла зазначені першими, названо як поодинокі предмети, так і комплекти чайного, столового посуду, туалетні гарнітури, із вказівкою призначення та особливості декору (чорнене, з позолотою, з поліхромією).

У обох описах спадку виокремлено речі, що позиціонувалися як «предківські». Вони нерідко мали герб власника. Т. Таїрова-Яковлева відмітила, що традиція успадковувати чи передавати як посаг речі із родовими гербами виникла в Гетьманаті внаслідок набуття «новою елітою» ознак, приналежних шляхті Речі Посполитої та обумовлювалася становленням власної геральдики [7, с. 164]. Як-от, у спадку І. Галагана названо срібний посуд, що перейшов його матері, Олені Михайлівні, уродженій Дунін-Борковській, від її сімейства, а також речі з гербами Гната та Олени Галаганів: «4) Кубков великих под гербом Борковскаго – две; <...> 6) Фляшек з крушками <...> под гербом Борковскаго – две; 7) Чарок двох фасонов, единогого старинного, под гербом покойного пана восемь <...> 10). Ложок герба Борковскаго – две <...>; 11) Ложок гербу покойной старой пани – шесть...» [13, с. 2]. Ці речі маркували елітарність та акумулювали «пам'ять роду» у складі дівизни, символізуючи сімейні цінності. У посагу В. Галаган вказано комплект «посуды предковской серебряной: Кубков дванадцать; больших коновок раззолоченных две; Чарок з ручками дванадцать, а на позолоту их шесть червонцев...» [14, 25 зв.].

Не тільки чисельність, але й розмаїття виробів зі срібла демонструють узвичаєння імперського способу життя серед нащадків козацької старшини. Якщо у посагу К. Галаган, котра йшла за С. Лашкевича, ретельно перелічено 82 предмети столового посуду зі срібла, майже кожен супроводжується поміткою «отческой» або «под гербомъ Борковских» [12, с. 464], то у посагах Віри та Уляни Галаган з'являються срібні туалетні комплекти (умивальниця з мискою, пудрениці, мильниці, коробочки під рум'яна, дзвіночок, люстерко в срібних шатах, шандали для свічок, щипці з тацею тощо) та чайні сервізи повного набору (таця, чайник, чайниця, кавник, молочник, цукерниця, ложечок маленьких 12, полоскальниця чайна одна, щипці для цукру [14, 25; 15, 31 зв.]. Такі гарнітури мали задовольнити потреби молодого дворянки.

Серед «статусних» речей у життєдіяльності старшинського соціуму вагоме місце посіли «клейноди» – оздобі з золота та срібла, інкрустовані дорогоцінним камінням. Ті з коштовностей, що слугували жіночими прикрасами, у посагах позначаються як «манеліове». До кінця XVIII ст., за О. Дзюбою, у майнових документах їх заступають гроші, але їхня представницька функція зберігається [6, с. 237]. «Реєстри венування» Галаганів це підтверджують. У розділі «З перел и других манеліов» посагу П. Лашкевич перелічено два перлові намиста (одне з великих перлин в 10 нитках, друге з менших, в 27 ниток (до речі, кількість рядів перлин у намистах теж була ознакою заможності [7, с. 104]), два золотих ланцюжка (один з фініфтію), три пари сережок (зі смарагдами, діамантами, рубінами тощо), п'ять перстнів), але ціну вказано лише на «коначок рубіновий з великим шафіром и около дияменти», ця жіноча шийна прикраса оцінена в 1000 рублів [12, с. 465]. У описах віна 1779 та 1784 років вже оцінено кожну з оздоб, прикраси є більш різноманітними за функцією. У посагу В. Галаган названо золотий годинник із сталевим ланцюжком, пару золотих браслетів з емалевою інкрустацією та перлами, діамантову квітку-брошку (вартістю 1000 рублів) [15, 31-31зв.].

Розгляд описів дівизни Віри та Уляни Галаган підтверджує спостереження науковців щодо співвідношення срібла та «білого золота» – порцелянових виробів – у житті осіб з старшинського кола. Л. Бех припускає, що фарфор до кінця XVIII ст. «не належав до помітних явищ побуту українських елітарних кіл» [17], маркуючись як іноземний компонент українського повсякдення. Його поява у списках посагу засвідчує зміну пріоритетів. Так, у дівизнах обох дочок І. Галагана вказано лише по одному чайному сервізу з порцеляни, без вказівки на виробництво, із типовим набором предметів (поряд із чайними чашками зазначено філіжанки для шоколаду) і навіть в одну ціну (35 рублів) [15, 28 зв.; 16, 32 зв.], але порцеляну вже зафіксовано як частину майна.

Не менш красномовним є перелік одиниць одягу у реєстрах віна жінок з роду

Галаганів. Порівняння їх засвідчує ріст темпів погоджування форм і крою стрій лівобережного панства з канонами імперського двору наприкінці XVIII ст. У посагу П. Лашкевич у розділі «З суконь» названі традиційні різновиди жіночого одягу еліти Гетьманщини – кунтуші (10 штук), «сподниці», корсети, запаски. Як самі тканини, з яких пошиті ці речі (парча, златоглав (шовкова тканина із шовковим поробком і основою з золотої парчі,) люстрина, гризета, гранитура (переважно шовкові, рідше – вовняні тканини, з різними видами переплетіння) [18, с. 190], так і їхня кольорова гама – «кунтуш кривавій парчевій...», «сподница парчевая понсовая з пестрою корункою», «корсет алій сребраній грезетовій» [12, с. 466] – відсилають нас до барокової стилістики XVII – середини XVIII ст., коли в багатшаровому строї поєднувався кольоровий текстиль різної фактури. У посагах дочок І. Галагана, небог П. Г. Лашкевич, котрі йшли заміж через одне-два десятиріччя після тітки, назви для одиниць жіночого одягу урізноманітнилися, кольорова гама стала спокійнішою, відповідно до смаків 70-х – 80-х рр. XVIII ст. змінився крій суконь: «атласу полосатого платье...», «белое полосатое шолковое...», «гранитурное фиолетовое...» ([16, 32]), в гардеробі з'являються панчохи шовкові, полотняні ([15, арк. 26 зв.]). Асортимент тканин залишився, як і раніше, спільним для Європи XVIII ст., коли атлас, парча, тафта, шовк завозилися в Україну переважно з Сілезії та Саксонії [5, с. 322].

Переконливі докази щодо завершення процесу входження нащадків козацько-старшинської еліти до імперського культурного простору на початку XIX ст. надає «Реєстр, сколько и чего именно досталось в разделе сем имеющихся на комнатной библиотеке и других местах вещей...», укладений для братів Петра і Павла Галаганів у липні 1815 р. Він містить різні за функціями речі: книги, зброю, столову та декоративну порцеляну, меблі, ікони.

Помітне місце у списку відведено зброї. Сучасні зразки згадуються поряд із старовинним військовим обладунком – пістолети одноствольні та двоствольні європейської роботи («мастера Лизаро пара», «мастера Валендиама пара», «мастера Тирмай пара»), чотири шаблі (по дві кожному з братів) в чорних піхвах, у срібній позолоченій оправі, з інкрустацією нефритом та яшмою, «панцирь персидский с одним посеребренным приголовником» тощо [16, 1, 2 зв, 4]. Ретельно перелічуються кінські сідла, зброя, вказано предківські речі: «седло китайское, финифтом <...> обложеное, с парчовою сребреними пуговицами к нему притянутой подушкою» або «седло турецкое, серебром и позолотною <...> обложено» [17, 5 зв. - 6]. Наявність цих предметів серед майна Г. Галагана повертає нас до традиції гетьманської доби, коли предмети військової справи позиціонувалися як елітарні атрибути [6, с. 320]. Навіть під час судового процесу 1790-х рр. К. Ю. Галаган, як позивачка («обиженная»), винувала сина у тому, що він, «бысть набит возвышением о своем богатстве, <...>, дарил также без причины разных служителей посторонних <...> немалым количеством <...> ружей и седел старинных, под чернь и позолоту – по знатности дому, немалую ценность составляющих...» [19, 5 зв., 6 зв.].

На самих перших позиціях у реєстрі вказано вироби з порцеляни. Без сумніву, «європейська порцелянова лихоманка» до кінця XVIII ст. вразила й козацьких нащадків. У списку перелічена саксонська, французька (треба думати, севрська) та власне китайська порцеляна. Чого вартує, зокрема, комплект з п'яти предметів: «Китайского фарфора небольшое блюдечко, с цветами и с позолотою <...>, и 4 тарелки, с коих две большие изображают деревья, а другие – красные цветы» [16, арк. 1]. Через століття зібрання порцеляни у Сокиринцях, яке вартує уваги, описав Г. Лукомський: «З порцеляни зібрано цілу гірку, є рідкісні екземпляри, здебільшого це Севр, Сакс, Гарднер і Миклашевський...» [20, с. 203].

В реєстрі привертає увагу значна кількість предметів інтер'єру – дзеркала, підлогові та настільні годинники, меблі, світильники. Тут перелічено до десятка люстрок – великі в рамах червоного дерева, в золочених рамах, невеличкі із підсвічниками, прямокутні, круглі. Є й годинники різної форми та призначення – «часы стенные круглые с денним заводом венские всеящие», «часы столовые аглицкие недельного заводу» [16, 4 зв.]. Комоди,

кабінетні бюро, крісла, стільці, канапе, підзеркальні столики, ломберні столи, два більярдні столи, вказані у реєстрі, виконані з коштовних порід дерева із застосуванням технік інтарсії, золочення тощо. Наявність у палаці більярду «з ніжками дивної роботи і стилу», зазначає Г. Лукомський [20, с. 202].

Реєстр містить трохи більше 200 найменувань книг. Вочевидь, початок зібранню було покладено І. Галаганом: значна частина книг датована 60-ми – 70-ми рр. XVIII ст., хоча такі видання, як «Устав воинский немецкий, тиснение 1753 года», купувалися, ймовірно, ще Г. Г. Галаганом.

Зібрання десь на дві третини складалося з видань російською мовою, але містило достатньо книг латиною, французькою та німецькою мовами. Вочевидь, іноземні видання Галагани купували як в Україні (торгівля такими виданнями здійснювалася через Броди, Вроцлав, Гданськ, Лейпциг тощо [20, с. 39]), так і в європейських вояжах. І. Галагана навіть просили придбати книги за кордоном. На зворотному боці рекомендації в Турин до О. М. Білосельського-Білозерського від П. О. Румянцева є напис: «Покорнейше прошу не запам'ятовать купить в Кенигсберге географический атлас на латинском языке для Вашего покорнейшего слуги Андреяна Чепы...» [10, 13 зв.]. Серед іншомовних видань збірки привертають увагу твори французьких енциклопедистів, зокрема, повне зібрання творів Ж.-Ж. Руссо 1782-1789 років («Collection complète des œuvres de J.J. Rousseau, citoyen de Genève»).

«Строкатість» тем і жанрів творів, значна кількість любовних романів, книжок корисних порад, перевага серед «серйозних» видань історичних книг та творів просвітників, – все це вказує на добу створення книгозбірні, коли в літературу увійшли інтимні, авантюрні, гумористичні теми. Книги, придбані І. Галаганом та Г. Галаганом (їх хоча б умовно можна розрізнити за датами), майже не відрізняються ані за темами, ані за жанрами, можливо, тому, що світоглядні переконання обох поколінь козацьких нащадків, до яких вони належали, формувалися в умовах Просвітництва та подальшої секуляризації культури. Водночас наявність «Енеїди» І. Котляревського («Энеида, на малороссийский язык переведенная И. Котляревским» – так у списку, можливо, це перше видання 1798 р.) вказує на формування «локального патріотизму» як підґрунтя для паростків «українофільства» їхнього нащадка Г. П. Галагана.

Констатуємо, що аналіз майнових документів з родинного архіву Галаганів, датованих другою половиною XVIII – початком XIX ст., унаочнює перебіг процесу нобілітації нащадків козацької старшини. Чисельність речей, розмаїття форм та технік виконання підтверджує той факт, що до початку XIX ст. Галагани успішно опанували стиль життя імперського дворянства, хоча, вочевидь, предметний світ їхньої повсякденності зберіг зв'язок із досвідом минулих поколінь. Співвідношення між старовинним сріблом та виробами з порцеляни, зміни у крої, назвах та складі одягу, збільшення кількості предметів у комплектах столового посуду, поява книжкових зібрань у переліку предметів спадщини та їхнє змістове наповнення – все дозволяє поглянути на явище нобілітації через призму соціальної та культурної функцій речей. Усвідомлення цього відкриває перспективу подальших досліджень, зокрема, порівняльного розгляду вмісту книгозбірень, створених різними поколіннями Галаганів.

1. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр. – М. : Изд-во «РУДОМИНО», 2001. – 224 с.
2. Колесник І. «Речі довкола нас»: чи готова історична наука до чергового «повороту» / І. Колесник // Ейдос. – 2011/2012. – Вип. 6. – С. 26-46.
3. Андросова-Байда Д. Від народження до смерті: життєві цикли речей / Д. Андросова-Байда // Ейдос. – 2011/2012. – Вип. 6. – С. 13-25.
4. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу / Л. Буряк // СОЦІУМ. – 2003. – Вип. 2 – С. 197-206.
5. Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст. / О. Дзюба // Соціум. – 2015. – Вип. 11-12. – С. 317-329.

6. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба. – К., 2012. – 348 с.
7. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини; пер. з рос. Т. Кришталовської / Т. Таїрова-Яковлева. – К. : ТОВ «Видавництво “КЛЮ”», 2017. – 184 с.
8. Горобець В. М. Старшина гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 52-66.
9. [Галаган Г. П.] Род Галаганов // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. – Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1896. – С. 1-23. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба. – К., 2012. – 348 с.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУ ім. В. І. Вернадського), ф. II, оп. 1, спр. 26063, арк. 13-13зв.
11. Лалич С. Серби – офіцери і генерали російської армії (XVIII ст.) / С. Лалич // Украс. – К. : Темпора, 2006. – Вип. 1. – С. 27-50.
12. [Лазаревский А.] Галагановский фамильный архив // Киевская старина. – 1883. – Т. VII, ноябрь. – С. 461-462, 464-466.
13. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26059, арк. 2-5.
14. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26066, арк. 25-30.
15. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26067, арк. 31-36.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 1475, оп. 1, спр. 1216, 12 арк.
17. Бех Л. В. Фарфор у побуті української еліти 18 ст. / Л. В. Бех. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/5183/1/doclad_bekh.pdf.
18. Косміна О. Вбрання української еліти XVII–XVIII ст. / О. Косміна // СОЦІУМ. – 2015. – Вип. 11-12. – С. 330-364.
19. ЦДАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 1180, арк. 3-13 зв.
20. Лукомский Г. Лукомский Г. Сокиринці: (масток графині О. П. Ламздорф-Галаган, Полтавської губ., Прилуцького повіту) // Хроніка-2000. – 2005. – Ч. 2, вип. 63/64. – С. 196-204.
21. Тищенко М. Ф. З історії торгівлі книжками у XVIII ст. / М. Ф. Тищенко // Україна. – 1929. – № 35 (липень-серпень). – С. 38-44.

Будзар М. От казацкой старшины к имперскому дворянству: люди и вещи в контексте социокультурных трансформаций (на материале «Галагановского архива»).

В статье рассмотрен процесс превращения казацкой старшины Гетманщины в имперское дворянство на основе анализа комплекса вещей из обихода одной семьи. Предметом рассмотрения стали документы описи имущества. Сравнительный анализ содержания этих бумаг наглядно показывает вхождение потомков казацкой старшины в систему координат имперского культурного пространства.

Ключевые слова: Галаганы, Левобережная Украина, казацкая старшина, имперское дворянство, процесс инкорпорации, культурные приоритеты, бытовые вещи.

Budzar M. From the Cossack Chieftains to the Imperial Nobility: People and Things in the Context of Sociocultural Transformations (Based on the Material of the Galagan's Family Archive).

The main research task of the article is to consider the process of turning the Cossack chieftains of Hetmanate into the imperial nobility by analysing the complex of household items belonging to one family. The subject of this analysis is represented by several documents of the property inventory. The comparative analysis of the contents of these papers clearly shows the belonging of the descendants of the Cossack chieftains to the system of coordinates of the imperial cultural space.

Key words: the Galagans, Left Bank Ukraine, Cossack chieftains, imperial nobility, incorporation process, cultural priorities, household items.

УДК 930:37.091.8(477)«17/18»

**ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ІНОЗЕМНИХ КОЛОНІСТІВ ЯК
ОДИН З ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І
ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ**

О. Скороход
аспірантка,

Центральноукраїнський національний технічний університет

У статті аналізуються праці з економічної історії України та її Півдня у контексті вивчення економічної політики російського уряду щодо іноземних колоністів. Автором показано, що на розвиток сільського господарства та промисловості краю впливала етнічна строкатість його населення.

Ключові слова: історіографія, економічна політика, господарство, колоністи, Південь України, імперський уряд.

Необхідність розуміння особливостей економічного поступу держави актуалізує вивчення історичного досвіду проведення господарської політики. Етнічна строкатість Півдня України зумовила появу історичних та історико-економічних досліджень, що так чи інакше намагаються з'ясувати шляхи формування такого явища як поліетнічність регіону, соціальні трансформації, що відбуваються у зв'язку з такою особливістю, а також вплив наявності великої кількості відмінних етносів на господарський поступ краю.

Метою нашої розвідки є аналіз історико-економічного наукового доробку з проблеми політики російського імперського уряду щодо іноземних колоністів як однієї зі складових економічного поступу південноукраїнського регіону. Не претендуючи на вичерпність переліку, ми аналізуємо праці, що в контексті вивчення загальної економічної історії краю описують присутність іноземного населення та його вплив на господарську політику уряду в регіоні.

Стан наукової розробки проблеми свідчить, що вона ще не знайшла свого відображення в науковій літературі. Лише окремі її аспекти висвітлюються у відповідних історіографічних розділах проаналізованих нижче робіт.

Перший дослідник історії Північного Причорномор'я А. Скальковський знав три типи господарства Півдня України [1, с. 3]: український (засів ярової пшениці, виготовлення борошна з кукурудзи, велике скотарство без загонів, мале городництво), татарський (кінні табуни) і болгарський (розвинене городництво і птахівництво, обробіток волами, нахил до осінньої оранки). Д. Багалій в Степовій Україні вбачає чотири типи господарства: український (ознаки його: плуг, віл і віз, скотарство без загонів, мале городництво), молдавський (добре поставлене вівчарство і конярство), болгарський (садівництво, виноградництво і городництво) і німецький (покрашене скотарство, вживались коні, машини й угноєння полів) [2, с. 13].

Серед перших фундаментальних досліджень проблем іноземної колонізації слід виділити також монографію Г. Писаревського «Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.» [3], у котрій значна увага приділялась різноманітним пільгам, які надавав царський уряд переселенцям, у тому числі й фінансовим. Автор вказував, що влада, вирішивши залучити іноземних, зокрема, німецьких колоністів до переселення в межі Російської імперії, серед іншого, мала на меті отримувати від них земельну подать після завершення пільгових років, а також нанести збитків пруському королю в плані фінансових та людських ресурсів, що було б «рівносильно тому, як би баталію у нього виграти» [3, с. 43].

М. Слабченко виділяє особливості господарювання колоністів, що забезпечили їм високу конкурентоспроможність, зокрема, на його думку, колективний характер обробітку землі дозволяв нівелювати нестачу реманенту та робочих рук, дати ріллі відпочити через регулювання сівозмін, розводити особливі породи пшениці тощо. На його думку, саме «колективізація давала змогу давати опір приватному землевласникові – сусідньому поміщикові» [4, с. 23].

Як пише М. Слабченко, колонія була сильним конкурентом, тому що являлася вона зі своїм громадським укладом й господарчою діяльністю іншою культурою. Наприклад, у колоністів, розводилася особлива порода пшениці «вітенштайнівська, з котрою навіть наприкінці 30-х років XIX ст. нашим поміщикам, що звикли до гирки чи арнаутки, не можна було конкурувати» [4, с. 24]. Звернув він увагу і на реманент, котрим користувалися колоністи, особливо меноніти [4, с. 24].

Важливу запоруку процвітання колонії учений вбачав в умінні переселенців отримати найбільший визиск від наданих їм урядом пільг: «поселені в Степовій Україні, добре забезпечені землею – відводилось по 65 дес. на родину, бувало й до 80 дес. – колонії позбавлені були некрутів, кватир, постойв і мали права іноді ті ж, що й дворянство; наприклад, за ними визнавалось право варки вина» [4, с. 24], збирався менший поземельний податок тільки з доброї землі і менше подушне, що дозволило менонітам без зайвих труднощів поставити своє господарство краще за поміщицьке. Община їм не заважала – німці уникали незручностей при допомозі переділів не за їдцями, а за дворами, шляхом зберігання двора в раді й за участю в переділах тільки представників дворів. При такій системі хиби переділів зводилися до мінімуму, й одержувалося в наслідку спадкове землеволодіння, забезпечене формами общинних порядків.

За монографією ученого урядова діяльність із сприяння розвитку господарства колоністів носила індивідуальний характер. Так, він наводить приклад, як «з самого початку XIX стол. уряд сконтрахтувався з саксонцем Міллером, видавав йому відповідні суми грошей і вирядив за кордон по вівці. 1804 р. Міллер прибув до Степової України з 1200 меринсами й 25 чабанами, що вміли обходитися з тими вівцями. За малий час, а власне до початку 1808 р. в Міллера вже налічувалось 7038 мериносів, 25000 метисів і до 36000 приплоду» [4, с. 29]. Слідом за Міллером з'явилися панські овечі заводи в поміщиків Піктета, Ревеліо, д'Епініе, Шостака та ін., а вже зростання їх господарств, забезпечений збут і певний великий прибуток стали імпульсом до переносу вівчарства в інші місцевості України [4, с. 31].

Далеко гіршою була справа з хліборобськими єврейськими колоніями, початок яких відноситься до кінця XVIII ст., а формальне визнання пов'язане з 1807 р., бо ці колонії мали на собі тавро примусовості. Єврейські колонії розвитку не мали, попавши в цупкі руки равінів, і до реформи єврейських колоністів налічувалось кілька десятків душ [4, с. 25-26].

Дещо інші думки висловив Ф. Ястребов, згідно праці якого в 1803-1810 рр. у Херсонській губернії оселилось 15 тис. іноземців. При цьому він стверджує, що «значне число їх належало до заможної верхівки, яка експлуатувала бідноту, що переселялась разом з нею, а також місцевих батраків. Масі колоністів-переселенців жилось так само тяжко, як і кріпакам у сусідніх поміщиків» [5, с. 15]. На думку вченого, царський уряд не давав колоністам достатньої допомоги, хоч і обіцяв їм її для переїзду і влаштування на нових місцях. Так, дослідник пише, що в 1817 р. з 1500 німецьких колоністів, що прибули в Одесу, 600 померли від голоду і хвороб, не дочекавшись через бюрократичну тяганину виділення їм ділянок землі і не одержавши ніякої допомоги від уряду. Нерідко колоністи-іноземці, не витримавши тяжких умов життя, повертались назад на батьківщину [5, с. 15-16].

І. Гуржій [6, с. 227] погоджувався з думкою відомого українського економіста П. Ляценка [7, с. 491] з приводу того, що в південних губерніях значного поширення набуло колоністське фермерство, яке стало одним з найбільш ранніх форм масового

дрібно-капіталістичного господарства, переважно зернового та тваринницького напрямку. Особливості господарювання поселенців описала О. Дружиніна, відзначивши, що «за прикладом українців всі поселенці переходили на використання волової тяги і плуга» [8, с. 72]. Найбільша заслуга переселенців була в тому, що вони приносили на Південь свої знання і технічні навички, що сприяло розвитку ремесла і мануфактурної промисловості [8, с. 83]. Учена співставила урядову пільгову політику щодо поселенців із зовнішньополітичними обставинами – пік заохочувальних заходів припадав на період від Кучук-Кайнарджійського миру 1774 р. до російсько-турецької війни 1787-1791 рр., коли постала гостра необхідність втримати завойовані території.

Н. Полонська-Василенко пише, що «відкриття вільного шляху до Чорного моря сильно вплинуло на сільське господарство» [9, с. 339]. Зокрема, на Півдні України зростали посівні площі (з 1778 до 1851 р. у 25 разів), регіон став базою для розвитку конярства, тонкорунного вівчарства. Дослідниця наводить дані, які свідчать про швидке встановлення торгівельних зв'язків Півдня з іншими регіонами України. Так, за період 1797-1857 рр. кількість купців в Одесі зросла у 42 рази [9, с. 348].

Для радянської історіографії було характерним вважати визначальною у розвитку господарства роль народних мас та наростання виробничих сил, а не дії царського уряду. Показовими у цьому плані є праці В. Ващенко [10] з історії промисловості південних міст та С. Секиринського [11] із сільського господарства Таврії.

У роки незалежності було здійснено ряд наукових досліджень, що достатньо глибоко висвітлюють окремі аспекти нашої проблеми. Так, особливою була податкова політика уряду. Як пише В. Орлик, в українських губерніях Півдня існувала низка поселень та колоній іноземців, котрі отримали значні фіскальні преференції, визначені в кожному окремому випадку відповідним законодавчим актом [12]. Навіть по завершенні пільгових років колоністи не зливалися із масою податного населення імперії, а зберігали значні особливості в оподаткуванні. Ті з них, котрі жили на казенних землях, не підлягали подушному оподаткуванню, на подушній основі вони лише сплачували збори – накладні до подушного, зокрема на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення та на утримання присутственних місць. Проте колоністи, які мешкали на власних чи поміщицьких землях, обкладалися подушними податками за окладами поміщицьких селян [13, с. 511].

Податкова політика Російської імперії визначалася не лише становим підходом. Існувало оподаткування за етнічною та релігійною належністю, в тому числі й в українських губерніях. Так, наприклад, для євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. встановлювалися спеціальні збори, кримські татари до 1829 р. взагалі звільнялися від сплати державних податей. Лише в 1832 р. татари-селяни Кримського півострова майже зрівнюються у платежі подушного із іншими категоріями державних селян, але оброчна подать на них так і не була поширена [14].

Особливості урядових пільг щодо запрошених колоністів виявились і у митно-в'їзній політиці російського уряду, про що свідчить стаття М. Белікової [15]. Загалом до 1842 р. під час поселення на півдні України німців та менонітів, якщо вони селилися на казенних землях, з них не стягувалось мито за провезення майна. Це було необхідно російському уряду для стимулювання колонізації регіону. При провезенні майбутніми колоністами товарів на продаж до 1839 р. його ціна сягала 300 крб., а після лише 90 крб. на родину, за цієї умови вони ввозили його безмитно. Якщо товарів ввозилось більше, то мито стягувалось на загальних підставах. М. Белікова виділяє цілу групу тарифно-митних заходів для запобігання обману з боку колоністів. Як вважає учена, подібними заходами держава прагнула захистити власні інтереси.

Іноземний чинник відобразився і в розвитку торгівлі на Півдні України, про що пише Г. Сигида [16]. За її словами, урядові пільги, гарантовані іноземцям-переселенцям, розвиток морської торгівлі сприяли формуванню італійських громад у Криму та в Одесі [16, с. 58].

Л. Циганенко [17] довела провідну роль південноукраїнського дворянства у соціально-економічному розвитку та суспільно-політичному житті регіону у другій половині XVIII – на початку XX ст. При цьому вчена детально вивчила як формування його етнічного складу [17, с. 125-179], так і активну участь дворян (німців, французів, італійців та греків) у процесі освоєння та колонізації південного регіону [18].

У контексті загальноукраїнської історії помітною є праця О. Машкіна [19], у якій висвітлюється питання про місце підданих іноземних держав у процесах зародження та становлення промисловості Наддніпрянщини, сільського господарства, транспорту, торгівлі, фінансів, будівельної справи, а також сфери послуг. Матеріали книги структуровано за проблемним принципом, тож південний регіон не висвітлюється окремо.

У результаті проведеного дослідження ми можемо констатувати, що усі дослідники даної проблеми відзначають етнічну строкатість Півдня України як визначальний фактор розвитку господарства краю. Такий стан речей підсилювався також і урядовою політикою щодо іноземних переселенців, які отримували надзвичайні пільги та преференції від держави, що зумовило швидкий поступ економіки українського степу. У подальшій перспективі доцільно було б проаналізувати студіювання особливостей ведення господарства окремими етнічними групами, які населяли цей край.

1. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. [В 2 ч.]. Ч. 1. – Одесса: В Тип. Л. Нитче, 1850. – [4], 366 с.

2. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д. И. Багалей. – Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 118 с.

3. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. : (По неизд. архив. документам) / Г. Писаревский. – М. : печ. А. И. Снегиревой, 1909. – XII, 342, 84 с.

4. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Харків, 1925. – Т. 1. – 318 с.

5. Ястребов Ф. А. Нариси з історії України / Ф. А. Ястребов. – Київ. – Вип. 8 : Україна в першій половині XIX століття. – 1939. – 274 с.

6. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – 451 с.

7. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР. – К., 1951. – Т.1. – 635 с.

8. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : АН СССР, 1959. – 279 с.

9. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 4-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2002. – 608 с. (Репринтне відтворення видання: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Мюнхен, 1972 – 1976).

10. Ващенко В. П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах Юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. – 1861 г.): Автореф. дис... канд. ист. наук / Одесский госуниверситет им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1972. – 31 с.

11. Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX вв.: Автореф. дис... д-ра ист. наук. – Львов, 1974. – 33 с.

12. Орлик В. Іноземні переселенці й колоністи в податковій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 23. – К.: УНІВЕРС, 2007. – С.148-156.

13. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

14. Орлик В. М. Кримські татари у податковій політиці Російської імперії в дореформений період / Орлик В. М. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2008. – 14. – С. 157-163.

15. Белікова (Романюк) М. В. Митні тарифи на провіз та продаж майна і товарів під час імміграції та еміграції іноземних колоністів (1763-1842) / М. В. Белікова (Романюк) // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2010. – Вип. 29. – С. 20-23.

16. Сигида Г. А. Основні форми торговельної діяльності купецтва Південної України першої половини XIX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 56-60.

17. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): Монографія. – Ізмаїл: СМІЛ, 2009. – 384 с.

18. Циганенко Л. Ф. Дворяни – іноземці в освоєнні південноукраїнських земель (друга половина XVIII-XIX ст.) // Часопис української історії: збірник наукових статей / За ред. докт. іст. наук, професора А. П. Коцура. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 5-19.

19. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2008. – 450 с.

Скоруход О. Политика Российского правительства в отношении иностранных колонистов как один из факторов развития сельского хозяйства и промышленности юга Украины во второй половине XVIII – первой половине XIX в.: историография.

В статье анализируются труды по экономической истории Украины и ее Юга в контексте изучения экономической политики российского правительства в отношении иностранных колонистов. Автором показано, что на развитие сельского хозяйства и промышленности края влияла этническая пестрота его населения.

Ключевые слова: историография, экономическая политика, хозяйство, колонисты, Юг Украины, имперское правительство.

Skorokhod O. Russian Government Policy Concerning Foreign Colonists as One of the Factors of Development of Agriculture and Industry in the South of Ukraine in the 2ND Half of the XVIII – 1ST Half of the XIX century: Historiography.

The article analyzes works on the economic history of Ukraine and its South in the context of studying the economic policy of the Russian government regarding foreign colonists. The author shows that the researchers argue that the development of agriculture and industry of the region was influenced by the ethnic diversity of its population.

Key words: historiography, economic policy, economy, colonists, South of Ukraine, imperial government.

УДК 37:63](4)«18/19»

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

О. Костенко

кандидат історичних наук, доцент,

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*

У статті висвітлено та всебічно проаналізовано особливості становлення та розвиток сільськогосподарської науки та освіти в країнах Європи першої половини XIX – початку XX ст. Доведено, що на розвиток сільськогосподарської науки та освіти в першій половині XIX ст. безпосередньо вплинули успіхи природознавства та технічний прогрес промисловості.

Ключові слова: *аграрна галузь, сільськогосподарська наука, сільське господарство, агрономічна освіта, навчальний заклад, аграрна наука, сільськогосподарська освіта, навчальні дисципліни.*

Здобувши політичну незалежність, наша держава опинилася перед необхідністю глибоких перетворень у всіх сферах життєдіяльності. Одними з першочергових постали питання організації вітчизняної науки й освіти відповідно до європейських стандартів. Сьогодні при комплексному розгляді історії розвитку галузевої науки та освіти України особливу зацікавленість викликають трансформаційні процеси, що відбувалися в першій половині XIX – на початку XX ст. у країнах Європи. У цей період зарубіжною аграрною наукою було накопичено не тільки цінний досвід, а й досягнуто значних успіхів світового рівня. Однак про більшість із них тривалий час не згадували, їх не досліджували, а тому й недооцінювали. Рівень опрацювання матеріалів з історії сільськогосподарської науки та освіти країн Європи порівняно низький.

Розвитку європейської сільськогосподарської науки присвячено роботи В. Вешнякова, В. Вінера, І. Мещерського, В. Фаусека та ін.

Перехід провідних держав Західної Європи до капіталізму був цілком природним, тривав десятиріччя, навіть сторіччя. Втягування сільськогосподарського виробництва до капіталістичних відносин теж було поступовим. Необхідність підвищення ефективності аграрної галузі вже в першій половині XIX ст. вимагала використання нових знань, технологій, техніки тощо. Культурне піднесення та економічний розвиток європейських країн сприяли вдосконаленню шкільної справи, поширенню наукових агрономічних знань.

На розвиток сільськогосподарської науки та освіти в першій половині XIX ст. безпосередньо вплинули успіхи природознавства і технічний прогрес промисловості. Як тільки Буссенго і Лібіх показали вплив добрив на врожайність культур і природний кругообіг речовин у природі, на промислову основу було переведене виробництво штучних добрив. Наприкінці XIX ст. фізіологією рослин було науково підтверджено вплив фізико-хімічних процесів, що відбуваються в ґрунті, на ступінь їх родючості. Теорії гумусового, а потім мінерального харчування рослин привернули увагу діячів науки й агрономів-практиків до проблем родючості ґрунту, застосування добрив і підвищення врожайності культурних рослин.

З того часу, як сільськогосподарська наука набула значення окремої науки, з'явилася необхідність поширення й удосконалювання цих наукових знань. Найбільш дієвим способом для досягнення цих цілей було створення спеціальних навчальних закладів.

Становлення сільськогосподарської освіти відбулося в Пруссії, де впродовж віків спостерігалася протистояння двох течій стосовно заснування вищих сільськогосподарських

шкіл. Йдеться про боротьбу теоретичної університетської освіти з практичним напрямом ізольованих вищих шкіл.

У розвитку університетської сільськогосподарської освіти в Німеччині можна виділити два етапи. Початковий етап розпочався в першій половині XVIII ст., коли першочерговим стало питання про звільнення законодавчим шляхом нижчих землеробських класів Німеччини від кріпосної залежності. Саме тоді нарівні з базовими університетськими науками до німецької економічної школи вводиться курс сільського господарства. Початок викладання сільського господарства був покладений у 1727 р., коли прусський король Фрідріх Вільгельм I заснував кафедру економії в Галльському університеті [1, с. 22]. Сільське господарство складало основну частину курсу лекцій з економіки.

Упродовж XVIII ст. подібні кафедри створилися майже в усіх інших університетах Німеччини. Так, у 1727 р. кафедру економіки було засновано в місті Франкфурті на Одері, пізніше – в Рінтельні й Геттінгені. Ці приклади перейняли й інші німецькі університети. З 1777 р. ландграфом Людвігом IX у Гіссені навіть був відкритий особливий економічний факультет, де викладалися всі камеральні науки: хімія, мінералогія, фізика, ботаніка, гірське і будівельне мистецтво, лікування свійських тварин, рахівництво і сільське господарство [2, с. 31].

Агрономічна освіта вводилася в багатьох німецьких університетах. У Німеччині до 40-х рр. XIX ст. справа розвитку агрономічної освіти просувалася вкрай повільно. Вслід за Меглінською академією – першою вищою сільськогосподарською школою «практичного» типу – були засновані й інші німецькі сільськогосподарські академії: у Гогенгеймі й у Ідштейні (1818), Шлейсгеймі (1822), Іені (1826), Таранді – (1829), Ельдені – (1835), Регенвальді (1842) [3, с. 4].

Завдяки роботі спеціально створеної сільськогосподарської колегії 29 червня 1844 р. в Пруссії був прийнятий перший законодавчий акт про розвиток сільськогосподарської освіти. Згідно з планом розвитку сільськогосподарської освіти в 40-50-х рр. XIX ст. були створені агрономічні академії в Проскау (1847); Поппельсдорфі (1847); Веєнді (1851) і Вальдау (1858) [4, с. 30-31]. Більша частина з них була самостійними навчальними закладами. Деякі з цих академій навіть прославилися своїм «практичним» напрямом, звичайно, в залежності від особистих схильностей і талантів їхніх засновників і керівників. Такою була Гогенгеймська академія, заснована у 1818 р. знаменитим Шварцем [5, с. 35].

Наступний, теоретичний, напрям розвитку сільськогосподарської освіти в цій державі пов'язаний зі створенням відповідних навчальних закладів при університетах. Так, у 1835 р. при Грейфсвальдському університеті була відкрита агрономічна академія в маєтку Ельдена.

Ідея створення цього сільськогосподарського навчального закладу виникла в 1827 р. при Грейфсвальдському університеті. Для влаштування академії був запрошений з Іена професор сільського господарства Шульц [6, с. 315].

За прикладом Ельденської академії при Боннському університеті в 1847 р. було відкрито ще один вищий спеціальний навчальний заклад – Поппельсдорфську академію. Згодом цей навчальний заклад став цілком самостійним.

Крім агрономічних академій, улаштованих самостійно, як у Проскау і Вальдау, або завдяки сільськогосподарській діяльності університетів, як в Ельдені й Поппельсдорфі, викладання сільськогосподарських дисциплін продовжувалося в університетах, наприклад, у Берлінському і Галльському [1, с. 36]. Приклад Галльського університету перейняли інші університети й відкрили в себе сільськогосподарські інститути, а саме: Лейпцизький (1869), Гессенський (1871), Геттінгенський (1872), Кільський (1873), Кенігсберзький (1876), Бріславський (1881) [3, с. 4]. Усе це призвело до того, що сільськогосподарська освіта та наука одержали в Німеччині самостійний статус при університетах, що сприяло встановленню міцного фундаменту для подальшого розвитку аграрної науки й дослідної справи. Принцип «теоретичний», таким чином, став начебто домінуючим над принципом «практичний» [3, с. 5].

Відбувався й особливий розвиток сільськогосподарської освіти, а разом з нею й науки, і

в інших європейських країнах [2, с. 36]. У 50-х рр. XIX ст. сільськогосподарська освіта одержала свій розвиток і в Австрії. У цій країні до вищих сільськогосподарських закладів належав Альтенбурзький інститут в Угорщині. Однак викладання сільського господарства входило також у програму технічного відділення Віденського політехнічного інституту. Сільськогосподарські кафедри були засновані при університетах у Лінці, Граці, Клагенфурті і загальних навчальних закладах у Празі, Офені, Брюні та Кракові [6, с. 395].

У Франції перша спроба введення агрономічної освіти була здійснена одним зі знаменитих господарників свого часу Матьє Домбалема у Лоррені. У 1818 р. він склав проект влаштування зразкової ферми. У 1822 р. була відкрита знаменита Ровільська ферма – перший навчально-показовий заклад Франції. За прикладом Домбаля в 1827 р. було засновано землеробське училище в Грінбоні, відкрите в королівському маєтку Карлом X [4, с. 315].

Питання агрономічної освіти розглядалося в Національному зібранні Франції, що спричинило видання 3 жовтня 1848 р. закону про агрономічну освіту. Вводилися три ступені установ землеробської освіти. Однак Версальський національний агрономічний інститут проіснував тільки три роки: з 1849 по 1852. Незважаючи на своє короткочасне існування і навіть неможливість зробити жоден випуск, цей навчальний заклад сприяв поширенню сільськогосподарської освіти й удосконаленню методів і засобів викладацької роботи. Так, у цьому навчальному закладі вперше проводилися безкоштовні довгострокові (2 роки) публічні курси. Саме тут уперше пропонувалося трьох кращих випускників інституту відправляти на 3 роки за кордон, щоб у подальшому вони займалися викладацькою діяльністю [2, с. 38].

У Бельгії початок сільськогосподарській освіті було покладено в 1832 р. заснуванням приватними особами ветеринарно-землеробського училища в містечку Кургеме. Планомірну діяльність уряду щодо розвитку системи сільськогосподарської освіти розпочато з 1849 р. Тоді ж це питання обговорювалося в палатах парламенту Бельгії, що призвело до збільшення державних коштів на агрономічну освіту. Тривалий час вищим закладом вважалося Туртунське землеробське училище. І тільки в 1860 р. уряд Бельгії визнав за необхідне влаштування ще одного вищого землеробського інституту. Місцем для заснування інституту було обрано містечко Жамблу. Цікавим у зв'язку з нашим дослідженням є той факт, що в цьому землеробському інституті в 1863-1864 рр. навчалось 75 осіб, 32 з них були іноземцями, у тому числі 3 – з Росії та 11 – з Польщі [6, с. 411].

У Голландії до кінця XIX ст. не було жодного вищого сільськогосподарського навчального закладу. При Лейденському, Утрехтському і Гронінгенському університетах курси сільського господарства зазвичай читалися професорами ботаніки або хімії [6, с. 344].

В Італії в середині XIX ст. п'ять навчальних установ за своїм характером наближалися до вищих сільськогосподарських закладів, деякі з них були влаштовані при університетах та інших вищих навчальних закладах. На 1862 р. у підпорядкуванні Міністерства землеробства перебували такі навчальні заклади: землеробська і лісова школа в Турині, землеробський інститут у Кашині (біля Флоренції), землеробська і ветеринарна школа в Пізі, землеробський інститут у Пармі, агрономічні відділення в технічних інститутах: Туринському, Міланському, Плаченцькому і Флорентійському [2, с. 40].

Крім того, у підпорядкуванні Міністерства народної освіти були курси землеробства при університетах: Туринському, Неаполітанському, Болонському, Моденському, Перуджійському, Палермському, Мессінському, Катанському, Феррарському, Урбінському, Мачератському і Камерунському [6, с. 422].

Курс сільського господарства читався при університетах переважно для слухачів інженерного мистецтва і межування. Але з прийняттям у другій половині 60-х років XIX ст. в Італії закону про народну освіту сільське господарство було виведено з програм університетського курсу (за винятком Туринського університету) [7, с. 31].

У Великобританії організація сільськогосподарської освіти була неоднаковою в окремих частинах королівства. Безпосередньо в Англії існував тільки один агрономічний навчальний заклад вищого розряду, що знаходився в Сіренчестрі.

У Шотландії взагалі не було спеціальних навчальних закладів. Але предмети

агрономічної освіти викладалися в Единбурзькому університеті й деяких інших навчальних закладах.

В Ірландії на противагу Англії і Шотландії в середині XIX ст. були численні спеціальні навчальні заклади нижчого рівня [6, с. 346].

В кінці XIX – на початку XX ст. погляд на зв'язок вищої освіти з науково-практичною підготовкою був панівним у всіх європейських країнах. Багато сільськогосподарських інститутів, наприклад, Національний агрономічний інститут у Парижі, вищі сільськогосподарські школи у Відні й Берліні не мали зразкових господарств. Зразкові господарства повсюдно замінювалися дослідними полями. Практичні знання здобувалися шляхом проведення екскурсій у прилеглі передові маєтки [8, с. 28].

Проте наукові розробки окремих кафедр університетів були складовими єдиних національних сільськогосподарських досліджень. Наприклад, за свідченням академіка О. Соколовського, в Англії у 20-ті рр. XX ст. при вищих загальноосвітніх закладах (університетах) створювалися науково-дослідні заклади аграрного спрямування, які входили в єдину систему розвитку аграрної науки. Незважаючи на науково-дослідну роботу університетів, Англія була поділена на 12 сільськогосподарських округів, у яких центрами були вищі сільськогосподарські школи [9, с. 111-112.].

Західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорської імперії. Сприянням розвитку освіти, який здійснювався на основі виданих міністерством освіти у 1774 і 1790 рр. шкільних законів, австрійський уряд сподівався посилити свій вплив на західноукраїнське населення. Відповідно до цих законів у кінці XVIII – на початку XIX ст. була сформована відносно стала система освіти. Започаткування вищої аграрної освіти та заснування перших галузевих наукових установ відбувалося завдяки науково-освітній діяльності університетів. На Галичині, у Львові й Перемишлі, діяли університети з чотирма факультетами: філософським, юридичним, медичним і богословським. Львівський університет вважається першим класичним університетом на українській території: він виник на базі єзуїтського колегіуму у 1661 р. [10, с. 109]. До 1862 року викладання в університеті велося німецькою мовою, з 1862 – переважно польською. Як і всі європейські університети, Львівський – мав ботанічний сад. Про сільськогосподарську спрямованість діяльності цього закладу свідчить наявність наприкінці XIX ст. при університеті школи садівництва [11, с. 135].

Серед університетів, заснованих у XIX ст. на українських землях, які перебували під владою Австрії, був і Чернівецький університет з німецькою мовою викладання (заснований у 1875 р.). Університет відкрився у складі трьох факультетів : теологічного, філософського та юридичного, і залишався у такому складі до його румунізації, що почалася у 1919-1920 рр. [19, с. 117]. За свідченнями енциклопедичних видань на початку XX ст. при університеті діяли ботанічний сад та хімічна лабораторія [12, с. 608]. Університети в підросійській Україні виникали у XIX ст. як результат освітніх реформ Російській імперії й не мали тісних стосунків із університетами західноукраїнських територій. Система освіти російським урядом була запозичена з Німеччини, тому саме досвід німецьких університетів відносно розвитку агрономічних дисциплін мав вирішальний вплив на становлення перших університетських сільськогосподарських кафедр.

Аналіз становлення та розвитку сільськогосподарської освіти в країнах Європи першої половини XIX – початку XX ст. дає можливість зробити висновок, що першою країною, де було введено науку про сільське господарство, була Німеччина. Перший сільськогосподарський навчальний заклад виник у Німеччині, і саме в німецькій державі аграрна освіта одержала найбільше поширення. Успіх німецьких фахових закладів у значній мірі забезпечувався високим професійним рівнем викладацького складу. Своїми успіхами Меглінська академія була зобов'язана відомому сільськогосподарському просвітителю Теєру; Гогенгеймська академія – Шварцу, Векерліну, Пабсту; Ельденаська академія – Шульцу; Поппельсдорфська – Гарштейну; Галльський інститут – Кюне [13, с. 566]. На основі здобутків німецьких науковців XIX ст. у галузі агрономії згодом будували свої програми перші професори вітчизняних сільськогосподарських шкіл, у тому числі й один із перших

вітчизняних професорів Імператорського університету святого Володимира С. М. Ходецький [3, с. 6].

Наявні історико-наукові, зокрема історико-аграрні дослідження, недостатньо повно відтворюють тенденції становлення та розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки на її початковому етапі. Відсутність узагальнюючого дослідження, що висвітлювало б внесок університетів країн Європи у становлення сільськогосподарської науки та освіти на українських територіях ставить перед науковцями завдання аналізу та вивчення даної проблеми.

1. Зайкевич А. Агрономия, как наука вообще и университетская в частности / А. Зайкевич. – К.: Тип. П. Барского, 1893. – С. 22-36.
2. Костенко О. О. Становлення та розвиток сільськогосподарської освіти та науки при імператорському університеті святого Володимира (1834-1917): дис. ... канд іст. наук : 07.00.07/ історія науки і техніки / О. О. Костенко. – Переяслав-Хмельницький., 2006. – 220 с.
3. Локоть Т. Сельскохозяйственные институты и университетская агрономия / Т. Локоть. – К.: Тип. Т. Г. Мейндера, 1912. – С. 4-6.
4. Мещерский И. Высшее сельскохозяйственное образование в России и за границей / И. Мещерский. – С-Пб., 1893. – 315с.
5. Паульсен Фр. Германские университеты / Фр. Паульсен. – Пг., 1904. – С. 35.
6. Вешняков В. Обзор сельскохозяйственных учреждений в Англии, Франции, Бельгии, Голландии, Германии и Италии / В. Вешняков. – С-Пб, 1866. – 787 с.
7. Фаусек В. Некоторые научно-прикладные учреждения Итальянского министерства земледелия / В. Фаусек – С-Пб, 1897. – С. 31.
8. Винер В. Организация опытных учреждений в Германии, Австро-Венгрии, Швейцарии и в царстве Польском / В. Винер. – С-Пб, 1912. – С. 28.
9. Соколовський О. З подорожування до Англії (наукові звіти) / О. Соколовський – Б.м., б.р., – С. 111-112.
10. Поляков М. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи / М. Поляков. – К.: Генеза, 2004. – С. 109-117.
11. Львов – С-Пб, 1903. – 135 с.
12. Черновец – С-Пб, 1903. – 608 с.
13. Стебут И. Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование / И. Стебут. – М., 1870. – 566 с.

Костенко О. Исторические предпосылки становления сельскохозяйственного образования в странах Европы первой половины XIX – начала XX века.

В статье освещены и всесторонне проанализированы особенности становления и развития сельскохозяйственной науки и образования в странах Европы первой половины XIX – начала XX в. Доказано, что на развитие сельскохозяйственной науки и образования в первой половине XIX в. непосредственно повлияли успехи в природоведении и технический прогресс промышленности.

Ключевые слова: аграрная отрасль, сельскохозяйственная наука, сельское хозяйство, агрономическое образование, учебное заведение, аграрная наука, сельскохозяйственное образование, учебные дисциплины.

Kostenko O. Historical Preconditions of Establishing of Agricultural Education in European Countries at the Beginning of the 19th–20th century.

The article deals with the comprehensive analysis of establishing and development of the agricultural education and science in European countries from the beginning of 19th century till the beginning of 20th century. It has been proved that in the first part of 19th century, the development of agricultural education and science was influenced by scholarly advances of natural science and technological progress of industry.

Key words: agriculture, agricultural education and science, farming, educational establishment, disciplines.

УДК 614.1: [61.061.2 (477.74) «1850/1900»

**ПИТАННЯ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ МЕДИЦИНИ У ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКИХ
МЕДИЧНИХ ТОВАРИСТВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)**

Н. Коцур

*доктор історичних наук, професор,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет»*

У статті висвітлюється діяльність медичних товариств м. Одеси у другій половині ХІХ століття. Розкривається вагомий внесок Одеського товариства лікарів у розвиток і вдосконалення санітарної статистики, розробку науково-теоретичних засад епідеміології, гігієни, санітарії та бактеріології, впровадженні їх у лікарську практику. З'ясовано, що провідні вчені, лікарі провели велику організаційну і санітарно-освітню роботу щодо подолання епідемій холери, натуральної віспи.

Встановлено, що питання профілактики інфекційних захворювань та поліпшення санітарного стану міста і його околиць постійно перебувало в полі зору Товариства російських лікарів в Одесі та Російського товариства охорони народного здоров'я. Одеське військово-санітарне товариство на своїх засіданнях розглядало широке коло проблем військової гігієни, боротьби з інфекційними хворобами у військах.

Ключові слова: *Одеське товариство лікарів, санітарна статистика, холера, натуральна віспа, епідемії, профілактика, епідеміологія, гігієна, санітарія, Товариство російських лікарів, Російське товариство охорони народного здоров'я, Одеське військово-санітарне товариство.*

Друга половина ХІХ століття ознаменувалася створенням чисельних медичних товариств, які слугували проміжною ланкою між лікарями-практиками та вченими медичних факультетів університетів. Серед них одним із найвагоміших у науковому і практичному відношенні товариств у Російській імперії було Одеське товариство лікарів, засноване в 1849 році. У цей період в Одесі працювало багато талановитих лікарів, вчених, які сприяли розробці наукових і практичних засад епідеміології, бактеріології, гігієни та санітарії. Поряд з науковою та лікарською діяльністю вони брали активну участь у таких медичних товариствах як Товариство російських лікарів в Одесі (засноване в 1894 р.), Російське товариство охорони народного здоров'я, одеський відділ якого було засновано в 1899 р. за ініціативою професора М. Гамалії, військово-санітарне товариство (засноване в 1886 р.).

Створення і діяльність медичних товариств було гідною відповіддю науково-медичної громадськості Одеси на виклики часу: війна, епідемія, антисанітарія, поширення соціальних хвороб, низькі соціальні стандарти пересічних громадян, падіння моральних цінностей суспільства. Одеські медичні товариства відіграли визначальну роль у подоланні спалахів холери, віспи, тифу, чуми та інших епідемій, організувавши науково-дослідну бактеріологічну лабораторію, санітарні станції, ізолятори, провівши протиепідемічні заходи в містах і селищах, армійських підрозділах. У зв'язку з цим головні цінності профілактичної медицини – подолання і профілактика інфекційних і соціальних хвороб повинні не лише відтворюватися в історичній пам'яті поколінь, а й заслуговують на окреме узагальнююче дослідження та застосування в лікарській практиці, не повинні бути втрачені.

Як бачимо, актуальність проблеми зумовлена насамперед необхідністю творчого використання набутого досвіду в галузі профілактичної медицини в сучасних умовах, коли в процесі реформування національної системи охорони здоров'я ліквідовуються санітарно-епідеміологічні станції, на низькому рівні проводиться специфічна

профілактика інфекційних хвороб, недостатньо в практичній медицині реалізуються здоров'язбережувальні технології, а наукові здобутки учених-лікарів нівелюються.

Аналіз джерел і літератури із зазначеної проблеми показав наявність незначної кількості публікацій, присвячених діяльності медичних товариств Одеси. Зокрема, в наукових публікаціях В. Савчука [1; 2] та К. Василюва [3; 4; 5] містяться відомості про створення та діяльність Одеського товариства лікарів. Упродовж останніх років деякі аспекти діяльності Одеського товариства лікарів висвітлені в публікаціях А. Жук [6] С. Рудої [7], Н. Коцур [8; 9], Н. Самойленко [10; 11]. Водночас у цих публікаціях відсутні відомості про санітарно-протиепідемічну діяльність інших медичних товариств м. Одеси у другій половині XIX століття.

Таким чином, вивчення напрацювань попередніх дослідників зумовило мету написання статті – аналіз наукових розвідок з питання профілактичної медицини в діяльності одеських медичних товариств у другій половині XIX століття.

У другій половині XIX століття Товариство одеських лікарів проводило широку діяльність з питань профілактики інфекційних захворювань та санітарної статистики Одеси і всього Новоросійського краю. У засіданнях Товариства одеських лікарів брали участь такі відомі вітчизняні вчені, як М. Пирогов і М. Скліфософський. Виступаючи на одному із засідань Товариства, професор М. Скліфософський зазначив, що Товариство одеських лікарів давало можливість взаємного обміну думками його членів, а також упроваджувати медичні знання в практичну медицину [12, с. 19-20]. Вчений наголошував також й на тому, що в майбутньому необхідно розширити діяльність Товариства шляхом вивчення статистики захворюваності і смертності, кліматичних особливостей регіону та їх взаємозв'язку із захворюваннями. Це коло питань, на його думку, повинно стати завданням провінційних медичних товариств і бути суттєвою частиною програм їх засідань [13, с. 20-21].

Пропозиції М. Скліфософського були втілені у статут Товариства одеських лікарів, затверджений Міністром внутрішніх справ 10 грудня 1869 р. У статуті відзначалося, що метою товариства є: по-перше, вивчення умов, під впливом яких виникають і поширюються епідемічні, епізоотичні і ендемічні хвороби; по-друге, знаходження коштів щодо попередження або обмеження їх появи і поширення; по-третє, збір і наукова розробка статистичних матеріалів про захворюваність і смертність. У статуті також відзначалось, що Товариство сприятиме адміністрації в забезпеченні лікарського супроводу у віспощеннях та проводитиме публічні читання щодо поширення серед населення знань з профілактики захворювань [14].

Особливо значну роль Товариство одеських лікарів відіграло у розробці санітарно-статистичних матеріалів, які є сьогодні важливим джерелом вивчення гуманітарної картини життя Півдня Російської імперії. Зокрема, вагому цінність мали «Труди Одесского статистического комитета», в яких відображався первинний статистичний матеріал, якого на той час не мало жодне місто в Російській імперії. У першому томі було надруковано працю міського лікаря М. Фінкеля «Исследование о смертности Одессы в 1863 г.» як одну із перших спроб розробити програму статистичних даних щодо розв'язання гігієнічних питань. Висновки, до яких прийшов М. Фінкель, були вкрай невтішними. Зокрема, за його даними, на кожну 1000 мешканців Одеси в середньому щорічно помирало 45,5 осіб, а в роки найбільшої смертності цей показник піднявся до 49,9 осіб [6, с. 120]. Такий стан статистики смертності населення міста наштовхував на пошуки їх причин та профілактику.

Члени одеських медичних товариств брали активну участь у розв'язанні низки санітарно-гігієнічних питань. Зокрема, в 1871 р. Товариством одеських лікарів була створена комісія для вивчення питань гігієнічного стану резервуару водопроводу, який будувався в Одесі. Результати досліджень були надані міській думі й Одеському градоначальнику для реагування. В 1872 р. у зв'язку з появою в Одесі натуральної віспи Одеський градоначальник звернувся до Товариства з проханням дати свої рекомендації. У зв'язку з

цим Товариство одеських лікарів скликало позачергове засідання і розробило профілактичні заходи, спрямовані на подолання натуральної віспи. У своєму висновку Товариство звернуло увагу на проведення вакцинації і ревакцинації проти віспи [4, с. 84].

Особливо слід відмітити вагомий внесок Товариства одеських лікарів в організації і проведенні специфічної профілактики проти натуральної віспи, що суттєво вплинуло на зниження захворюваності населення краю. Одним із ентузіастів і організаторів віспощеплення в Одесі був дільничний лікар Г. Розен. Він уперше застосував для віспощеплення лімфу теляти, про що доповів 22 квітня 1869 р. на засіданні Товариства. За його повідомленням з 1869 по 1871 р. в Одесі було вакциновано більше 23 000 осіб і ревакциновано – 11 000 осіб. На річному засіданні Товариства одеських лікарів 1 жовтня 1871 р. було відзначено, що захворюваність віспою зменшилася до спорадичних випадків [15, с. 6].

Питання санітарної статистики, як уже зазначалося, перебували постійно в полі зору Товариства одеських лікарів. Завдання санітарної статистики М. Скліфосовський розглядав у комплексі з клінічними спостереженнями і патологоанатомічними дослідженнями. «Тільки за цієї умови може бути пролито світло науки на етіологію найважливіших захворювань, знання яких стане ключем до проведення необхідних профілактичних заходів», – зазначав він на засіданні Товариства одеських лікарів у 1869 р. [6, с. 121].

Членами Товариства одеських лікарів – Д. Левенсоном, М. Бернштейном і М. Смірновим у 70-х рр. XIX ст. були продовжені дослідження М. Фінкеля щодо статистичного вивчення смертності населення Одеси. Зокрема, наукова праця Д. Левенсона «Медико-топографические очерки Одессы» була написана на основі матеріалів перепису населення Одеси, зробленого в 1873 р. Частина засідань товариства, особливо річні, була присвячена оглядам інфекційних та венеричних хвороб [16, с. 29-30].

Таким чином, члени Товариства одеських лікарів поглиблювали статистичні дослідження, розробляли нові форми статистичної звітності щодо реєстрації смертності і захворюваності. Водночас організація санітарної статистики на широких засадах, зокрема, вивчення захворюваності на основі приватної практики на початковому етапі не давала повної картини реального стану захворюваності населення і потребувала докорінної зміни.

Велику профілактичну роботу провели одеські лікарі в 1865 р. у зв'язку з появою холерної епідемії. Одеський комітет народного здоров'я опублікував постанову про гігієнічні заходи, яких повинні дотримуватися мешканці, щоб уберегти себе від захворювання на холеру. Включившись у боротьбу з холерною епідемією, одеські лікарі працювали з великою самовідданістю, не отримуючи за це жодної винагороди. Лише в 1866 р. Одеська міська дума висловила подяку лікарям, які брали участь у боротьбі з епідемією і видала кожному з них винагороду в сумі 150 рублів [6, с. 125]. Боротьба з холерою в 1865-1866 рр. стала першою консолідованою спробою демократичної лікарської громадськості системно розв'язувати проблеми громадської медицини. Поділ міста на дільниці, де лікарі поєднували лікувальну роботу з профілактичною і, перебуваючи в гущі населення, віддавали свої сили протиепідемічній боротьбі, знайшло наслідування в найбільших містах Російської імперії – Петербурзі, Москві та Тбілісі.

Отже, велика організаційна та санітарно-освітня робота в подоланні епідемії холери, розробка гігієнічних та протиепідемічних заходів належала одеським лікарям та членам Товариства одеських лікарів.

У 80-ті рр. XIX ст. Товариство одеських лікарів стає найбільшим і найавторитетнішим товариством у Російській імперії. Його члени виступали на з'їздах російських лікарів на вшанування пам'яті М. Пирогова (пироговських з'їздах), брали участь у проведенні різних ювілейних заходів [4, с. 88].

Особливо активно Товариство одеських лікарів брало участь у підготовці і проведенні в Одесі VII з'їзду російських природодослідників і лікарів (1883). На цьому з'їзді з доповідями виступали члени Товариства Г. Мінх, М. Скліфосовський,

М. Бернштейн, Н. Строганов, О. Мочутковський та В. Филипович. Слід зауважити, що учасникам з'їзду були роздані спеціально для них підготовлені примірники протоколів засідань Товариства одеських лікарів [4, с. 89].

У другій половині XIX ст. у зв'язку з диференціацією медичних знань виникає низка спеціалізованих медичних товариств, які розпочали вузьку спеціалізацію в лікувальній і профілактичній медицині.

Загальне зростання чисельності лікарів в Одесі збільшувало представництво місцевого товариства лікарів. Якщо в 1891 р. в товаристві було 13 почесних і 141 дійсних членів, а в 1903 р. – 14 почесних і 1141 дійсних, то в 1913 р. – 18 почесних і 1188 дійсних членів [4, с. 232]. Як бачимо, зростання чисельності товариства лікарів спостерігається на початку XX ст., тоді як у 90-ті рр. XIX ст. Одеське товариство лікарів було малочисельним, що пояснюється його розколом на кілька товариств, які також займалися питаннями гігієни, санітарії, епідеміології та мікробіології. У зв'язку з цим зупинимось на окремих аспектах діяльності тих товариств, в полі зору яких була також і профілактична робота.

У 1894 р. було створено Товариство російських лікарів в Одесі, головою якого було обрано С. Колачевського (1850-1911), заступником – А. Корша. Юридично нове положення товариства було закріплено в 1909 р., коли за його клопотанням воно було приєднано до Новоросійського університету і мало назву «Товариство російських лікарів при Новоросійському університеті». На порядку денному засідань товариства стояли питання боротьби з інфекційними хворобами і поліпшення санітарного стану міста. Засідання проходили в приміщенні бактеріологічної станції. На засіданнях товариства виступали провідні вчені Новоросійського університету, гігієністи, епідеміологи, бактеріологи, практичні лікарі, переважна більшість яких була членами кількох медичних товариств. Зокрема, в 1896 р. відомий учений-гігієніст, епідеміолог П. Діатроптов доповів про відношення бактеріології до гігієни, бактеріолог Ф. Скішван розкрив серодіагностику черевного тифу. У 1898 р. професор Д. Заболотний проаналізував протиепідемічні заходи боротьби з чумою, які проводилися в Індії й Аравії, а професор М. Капустін повідомив про заходи, які проводилися в портах Чорного моря для профілактики завезення чуми [6, с. 232]. В роботі товариства брав активну участь М. Гамалія. 20 листопада 1898 р. він доповів про ферменти, які руйнують бактерії, а 25 лютого 1899 р. – про бактеріолізину (біологічні речовини, які виділяють деякі бактерії, що сприяли бактеріолізу бактеріальних клітин) [4, с. 233].

У 1897 р. у зв'язку з отриманням повідомлень про відкриття Р. Кохом туберкуліну для діагностики туберкульозу товариство організувало спеціальну комісію для перевірки його ефективності.

Згодом у 1899 р. Товариство російських лікарів почало видавати «Труды Общества русских врачей в Одессе», на сторінках яких друкувалися доповіді про теоретичні та практичні результати діяльності в галузі профілактичної медицини, епідеміології, гігієни, мікробіології, бактеріології.

У 1899 р. за ініціативою М. Гамалії в Одесі був створений відділ Російського товариства охорони народного здоров'я. 8 березня 1899 р. відбулося перше засідання, на якому було обрано головою П. Зеленого, заступником – М. Гамалію, секретарем – Н. Васильєвського. 23 квітня 1899 р. на засіданні Одеський відділ Російського товариства охорони народного здоров'я затвердив інструкцію, в якій зазначалася мета і завдання відділу. Відповідно до інструкції метою Одеського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я було сприяння поліпшенню громадського здоров'я і санітарних умов міста і його околиць. Коло діяльності Одеського відділу обмежувалося як предметом загальної, так і особистої гігієни, зокрема дослідженням причин порушення життєдіяльності та розвитку організму людини, пошуків і розробки заходів щодо попередження і усунення шкідливих для здоров'я факторів взагалі, насамперед епідемічних, ендемічних і заразних хвороб як з боку державних, так і громадських

закладів, а також окремими особами в розв'язанні гігієнічних питань і проведенні санітарних заходів; організацією лекцій з гігієни та ін. [4, с. 235]. Відповідно до зазначених завдань Одеський відділ утворив низку секцій.

Перша секція – біологічна, призначалася для розробки загальнобіологічних питань здоров'я та їх практичного застосування. Друга – статистики і епідеміології, предметом якої було вивчення демографічних показників (народжуваності, захворюваності і смертності), дослідження причин захворюваності і смертності, як загальної, так і інфекційної; вивчення епідемій в м. Одесі та її околицях, вплив різних соціальних, економічних, побутових, моральних чинників на фізичний розвиток і здоров'я населення та ін. Третя – оздоровлення населення міст, громадських і приватних установ і промислових закладів. Метою її діяльності було вивчення і розробка заходів щодо поліпшення загальносанітарних умов як у м. Одеса, так і на її околицях, дослідження в санітарному відношенні фабричних, промислових і ремісничих закладів, охорона здоров'я робітників від шкідливих промислових факторів, турбота про поліпшення побуту і житлових умов робітничого люду. Четверта – гігієни виховання і навчання. До її завдань відносилися: розробка питань догляду, виховання дитини, її фізичного, розумового і морального розвитку, розробка гігієнічних заходів і норм навчального процесу в початкових, середніх і вищих навчальних закладах [4, с. 235].

У 1899 р. загальна кількість членів Одеського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я складала 244 особи. Найбільш активно працювали перша і третя секції. Зокрема, біологічна секція першочергову увагу звертала на розробку бактеріологічних проблем. Низку ґрунтовних доповідей на засіданні секції зробив М. Гамалія (голова секції), наприклад: «О трансформизме у бактерій», «Бактерии и молоко», «Аутолиз или саморазложение клеточек». Ф. Сквашин повідомив про морфологію і біологію чумної палички, а В. Богущкий поділився своїми спостереженнями епідемії чуми в Маньчжурії [4, с. 237]. За доповіддю В. Стефанського про значення туберкуліну як діагностичного засобу туберкульозу у великої рогатої худоби секція сформулювала мотивоване клопотання на ім'я міського громадського управління. У клопотанні зазначалося, що з поширенням туберкульозу серед корів Одеський відділ Російського товариства охорони народного здоров'я признає єдиним радикальним методом боротьби з хворобою застосування туберкуліну як надзвичайно важливого діагностичного методу, а також проведенням комплексу профілактичних заходів, як на фермах, так і в приватних господарствах. Проведені заходи дадуть можливість користуватися міському населенню незараженим туберкульозною паличкою молоком.

При біологічній секції було створено декілька комісій. Наприклад, бактеріологічна комісія, завданням якої було реферування медичної літератури, демонстрації наукових досліджень, а також короткі повідомлення наукових новин з питань бактеріології. Комісія з боротьби із сифілісом на своїх засіданнях розглядала заходи профілактики, клінічні повідомлення з демонстрацією хворих. Комісія при боротьбі з туберкульозом досліджувала силу туберкуліну різних способів приготування і застосування його на практиці.

Третя секція, головою якої був П. Діатроптов, опікувалася питаннями благоустрою м. Одеси. Зокрема, на секції було заслухано доповідь А. Чауманського «Санітарне становище одеських лиманів і необхідність їх вивчення». У зв'язку з цим секція рекомендувала міському громадському управлінню створити санітарні організації, які були підтримані владою. Громадським міським управлінням було створено санітарне попечительство, яке згідно з програмою секції, проводило дослідження санітарних умов лиманів та здійснювало санітарний нагляд.

Секція по оздоровленню населення Одеси запропонувала міському управлінню низку пропозицій, що торкалися благоустрою доріг. Зокрема, вона рекомендувала заасфальтувати всю населену частину міста, правильно проводити очищення вулиць та їх

полив, приступити до проведення дослідів щодо знешкодження відходів в спеціально обладнаному пробному деструкторі [4, с. 238].

На засіданні секції також розглядалося повідомлення про становище населення, яке постраждало від неврожаю 1899 р. в прилеглих до Одеси регіонах. Члени секції відгукнулася на бідуюче становище населення Херсонської і Бессарабської губерній, які потребували лікарської і продовольчої допомоги. У зв'язку з цим секція організувала комітет лікарської і продовольчої допомоги населенню в період голоду. Слід нагадати, що такі комітети були затверджені VII з'їздом російських лікарів у пам'ять М. Пирогова. Для надання допомоги потерпілим від неврожаю було організовано збір грошових благодійних внесків. З цією ж метою в міському театрі влаштувалися оперні вистави, проводилися публічні лекції членами Одеського відділу охорони народного здоров'я.

Лікарсько-продовольчі пункти були направлені в найбільш потерпілі повіти: Ізмаїльський, Одеський, Єлисаветградський та Акерманський. Про свою роботу вони звітували на третій секції Одеського відділу охорони народного здоров'я. Зокрема, уповноважені лікарі – В. Богущкий, І. Пошутін, М. Гольдгарт-Ландау та інші відзначили, що допомога, надана комітетами лікарської і продовольчої допомоги, принесла значне полегшення населенню [4, с. 239].

На засіданні секції статистики і епідеміології обговорювалися доповіді В. Василевського «Становище портових робітників в Одесі», Л. Наркевича «До питання про положення бездомних робітників в Одеському порту», А. Гудвана «Приказшики в Одесі», М. Онукової «Про положення проститутток в Одесі» та ін.

Секція з гігієни виховання і навчання розробила питання щодо поліпшення фізичного виховання в середній школі (Н. Гребнер, А. Анарієвський).

Питання соціальної гігієни, санітарії, епідеміології і мікробіології, які розглядали товариства лікарів, були також у полі зору військово-санітарного товариства, заснованого в 1886 р. Перше засідання членів-засновників товариства відбулося 17 листопада 1886 р. Відповідно до Статуту метою військово-санітарного товариства було обговорення військово-санітарних питань щодо гігієни військ, розташованих в Одесі. Головою товариства було призначено окружного військово-медичного інспектора Одеського військового округу В. Приселкова [17].

У 1887 р. Одеське військово-санітарне товариство складалося із 85 членів. На його засіданнях розглядалося широке коло проблем військової гігієни. Зокрема, боротьба з інфекційними хворобами у військах: віспою (А. Лентович, 1887), з холерою (Н. Гольденберт, 1887), венеричними хворобами (А. Кнери, 1887), трахомою (К. Іскерський, 1889) та ін. У зв'язку з поширенням інфекційних хвороб у військах обговорювалося питання про створення пересувних гігієнічних лабораторій (1889), про дезінфекцію одягу солдат (І. Іскерський, 1888), про баню та її значення для збереження здоров'я солдат (Н. Воскресенський, 1888). Протоколи засідань товариства друкувалися в «Военно-санитарном деле». Наприклад, протоколи за 1886 р. були надруковані в №48 (с. 577-578); за 1887 р. – в №7 (с. 75-76), №12 (с. 134-135), №18 (с. 206-209), №25 (с. 291-294), №31 (с. 361-364), №48 (с. 576-579); за 1888 р. – у №18 (с. 102-104), №23 (с. 287-299), №25 (с. 311-315) та ін.

На засіданнях Одеського військово-санітарного товариства заслуховувалися звіти про санітарний стан окремих підрозділів військ (А. Леонтович, 1887, 1888), (А. Фінкельштейн, 1888), про фізичний розвиток солдат (П. Любомудров, 1889) та інші актуальні медичні питання армії.

Під кутом зору санітарії та епідеміології члени товариства аналізували досвід попередніх воєн. Зокрема, в 1886 р. на засіданні товариства була заслухана доповідь В. Приселкова «О железных дорогах в военно-санитарном отношении и военно-санитарного поезда во время войны», в якій узагальнювався досвід російсько-турецької війни 1877-1878 рр.; в 1888 р. доповідь К. Іскерського «Причины развития в войсках эпидемий сыпного и возвратного тифов во время войны и меры против них» [4, с. 101].

У зв'язку з переводом у 1890 р. В. Приселкова в Петербург діяльність Одеського військово-санітарного товариства починає затухати і в останнє десятиріччя XIX століття відомості про нього не публікувалися.

Таким чином, медичні товариства м. Одеси у другій половині XIX ст. зробили вагомий внесок у розробку науково-теоретичних засад епідеміології, гігієни, санітарії та бактеріології та впровадженні їх у лікарську практику.

Важливу роль відіграло Товариство одеських лікарів у розвитку і вдосконаленні санітарної статистики, зокрема, зборі і науковому обґрунтуванні статистичних матеріалів про захворюваність і смертність.

Провідні вчені в галузі епідеміології, мікробіології, гігієни, члени медичних товариств м. Одеси провели велику організаційну і санітарно-освітню роботу щодо подолання епідемій холери, віспи, на науковій основі розробляли та впроваджували в практику санітарно-протиепідемічні заходи.

1. Савчук В. С. Естественно-научные общества Юга Российской империи : вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск : Изд-во Днепротетр. у-та, 1994. – 232 с.

2. Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естествонаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии : вторая половина XIX – начало XX в. : дисс. на соиск. учен. степени д-ра ист. наук. 7.00.01. «История Украины» / В. С. Савчук. – Днепропетровск, 1996. – 456 с.

3. Васильев К. К. Деятельность Общества одесских врачей / К. К. Васильев // Сов. здравоохранение. – 1990. – № 1. – С. 68-71.

4. Васильев К. К. Формирование и развитие Одесского научно медицинского центра и его роль в создании отечественной эпидемиологии и микробиологии : дис. на соиск. учен. степени д-ра мед. наук. / В. К. Васильев. – Тернополь, 1993. – 450 с.

5. Васильев К. К. Деятельность Общества одесских врачей / К. К. Васильев // Сов. здравоохранение. – 1990. – № 1. – С. 68-71.

6. Жук А. П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60-70 гг. XIX в. / А. П. Жук. – М. : Медгиз, 1963. – 382 с.

7. Руда С. П. Научно-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі XIX – XX століть / С. П. Руда // Наука і освіта : зб. наук. праць АН вищої школи України. – К. : Хрещатик, 1997. – С. 85-88.

8. Коцур Н. І. Наукова та практична діяльність Одеського товариства лікарів у другій половині XIX століття / Н. І. Коцур // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2011. – Вип. 30. – С. 95-104.

9. Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX століття): монографія / Н. І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – 726 с.

10. Самойленко Н. І. Наукові товариства лікарів на терені України на терені України (друга половина XIX – поч. XX ст.): автореф. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. 07.00.07 – історія науки й техніки / Н. І. Самойленко. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 21 с.

11. Самойленко Н. І. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям / Н. І. Самойленко // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 376-380.

12. Протоколы заседаний Общества одесских врачей за 1869 г.– Одеса : Тип. П. Францова, 1870. – Вып. 2-3. – С. 19-20.

13. Протоколы Общества одесских врачей за 1869 г. – Одеса : Тип. П. Францова, 1870. – С. 20-21.

14. Медицинский вестник. – 1870. – № 14. – С. 119.
15. Протоколы общества одесских врачей за 1871 г. – Одеса, 1872. – С. 6.
16. Протоколы Одесского общества врачей за 1868 г. – Одеса, 1868. – С. 29-30.
17. Устав военно-санитарного общества в г. Одессе. – Одеса : Русс. тип. Исаковича, 1887. – 15 с.

Коцур Н. Вопросы профилактической медицины в деятельности Одесских медицинских обществ (вторая половина XIX века).

В статье освещается деятельность медицинских обществ г. Одессы во второй половине XIX века. Раскрывается весомый вклад Общества одесских врачей в развитие и совершенствование санитарной статистики, разработку научно-теоретических основ эпидемиологии, гигиены, санитарии и бактериологии, внедрении их во врачебную практику. Выяснено, что ведущие ученые, врачи провели большую организационную и санитарно-просветительную работу по преодолению эпидемий холеры, натуральной оспы.

Установлено, что вопросы профилактики инфекционных заболеваний и улучшения санитарного состояния города и его окрестностей постоянно находилось в поле зрения Общества русских врачей в Одессе и Российского общества охраны народного здоровья. Одесское военно-санитарное общество на своих заседаниях рассматривало широкий круг проблем военной гигиены, борьбы с инфекционными болезнями в войсках.

Ключевые слова: *Одесское общество врачей, санитарная статистика, холера, натуральная оспа, эпидемии, профилактика, эпидемиология, гигиена, санитария, Общество российских врачей, Российское общество охранения народного здоровья, Одесское военно-санитарное общество.*

Kotsur N. Preventive Medicine Issues Researched by Odesa Medical Unions (Second Part of the 19th century).

This article deals with the sanitary and antiepidemic activity by medical communities in Odessa in the second part of 19th century. The article describes the significant contribution of Odessa medical communities' to the development and improvement of sanitary statistics and the theoretical statements of epidemiology, hygiene and sanitary. It was bound out that the leading doctors had carried out perfect organizational, sanitary and educational work to overcome such diseases as cholera and smallpox.

The problem of prevention infectious diseases prophylaxis and improvement of sanitary conditions in Odessa and its region have been researched. That situation was under control of the Community of Russian Doctors in Odessa and Russian Community of Health and Care. The Military and Sanitary Community in Odessa had solved many problems concerning military hygiene and prevention of infectious diseases among soldiers.

Key words: *Medical Community in Odessa, sanitary statistics, cholera, smallpox, epidemics, prevention, epidemiology, hygiene, sanitary, Community of Russian Doctors in Odessa, Russian Community of Health and Care, Military and Sanitary Community in Odessa.*

УДК: 94(438) “1921/1939”: 379.85

РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В ЗАХІДНІЙ БІЛОРУСІ У СВІТЛІ ТУРИСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1921-1939 РР.)

В. Ганський

кандидат історичних наук, кандидат економічних наук,
Білоруська державна академія зв'язку

У статті вперше представлено характеристику основних напрямків розвитку туризму в Західній Білорусі в міжвоєнний період. Визначено умови функціонування об'єктів туристичної інфраструктури, вивчено організацію відпочинку трудящих, дітей та молоді. Розглянуто діяльність громадських організацій і об'єднань та їх внесок у розвиток туризму. Досліджено процес формування центральних і місцевих органів державного регулювання туризму. Виявлено ідеологічні імперативи туристичної політики, що реалізовувалась в Західній Білорусі. Визначено роль агітації і пропаганди у розвитку туризму. Встановлено фактори, що впливали на характер і специфіку туристичної активності на території Західної Білорусі. Проаналізовано різноманіття туристичних маршрутів по Західній Білорусі, розроблених у 1920-1930-х рр.

Ключові слова: туризм, історія туризму, туристична політика, міжвоєнний період, Західна Білорусь, Польща.

Актуальність проблеми визначається зростаючою роллю туризму в сучасному суспільстві, економічному та соціально-культурному розвитку більшості країн Європи. Вивчення історії туризму у ХХ ст., умов і чинників, що визначали його становлення, дозволить по-новому оцінити роль і ступінь впливу цього багатогранного явища на культурний розвиток, осмислити внесок в духовно-моральне просвітництво, освіту та загальне оздоровлення населення.

Історія туризму до теперішнього часу рясніє питаннями, що потребують детального вивчення. Одним з переломних періодів в історії туризму в Європі є міжвоєнний період. Для цього часу характерне зародження туризму в сучасному науковому розумінні. Саме тоді розроблялося багато різнопланових туристичних маршрутів, видавалися перші туристичні путівники, реалізувалися великі інвестиційні проекти в туристичній сфері. Державні інститути, усвідомивши значні можливості туризму в справі інтеграції територій держави та укорінення в суспільній свідомості необхідних ціннісних установок, а також у справі соціально-економічного розвитку периферійних територій, починають чинити на дану сферу цілеспрямований вплив, сприяючи агітації та пропаганді туризму. Все це визначило небувале зростання чисельності туристів на території Західної Білорусі у 1930-ті рр., яка була тоді частиною польської держави, а також активізацію туристичного руху серед місцевого населення. Тому вивчення історичного досвіду становлення туризму у міжвоєнний період в сучасних умовах активного розвитку туристичної індустрії набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх наукових досліджень доводить, що незважаючи на соціальну і економічну значущість туризму в Білорусі та світі відсутні спеціальні історичні дослідження та публікації, які розкривають напрями розвитку цієї сфери в Західній Білорусі в 1921-1939 рр. Багато в чому це пояснюється незавершеним становленням туризмології як галузі наукового пізнання у якості напрямку гуманітарних досліджень. Однак за минулі десятиліття у білоруській історіографії накопичено певний обсяг публікацій, об'єктом вивчення яких виступають суміжні з туризмом області. В першу чергу це господарський і культурний розвиток Західної Білорусі у 1921-1939 рр. Вони

дозволяють розглянути туристичну політику через призму регіональної специфіки, взаємозв'язок і взаємозалежність туризму з різними сферами життя суспільства.

Історіографію питання можна представити різноманітними за своїм характером роботами – як невеликими нарисами окремих явищ і процесів, описами життя локальних спільнот, так і науково-обгрунтованими дослідженнями окремих сфер життя білоруського суспільства у складі Польщі, комплексними роботами, присвяченими західнобілоруській проблематиці (наприклад, роботи А. Вабішевича [1], А. Гецевича [2], В. Кривутя [3], І. Тітовича [5] та ін.). Це дозволяє розглянути туристичну політику польської влади у 1921-1939 рр. з позицій білоруської національної історіографії. Великий досвід досліджень з питань туризму в цей час накопичено в зарубіжній, в першу чергу, в польській історіографії, що пояснюється такими факторами, як мінімізація ідеологічних установок на проведення історичних досліджень першої половини ХХ ст., польський характер тодішньої держави, наявність більш тривалого досвіду вивчення сфери туризму та ін. Польська історіографія з цієї проблеми розвивалася динамічно: від науково-публіцистичних робіт 1920-1930-х рр., науково-методичних публікацій середини ХХ ст. до міждисциплінарних досліджень сучасності (наприклад, дослідження Я. Мироновича [4], Л. Цвікли [6], С. Гая [7], М. Леван [8], М. Лазарека [9] та ін.). Історія розвитку туризму на суміжних з білоруськими землями (Волинь, Галичина, Холмщина, Підляшшя) в період їх спільного перебування у складі польської держави вивчається також в українській історичній науці [10, 11].

Мета роботи – визначення основних тенденцій розвитку туризму в Західній Білорусі в складі Польщі в міжвоєнний період, що сформувалися внаслідок реалізації специфічної туристичної політики польської держави у 1921-1939 рр.

Соціально-економічні та суспільно-політичні умови, які склалися на території Західної Білорусі в 1920-1930-х рр. не сприяли розвитку масового туристичного руху серед білорусів. Абсолютна більшість білорусів проживала в сільській місцевості і була зайнята в сфері аграрного виробництва, що визначало їх низьку купівельну спроможність і не дозволяло їм здійснювати вибір форм туристичної активності. Потенційну можливість здійснювати туристичні поїздки у вільний від роботи час мали лише нечисленна білоруська інтелігенція і робітники, які були вкрай обмежені скромними фінансовими можливостями. У цих умовах туризм стає одним з елементів політики колонізації, в першу чергу в сфері організації відпочинку молоді.

Щодо населення Західної Білорусі правлячими колами Польщі у 1920-1930-ті рр. проводилася політика, що одержала назву «політика східних кресів», кінцевою метою якої було остаточне поглинання Польщею і західнобілоруських, і західноукраїнських територій шляхом поступової колонізації місцевого непольського населення. Зростання польського впливу на території Західної Білорусі здійснювалося в результаті політики влади, яка знайшла своє відображення у боротьбі з будь-якою пропагандою національних і культурних відмінностей білоруського народу, систематичному переконанні місцевого населення в тому, що воно є складовою частиною польського суспільства, а також у пропаганді ідеї польської державності, її історичних коренів в даному регіоні.

Особлива роль у здійсненні цих ідей належала туристичній політиці, яка була зорієнтована на включення західнобілоруського суспільства в ареал польських національно-культурних цінностей. Передбачалося, що завдяки туризму та діяльності польських громадських організацій і об'єднань у сфері туризму білоруська меншість відмовиться від боротьби за національне визволення, що розглядалося польською владою як гарантія державної безпеки і громадського порядку.

Таким чином, до 1930-х рр. склалися умови, що визначили кількісну перевагу внутрішньорегіонального і в'їзного туризму в Західній Білорусі.

У 1920-1930-ті рр. в Західній Білорусі були необхідні підприємства для організації туристичного обслуговування: бюро подорожей, об'єкти тимчасового розміщення, заклади громадського харчування, підприємства залізничного, автомобільного та

річкового транспорту. Для того щоб почати обслуговувати туристів, необхідно було отримати згоду місцевих виконавчих органів у формі концесії на відповідний вид діяльності. Характерною рисою цього етапу стало прагнення держави до впорядкування діяльності цих підприємств, встановлення мінімальних стандартів обслуговування та безпеки, стимулювання активності туристів шляхом введення диференційованої системи знижок на проїзд залізничним транспортом. Однак, незважаючи на ці зусилля, загальний рівень розвитку туристичної інфраструктури в Західній Білорусі був значно нижчим, ніж у центральних та західних регіонах Польщі.

У польському міжвоєнному законодавстві в цей період отримують закріплення норми, що вводили в трудові відносини такі нові поняття як оплачувані щотижневі вихідні дні та щорічна відпустка. Їх тривалість залежала від сфери діяльності працівника і могла досягати двох тижнів оплачуваної відпустки на рік. Однак ці норми часто порушувалися роботодавцями. Органами влади активно пропагувалися установки на раціональну організацію відпочинку серед трудящих, що сприяло поширенню туристичного руху. Туризм став частиною навчально-виховного процесу в закладах освіти, відкривалися дитячі і молодіжні табори та бази відпочинку, що були покликані сприяти розвитку фізичних навичок і початкової військової підготовки, патріотичному вихованню відповідно офіційної державної ідеології та ін.

Реалізація туристичної політики на території Західної Білорусі провадилась державою через центральні, регіональні та місцеві органи виконавчої влади. До перших належали міністерства та їх структурні підрозділи, департаменти, до других – воєводські туристичні комісії, які відповідали за регіональний рівень, до третіх – міські та повітові органи місцевого управління, які займалися питаннями туризму на локальному рівні.

Протягом 1920-1930-х рр. організаційна структура органів, що відповідали за туристичну політику, неодноразово зазнавала значних трансформацій. Однак, незважаючи на це, можна стверджувати, що центральним органом у справі розробки та реалізації туристичної політики було Міністерство громадських робіт, а після його ліквідації – Міністерство комунікацій. В їх структурі діяли департаменти туризму, які займалися питаннями пропаганди туризму. Вони функціонували в умовах кадрового і фінансового дефіциту та успіхом своєї діяльності були зобов'язані активним діячам туризму та краєзнавства, зокрема М. Орловичу.

Протягом 1920-1930-х рр. в Західній Білорусі діяло кілька десятків громадських організацій, об'єднань і спілок, до сфери інтересів яких відносився туризм. Частина з них розглядала розвиток туризму як самоціль, частина сприймала його як інструмент досягнення інших цілей. Вони були представлені місцевими або регіональними організаціями, а також філіями та відділами загальнодержавних товариств, які своєю діяльністю до кінця 1930-х рр. охопили більшість міст регіону.

Найрозгалуженішу мережу, що складалася з 20 регіональних представництв, мало в Західній Білорусі Польське краєзнавче товариство, яке паралельно з туристсько-краєзнавчою діяльністю вело активну роботу з населенням щодо пропаганди польської культури та формування лояльного ставлення до польської державності на цих землях. Завдяки цьому товариство користувалося підтримкою влади і змогло видати значну кількість туристсько-краєзнавчої літератури, довідників та путівників. Саме через діяльність загальнодержавних і місцевих осередків у регіоні було розроблено безліч туристичних маршрутів, проведено туристичні акції та прийнято значну кількість відпочиваючих.

Агітація та пропаганда туризму в Західній Білорусі займали центральне місце в туристичній політиці польських властей. Державні органи спільно з туристсько-краєзнавчими товариствами і організаціями здійснювали пропаганду туризму і відпочинку в даному регіоні серед населення всієї країни. Її домінуючими формами стали інформаційно-видавнича та виставково-ярмаркова діяльність. У рамках першої за рахунок коштів центральних і місцевих органів влади, а також різних неурядових інституцій,

видавалися путівники польською та основними європейськими мовами, рекламні буклети і фотоальбоми, публікувалися статті рекламного характеру в пресі, здійснювалося проведення спеціалізованих туристичних виставок та ярмарків, організовувались туристсько-рекреаційні акції по просуванню туризму в регіоні («Літо на східних землях», «Дні Полісся», «Міцкевичевські дні» та ін.), різноманітні культурно-масові заходи пропагандистського характеру та ін. Ці заходи повинні були інформувати потенційних туристів про можливості відпочинку в західнобілоруському регіоні, сприяти їх прибуттю, максимально комфортному та результативному перебуванню на території північно-східних воєводств.

Спільними зусиллями державних органів, громадських організацій та об'єднань до середини 1930-х рр. було розроблено декілька сотень туристичних маршрутів. Специфіка транспортної мережі регіону, а також наявність у ньому великої кількості річок та озер, зростаюча популярність водних видів спорту (каякінг, яхтинг та ін.) і активного відпочинку на воді визначили характер західнобілоруських туристичних маршрутів, значна частина яких була розрахована на пересування водними шляхами. Сухопутні туристичні маршрути, основна частина з яких була пішохідними, будувалися з урахуванням розкладу руху поїздів та автобусів, які забезпечували підвезення туристів до основних туристичних дестинацій. У цей час в Західній Білорусі формується три туристичних регіони – Віленщина, Полісся та Понемання, кожен з яких володів специфічним регіональним туристичним продуктом, обумовленим наявними на його території набором туристсько-рекреаційних ресурсів. У рамках цих туристичних регіонів виділяються свої центри розвитку туризму: Вільно, Нароч і Браслав на Віленщині, Друскенікі, Гродно, Августовський канал, Новогрудчина в Понеманні, Пінськ та Брест на Поліссі, а також Біловезька пуща.

У Західній Білорусі в 1920-1930-ті рр. набули поширення такі види туризму: водний, найбільш популярною формою якого були різні сплави по річках, каналах і озерах; дитячий і молодіжний туризм, що функціонував у формі молодіжних баз відпочинку, дитячих оздоровчих таборів і походів; екологічний туризм, який передбачав відвідування заповідних лісів, пущ, боліт та інших особливо цінних природних територій; курортно-оздоровчий туризм, де функції бальнеологічного курорту виконували Друскенікі, а кліматичних курортів – озера Браславської і Нарочанської групи, де була створена необхідна для курортів туристична інфраструктура; сільський або аграрний туризм, коли сільські жителі надавали умови для відпочинку городянам в літні місяці.

Таким чином, дана розвідка є одним з перших в історіографії туризму комплексним дослідженням, у якому розкриваються основні механізми (агітація і пропаганда, туристичні акції, видання туристичної літератури, діяльність громадських організацій та об'єднань), специфіка (пріоритетний розвиток в'їзного та внутрішнього туризму над виїзним, використання туризму в досягненні політичних цілей) і результати (переважний розвиток водного, дитячого та молодіжного, сільського та курортно-оздоровчого, а також екологічного туризму) туристичної політики в Західній Білорусі в 1921-1939 рр.

1. Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921-1939 гг.) / А. М. Вабішчэвіч. – Брэст : БрДУ імя А. Пушкіна, 2008. – 319 с.

2. Гецэвіч А. К. Дзейнасць польскіх палітычных партый і арганізацый у Заходняй Беларусі (1918-1926 гг.) / А. К. Гецэвіч. – Гродна : ГрДУ імя Я. Купалы, 2010. – 142 с.

3. Крывуць В. І. Пад шыльдай «Дзяржаўнага выхавання»: рэалізацыя ўрадавых выхаваўчых канцэпцый на тэрыторыі Заходняй Беларусі (1926-1939) / В. І. Крывуць. – Баранавічы : БарДУ, 2010. – 195 с.

4. Мірановіч Я. Беларусы ў Польшчы ў 1918-1949 гг. / Я. Мірановіч. – Вільня : Інстытут беларусістыкі, 2010. – 192 с.

5. Цітовіч І. У. Краязнаўства як фактар умацавання патрыятычных пачуццяў беларускай моладзі / І. У. Цітовіч // Праблемы кіравання. – 2005. – № 1. – С. 128-132.

6. Ćwikła L. Prawne aspekty rozwoju turystyki w Polsce w latach 1918-1939 / L. Ćwikła. – Lublin : KUL, 2011. – 560 s.
7. Gaj J. Zarys historii turystyki w Polsce w XIX i XX wieku / J. Gaj. – Poznań : AWF, 2001. – 172 s.
8. Lewan M. Zarys dziejów turystyki w Polsce / M. Lewan. – Kraków : Proksenia, 2004. – 106 s.
9. Łazarek M. Śladami historii turystyki: od starożytności do współczesności / M. Łazarek, R. Łazarek. – Lublin, 2005. – 177 s.
10. Ковальчук Т. В. Регіональний туризм у Польській Республіці в міжвоєнний період: Волинське воєводство: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Т. В. Ковальчук. – К., 2012. – 202 с.
11. Литвин Н. Б. Розвиток масового туризму у Польщі у XIX – другій половині XX ст. / Н. Б. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – № 17. – С. 88-98.

Ганский В. Развитие туризма в Западной Беларуси в свете туристической политики Польского Государства (1921-1939 гг.)

В статье впервые представлена характеристика основных направлений развития туризма в Западной Беларуси в межвоенный период. Определены условия функционирования объектов туристической инфраструктуры в Западной Беларуси, изучена организация отдыха трудящихся, детей и молодежи. Рассмотрена деятельность общественных организаций и объединений и их вклад в развитие туризма. Исследован процесс формирования центральных и местных органов государственного регулирования туризма. Выявлены идеологические императивы туристической политики, реализовавшейся в Западной Беларуси. Определена роль агитации и пропаганды в развитии туризма. Установлены факторы, повлиявшие на характер и специфику туристической активности на территории Западной Беларуси. Проанализировано многообразие туристических маршрутов по Западной Беларуси, разработанных в 1920-1930-х гг.

Ключевые слова: туризм, история туризма, туристическая политика, межвоенный период, Западная Беларусь, Польша.

Ganski U. Tourism development in Western Belarus in the Dimension of Tourism Policy of the Polish State (1921-1939).

The article presents the characteristics of the main trends of tourism development in Western Belarus in the interwar period. The author defines the conditions of functioning of tourist infrastructure objects in Western Belarus, and studies the organization of rest of workers, children and young people. The article describes the activities of public tourism organizations and associations in Western Belarus and shows their contribution to the tourism development. The article traces the process of formation of central and local institutions of public regulation of tourism. It reveals the ideological imperatives of tourism policy which was implemented in Western Belarus. The researcher defines the role of agitation and propaganda in the tourism development in Western Belarus. The author identifies the factor affecting the nature and specificity of tourist activity on the territory of Western Belarus. The diversity of Western Belarus tourist routes created in 1920-1930-ies in is shown.

Key words: tourism, history of tourism, tourism policy, interwar period, Belarus, Poland.

УДК 613.2:001.32](477)(091)«193»

**ВНЕСОК УЧЕНИХ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ХАРЧУВАННЯ У РОЗВИТОК
ГІГІЄНИ ХАРЧУВАННЯ В УКРАЇНІ
У 30-х рр. ХХ ст.**

Л. Товкун

кандидат історичних наук, доцент,

*Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди*

У статті проаналізовано внесок учених Київського інституту харчування у розвиток гігієни харчування в Україні у 30-х рр. ХХ ст. Зокрема, це розроблені ними методичні основи раціонального і збалансованого харчування, а також дієтичні столи при різних захворюваннях людини, котрі застосовуються і нині (М. Губергриц, В. Міхельсон, С. Цейтлін, Н. Поллак, Л. Берштейн). Досліджено гігієну рибпромислових підприємств і розроблено рекомендації щодо поліпшення санітарної культури робітників, санітарного впорядкування виробничих приміщень і територій, виробничих процесів, санітарного стану риби з моменту її вилову і до кінцевого результату, розкрито причини зараження червоної риби ботулізмом і підготовлено рекомендації щодо профілактики, що зменшило кількість харчових отруєнь (І. Морейніс). Визначено досягнення значних успіхів вчених у справі застосування методики ізольованих органів для визначення біологічним методом природи різних токсинів, збудників харчових отруєнь (Базилевський, Тевліна, Шкавера, Серебряна). Розкрито внесок вчених у дослідження етіологічного початку захворювань людей стахиботріотоксикозом.

Ключові слова: *Київський інститут харчування, гігієна харчування, харчові отруєння, ботулізм, дієтичне харчування, гігієна галузей харчової промисловості.*

Сучасна медицина довела, що ряд захворювань розвиваються виключно з причини неправильного харчування. Тому нормалізація харчування є запорукою довголіття і відмінного самопочуття. Гігієна харчування – це актуальна і необхідна галузь медичних знань у суспільстві. Це робота на попередження багатьох захворювань або допомогу в лікуванні, якщо є ті чи інші проблеми зі здоров'ям.

Особливо актуальними ці питання стали в Україні в 30-х рр. ХХ ст. у зв'язку з необхідністю підвищення працездатності населення, котре було задіяне у відбудові країни після національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Розвиток громадського харчування і харчової промисловості в країні нагально потребував створення спеціальних науково-дослідних інститутів із питань дослідження гігієни харчування. Серед таких інститутів був Київський інститут харчування. Вивчення наукових досліджень Київського інституту харчування дозволить відтворити загальну картину становлення і розвитку гігієни харчування в Україні у 30-х рр. ХХ ст.

Про діяльність науковців Київського інституту харчування йдеться у публікаціях Б. Гордіна [1; 2], О. Грандо [3], а також Я. Ганіткевича [4; 5] у розрізі досліджень про розвиток гігієни в УРСР і загальної історії української медицини в датах та іменах, а також про українських учених-гігієністів та їх наукові школи.

Про трансформацію клініки лікувального харчування в Інститут харчування в Києві під науковим керівництвом М. Губергрица коротко йдеться у статті І. Шуліпенко [6].

У дослідженнях Л. Товкун висвітлено основні напрями та здобутки наукових досліджень інститутів харчування в Україні в 1929-1941 рр. [7], а також здійснено аналіз праць українських учених-гігієністів щодо питань гігієни харчування у цей період [8].

Здійснивши історіографічний аналіз попередніх наукових розвідок із даної проблематики, нами встановлено, що нині відсутня ґрунтовна праця щодо висвітлення

внеску вчених Київського інституту харчування у розвиток гігієни харчування в Україні у 30-х рр. ХХ ст.

Метою нашого дослідження є з'ясування внеску вчених Київського інституту харчування у розвиток гігієни харчування в 30-х рр. ХХ ст.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системного аналізу фактів і подій.

Київський інститут харчування був створений у період, коли громадське харчування, розвиваючись швидкими темпами, потребувало наукового обґрунтування принципів організації й управління, кулінарної технології, норм професійного і вікового харчування, принципів використання нових харчових культур, організації лікувального харчування та ін.

Спочатку Київський інститут харчування був філіалом Українського інституту харчування у Харкові, але з 1931 р. він став самостійним закладом.

У 1930-х рр. М. Губергриц очолював клініку лікувального харчування, котра згодом трансформувалася в Київський інститут харчування, у якому він здійснював наукове керівництво. Пропедевтична клініка стала клінічним відділом цього інституту, у якому під керівництвом М. Губергрица впродовж 30-х рр. ХХ ст. опрацьовувалися методичні основи раціонального і збалансованого харчування, розроблялися дієтичні столи при різних захворюваннях людини [6].

Так, проблемою харчування рослинними білками (квасолі) у 1932-1933 рр. займалися М. Губергриц, В. Міхельсон, Г. Поллак, С. Цейтлін та ін. Науковцями встановлено, що необхідно здійснювати комбіноване харчування певними рослинними білками, котрі один одного доповнюють і позитивно впливають на стан хворих із різними захворюваннями [9]. Ці дослідження продовжили В. Міхельсон і С. Цейтлін. У 1932 р. ними з'ясовано, що при певній кулінарній обробці (підсушуванні у духовій шафі) вживання квасолі у дієтотерапії позитивно впливає на хворих на гастрит і круглу виразку шлунка, а от при наявності коліту – її можна споживати, але дуже малими дозами [10]. Того ж року С. Цейтлін підготував технологію приготування різних страв із квасолі. На основі попередніх досліджень він вказав, що «... квасоля є цінний вкладом у харчові раціони при хворобах шлунку, печінки та інших органів...» [11].

Н. Поллак досліджував застосування у раціоні харчування ацидофільного молока для хворих на коліти. Результати роботи вказали на те, що ацидофільне молоко позитивно впливає на стан хворих на коліти: «... безперечно закріплює кишки й зменшує до максимуму або зовсім припиняє розлад шлунку, сприятливо впливає на зменшення неприємних диспептичних явищ, як от: відриги, печії й неприємний смак у роті, відсутні загальнотоксичні явища в організмі хворого...» [12].

Над розробкою нових методів лікування проносу, як основного симптому захворювання шлунково-кишкового тракту, у клінічному відділі працював професор М. Губергриц. Він запропонував «... змінити концентрацію водневого йонія, інакше кажучи реакцію середовища в тонких кишках трансдуоденальними промиваннями буферними рідинами (фосфатами й карбонатами)» [13]. Ця методика лікування застосовується і нині.

У зв'язку із поширенням мережі дієтичних закладів в Україні у 30-х рр. ХХ ст., науковці клінічного відділу Київського інституту харчування В. Міхельсоном і Л. Берштейном для систематичного обліку ефективності дієтичного харчування запропонували удосконалену «Картку обліку ефективності дієтхарчування в дієткутку». На відміну від попередніх карток, розроблених Центральним науковим інститутом громадського харчування в Москві і Всеукраїнським інститутом харчування в Харкові, ця спрощена картка давала можливість масового використання в усіх дієткутках. Дана картка була апробована в дієтдиспансері при Першій центральній робітничій поліклініці (зав. – доцент В. Міхельсон) і дала можливість отримати конкретний показник ефективності дієтичного харчування [14].

У 1937 р. цей відділ перетворено на клініко-експериментальний відділ. Даний підрозділ інституту продовжував вивчати питання лікувального харчування, особливо роль білка у харчуванні хворої людини, розпочатих ще на початку 30-х рр. ХХ ст.

У секторі гігієни Київського інституту харчування у 1934 р. доцент І. Морейніс досліджував вивчення гігієни рибопромислових підприємств. Ним розроблені рекомендації щодо поліпшення санітарної культури робітників, санітарного впорядкування виробничих приміщень і територій, виробничих процесів, санітарного стану риби з моменту її вилову. Дослідник розкрив причини зараження червоної риби ботулізмом і надав рекомендації щодо профілактики цього інфікування та ін. [15]. Ці рекомендації були впроваджені на рибопромислових підприємствах, що значно зменшило кількість хворих на отруєння рибою.

Важлива увага приділялася профілактиці харчових отруєнь. Над цим питанням працювали українські інститути харчування, санітарно-бактеріологічні інститути та деякі кафедри епідеміології медичних вишів. Серед видатних українських учених, які вивчали це питання, слід відзначити епідеміологів, бактеріологів, гігієністів: С. Ручковський, М. Соловійов, Л. Громашевський, Л. Шкавера, А. Бурова, С. Златогоров, А. Суліма-Самойло, М. Дубянська, С. Міневрін, В. Дроботько, Г. Баг, Д. Базилевський, А. Столмакова, О. Морозова, В. Черток, М. Канцур, Г. Поллак, І. Морейніс, В. Ніколенко, Л. Беліков та ін.

Київський інститут харчування також працював над цією проблемою. Він займався не тільки теоретичними питаннями, а й брав активну участь у справі профілактики та ліквідації харчових отруєнь, зокрема ботулізму. Так, науковцями цього інституту Базилевським і Тевліною у довоєнні роки здійснено цікаві дослідження щодо діагностики *V. Botulinus* у харчових продуктах реакцією преципітації (реакція осадження комплексу антигену з антитілом). Ними встановлено, що фільтрати культур *V. Botulinus* дають реакцію преципітації з сироваткою, одержаною імунізацією кроликів анакультурою. На основі цього дослідники отримали позитивну реакцію при розведенні токсину до одного на тисячу в суміші екстракту з харчових продуктів і фільтрату культури *V. Botulinus* у харчових продуктах штучно зараженими *V. Botulinus* і токсином [2, с. 559].

Із метою ширшого вивчення ботулізму до Базилевського і Тевліни приєдналися дослідники Шкавера і Серебряна. Групою цих науковців проведені оригінальні роботи щодо біологічного методу визначення токсину *V. Botulinus* у харчових продуктах. Їм вдалося довести можливість дуже швидкого (за одну-дві хвилини) одержання реакції ізольованого серця на токсин. Завдяки цьому токсикологічною лабораторією Київського інституту харчування досягнуто значних успіхів у справі застосування методики ізольованих органів для визначення біологічним методом природи різних токсинів, збудників харчових отруєнь [2, с. 559].

Напередодні 1941 р. у Київському інституті харчування здійснювалися дослідження етіологічного початку захворювань людей «НЗ» (невідоме захворювання), яке виявилось стахиботріотоксикозом. Ця робота проводилася спільно з Інститутом мікробіології Академії наук УРСР. Виконавці цього дослідження у 1940 р. навіть були нагороджені урядом СРСР орденами і медалями за виконання цієї роботи, що мала велике державне значення. Адже, стахиботріотоксикоз – це отруєння тварин (коней, великої рогатої худоби, овець, свиней) при поїданні грубих рослинних кормів, уражених токсичним грибом *Stachybotrys alternans*. Токсичні речовини гриба впливають на центральну нервову систему і стінки кровоносних судин. Порушуються кровообіг, мінеральний обмін, виникають вогнища розпаду тканин у кишківнику та інші зміни. Для цього захворювання характерні швидкість поширення і масовість ураження, що призводило до загибелі хворих. У зв'язку з цим науковцями інституту розроблено заходи профілактики, що мали велике практичне значення на той час. Профілактика полягала в дотриманні агротехнічних правил прибирання і зберігання грубих кормів (сіно, солома), а уражені грибом корми спалювали [2, с. 559].

Отже, вчені Київського інституту харчування у 30-х рр. ХХ ст. здійснили значний внесок у розвиток гігієни харчування в Україні. Зокрема, ними розроблені методичні основи раціонального і збалансованого харчування, а також гігієнічні обґрунтування рецептури і виготовлення харчових продуктів, дієтичні столи при різних захворюваннях (М. Губергриц, В. Міхельсон, С. Цейтлін, Н. Поллак, Л. Берштейн); досліджено гігієну рибопромислових підприємств і розроблено рекомендації щодо поліпшення санітарної культури робітників, санітарного впорядкування виробничих приміщень і територій, виробничих процесів, санітарного стану риби з моменту її вилову і до кінцевого результату, розкрито причини зараження червоної риби ботулізмом і підготовлено рекомендації щодо профілактики (І. Морейніс); досягнуто значних успіхів у справі застосування методики ізольованих органів для визначення біологічним методом природи різних токсинів, збудників харчових отруєнь (Базилевський, Тевліна, Шкавера, Серебряна); розкрито етіологічний початок захворювань людей стахиботріотоксикозом, за що вчені отримали державні нагороди.

1. Гордін Б. Л. Пути развития гигиены питания в УССР за 40 лет / Б. Л. Гордін // Вопросы питания. – 1957. – № 6. – С. 4.
2. Гордін Б. Л. Розвиток гігієни харчування в УРСР / Б. Л. Гордін // Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / Під ред. Л. П. Шупика. – К. : Державне медичне видавництво УРСР, 1958. – С. 554-577.
3. Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР / А. А. Грандо. – К. : Здоров'я, 1975. – 198 с.
4. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах / Я. Ганіткевич. – Львів, 2004. – С. 162.
5. Ганіткевич Я. Українські лікарі – вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи / Я. Ганіткевич. – Львів, 2002. – С. 11-37.
6. Шуліпенко І. М. Макс Мойсейович Губергриц: сторінки життя і творчості (до 80-ліття кафедри і клініки пропедевтики внутрішньої медицини №1 Національного медичного університету імені О. О. Богомольця) / І. М. Шуліпенко // Внутренняя медицина. – 2008. – № 4 (10). – С. 36-42.
7. Товкун Л. П. Основні напрями та здобутки наукових досліджень інститутів харчування в Україні в 1929-1941 рр. / Л. П. Товкун // Переяславський літопис. – Вип. 9. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 178-185.
8. Товкун Л. П. Питання гігієни харчування у працях українських учених-гігієністів (20-30-ті рр.) / Л. П. Товкун // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej «Priorytetowe obszary nauki» (29.11.2015 – 30.11.2015) – Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2015. – S. 40-43.
9. Губергриц М. М. До проблеми харчування рослинними білками / М. М. Губергриц та ін. // Проблеми харчування. – 1932. – № 1-2. – С. 67-72.
10. Міхельсон В. С. Уживання квасолі в дієтоterapiї круглої виразки шлунку / В. С. Міхельсон, С. С. Цейтлін // Проблеми харчування. – 1932. – № 8-9. – С. 48-54.
11. Цейтлін С. С. Уживання квасолі в дієтоterapiї круглої виразки шлунку / С. С. Цейтлін // Проблеми харчування. – 1932. – № 8-9. – С. 61-62.
12. Поллак М. М. Про застосування та вплив лактацидофільного молока / Н. Н. Поллак // Проблеми харчування. – 1932. – № 3. – С. 32-34.
13. Губергриц М. М. Про лікування проносів / М. М. Губергриц та ін. // Проблеми харчування. – 1934. – № 3. – С. 32-34.
14. Міхельсон В. С. Дієтхарчування на службі соціалістичного будівництва / В. С. Міхельсон, Л. А. Берштейн // Проблеми харчування. – 1932. – № 8-9. – С. 41-47.
15. Морейніс І. Я. Гігієна рибопромислових підприємств / І. Я. Морейніс // Проблеми харчування. – 1934. – № 6. – С. 44-50.

Товкун Л. Вклад ученых Киевского института питания в развитие гигиены питания в Украине в 30-х гг. XX в.

В статье анализируется вклад ученых Киевского института питания в развитие гигиены питания в Украине в 30-х гг. XX в. В частности, ими разработаны методические основы рационального и сбалансированного питания, а также диетические столы при различных заболеваниях человека, которые применяются и в настоящее время (М. Губергриц, В. Михельсон, С. Цейтлин, Н. Поллак, Л. Берштейн). Исследована гигиена рыбопромышленных предприятий и разработаны рекомендации по улучшению санитарной культуры рабочих, санитарного благоустройства производственных помещений и территорий, производственных процессов, санитарного состояния рыбы с момента ее вылова и до конечного результата, раскрыты причины заражения красной рыбы ботулизмом и подготовлены рекомендации по профилактике, что уменьшило количество пищевых отравлений (И.Я. Морейнис). Определены достижения значительных успехов в деле применения методики изолированных органов для определения биологическим методом природы различных токсинов, возбудителей пищевых отравлений (Базилевский, Тевлин, Шкавера, Серебряна). Раскрыт вклад ученых в исследование этиологического начала заболеваний людей стахиботриотоксикозом.

Ключевые слова: Киевский институт питания, гигиена питания, пищевые отравления, ботулизм, диетическое питание, гигиена отраслей пищевой промышленности.

Tovkun L. Contribution of Scientists of Kiev's Institute of Nutrition to the Development of Food Hygiene in Ukraine in the 1930s.

The article analyzes the contribution of scientists of the Kiev Institute of nutrition to the development of food hygiene in Ukraine in the 1930s. In particular, scientists of Kiev Institute of nutrition during 1930s worked out methodical bases of rational and balanced food and also dietary tables for various human illnesses, which are in current use now (M.M. Huberhryts, V.S. Michelson, S.S. Tseitlin, N.N. Pollack, L.A. Bershtein). The hygiene of fishing enterprises is researched and recommendations to improve the sanitary culture of workers, health streamlining of production facilities and territories, production processes, the sanitary condition of the fish from its capture until the final result are worked, the causes of contamination by salmon botulism are fealed and recommendations for preventive measures, that reduced the number of food poisoning are prepared (I.Ya. Moreinis). Significant progress has been achieved using methods of isolated organs for determination with the help of to nature of various toxins, pathogens of food poisonings the biological method (Bazylevskiy, Tevlina, Shkavera, and Serebriana). The etiological beginning of illnesses of people with stakhybotriotoksykoz is revealed.

Key words: Kiev Institute of Nutrition, food hygiene, food poisoning, botulism, diet nutrition, hygiene of food industry branches.

УДК 003.63(091)

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ІНФОГРАФІКИ ЯК ЗАСОБУ ГРАФІЧНОГО ПРЕДСТАВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ

Є. Дроздова

викладач,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті проаналізовано вітчизняні та іноземні підходи до визначення термінів «інфографіка» і «візуалізація інформації». Розглянуто історію становлення графічного представлення інформації в медіа від раних мап до сучасності. Акцентовано увагу на ключових етапах розвитку інфографіки, появи нових її форм у різні історичні періоди під впливом таких наук, як статистика, демографічна статистика, географія та ін. Простежено поступове збільшення ролі інфографіки серед загального медіаконтенту, її становлення як самостійного жанру журналістики.

Ключові слова: інфографіка, історія інфографіки, візуалізація інформації, медіа, зображальна журналістика.

Активний розвиток комп'ютерних і мережевих технологій наприкінці ХХ ст. призвів до неминучої трансформації медіа в нові, що мають незаперечну перевагу в оперативності та інтерактивності. В той же час надмірна кількість інформації породила потребу в максимально лаконічному та ергономічному її представленні. Як наслідок, знизилась роль вербального тексту в комунікативних процесах та зросла роль іконічного та креалізованого. В науковій літературі та в професійній мові дизайнерів з'явилися нові терміни «інфографіка», «візуалізація», «візуалізація інформації», «візуалізація даних», «інформаційний дизайн».

Термін «інфографіка» утворився від поєднання двох слів «information» та «graphics», який українською перекладається як «графізм інформації». Переклад «інформативні графіки» є перекоченням змісту, вважає французький дизайнер Ж.-М. Шапе [1, с.10].

Зазначимо, що терміну «інфографіка» більшість науковців і дизайнерів дають власні визначення. У цілому можна виокремити два умовні підходи щодо його тлумачення. Прихильники першого вважають, що інфографікою є будь-яке графічне представлення інформації. Серед них – західні теоретики та практики інформаційного дизайну Р. Крум, Дж. Ланкоу, Дж. Річчі, Р. Крукс, М. Смікклас, українська дослідниця В. Шевченко та російські вчені С. Некляев, Ю. Будзілі й дизайнер М. Горбачевський. Представники другого підходу розуміють інфографіку як розважальну графіку, а під візуалізацією мають на увазі візуалізацію даних, яка передбачає глибоку аналітичну роботу з великим масивом інформації або даних. Серед них американські вчені Е. Тафті, А. Кайро, радянський вчений Л. Бизов, російський дизайнер М. Романов. Серед вітчизняних науковців історію розвитку інфографіки розглядали В. Шевченко, О. Швед та інші.

Мета статті – дослідити історію становлення графічного представлення інформації в медіа, ключові моменти її розвитку як самостійного жанру журналістики.

За словником Ю. Будзілі, інфографіка (від англ. information + graphics – графізм інформації) – інформація, відтворена в мас-медіа за допомогою комп'ютерної графіки; інформативний малюнок (графіки, схеми, таблиці, карти, фото, колажі тощо) [2, с. 44]. У словнику журналістських термінів вітчизняний науковець Г. Кривошея визначає інфографіку як «інформаційну графіку в газеті, телепередачах, яка поєднана текстом» [3, с. 72].

«Батьком» сучасного інформаційного дизайну по праву вважають професора статистики, політології та комп'ютерних наук Єльського університету Е. Тафті. У численних працях, присвячених інформаційному дизайну, науковець уникає поняття

«infographics»). Він вживає такі словосполучення як «data graphics», «micro/macro design», «information displays», «information visualization», «data visualization» та ін. Вчений вважає, що графіка у своєму кращому розумінні – це інструмент для пояснення кількісної інформації, а її найважливіше завдання – показувати дані [4, с. 7].

Бразильський журналіст і дизайнер, викладач інфографіки та візуалізації даних в Школі комунікацій університету Майами А. Кайро наголошує на необхідності відрізнити інфографіку від візуалізації, хоча й відмічає схожість їх природи. На його думку, ті графіки, які здебільшого презентують інформацію, але надають обмежені можливості для тлумачення, є, скоріше, інфографікою. Візуалізація, на його думку, пропонує інструменти, за допомогою яких аудиторія сама може проаналізувати масиви даних. Візуалізація дозволяє «грати з представленою на них графікою», кожен раз знаходячи щось нове [5, с. 16].

На думку української дослідниці В. Шевченко, інфографіка є візуальним об'єктом, який передає інформацію і представляє собою поєднання зображення та тексту, але не у сполученні, а цілісним інформаційним повідомленням. Вона також зазначає, що «інфографіку» в жодному разі не можна розглядати як ілюстрацію чи пристрій для спрощення інформації, бо це, навпаки, засіб її поглиблення та конкретизації [6, с. 75].

На початку 80-х рр. XX ст. словосполучення «інфографіка» затвердилось як жанр зображальної журналістики. Вважається, що історія інфографіки розпочинається в 1982 р., коли видавці газети «USA Today» почали систематично використовувати пояснювальну графіку із текстом як спосіб донесення інформації до читачів. Однак було б хибним вважати, що до цього інфографіки не існувало взагалі. Ще в 1702 р. в англійській газеті «Daily Courant» з'явився матеріал про візит іспанського короля Філіпа V в бухту Кадіс. Ілюстрацією до цього стала географічна карта, де за допомогою літер були позначені місця перебування та зустрічі короля [7, с. 57].

До того, як потрапити на шпальти газет і журналів, інфографіка розвивалася самостійно. Графічний спосіб обміну інформації є набагато давнішим, ніж письмовий. Деякі вчені розглядають у розрізі історії інфографіки наскельний живопис, єгипетські фрески, тибетські танки. Російський вчений С. Некляєв вважає, що такий підхід є невірним, оскільки вони нічого не пояснювали, а лише копіювали те, що й так було доступно людському оку. На його думку, першим, хто спробував надати інформації наочності, був Леонардо Да Вінчі. Його анатомічні малюнки та графічні інструкції з експлуатації та складання машин С. Некляєв називає початком так званої пояснювальної графіки [7, с. 56].

Професор психології університету Торонто М. Френдлі в якості прикладів ранньої інфографіки наводить графік руху планет в двовимірній системі координат, що датується X ст. [8, с. 4]. В історії розвитку інфографіки він виділяє такі етапи: ранні мапи та діаграми (до XVII ст.); виміри та теорії (1600-1699 рр.); нові графічні форми (1700-1799 рр.); початок сучасної графіки (1800-1850 рр.); золоте століття статистичної графіки (1850-1900 рр.); смутні роки (1900-1950 рр.); відродження візуалізації інформації (1950-1975 рр.); інтерактивна та динамічна візуалізація (з 1975 р.) [8].

XVII ст. – час появи системи координат, аналітичної геометрії, теорії імовірності й початку демографічної статистики – дало новий поштовх у розвитку графічної подачі інформації. У 1630 р. астроном Крістофер Шейнер відкрив плями на сонці та зафіксував своє відкриття на папері. Графічне рішення, яке К. Шейнер використав для цього, Е. Тафті назвав «small multiples» – багаторазовий повтор одного елемента для ілюстрації динаміки та змін [4, с. 49].

У XVIII ст. з'явилися контури та ізолінії, а на мапах намагалися відобразити не лише позначку щодо графічного розташування. Популярні графіки цього часу – це карти геологічних розломів, економічні викладки й медичні ілюстрації. Першою хронологічною картою став «Графік усієї історії» Жака Барбе-Дюбурга та «Біографії 2000 відомих людей» Джозефа Прістлі [8, с. 8].

Наприкінці XVIII ст. математик та економіст Уільям Плейфер винайшов більшість із відомих сьогодні діаграм. У 1786 р. у книзі «The Commercial and Political Atlas» за допомогою графічних елементів він відобразив фінансові та виробничі сили сучасної йому Англії [9]. Автор використовував діаграми-лінії (графіки), діаграми-області, гістограми, кругові (секторні), радіальні діаграми, та картодіаграми. У цей час почали використовуватися геометричні форми – квадрати, трикутники й кола – для порівняння площ і демографічних множин. У XVIII ст. також з'явилася можливість кольорового кодування завдяки триколовому друку, а також міліметровий папір, що є більш зручним у використанні. В результаті графіка набуває все більшого поширення.

Перша половина XIX ст. вважається часом зародження сучасної графіки. Так, на початку XIX ст. графіка стала обов'язковою складовою кримінальної хроніки в газеті «The Times». Її матеріали супроводжувалися гравюрою дому, де стався злочин, а також схематичною реконструкцією подій на основі версій поліції [10]. У цей час інформаційна графіка з'являлася на шпальтах перших ілюстрованих журналів «The Illustrated London News» у Великобританії та «L'Illustration» у Франції. Ці видання намагались зробити зрозумілою для пересічного громадянина складну статистичну інформацію, а також подавати новини в наочному вигляді, використовуючи технічні та схематичні графіки, таблиці, діаграми, гістограми [7, с. 56]. Однак запровадити візуальний спосіб подання контенту як обов'язковий елемент журналістського тексту їм так і не вдалося.

У 1820 р. барон Шарль Дюпін вперше використав різні відтінки сірого, щоб показати поширення та рівень неписьменності у Франції. Це була перша хароплет-мапа сучасного типу. Юрист Ендрю-Мішель Геррі зробив таку ж мапу для відображення рівня злочинності у 1829 р. Впродовж 1831-1854 рр. у Лондоні було три великих епідемії холери, причини яких були невідомі, доки доктор Джон Сноу не почав позначати на карті випадки захворювання і не виявив, що всі вони групуються навколо одного водосховища. Так з'явилась перша крапкова мапа, а графіка стала не лише способом відображення, але й методом аналітики [8, с. 14].

Періодом розквіту статистичної та аналітичної графіки стала друга половина XIX ст. В аналітичному руслі розвивали графіку французький інженер Шарль Мінард і англійська медсестра Флоренс Найтінгейл. Їх праці пов'язані із статистичним аналізом витрат у війні, яку в середині XIX ст. Англія і Франція вели з Російською імперією. Після Найтінгейл і Мінарда статистичні діаграми практично не розвивалися, а в графічному дизайні використовували графіки, запропоновані Уільямом Плейфером.

В 20-х рр. XX ст. філософ Отто Нейрат розробив мову ISOTYPE (International System of Typographic Picture Education). Це система образотворчої мови, завданням якої було представлення «мертвої статистики» в привабливій і зрозумілій графічній формі. О. Нейрат, по-перше, визначив завдання графічного дизайну як чітке й точне донесення інформації до реципієнта, по-друге, використовував прості символні зображення для передачі змісту людям з різним рівнем грамотності та знань, по-третє, організував процес виробництва такої графіки. Набір символів для системи розробив художник Герд Арнц [11, с. 59]. ISOTYPE став підґрунтям для розвитку образотворчої статистики, а також інформаційної графіки.

Інфографіка використовувалася й радянською владою в пропагандистських цілях. Так, у статистичному збірнику «СССР и капстраны» 1963 р. за допомогою інфографіки порівняно економічний та промисловий розвиток Радянського Союзу та країн США, Англії, Франції, ФРН, Італії, Західної Німеччини та дореволюційної Росії [12].

У середині XX ст. образотворча статистика переживала часи переходу від художнього методу, заснованого на піктографічних зображеннях, до автоматизованого процесу візуалізації даних. Популярність досліджень в області семіотики в 1950-1960-х рр. призвела до появи нових тенденцій подачі інформації – функціональних, геометрично точних, що володіють логікою. Невипадково для позначення образотворчої статистики Герберт Спенсер у 1952 р. увів до обігу термін «діловий друк» (Business Printing), яким

позначив усі роботи, так чи інакше пов'язані з ілюстративним поданням числових даних. Через десять років Ладіслав Сутнар увів поняття «інформаційний дизайн» [13, с. 158].

Наприкінці 80-х рр. – на початку 90-х рр. британський дизайнер-графік Піттер Салліван видав посібники з наочної журналістики «Графіка газети» (1987 р.) та «Графіка інформації у кольорі» (1993 р.). Почався період так званого перенасичення сторінок газет і журналів інфографікою. Під час війни в Перській затоці медіа США майже повністю відмовились від фотографій на користь графічного подання інформації. Виникла помилкова думка, що інфографіки та фотографія взаємозамінні [6, с. 73].

З розвитком WEB 2.0 бізнес побачив у цьому форматі подачі інформації кращий інструментарій для залучення уваги і системного підходу до подачі комерційної інформації, а також інструмент прямої взаємодії зі своїми клієнтами [14, с. 359].

На початку XXI ст. інфографіку почало використовувати й телебачення. Так, у 2002 р. норвезька група «Roysopp» зняла кліп до пісні «Remind Me», який був скомпонований з анімованої інфографіки. Телевізійна реклама для французької енергетичної компанії «Ateva» у 2004 р. використала анімовану інфографіку як рекламну тактику. З появою альтернатив Adobe Flash, таких як HTML5 і CSS3, інфографіка створюється декількома методами низкою відповідних програмних засобів. У цей час активного розвитку набули нові форми візуалізації даних, а саме інтерактивні візуалізації, що реагують на команди і дозволяють користувачу взаємодіяти з унаочненими даними [8, с. 24]. Такі візуалізації створюються за допомогою мов програмування.

На думку засновника аналітичного ресурсу infonewt.com Р. Крума, в останні кілька років термін «infographics» поступово втратив своє початкове значення – «візуалізація даних» [15, с. 4]. Він відзначив, що сьогодні під інфографікою все частіше розуміють велику за розміром графіку, яка поєднує візуалізацію даних, ілюстрації, текст та малюнки з метою максимально повно передати історію. Дж. Ланкоу, Дж. Річчі, Р. Крукс вважають, що інфографіка використовує будь-які візуальні сигнали для передачі інформації [16, с. 20]. Це може бути дорожній знак, що сповіщає про ремонтні роботи, або складна наочна аналітика глобальної економіки. М. Сміклас охарактеризував інфографіку як наочне представлення даних та ідей, що дозволяє передати складну інформацію в зрозумілій для аудиторії формі [10, с. 3].

Таким чином, інфографіка у своєму розвитку пройшла тривалий шлях від ранніх мап до інтерактивної, динамічної візуалізації. З'явившись вперше у 1702 р. та поступово поширившись в ЗМІ впродовж XX ст., вона зарекомендувала себе як універсальний спосіб подачі інформації. Наприкінці XX – на початку XXI ст. інформаційна графіка в її сучасному вигляді та розумінні стала важливим елементом газет, а отже, ефективним засобом комунікації.

1. Марі-Шаппе Ж. Інфографія у пресі / Жан Марі-Шаппе. – К. : Центр масової інформації, 2006. – 101 с.

2. Словник журналіста: Терміни, мас-медіа, постати / за заг. ред. Ю. Бідзілі – Ужгород : ВАТ «В-во «Закарпаття», 2007. – 224 с.

3. Цуканова Г. Історіографія і термінологія інформаційної графіки / Г. Цуканова // Світ соціальних комунікацій. – Т. 4. – К. : КиМУ, ДонНУ, 2011. – С. 69-73.

4. Tafte E. R. The visual display of quantitative information / E. R. Tafte. – Cheshire : Graphics Press, 2001. – 200 p.

5. Cairo A. The Functional Art. An introduction to information graphics and visualization / A. Cairo. – Berkeley : New Riders. – 2013. – 363 p.

6. Шевченко В. Е. Форми візуалізації в сучасному журналі : монографія / В. Шевченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Паливода, 2013. – 339 с.

7. Некляев С. Инфографика: принципы визуальной журналистики / С. Некляев // Вестник московского университета. (Сер. 10. Журналистика). – 2010. – № 4. – С. 53-65.

8. Friendly M. A Brief History of Data Visualization / M. Friendly. – New York : Springer, 2005. – 44 p.
9. Media in category «The Commercial and Political Atlas, 1786» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/3m7LTs>
10. Smiciklas M. The Power of Infographics: Using Pictures to Communicate and Connect With Your Audiences [Електронний ресурс] / M. Smiciklas. – Режим доступу: <https://goo.gl/3iRaQQ>
11. Швед О.В. Інфографіка радянського періоду як культурний феномен. [Електронний ресурс] / О. В. Швед. – Режим доступу: <https://goo.gl/o77EFs>
12. Советская инфографика. Книжка «СССР и капстраны» 1963 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/vrn6vE>
13. Лаптев В. Изобразительная статистика. Введение в инфографику / Владимир Лаптев. – М. : Ейдос, 2012 – 180 с.
14. Швед О. Нові засоби невербальної візуальної комунікації / О. Швед // Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах. Збірник наукових праць. – 2013. – № 28. – С. 356-367.
15. Krum R. Cool Infographics: Effective Communication with Data Visualization and Design / R. Krum. – Indianapolis : Wiley & Son, 232. – 368 p.
16. Infographics: The Power of Visual Storytelling / J. Lankow, J. Ritchie, R. Crooks. – Indianapolis : Wiley & Son, 2012. – 264 p.

Дроздова Е. Исторические этапы развития инфографики как способа графического представления информации.

В статье проанализированы отечественные и иностранные подходы к определению терминов «инфографика» и «визуализация информации». Рассмотрена история становления графического представления информации в медиа от ранних карт до современности. Акцентируется внимание на ключевых этапах развития инфографики, появлении новых ее форм в разные исторические периоды под влиянием таких наук, как статистика, демографическая статистика, география и др. Прослежено постепенное увеличение роли инфографики среди прочего медиаконтента, ее становление как самостоятельного жанра журналистики.

Ключевые слова: инфографика, история инфографики, визуализация информации, медиа, изобразительная журналистика.

Drozdova Y. Historical stages of the development of infographics as a way of graphical representation of information.

Ukrainian and foreign approaches to the definition of terms "infographics" and "information visualization" are analyzed. The author explores the formation of the graphic representation of information in media from early maps to the present, focusing on the key points of the infographics development, the emergence of new forms in different historical periods influenced by such sciences as statistics, demographic statistics, geography and others. A gradual increase of the role of infographics among total media content, its formation as an independent genre of journalism is retraced.

Key words: infographics, history of infographic, visualization of information, media, graphic journalism.

УДК 316.32

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

О. Запороженко

*кандидат філософських наук, доцент,**Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

У статті дається соціально-філософський огляд феномену глобалізації як процесу сучасної світової історії. Розглядається місце і роль України в контексті процесу євроінтеграції. Охарактеризовано різні погляди дослідників на феномен глобалізації і показано всю складність та неоднозначність цього процесу в економічному, політичному, соціокультурному аспектах. Особлива увага приділяється тим викликам глобалізації, які постали перед Україною в наш час. Розглядаються чинники, що негативно впливають на ефективність євроінтеграції і розбудову сильної, незалежної, конкурентоспроможної держави.

Ключові слова: *глобалізація, євроінтеграція, антиглобалізм, геополітика, архаїчна свідомість, геополітичний фронтір.*

Ще з часів першого Майдану 2004 р. досить велика частина українського суспільства, серед якої переважали молоді, активні, прогресивно мислячі люди, заявила про свою прихильність до європейського шляху розвитку. Третій Президент України В. Ющенко взяв курс на євроінтеграцію, але в силу цілої низки причин, серед яких можна виділити роз'єднаність політичної еліти, нестабільність соціально-економічного і політичного життя країни, відсутність конструктивних реформ тощо, його керівництво призвело суспільство до розчарування в ідеалах Майдану, і взагалі «помаранчевих», тобто просвітописаних налаштованих революційних силах як таких. У результаті цього, з обіцянкою забезпечити країні довгоочікувані «порядок і стабільність» у 2010 році Президентом України став В. Янукович. Однак замість цього країна поволи здавала свої позиції в соціально-економічному плані, що було пов'язано з тотальною корупцією на всіх рівнях, у нездатності уряду ефективно проводити політику євроінтеграції з одного боку, і у вираженій залежності від Росії – з іншого. Все це призвело до масового соціального невдоволення, яке і привело країну до 2-го Майдану, вимогою якого була знову-таки євроінтеграція. Чому ж ідея євроінтеграції є настільки потужним соціально-політичним аттрактором?

Справа в тому, що процес євроінтеграції є лише аспектом більш загального, об'єктивного історичного процесу глобалізації. Випасти з цього процесу Україна в принципі не може, але усвідомити своє справжнє, унікальне місце і роль в цьому геополітичному (також гео економічному, геокультурному) процесі необхідно, оскільки саме від цього буде залежати майбутнє України як успішної суверенної європейської держави. Однак за результатами соціологічного опитування, що було проведене Центром Разумкова, на тему: «Як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?», 73,6 % українців вважають, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі, і лише 11,2 % задоволені розвитком подій [1]. Ми спостерігаємо постійне зростання невдоволення населення ефективністю реформ, падінням рівня життя, внутрішньою і зовнішньою політикою, владою взагалі. Все це свідчить про те, що Україна і досі не змогла обрати ефективний шлях до євроінтеграції, а отже, не змогла повноцінно «вписатися» в світові глобалізаційні процеси і залишається на «узбіччі життя», маючи всі ті самі традиційні для нашої країни проблеми з корупцією, олігархатом, незрілістю інститутів громадянського суспільства, «совком» (архаїчною свідомістю) тощо.

Серед фундаментальних робіт західних вчених, які всебічно розглядають різні соціально-історичні та культурологічні аспекти глобалізації, можна назвати роботи К. Поппера «Відкрите суспільство», Ф. Фукуями «Кінець історії», Е. Тоффлера «Футурошок»

та «Третя хвиля». Детально процес глобалізації розглядають також Д. Белл, Р. Робертсон, М. Кастельс, Е. Гідденс, М. Уотерс, У. Бек, З. Бжезинський та ін.

Серед вітчизняних вчених дослідженням глобалізаційних процесів, а також ролі України в ньому, займаються О. Мозговий, М. Козловець, С. Дацюк, Д. Лук'яненко, М. Михальченко, С. Суліма та ін.

Вивченню та осмисленню феномену глобалізації присвячено досить багато досліджень, і все ж він і досі залишається недостатньо вивченим у всіх своїх аспектах, а його оцінки, як буде показано в цій статті, є суперечливими і неоднозначними. Це пояснюється, по-перше, тим, що глобалізація – це сам по собі дуже динамічний, багатоаспектний процес, який охоплює практично всі сфери суспільного життя – соціальну, економічну, політичну, духовну і доцільним буде його міждисциплінарне вивчення, яке, наприклад, успішно здійснюється в межах соціальної філософії та філософії історії. По-друге, розмаїття підходів до вивчення глобалізації пов'язане з тим, що наукові дослідження відображають різні ракурси бачення феномена, характерні для фахівців з різних галузей знання. Наприклад, економісти і культурологи описують процес в різних термінах, вивчають його сторони в своїх парадигмах і їх концептуальне розуміння глобалізації істотно відрізняється як за формою, так і за змістом. По-третє, це розмаїття зумовлено відмінностями цілей дослідження, ідеологічних орієнтирів тощо. Також, як пише М. Козловець: «Діапазон думок з проблеми глобалізації вражаючий, що пояснюється як складністю і суперечливістю глобалізаційних процесів, так й ігноруванням категоріального апарату досліджуваного явища, вільним використанням наукових понять, що торкаються його. Проблема полягає ще й у тому, що під назвою «глобалізація» позначають дуже різні, якісно відмінні явища: факти глибокої давнини і сучасності» [2, с. 113].

У цій роботі ми дамо загальний опис феномену глобалізації як геополітичного процесу в сучасній світовій історії, покажемо різні точки зору на цей процес і місце України в ньому, а також спробуємо аргументовано викласти власну позицію щодо проблеми української євроінтеграції, у філософському дискурсі розкрити власне відчуття та розуміння проблеми.

Останні кілька десятиліть більшість країн переживає докорінну трансформацію, яка відбивається на всьому укладі життя суспільства, має істотний вплив на хід сучасної світової історії. Йдеться насамперед про процеси глобалізації, що являють собою найбільш загальну та істотну тенденцію сучасного світового розвитку і пов'язані з глибокою трансформацією світу, коли протягом декількох десятиліть суспільство докорінно змінюється: змінюються погляди на світ, основні життєві цінності, соціальна і політична структура, культура, соціальні інститути тощо.

У своїх загальних рисах глобалізація – це процес формування нового світового співтовариства, що виходить за національно-державні кордони і яке має загальні економічні, політичні, екологічні, соціокультурні та цивілізаційні характеристики.

Провідною детермінантою глобалізації є технічний прогрес – інформаційні технології, телекомунікації, надійні і високошвидкісні транспортні магістралі та інші технічні досягнення цивілізації істотно послабили значимість географічного чинника. Почала формуватися нова економіка, в якій визначальну роль починають грати транснаціональні корпорації (ТНК), а, отже, посилюється поляризація світової економіки, в якій утворюються метанациональні аттрактори економічного, політичного, наукового та технологічного розвитку. Такими економічними аттракторами можна вважати, наприклад, найбільші світові компанії й фінансові імперії, як Bank of China, Wells Fargo, Apple, ExxonMobil, Toyota Motor (за версією журналу «Forbes») [3].

До політичних аттракторів можна віднести такі міжнародні організації, як НАТО, ООН, ОБСЄ, ЄС, G-7 (8), G-20 тощо, а найбільші науково-технічні та інноваційні центри – Силіконова долина (Silicon Valley – від silicon, англійської назви кремнію – основного елемента, що застосовується при виробництві напівпровідників) – це територія, яка розташована на півострові Сан-Франциско в Каліфорнії (США) і її будівлі розходяться радіусами від Стенфордського університету. «Кремнієва долина Китаю» – Чжунгуаньцунь –

базовий інноваційний центр Китаю, NASA (центр космічних досліджень США), мережа найпотужніших університетів, які є флагманами світової науки, що оснащені найсучаснішою технікою і в яких працюють найкращі висококваліфіковані фахівці з усього світу: Массачусетський технологічний інститут, Стенфордський, Гарвардський, Принстонський університети, Оксфорд, Кембридж тощо.

Таким чином, глобалізацію можна визначити як процес уніфікації господарського, політичного і культурного життя національних держав, метою якого є швидка і ефективна економічна інтеграція в глобальних масштабах з максимальним використанням науково-технічних досягнень, ліберальної ринкової економіки та інститутів демократизації.

Існують різні, інколи діаметрально протилежні оцінки самого процесу глобалізації. Прибічники глобалізації (Д. Белл, Е. Тоффлер, З. Бжезінський, Й. Масуда та ін.) бачать в цьому явищі процес становлення нового відкритого міжнародного співтовариства, побудованого на ідеї ліберальної демократії, що відстоює права і свободи людини, передбачає ефективну, прозору і вільну (від ідеології) ринкову економіку, соціально-орієнтовану державу і розвинуте громадянське суспільство. Так, теоретики інформаційного (постіндустріального) суспільства зазначають, що у глобалізації немає альтернативи, адже вона є необхідною умовою формування майбутнього інформаційного суспільства, яке відкриває людству нові обрії розвитку. І з цим цілком можна погодитися. Адже і українці обрали європейський шлях розвитку саме тому, що розвинена Європа у нас асоціюється з розвинутою наукою, новітніми технологіями, ефективним виробництвом, а отже, і ефективною економікою, справжньою демократією, відсутністю корупції, соціальною справедливістю тощо.

Так, відомий сучасний український вчений С. Дацюк в своїй новій роботі «Ідея перспективи України» (2017) докладно досліджує ті «інноваційні установки» нового типу цивілізації, що зараз формуються у постмодерному світі в результаті процесів глобалізації. По-перше, це культурне взаємопроникнення – взаємопроникнення мов, релігій, культурних норм; по-друге – прозора економіка та вільна економічна конкуренція; по-третє – «руйнування держави як такої», «відмова націй від монополії на територію», «применшення значення національного нарративу» тощо [4].

Дійсно, вся історія Євросоюзу свідчить про те, що глобалізація поступово призводить до зменшення ролі державних кордонів, збільшення мобільності праці і капіталу, розвитку єдиних стандартів і норм, а отже, уніфікації світу. Відбувається докорінна трансформація і зміна національних інститутів державної влади, в результаті чого національні держави інтегруються в павутину транснаціональних акторів і підкоряються їх владним можливостям, їх орієнтації та ідентичності.

В умовах сучасної глобалізації істотно трансформується роль держави при включенні країн в регіональні інтеграційні об'єднання. Наприклад, Європейський Союз є конфедерацією – довготривалим союзом держав, що зберігають незалежність, суверенне існування, об'єднаних з метою координації діяльності. На зміну національній державі приходять поняття спільного європейського простору, що має міжнародні владні інститути (ЄС, Рада міністрів ЄС, наддержавний виконавчий орган ЄС – Комісія ЄС, Європейський парламент, Суд ЄС, Економічний і соціальний комітет – консультативний орган підприємців, профспілок). Ці структури не тільки об'єднують інтереси держав-членів ЄС, а й виконують наднаціональні інтеграційні функції. В цих умовах замість національно-державних інтересів на передній план висуваються інтереси Євросоюзу (світової спільноти, цивілізованої Європи тощо), а суверенітет стає чимось умовним, формальним. Глобалізація виступає як перехід до домінування в політиці наднаціональних установ (ООН, НАТО, «Велика вісімка»), в економіці – транснаціональних корпорацій і всесвітніх організацій (Світовий банк, МВФ, Світова організація торгівлі), формування глобальної культури, вироблення переважно одноманітного глобального способу життя.

Інші дослідники глобалізації розуміють її як процес поширення на весь світ західних моделей економіки та культури, що ними розуміється як суперечливий процес експансії культури «суспільства споживання», що відображає проблеми загальноцивілізаційного

розвитку і його лідера – західної техногенної цивілізації, ґрунтується на цінностях західноєвропейського раціоналізму і світського гуманізму. Глобалізація, що виникла спочатку в економічній царині, поступово охопила всі рівні людської життєдіяльності, в тому числі і культуру.

Деякі всесвітньо відомі і дуже авторитетні класики західної науки вважають, що в результаті суперечливих глобалізаційних процесів формується «глобальне суспільство ризику» – суспільство, в якому нівелюється відповідальність державних інститутів, оскільки вони опиняються в залежності від глобалізаційних процесів, і виявляються безпорадними при зіткненні з дійсністю, а технологічні досягнення тягнуть за собою глобальні проблеми і загрози.

За словами засновника і першого президента Римського клубу, що досліджував глобальні моделі розвитку людства Ауреліо Печчеї, проблеми, що постали перед людством, «подібно щупальцям гігантського спрута, обплутали всю планету. Число невирішених проблем зростає, вони стають все заплутаніше, і їх щупальця зі зростаючою силою стискають в своїх лещатах планету» (*переклад мій – О. З.*) [5, с. 7].

Інший класик – дослідник процесів глобалізації, критик концепції євроцентризму А. Тойнбі писав: «Сьогодні людство на всій земній кулі стикається з безліччю гострих проблем.... Універсальність цих проблем є історичним наслідком світової мережі технологічних і економічних відносин, яка була створена експансією діяльності в Західній Європі за останні п'ять століть» (*переклад мій – О. З.*) [6, с. 5-6].

Крім цього, найбільш економічно і технологічно розвинені країни (США, Китай, Японія, Великобританія, Німеччина, Франція та ін.) вимагають максимального простору для функціонування транснаціональних корпорацій і встановлюють «правила гри», які досить вигідні для них і можуть бути неефективні або навіть шкідливі для країн, що розвиваються. Це супроводжується зростаючим соціально-економічним дисбалансом як між країнами (наприклад, між країнами «старої» та «нової» Європи), так і всередині країн, посиленням економічних воєн, загостренням екологічних проблем та іншими протиріччями. Доречно тут навести і досвід українців, які здобувши перемогу над корупційною владою, і однозначно обравши вектор євроінтеграції, буквально через 2 роки переконалися в тому, що в черговий раз стали жертвою власних ілюзій. На наш погляд, найбільш небезпечною ілюзією є та, що нібито європейські країни та США нам мають допомагати у всьому. Але насправді вони захищають виключно свої інтереси і лише від нас самих залежить, чи успішно інтегрується наша країна в глобальний історичний процес як дійсно суверенна, конкурентноспроможна, перспективна демократична країна, чи залишиться на тектонічному геополітичному зламі і буде виконувати роль буферу чи своєрідної «санітарної зони» між західною Європою і Росією.

На думку антиглобалістів серйозну небезпеку становить однобічний характер культурного впливу і втрата національно-культурної самобутності багатьма народами, що не відносяться до західної цивілізації. Очевидно, що панування однієї цивілізації, однієї культури позбавить світ необхідної умови вдосконалення – елемента різноманітності, а це в перспективі здатне привести до встановлення духовного тоталітаризму, одновимірного уніфікованого світу, позбавленого цінностей національної, культурно-релігійної ідентичності.

Особливо ця думка зараз поширена в російських наукових виданнях. Наприклад, відомі науковці А. Касюк, І. Манохін, І. Харічкін категорично заявляють: «Сенс глобалізації примітивний – створити один глобальний ринок з єдиним центром управління і стандартизованим споживачем (природно, з різними можливостями і рівнем доходів) від Нікарагуа до Монголії. Контролювати слухняність народів за допомогою «підгодовування» еліт і «промивання мізків» людей через культурно-ідеологічні маніпуляції. Таким чином, глобалізація підміняється американізацією. Не випадково, сучасний антиглобалістський рух виступає під прапором антиамериканізму» (*переклад мій – О. З.*) [7].

У своїй роботі «За що воює Росія» С. Дацюк піддає суворій критиці антиглобалістський погляд російських вчених, вважає їх проявами архаїчної свідомості, яка була завжди

властива Російській імперії. Саме архаїзм, на його думку, винний в тому, що увесь російський народ постав проти всього цивілізованого світу й піде навіть на ядерну війну, якщо не зможе поступитися своєю архаїчною свідомістю [8].

Ті самі російські вчені визнають, що процеси глобалізації відкривають перед країнами і суспільствами нові можливості, але при цьому несуть з собою і нові виклики. Використання цих можливостей і протистояння цим викликам вимагають вироблення кожною національною спільнотою системної стратегії забезпечення безпеки. Але це передбачає наявність сильної держави, здатної протистояти ідеології «глобалізму» і методам формування глобального ринку, які нав'язуються світу багатими країнами [9, с. 223].

Однак, як ми вже показали вище, саме існування «сильних» національних держав в контексті глобалізації ставиться під сумнів. Але є й така думка, що глобалізація не послаблює державу, а кидає їй виклик, змушуючи національні уряди пристосовувати свою політику до вимог глобальних ринків. Так, німецький політолог Ш. Ширм вважає, що глобалізація дає національній державі шанс на оновлення й економічне зростання. Вона полегшує приплив і відтік ресурсів, що змушує уряди національних держав пристосовувати свою політику до вимог глобальних ринків, щоб брати участь у динамічному розвитку глобальної економіки. Змінюються лише умови регіональної економічної політики, створюються (завдяки посиленню конкуренції за мобільні ресурси, розміщення виробництва та інвестицій) стимули для проведення ліберальних ринкових реформ [10].

Осмилюючи роль і місце України в контексті історичного процесу, слід розглядати різні сторони цього процесу, як позитивні, так і негативні. Очевидно, що послідовна реалізація необхідних реформ в сфері економіки повинна сприяти формуванню прозорої ринкової економіки зі сприятливим інвестиційним кліматом, реформи в системі управління повинні значно оптимізувати систему адміністрування, зробивши її подібною до апробованих в Євросоюзі моделей, а реформи в судовій системі повинні очистити її від корупції, залежності від будь-яких політичних сил або гілок влади; пенсійна реформа спрямована на те, щоб зробити пенсійний фонд менш дефіцитним, а розподіл пенсій більш справедливим і т. ін.

У цілому, реформи та інтеграція в ЄС повинні забезпечити гарантії верховенства права, плюралістичної демократії, дотримання прав людини, розвиток громадянського суспільства, побудову соціально орієнтованої ринкової економіки, формування національної ідентичності. Домінантою глобалізаційних економічних перетворень сучасного українського суспільства повинна стати широкомасштабна, комплексна модернізація всіх сфер суспільно-економічного життя як консолідуєча основа розбудови незалежної, суверенної держави, в якій гармонійно поєднуються інтереси громадян українського суспільства та світової спільноти. Місце і роль України в глобалізаційних процесах залежить від багатьох факторів, серед яких визначальними є її природно-ресурсний і людський потенціали, рівень економічного і науково-технологічного розвитку, напрямки спеціалізації (в регіональному і світовому масштабі), стан інституційної системи і зовнішньоекономічної інфраструктури.

Поки що Україна відіграє роль другорядної держави, яка прагне за допомогою реформ якомога швидше прийняти всі стандарти, моделі, канони європейської економіки, культури, політики, але виходить це не так добре, як хотілося б нам і нашим європейським партнерам. Треба відзначити, що безліч європейських економічних, політичних, соціальних моделей дуже дієві й ефективні в розвинених європейських країнах (Англія, Німеччина, Франція, Італія, Австрія, Бельгія та ін.), оскільки там вони склалися еволюційно, в результаті тривалого історичного процесу становлення сучасної Західної Європи. Вони мають дуже непростий досвід становлення демократії, формування прозорої, ліберальної, соціально-орієнтованої ринкової економіки, нарешті, багатий досвід боротьби з мафією, корупцією і олігархічними кланами (згадаймо хоча б популярний у нас у кінці 80-х та початку 90-х років італійський серіал «Спрут», у якому яскраво зображено італійську мафію). Не слід забувати й ті традиції європейської раціоналістичної світоглядної парадигми (прагматизм, індивідуалізм, раціональний егоїзм), які притаманні менталітету вже не одного покоління людей «Старої Європи».

В іншому становищі знаходиться Україна, яка ще проходить процес становлення державності. Не можна забувати і те, що величезна частина дорослого населення, серед яких безліч державних чиновників, керівників, є носіями світогляду, що був сформований ще за радянських часів в рамках командно-адміністративної системи управління, соціалістичної ідеології радянського зразка, централізованої планової економіки. Природно, що реформи будуть недостатньо ефективними саме тому, що система цінностей, прийнята в суспільстві, соціальні традиції відрізняються аморфністю, незрілістю, непорядкованістю. Соціальними хворобами нашого суспільства можна вважати конформізм, індиферентність («моя хата з краю»), правовий нігілізм, політичне відчуження, «совковість» (архаїзм) і низку негативних соціальних явищ, які в контексті традицій Євросоюзу просто неприйнятні, наприклад, тотальна корупція, коли мова йде не тільки про органи державної влади, а про все суспільство в цілому.

У своєму художньо-публіцистичному творі «Размышления о луганской Вандее. Взгляд очевидца событий» мешканець Луганської області, доктор філософських наук О. Єременко показує ідеологічну незрілість, схильність до патерналізму, наївність, шаблонність свідомості багатьох своїх співвітчизників (що, на думку автора, було одним з найважливіших чинників виникнення війни на Донбасі) і робить висновок: «Європа давно змінилася, а ми залишилися в середині минулого століття» (*переклад мій – О.З.*) [11, с.10].

Подібну точку зору формулює у своїй монографії відомий український дослідник феномену глобалізації М. Козловець: «Одним із викликів глобалізації є протиріччя між новими реаліями та усталеними формами і способами буття людей, протистояння між універсальними цивілізаційними стандартами і цінностями національно-культурної ідентичності» [2, с. 554].

Ми вважаємо, що Україна знаходиться в зоні своєрідного геополітичного та темпорального фронтиру. Геополітичний фронтір полягає в тому, що наша країна знаходиться в зоні, де стикаються євразійська та євроатлантична «тектонічні плити». А темпоральний фронтір полягає в тому, що саме в свідомості українців стикаються рудименти радянської архаїчної, консервативної свідомості і усвідомлення необхідності інновацій, які вимагає від нас час. Як зазначає экс-міністр транспорту України Євген Червоненко в своїх чисельних виступах на телеканалі «NewsOne» – «Світ іде у цифру», маючи на увазі саме те, що мейнстрім сучасності – це постійні інновації, розвиток, ІТ-технології, прозорість економіки, політики тощо. Але реалії України такі, що ми не можемо відповісти на цивілізаційні виклики, оскільки залишається проблема корупції, олігархічної влади, архаїзму та грошового фетишизму в свідомості громадян. Але ж змінити себе набагато складніше, ніж нищити пам'ятники та перейменовувати міста та вулиці.

Пригадується євангельська фраза: «Не вливайте вина нового в бурдюки старі бо вони порвуться і зіпсуете і те й інше». Напевно, повноцінна участь України в глобалізаційних процесах стане можливою тільки за умов якісного вдосконалення всіх чинників, які визначають становище країни в світовій економіці і міжнародних економічних відносинах, зокрема в євроінтеграційних процесах, у виборі оптимальної моделі взаємодії економіки України зі світовим господарством в таких вимірах як геостратегічний, ринково-товарний, фінансово-інвестиційний, інституційний, культурний та ін. Напевно, просування України в головному напрямку, тобто інтеграції з Центральною та Західною Європою, – шлях складний, але перспективний, який вимагає великих зусиль влади і народу, перебудови свідомості й способу життя людей, забезпечення умов для розвитку відповідальності та свободи особистості, демократизації та модернізації політичної системи суспільства й економіки.

Отже, Україна переживає певний критичний період, який в термінах синергетики можна визначити як точку біфуркації, тобто стан невизначеності, певного хаосу, який породжує безліч можливих варіантів подальшого розвитку подій. Однак, передбачити, за яким варіантом будуть розвиватися події є непосильним завданням навіть для вчених, незважаючи на те, що у них в арсеналі є потужний науково-методологічний апарат.

Подальший розвиток можуть отримати авторські поняття «геополітичний фронтір» та

«темпоральний фронтір» не лише в контексті соціальної філософії та філософії історії, але і в контексті соціальної психології, психоаналізу, історії, соціології, політології тощо.

1. Центр Разумкова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1142
2. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія / М. А. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
3. Forbes (Україна). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/business/1416864-forbes-global-2000-krupnejshie kompanii-mira#1>
4. Дацюк С. Ідея перспективи України / С. Дацюк // Тиждень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/200444>
5. Печчеї А. Человеческие качества / А. Печчеї. – М. : Прогресс, 1980. – 302 с.
6. Тойнби А. Диалоги Тойнби – Икеда / А. Тойнби, Д. Икеда. – М. : ЛЕАН, 1998. – 445 с.
7. Касюк А. Я. Глобализация и новый мировой порядок / А. Я. Касюк, И. В. Манохин, И. К. Харичкин // Вестник московского государственного лингвистического университета. – №10 (749). – 2016. – С. 173.
8. Дацюк С. За что воюет Россия? / С. Дацюк // Хвиля. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/za-chto-voyuuet-rossiya.html>
9. Цыганков П. А. Теория международных отношений / П. А. Цыганков. – М. : Гардарики, 2003. – 400 с.
10. Schirm St. Politische Optionen fur die Nutzung von Globalisierung / St. Schirm // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2003. – 125 s.
11. Ерёмченко А. М. Размышления о луганской Вандее. Взгляд очевидца событий / А. М. Ерёмченко. – Germany : Just a Life. – 2015. – 109 с.

Запорожченко А. Украина в контексте глобализационных процессов.

В статье дается социально-философский обзор феномена глобализации как процесса современной мировой истории. Рассматривается место и роль Украины в контексте евроинтеграции. Охарактеризованы различные взгляды исследователей на феномен глобализации и показана вся сложность и неоднозначность этого процесса в экономическом, политическом, социокультурном аспектах. Особое внимание уделяется тем вызовам глобализации, которые стоят перед Украиной в наше время. Рассматриваются факторы, которые негативно влияют на эффективность евроинтеграции и развитие сильного, независимого, конкурентоспособного государства.

Ключевые слова: *глобализация, евроинтеграция, антиглобализм, геополитика, архаическое сознание, геополитический фронтир.*

Zaporozhchenko O. Ukraine in the Context of Globalization Processes.

The article gives a socio-philosophical overview of the phenomenon of globalization as a process of modern world history and also considers the place and role of Ukraine in the context of European integration, which is regarded as one of the main aspects of globalization. The author describes different views of researchers on the phenomenon of globalization and shows the complexity and ambiguity of this process in the economic, political, sociocultural aspects. In the article the process of globalization is considered as the process of formation of a new world community that goes beyond national and state borders and has common economic, political, environmental, socio-cultural and civilizational characteristics.

Key words: *globalization, European integration, antiglobalism, geopolitics, archaic consciousness, geopolitical frontier.*

УДК 321.1:330.341.1] (09)

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ ІННОВАЦІЙНИХ КЛАСТЕРІВ

В. Захарченко

*доктор економічних наук, професор,
Одеський національний політехнічний університет*

Т. Метіль

*викладач,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

У статті розглянуто історію розвитку регіональних інноваційних кластерів зарубіжних країн та України. Подано визначення термінів кластер, інноваційний кластер, охарактеризовано їх класифікацію. Обґрунтовано роль та значення кластерних утворень як чинника, що забезпечує стійкий розвиток території.

Ключові слова: *кластер, інноваційний кластер, інноваційне середовище, макроекономічний регіон.*

Кластерні утворення є на сьогодні однією з актуальніших форм організації інноваційних процесів в регіоні. Підприємства і цілі комплекси, завдяки інтеграції діяльності зменшують свої витрати, сприяють підвищенню продуктивності праці, впровадженню інновацій на виробництві, підвищують конкурентоспроможність продукції та розвиток регіонів у цілому. Створення кластера дозволяє розширити сфери вільної торгівлі, збільшення обсягів експорту продукції, вільного переміщення факторів виробництва.

У процесі побудови нової ринкової економіки в Україні успіх соціально-економічних реформ на макро- і на мезо- рівнях буде залежати від науково-обґрунтованих сумісних рішень влади, бізнесу і науки. При цьому виникає необхідність узasadнення такого напрямку сучасної регіональної політики, яка спрямована на підвищення конкурентоспроможності території, створення інноваційних кластерів.

Сьогодні у провідних країнах кластерну політику розглядають як один з інструментів підвищення конкурентоспроможності та синергетичних ефектів, формування стратегії ефективного соціально-економічного розвитку регіонів. Кластери включають у свій склад підприємства та організації, які пов'язані між собою випуском кінцевої продукції та об'єднані географічним розташуванням. Таке територіальне об'єднання розглядають як місце накопичення логістичного та інноваційного потенціалів, людського капіталу.

Проблемами розвитку економічних кластерних утворень займаються у багатьох країнах останні 20 років. Сучасний досвід формування регіональних кластерів досліджувався такими зарубіжними класиками-економістами, як М. Портер, Т. Андерсон, Т. Харрис. Серед українських фахівців є: А. Береза, А. Войнаренко, В. Гесць, І. П'ятак, С. Соколенко, О. Кучеренко та ін. Проте в публікаціях цих дослідників недостатньо опрацьовані питання відносно визначення форм і моделей кластерних утворень за територіальною приналежністю і відповідними виробничими потребами регіону, так і специфікою конкретної сфери їх діяльності.

Мета дослідження розглянути історію розвитку регіональних інноваційних кластерних утворень та їх значення для економіки України та зарубіжних країн.

Історично передумови інтересу вчених до розуміння кластера почали формуватися понад сто років тому та пов'язані з А. Маршалом. У своїй роботі «Принципи економічної науки» він розглядав особливі промислові регіони, використовував визначення «локалізована промисловість» – спеціалізоване виробництво, яке зосереджено в певній місцевості.

Визначення «кластер» у економічному змісті з'явилося порівняно недавно, його пов'язують з автором кластерного підходу М. Портером [1, с. 230]. Згідно з його визначенням, кластер – це група географічно взаємопов'язаних за сусідством компаній (виробники, постачальники, сервісні тощо) та пов'язаних з ними організацій (органи влади, освітні та наукові заклади, інфраструктурні компанії), діючих у визначеному сегменті конкретного ринку та взаємодоповнюючих один одного [1, с. 234].

Кластер інноваційний – кластер, який функціонує на основі центру генерації наукових знань та бізнес-ідей (університет, академічний інститут, центр перепідготовки висококваліфікованих спеціалістів); який засвоює та випускає продукцію світового рівня з довгостроковими конкурентними перевагами, який діє на зростаючих ринках або формуючий нові ринки.

У теперішній час у науковій літературі наводиться кілька класифікацій типів кластерів. Наприклад, виділяють наступні кластери:

- А. Виходячи із характеристик зв'язків – просторові та функціональні.
- Б. Вертикальні та горизонтальні.
- В. Засновані на торгівлі та знаннях.

Г. На основі типології індустріальних районів: індустріальні райони Маршала; індустріальні райони типу «втулка і спиці» (hub – and – spoke); Індустріальні райони, які засновані на промисловій платформі сторонніх компаній (satellite industrial platforms); індустріальні райони, на основі державних установ (state-anchored industrial districts).

Д. На основі динаміки розвитку кластери поділяють: робочі, латентні, потенційні, політично керовані, «бажані».

У даний час описані сім основних критеріїв на основі, яких обґрунтовується кластерна стратегія [2, с. 47]:

- 1) географічна: розмір кластерів від суто місцевих до глобальних;
- 2) горизонтальна: декілька галузей входять у більш великий кластер;
- 3) вертикальна: де йде мова про учасників мережі у рамках кластеру;
- 4) латеральна: коли об'єднуються різні сфери, які можуть забезпечувати економію за рахунок ефекту масштабу;
- 5) технологічна: коли галузі використовують однакову технологію виробництва;
- 6) фокусна: кластер фірм, зосереджений навколо одного центру – підприємства, науково-дослідної установи або учбового закладу;
- 7) якісна: за якими стандартами працюють підприємства.

Починаючи з другої половини 20 століття інтерес до кластерного інноваційного розвитку досяг апогею. Так, з 1980-1990 рр. цей розвиток охопив Північну Америку, потім перейшов до Європи та далі до інших промислових країн.

Вперше великий інтерес викликали успіхи компанії Силіконової Долини у штаті Каліфорнія (США). Вона за період з 1992 по 2001 рр. збільшила венчурні інвестиції з 2 млрд. дол. до 68,8 млрд. дол. Цей приклад наслідували інші штати та багато регіонів, які сформували кластерні утворення. Механізм розвитку кластерів наступний – початковий капітал надає адміністрація штату, а потім залучаються засоби приватних компаній. Всього на початку XXI ст. в США в кластерах було задіяно 57% всього працездатного потенціалу країни, а частка ВВП, виробленого кластерами США складала 61% [3, с. 128].

Найвідомішими інноваційними кластерами США є кластер інформаційних технологій «Кремнієва Долина», агротуристичний виноробний кластер і кластер кіноіндустрії «Голлівуд» у штаті Каліфорнія; Бостонський біофармацевтичний кластер і кластер інформаційних технологій «Бостонське Шоссе 128» (Східна Кремнієва Долина) у штаті Массачусетс; фінансовий кластер у штаті Нью-Йорк; автомобільний кластер у Детройті (штат Мічиган). Згідно звіту «Глобальний інноваційний індекс 2017 р.», підготовленого спільно з Корнелльським університетом, Школою Бізнесу INSEAD та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (WIPO), у п'ятірку провідних країн-новаторів потрапили Швейцарія, Швеція, Нідерланди, США і Велика Британія [4, с. 125].

У Канаді до числа найбільших кластерів слід віднести агропромисловий в Саскатоні й біохарчовий в Монреалі (Квебек).

У рамках ЄС кластеризація активізувалась з 1968 р. після створення Генерального Директорату з регіональної політики. У 1975 р. сформовано Європейський фонд регіонального розвитку, а в 1988 р. Європарламентом була прийнята Хартія регіоналізму. Наступними важливими етапами до масової кластеризації економіки стали формування країнами ЄС національних програм кластеризації: «Європейський дослідницький простір»; «Програма розвитку Регіональних Інноваційних Систем» (RIS); «Маніфест кластеризації Європи»; «Європейський кластерний меморандум».

Особливо в Європі виділяються Італія і країни Балтійського регіону. В Італії широкої популярності набули індустріальні округи (моделі кластерів), яких нараховується близько 200. У них функціонує більш 1 млн. малих і середніх підприємств з кількістю 6 млн. людей. Більшість з цих округів стали світовими лідерами на відповідних вузькоспеціалізованих ринках, збільшивши свою частку на ринку до 50-80 %. При цьому відводиться велика роль державі, яка надає допомогу за рахунок наступних інструментів: знижок на експорт, гарантійне покриття, залучення інвесторів, консалтинг [2, с. 324].

Крім округів, в Італії отримали розвиток інші форми кластерного підходу. Так, для підняття слабких регіонів країни, якими були Сицилія і Сардинія, був використаний досвід створення «Силіконової долини» в США. Основою для розвитку стала фірма ST Microelectronics. До участі було залучено університет Stanford, компанію HP (Hewlett Packard).

На початку 1980-х рр. компанія ST спільно з різними університетами створили програми перспективних напрямків для навчання молодих фахівців і курси перепідготовки для працівників підприємств. Завдяки звільненню островів від податків в 1998 р, підприємства змогли скоротити витрати по зарплаті більше ніж на 30 %. Також збільшилася кількість працівників компанії на 2 тис. осіб, утворилося близько 200 фірм з виробництва електронних компонентів, великими інвесторами в регіоні стали такі гіганти, як Nokia, Canon. Основною компанією в Сардинії стала компанія Tiscali, завдяки якій Інтернет-технології отримали ще більший розвиток, а науковими розробками займався дослідний центр Carlo Rubbia.

У Німеччині функціонують 3 кращі світові кластери високих технологій, що отримали почесну назву «Силіконова Долина 21 сторіччя» – це Мюнхен, Гамбург, Дрезден. Фінансування промислові кластери отримують із федеральних і місцевих джерел. Кластерні інноваційні розробки орієнтовані, перш за все, на такі галузі, як хімія, машинобудування, автомобілебудування. Що стосується автомобілебудування, то завдяки кластерам технічні характеристики двигунів, вироблених компанією BMW, є передовими, що підтверджується першими місцями в різних автомобільних рейтингах. Крім цього, Центр в Гамбурзі займає друге місце завдяки розвитку інноваційних підприємств в телекомунікаціях і мультимедійних розробках. Особливої уваги заслуговує Мюнхен, як відомий кластер біотехнологій. Велику роль у розвитку біотехнологічних досліджень і виробництва в Мюнхені відіграла фармацевтична компанія Boehringer Mannheim (сьогодні – Roche Diagnostics)

Особливим прикладом успішного розвитку кластерів за останні 20 років є Австрія. Австрійським інститутом економічних досліджень у країні була розроблена Програма кластеризації. У ній задіяні наступні критерії: стимулювання інновацій; зростання продуктивності; збільшення зайнятості; регулювання технологічної політики. Результатом ефективності такої програми в 2000 р. є автомобілебудування. У двох автопромислових кластерах на території Штірія і м. Грац було зайнято біля 30 тис. працюючих, які виготовили продукції на \$ 8,1 млрд., що становить більш 10% всього обсягу промислового виробництва країни. До цього кластеру входять 110 фірм і 200 партнерських компаній, які включають технологічний ланцюг від видобування і переробки сировини, виробничі

процеси, логістику та програмне забезпечення, аж до переробки відходів виробництва [5, с. 16].

Дуже цікавим є досвід японської економіки, де в 1983 р. було прийнято закон, який пов'язаний з концепцією формування та розвитку технополісів; підтримки створення центрів інтеграції промисловості, науки, влади. Особливістю умов японської кластеризації є традиційна схема субпідрядних і субконтрактних зв'язків між підприємствами різних розмірів. Типовий великий японський кластер (а їх близько 600) складається з одного головного підприємства, має декілька рівнів, які розміщені географічно близько один до одного. Взаємовідносини регулюються довгостроковими договорами. Прикладом є автомобільний кластер «Тойота», який має багатоступеневу мережу з 122 прямих постачальників, майже 36 тис. субпідрядних малих і середніх підприємств. Це веде до зниження впливу конкуренції при закупці компонентів, ціноутворення на продукцію і в цілому сприяє оптимізації виробництва.

Найбільш привабливими сьогодні є кластери з високим ступенем участі університетів та наукових (академічних) центрів, які здійснюють у своїх інтересах підготовку / перепідготовку висококваліфікованих кадрів та за участю промислових підприємств з високою долею (не менш 70%) інноваційної продукції, що розробляється, виготовляється та реалізується за рахунок використання результатів наукових досліджень. Для регіонів України, які володіють високим науково-технологічним та освітнім потенціалом (Харківська, Дніпропетровська, Луганська, Донецька, Львівська, Одеська, Київська області), вивчення механізмів побудови та розвитку таких кластерів є життєво необхідним.

Взагалі в Україні виділяють шість макроекономічних регіонів (районів). Макроекономічний регіон – великий економічний район, який є цілісним територіально-виробничим комплексом і об'єднує певні групи адміністративно-територіальних одиниць [6, с. 47-50]. Ці регіони за структурою дуже схожі на кластерну модель.

У Західному макроекономічному регіоні специфіка діяльності і розвитку кластерів обумовлені географічною близькістю цього району до ЄС, що сприяло передачі досвіду кластеризації європейських країн, формуванню трансграничних кластерів. Одним з перших промислових кластерів в Україні став швацький кластер в Хмельницькій області – «Поділля Перший», який виник у 1997 р. Пізніше в цьому районі з'явилися кластери і у інших галузях, що визначають його спеціалізацію – сільське господарство, легка промисловість, харчова промисловість, виробництво будівельних матеріалів, туризм. У Закарпатській області успішно формується автомобільний кластер «Індустріальний Парк Соломон», де разом з виробництвом автомобілів розміщені підприємства-виробники комплектуючих до них. Цей кластер граничить з чотирма центральноєвропейськими країнами (Угорщина, Словаччина, Румунія, Польща) [7].

У зв'язку з особливістю кліматичних умов Карпатський регіон є традиційним і успішним в організації сільського туризму в Україні. В якості пілотних кластерних проєктів в м. Львів було обрано кластер туризму і кластер бізнес-послуг.

Кластеризація Донецького макроекономічного регіону тісно пов'язана з існуванням в цьому районі потужних міжгалузевих комплексів: енергетичного, металургійного, машинобудівного, хіміко-промислового. Але окупація та сьогодишні воєнні дії в цьому регіоні потребують великих вкладань для відновлення та подальшого розвитку.

У Придніпровському регіоні активним є Запорізька область. А саме, розвиток кластерів в металургійній, машинобудівній, харчовій галузях, а також у сфері послуг, зокрема, у будівництві [2, с. 157].

В областях Центрального макроекономічного регіону успішно діє ряд туристичних кластерів. Прикладом є туристичний кластер в Київській області «Славутич». Успішно розвивається кластер зеленого туризму і ремесел в селі Сунки Черкаської області. Чи, наприклад, туристичний кластер козацтва, який сформувався на батьківщині великого українського поета Тараса Шевченка в м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області [7].

Київська область передбачала створення кластерів одягу, взуття, тваринництва, зерна, будівельних кластерів. Крім того, м. Київ є діловою столицею України та одним із перспективних для формування кластера бізнес-послуг.

У Волинській області кластерізація почалася ще в 2004 р., коли в області були сформовані такі кластери: кластер по вирощуванню і переробці овочів і фруктів; туристсько-рекреаційний кластер; освітній кластер «Волинський Оксфорд» у м. Луцьку; обласний кластер льонарства; транспортний кластер; автомобільний кластер, деревообробний кластер.

Східний регіон-кластер сформувався як індустріально-аграрний господарський комплекс. За галузевою спрямованістю в Харківській області ідентифіковані за масштабністю дев'ять основних кластерних утворень, що пов'язано з наступним розвитком: видобуток газу та нафти, їх переробка; виробництво, переробка сільськогосподарської продукції та випуск продуктів харчування; легка промисловість; будівництво та виробництво будівельних матеріалів; високотехнологічні виробництва; науково-освітній; охорони здоров'я; житлово-комунального господарства; транспортно-торгово-логістичного. Ці пріоритети визначені у Стратегії стійкого розвитку Харківської області до 2020 року [8, с. 158]. Висока концентрація в Харківській області високотехнологічних підприємств, наукових і освітніх установ відкриває перспективи інноваційного розвитку регіону, створення там української «Силіконової Долини».

У Полтавській області перспективним є формування кластерів туризму. Головними центрами туризму в регіоні Миргород, Великі Сорочинці, Диканька – міста, пов'язані з великим Гоголем, а також столиця українського гончарства – село Опішня, недалеко від якого можна побачити найбільше в Європі скіфське городище. Можливе також формування металургійного кластера навколо ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» найбільшого в Україні виробника і експортера залізородних окатишів, вживаних в чорній металургії та виробництві сталі [8, с. 40].

На сьогодні Причорноморський регіон має приклад досвіду у формуванні та розвитку кластерів, а саме: в Одеській області на початковому етапі формування знаходяться кластери металосервісу, машинобудування, виноробства, транспортно-логістичний і рекреаційно-туристичний. У м. Ізмаїл Одеської області розвиваються такі кластери: сільсько-господарський, рибпромисловий, зеленого сільського туризму, кластер «Українська Венеція» (м. Вилкове) [2, с. 240]. У Миколаївській області формуються кластери суднобудування та електроніки, в Херсонській області – транспортно-логістичний кластер «Південні ворота України» та кластер рибальства. У портах областей Причорноморського макроекономічного району формуються портіві кластери, зокрема, ведеться робота в цьому напрямі в Одеському морському торговельному порту Південний, Ізмаїльському та Ренійському портах.

Однак кластеризацію економіки слід розглядати діалектично: з одного боку, як провідник позитивних аспектів глобалізації, а з іншого – як антитезу негативних аспектів глобальної конкуренції. Увага спеціалістів до кластеризації економіки пояснюється ефективністю та гнучкістю кластерів, але кластерний підхід має і ряд недоліків. Тому надалі розглянемо переваги та недоліки кластерів.

Перевагами є: зростання оподаткування, диверсифікація розвитку регіону, спрощення доступу підприємств до різних видів ресурсів, зниження економічних ризиків, підвищення ефективності збуту завдяки логістиці, збільшення інноваційного розвитку підприємств за рахунок залучення наукових закладів.

Недоліками є: відсутність правового регулювання щодо формування кластерів в Україні; недостатність інформаційного забезпечення щодо механізму регулювання кластерів в Україні; немає зацікавленості у підприємств об'єднуватися у виробничі системи; мало досвіду функціонування таких утворень в Україні.

Отже, сьогодні в українській економічній науці немає єдиного підходу до визначення кластеру, немає ясності в тому, яку модель кластерної політики слід

використовувати Україні та наскільки ефективний кластерний розвиток для окремих українських регіонів, оскільки формування та виділення кластерів напряму залежить від особливостей регіону й країни в цілому. Тому розробка методики виділення опорних кластерів у стратегії розвитку регіону актуальна і, що дуже важливо, затребувана в сучасній регіональній економічній науці.

З огляду на різний досвід зарубіжних країн щодо інноваційних кластерів, які діють не лише у швидко зростаючих галузях сучасної економіки, але й у традиційних галузях, можна зробити висновок, що вони можуть слугувати стимулом для відродження в Україні традиційних галузей (аерокосмічна галузь, автомобілебудування, енергетика, агропромислове виробництво) і водночас каталізатором розвитку перспективних напрямів (альтернативні джерела енергії, інформаційні технології, телекомунікації, біотехнології, нанотехнології, екотуризм тощо).

1. Портер М. Конкуренция / М. Портер; [пер. с англ.] – М. : Издательский дом «Вильямс», 2005. – 608 с.
2. Войнаренко М. П. Кластери в інституційній економіці / М. П. Войнаренко. – Хмельницький: ХНУ, ТОВ «Тріада-М», 2011. – 502 с.
3. Косач І. А. Функціонування кластерів в умовах сучасних економічних відносин / І. А. Косач // Формування ринкових відносин в Україні. – 2010. – № 1. – С. 125-128.
4. Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – К. : Логос, 2004. – 848 с.
5. Кузьмін О. Кластери як чинник економічного розвитку підприємств і територіальних утворень / О. Кузьмін, В. Жеруха // Економіка України. – 2010. – № 2. – С. 14-23.
6. Брувер А. Стратегічне планування місцевого розвитку: розробка та впровадження проєктів / А. Брувер, Н. Руденко, С. Грищенко. – К.: Європ. комісія, 2006. – 168 с.
7. Левковська Л. В. Формування інноваційних кластерів в Україні / Л. В. Левковська. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/5902>
8. Державне управління: плани і проєкти економічного розвитку: монографія / За заг. ред. О. Ю. Кучеренка, І. В. Запатріної. – К.: ВІП, 2006. – 624 с.

Захарченко В., Метиль Т. История развития региональных инновационных кластеров.

В статье рассмотрена история развития региональных инновационных кластеров зарубежных стран и Украины. Дано определение терминов кластер, инновационный кластер, охарактеризована их классификация. Обоснована роль и значение кластерных образований как фактора, который обеспечивает стойкое развитие территории.

Ключевые слова: кластер, инновационный кластер, инновационная среда, макроэкономический регион.

Zakharchenko V., Metil T. History of development of regional innovative clusters.

The article deals with the history of the development of regional innovation clusters of foreign countries and Ukraine. The definition of terms cluster, innovation cluster, and their classification are given. The role and significance of cluster formations for today as a factor, which provides stable development of the territory, is substantiated.

Key words: cluster, innovation cluster, innovation environment, macroeconomic region.

УДК 94

ВОЛОНТЕРИ – ГРОМАДЯНСЬКИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ

Л. Кожухаренко

аспірантка,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті досліджено динаміку волонтерського руху в Україні як одного зі складових громадянського суспільства. Виявлено чинники, які сприяють розвитку волонтерського руху, показано роль волонтерства в розбудові держави та становленні громадянського суспільства.

Ключові слова: волонтер, волонтерський рух, громадські організації, громадянське суспільство, держава.

На розвиток України значний вплив справляє діяльність волонтерських організацій, які вкладають інноваційність у відносини між державою та громадянами. Наполеглива та невтомна робота волонтерів стає значущим капіталом державотворчого процесу.

Проблемі волонтерського руху в Україні присвячено чимало наукових та публіцистичних робіт, у яких досліджено різні її аспекти. У роботі Т. Лях проаналізовано методику організації волонтерських груп [1]. Питання державного управління у сфері волонтерської діяльності стало об'єктом вивчення В. Голуба [2]. Зарубіжний досвід волонтерської діяльності знайшов відображення в роботі К. Бідермана [3].

У наш час досліджується проблематика волонтерства переважно за такими напрямками: діяльність волонтерів в екологічній, економічній, медичній, соціальній сферах, питання підготовки волонтерів до спілкування з різними категоріями населення, практичний досвід та принципи роботи. Втім цей феномен можливо вивчати і як явище, що веде до суспільних змін в країні. Вивчаючи та систематизуючи документацію щодо діяльності сучасних волонтерів, можемо констатувати зростання громадянської активності, формування нового, громадянського суспільства. На нашу думку, це питання потребує подальшого дослідження.

Стаття ставить за мету довести, що волонтерський рух є однією зі складових громадянського суспільства. Відповідно до мети поставлено такі завдання: з'ясувати чинники, що зумовили об'єднання різних верств населення заради спільної мети; показати роль волонтерського руху в розбудові держави та становленні громадянського суспільства.

Актуальність теми зумовлюється як викликами, що постали перед українським суспільством, так і логікою розвитку громадянського суспільства нової України. Процеси демократизації суспільства та модернізації влади, які супроводжуються сплеском політичної активності, спричиненої Революцією Гідності 2013 р., на тлі тривалої байдужості та навіть відчуження значної частини громадян від активної участі в житті держави, потребують дослідження.

На жаль, доводиться констатувати, що попри наявність інституційних механізмів для участі громадян у формуванні політики та прийнятті й реалізації рішень, рівень політичної та громадської активності залишається заниженим для повноцінного розвитку громадянського суспільства. Ми є сучасниками радикалізації суспільства України, на яку вплинули: відсутність своєчасної політичної волі керівників країни, корупція, повільні та половинчасті реформи кінця ХХ ст. та початку ХХІ ст., послаблення економіки.

Людське незадоволення викликало Майдан – нашу форму демократії, згуртованості та національної свідомості. Ця форма суспільного діалогу притаманна нашій нації. Віче – одна з історичних форм прямої демократії на теренах нашої землі в певні історичні періоди. Таке народне зібрання відповідає сьогоденному рівню розвитку українського соціуму, й якщо є чимось унікальним, то лише своєю архаїчністю. Навіть у недалекому минулому українці піднімалися з вимогами політичного та соціального характеру під час революцій на граніті (з

2 по 17 жовтня 1990 року) та Помаранчевої (листопад – грудень 2004 року).

Стомлена, доведена до розпачу нація потребує духовного відродження, патріотичних і національних емоцій, ідей і нових героїв, яких ми отримали в обличчі волонтерів, активізованих подіями на Майдані. Революція Гідності перевела увагу з матеріальних на нематеріальні цінності. Перш за все це відбулося у безпрецедентному волонтерському рухові, який сьогодні достатньо широко розвинутий в Україні.

За більш ніж два роки неоголошеної агресії у нас виникли сотні волонтерських організацій, які надають допомогу різного характеру, серед них: Донбас SOS (вивіз із зони бойових дій людей, розселення, гуманітарна та юридична допомога), Схід SOS (розселення, гуманітарна, медична та юридична допомога, дозвілля дітей), Крим SOS (розселення, гуманітарна та юридична допомога), психологічна служба Майдану (психологічна допомога), фонд «Мир і порядок» в м. Харкові (гуманітарна та інформаційна допомога), міжнародний благодійний фонд добрих справ (координація дій при наданні допомоги постраждалим та вимушеним переселенцям), організація допомоги «Джерело» (організація місць компактних поселень, розподіл гуманітарної допомоги, відновлення чи відкриття малих і середніх приватних підприємств, організація нових робочих місць) [4, с. 7].

На тлі великих об'єднань діють і менші, але своєю значущістю вони не поступаються, до них належать: благодійний фонд «Нова країна» на Львівщині (збирає засоби особистої гігієни, спеціалізується на військовій медицині, реабілітації поранених), спілка «Допомога дітям Героїв» (підтримує дітей загиблих Героїв України не лише матеріально, але й морально, а також зберігає пам'ять про їхніх батьків, їхні мужні вчинки), організація «Я можу врятувати життя» (намагається запобігати чи мінімізувати наслідки від надзвичайних ситуацій, зменшити кількість жертв від аварій і катастроф, через навчання українців будь-якого віку наданню першої невідкладної допомоги) [7, с. 7].

Під дахом таких організацій працюють люди, різні за соціальним статусом, професіями і політичними та релігійними переконаннями. Попри ці розбіжності, перед загрозою, що нависла над країною, вони об'єдналися. А це вже високий рівень прояву громадянського суспільства й означає, що наше суспільство прокинулося, визріло до розуміння: майбутнє країни – в наших руках, і ми потребуємо докорінних змін.

Волонтери найбільш масштабно й організовано під час військових дій допомагають збирати кошти, одяг, їжу, медикаменти на потреби Збройних сил України, добровольчих загонів, переселенців із зони проведення військових дій. Виявляється, люди здатні жертвувати свої фінансові статки, майно, професійні здібності, час та навички. У цьому разі йдеться вже не про звичайну добродійність, спрямовану на врятування життя конкретної дитини чи людини, але про благодійність вищого порядку.

У світовій практиці є кілька визначень цього явища, серед яких – «стратегічна філантропія», «каталітична філантропія або філантропія змін», «соціальні інвестиції» тощо. Спільним для них є їхня природа – людина або юридична особа вкладає свої ресурси (фінансові, матеріальні, професійні навички тощо) в процес, який дозволяє досягти істотних змін у суспільному житті, бо інакше такі зміни не відбудуться. Події, що відбуваються в країні, свідчать: українці вже досі до переходу від добродійності до філантропії змін [6, с. 11].

Звичайно, були і будуть надії й розчарування, але волонтерство вже створило національну міфологію, яка житиме в нашій національній пам'яті. Сучасні історичні події демонструють готовність суспільства до якісних змін. Всі ми маємо утвердитися як нація серед європейських націй, вибудувати своє національне «я», знайти свій національний шлях. Потужність нашої держави в активних людях, які обрали для себе волонтерство. Саме ці люди змінили хід історії в листопаді 2013 року, коли почалася Революція Гідності. Волонтери не лише надають допомогу, а деколи навіть замінюють державні інституції там, де вони не можуть впоратися з проблемами.

Саме так було й є на Донбасі, особливо у перші місяці російського вторгнення в Україну, коли державна система виявилася майже безпорадною перед навалюю ворога.

Волонтерський рух тут спрацював миттєво, надаючи різнобічну допомогу. Так, черкаські волонтери з підприємства «Азот» зібрали більш ніж 180 тисяч гривень для потреб військових, які беруть участь у військовій операції на сході країни, на ці гроші закуплено теплий одяг, взуття, бронезилети, продукти харчування, кровозупиняючі імпортні препарати [7, с. 7]. Волонтерська група «Повернись живим» ремонтує БТри для української армії [8, с. 5]; українське відділення Червоного Хреста передало на Луганщину сім вантажівок (25 тонн) гуманітарної допомоги [9, с. 1]; рада об'єднання сільськогосподарських підприємств Тернопільщини гуманітарну допомогу українському війську організувала з початку військових дій на сході, їй надано більш ніж на чотири з половиною мільйона гривень.

Найбільший внесок в надання гуманітарної допомоги зробили такі потужні підприємства: корпорація «Агропродсервіс», ООО «Україна», «Агро-Рось», агрофірма «Горинь», сільгоспідприємства «Іванівське», «Агрон», «Дзвін», «Аркадія», «Агроінвест», фермерське господарство «Коваль» [10, с. 6]. Голова Полтавської обласної організації інвалідів війни, Збройних Сил і учасників бойових дій Іван Лантух передав волонтерам 8 пічок-«буржуйок» для бійців [11, с. 6]; волонтерська група «Нагодуй солдата», до складу якої входять жінки-харків'янки, щомісяця виготовляють 500-600 сухих наборів для приготування перших страв, запаковують сухофрукти та каші для розвідників, спецпризначенців, готують арахісову, шоколадну та імбирно-лимонну пасти, розфасовуючи її у тубики [12, с. 2]. «Центр підтримки батальйону ОУН і добровольчих формувань» передав ключі від позашляховика комбату батальйону ОУН Миколі Коханівському [13, с. 6]. Волонтерська група «Схід і Захід разом» повезли бійцям на Донбас 30 тонн допомоги, вони виїжджали більш ніж 60 разів у зону військових дій [14, с. 6].

Крім волонтерських організацій, значний внесок зробили окремі громадяни: керівник місцевого фермерського господарства Іван Шателюк із селища Волосове Андрусівського району відправив в зону АТО автомобіль [15, с. 6]; шість вантажних автомобілів КамАЗ з гуманітарним вантажем небайдужі українці передали в села Тельманівського району на Донеччині – всього 42 т, допомогу отримали мешканці Мирного, Новоселівки, Гранітного, Старогнатівки, Чермалика, Зорі [16, с. 11]. Взуття, одяг, книги, іграшки, солодощі та фрукти отримали діти-сироти з Новоазовського району на Донеччині. Речі та харчі збирали мешканці області, а також інших міст України [17, с. 3]. Теплий одяг та продукти харчування – це лише частина тієї допомоги, яку надають своїм землякам мешканці Дніпропетровщини, вони також ремонтують БМП-2, танки Т-64 на базі Дніпропетровського тепловозремонтного заводу і цю військову техніку передають в підрозділи командного об'єднання «Південь» [18, с. 6].

Згідно з соціопитуванням, яке проводила компанія GfK Ukraine, понад 80% громадян вважають волонтерський рух обов'язковою складовою розвитку громадянського суспільства, при цьому майже чверть українців були або є волонтерами [19]. Тобто волонтерство вже стало частиною культури і світогляду української нації. Однак ця хвиля громадянської активності, яка народилася несподівано, майже спонтанно, потребує спрямування, кращої організації та мотиваційного заохочення.

Отже, сьогодні важливо зміцнювати потенціал організацій, аби вони могли виконувати свої завдання, а також створювати сприятливі зовнішні умови для їхньої роботи. Активне висвітлення волонтерської діяльності ЗМІ, що нарешті розпочалося, буде й надалі розвивати довіру суспільства до цих організацій. А це – основна запорука суспільної підтримки вітчизняного волонтерського руху. Держава Україна має цінувати своїх громадян, котрі проявляють ініціативу в суспільно вагомій справі та доводять почате до кінця.

Розвинене волонтерство – це значно суттєвіша ознака будь-якої держави, в порівнянні з економічним процвітанням чи політичними свободами, яке свідчить про сформоване громадянське суспільство, що бере активну участь в житті свої країни.

Дослідження наблизило нас до розуміння подальшого наукового пошуку у вивченні особливостей становлення та перспектив розвитку громадянського суспільства за участі волонтерського руху в сучасній Україні.

1. Лях Т. Методика організації волонтерських груп / Т. Лях // Навчальний посібник. – К., 2010 – 160 с.
2. Голуб В. Ключові поняття та категорії державного управління у сфері волонтерської діяльності / В. Голуб // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2014 – №1/2014. – С. 25.
3. Бідерман К. Координація роботи добровольців і менеджмент волонтерських програм у Великобританії / К. Бідерман // Пер. з нім. М. Саннікової, І. Мюллер. – М.: British association of settlements and social action centres. – 1999. – 43 с.
4. Громадські волонтерські організації // Голос України. – 2014. – №182 (5932). – 24 вересня. – С. 7.
5. Допомога від волонтерів // Голос України. – 2014. – №228 (5978). – 26 листопада. – С. 7.
6. Гулевська-Черниш Г. Від добротності до соціальних змін: внесок кожного має значення / Г. Гулевська-Черниш // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – №46. – 6 – 13 грудня. – С. 11.
7. Титаренко Л. Турбуються про військових і їх родини / Титаренко // Голос України. 2014. – №210 (5960). – 31 жовтня. – С. 7.
8. Волонтери шукають засоби на ремонт БТРів // Голос України. – 2014. – №211 (5961). – 1 листопада. – С. 5.
9. Ветер О. Гуманітарка: зміст замовляє адресат / О. Ветер // Голос України. – 2014. – №252 (6002). – 30 грудня. – С. 1.
10. Левицька Л. Подарунок вагою в 320 тонн / Л. Левицька // Голос України. – 2014. – №251 (6001). – 27 грудня. – С. 6.
11. Неїжмак В. Щоби холод не пронизував / В. Неїжмак // Голос України. – 2014. – №250 (6000). – 26 грудня. – С. 6.
12. Зят'єв С. Слава Богу, що в Україні є такі люди / С. Зят'єв // Демократична Україна. – 2016. – №26 (24125). – 01 липня. – С. 2.
13. Павленко С. Волонтери передали позашляховик / С. Павленко // Голос України. – 2015. – №65 (6069). – 10 квітня. – С. 6.
14. Наконечна Л. На передову ідуть захисні bastiони / Л. Наконечна // Голос України. – 2015. – №105 (6109). – 16 червня. – С. 6.
15. Кавун О. Сільський «позашляховик» їде до передової / О. Кавун // Голос України. – 2014. – №250 (6000). – 26 грудня. – С. 6.
16. Серета А. В Тельманівський район поступила допомога від України / А. Серета // Голос України. – 2014. – №252 (6002). – 30 грудня. – С. 11.
17. Серета А. Подарунки сиротам доставили через лінію фронту / А. Серета // Голос України. – 2014. – №253 (6003). – 31 грудня. – С. 3.
18. Рибальченко В. Бронетехніка повертається з частуваннями / В. Рибальченко // Голос України. – 2014. – №242 (5992). – 16 грудня. – С. 6.
19. Крулько І. Волонтерство в Україні: як підтримати і посилити мотивацію? / І. Крулько. – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/volonterstvo-v-ukrayini-yak-pidtrimati-i-posiliti-motivaciyu-.html>

Кожухаренко Л. В. Волонтеры – гражданский капитал Украины.

В статье исследована динамика волонтерского движения в Украине как одного из составляющих гражданского общества. Выявлены факторы, способствующие развитию волонтерского движения, показана роль волонтерства в развитии государства и становлении гражданского общества.

Ключевые слова: волонтер, волонтерское движение, общественные организации, гражданское общество, государство.

Kozhukharenko L.V. Volunteers are the civil capital of Ukraine.

The dynamics development of the volunteer movement in Ukraine is investigated, the factors that promote the development of the volunteer movement are identified, the role of volunteering in the formation of a civil society is shown.

Key words: volunteer, volunteer movement, public organizations, civil society, state.

УДК 349.2(477)(09)

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТРУДОВОГО ПРАВА ТА ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ

А. Метіль

кандидат юридичних наук,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті проаналізовано та розглянуто наукові підходи до історичного розвитку і становлення трудового законодавства та права в цілому. Запропоновано варіанти періодів заснування та появи окремої галузі права та її законодавства. Обґрунтовано окремі історичні етапи розвитку праці та їх характерні особливості, а також можливості та перспективи подальшого розвитку як галузі, так і нормативно-правової бази.

Ключові слова: *трудове право, історичний розвиток, трудове законодавство, праця, становлення.*

Праця, як відомо, на всіх етапах розвитку людської цивілізації займала чи не найважливіше місце, оскільки була і залишається одним із факторів, що безпосередньо впливають на суспільний прогрес та на людське існування в цілому. На даному етапі розвитку людського суспільства можна з впевненістю говорити про регулювання найманої праці саме трудовим правом та його законодавством. Але так було не завжди.

Взагалі, історичний розвиток галузі трудового права та законодавства є надзвичайно важливим, адже, як правильно підкреслював В. Сиріх, наукова думка повинна правильно відображати об'єктивний світ, бути істинною. А цього зробити неможливо інакше, як ставши на плечі передуючим поколінням і засвоївши все те, що було досягнуто ними і збережено в сучасному, наявному стані науки [1, с. 33].

Мета статті полягає у загальному розгляді трудового права як самостійної галузі права, що забезпечує регулювання праці та детальний виклад як історичного розвитку трудового законодавства та права, так і його становлення, а також можливість подальшого його удосконалення з точки зору розвитку сучасності.

Вагомий внесок у дослідження еволюції трудового права та його законодавства зробили такі відомі вчені, як В. Щербина, О. Олійник, О. Процевський, С. Венедіктов, А. Пашерстник, С. Божко, М. Александров, О. Жадан, Н. Болотіна, Ю. Гавриленко, С. Вишневецька та ін. На всіх етапах досліджень науковці, зазвичай, розглядають становлення і розвиток правового регулювання сфери трудових відносин, не розмежовуючи трудове право й трудове законодавство, які попри їх нерозривний взаємозв'язок не є синонімами та мають власні особливості та специфіку.

Законодавство у сфері праці та власне трудове право пройшли свій розвиток протягом двох століть одночасно з зародженням капіталістичних суспільних відносин і сформували самостійну галузь права після Другої світової війни. Вся історія трудового права та його правового регулювання це, можна сказати по суті, історія всього колишнього соціального законодавства.

Встановлення капіталістичного ладу, його розвиток та зміцнення в усіх країнах проходило майже однаково. У момент, коли держава звільнила працівника від кріпосницької залежності, вона паралельно звільнила його і від засобів виробництва, внаслідок чого утворилась вільна робоча сила. Крім того, виникло правове становище, за яким працівник був змушений, але «вільно» і «на власний розсуд», продавати власнику засобів виробництва єдиний належний йому товар – робочу силу [2, с. 83].

Як зазначає більшість дослідників, сама галузь трудового права на території України почала зароджуватися в капіталістичний період, коли через скасування кріпацтва в 1861 р. та появу перших фабрик великого поширення почала набувати праця найманих робітників, а також виникла необхідність врегулювання їх відносин із наймачами.

Саме в той період трудові відносини регулювалися фактично нормами цивільного

права. С. Венедіктов зазначає: «Вітчизняне дореволюційне цивільне законодавство було побудоване на римській класифікації договорів. Так, договір *location conduction operatum* був закріплений у цивільному уложенні як договір про особистий найм, згідно з яким одна особа набуває за винагороду право тимчасового користування послугами іншої особи» [3, с. 16].

Загалом якщо характеризувати трудове законодавство та право в цілому, то воно з'явилося у якості права захисту найманого працівника. Ще з середини XIX століття в державах Європи з'явилися окремі законодавчі акти, якими почали встановлюватися певні обмеження для роботодавців щодо застосування найманої праці. Прикладами є акти про працю, які забороняли використовувати працю дітей молодше 8 років (Франція, 1841 р.), 9 років (Англія, 1802 р.); про обмеження робочого дня (Англія, Білль про десятигодинний робочий день, 1847 р.); про застосування дитячої праці на нічних та небезпечних роботах (Росія, 1882, 1885 рр.); регламентування діяльності фабричної інспекції праці (Росія, 1886 р.) тощо. Таке законодавство отримало назву «фабричного», «робочого» або «соціального» законодавства. Коло питань, охоплених цим законодавством, стосувалося обмежень мінімального віку для допущення малолітніх до праці; деякого обмеження робочого дня спочатку для підлітків, для жінок, а згодом – взагалі для всіх працівників; адміністративного нагляду за виданням наймачами правил внутрішнього розпорядку; обмеження штрафів, що накладалися на робочих наймачами, та інших виробничих вирахувань із заробітної плати; деякого поліпшення гігієнічних умов праці та техніки безпеки; установлення строків виплати заробітної плати і заборони розплати товарами; впровадження «фабричної» інспекції праці для нагляду за утриманням фабрично-заводських підприємств; часткового страхування робочих на випадок каліцтва, хвороби, безробіття [4, с. 36].

Значний позитивний вплив на формування трудового права та законодавства України справило законодавство Росії, що з'явилося після Жовтневої революції, яке закріпило завоювання трудящих. Після прийняття окремих декретів були прийняті КЗпП 1918 р. [12], Положення про тариф 1920 р., КЗпП 1922 р., а також акти про робочий час, час відпочинку, колективні договори, вирішення трудових спорів.

КЗпП 1918 р. на цей час був один із самих передових правових актів в галузі праці у всьому світі. Тут отримали свій розвиток по суті всі основні інститути трудового права. Головним недоліком було те, що більша частина його положень носила на практиці декларативний характер. Це було пов'язано з початком Громадянської війни, а також самої природи більшовицької влади, яка передбачала створення і реалізацію доктрини «військового комунізму», при якому головним становились директиви партійних, державних та військових органів [5, с. 132].

На нашу думку, варто розглянути ще й КЗпП УСРР 1922 р. Він був розроблений спочатку на основі проекту, а потім прийнятого КЗпП РСФРР і введений в життя рішенням ЦВК УСРР 2 грудня 1922 р. Фактично він був розроблений в Росії і як проект, одержаний Україною в червні 1922 р. Відразу ж розпочалася робота щодо його розгляду, хоча значних змін до нього внесено не було. Навіть нумерація статей залишилася такою самою. КЗпП УСРР 1922 р. сприйняв багато норм КЗпП РСФРР 1918 р. Однак Кодекс законів про працю УСРР 1922 р. багато в чому і відійшов від свого попередника [6].

По-перше, він мав більше статей, по-друге, КЗпП 1918 р. був прийнятий з урахуванням умов воєнного комунізму, а КЗпП 20-х рр. був створений для функціонування в умовах нової економічної політики, коли Радянська держава визнала у певних межах право приватної власності і свободу підприємництва. Загальна частина кодексу вказувала на те, що його норми поширюються на всіх осіб, які працюють за наймом і є обов'язковими для всіх підприємств, установ і господарств (включаючи військові) державних, колективних та приватних, а також для всіх інших осіб, які використовують найману працю за винагороду [5, с. 133].

Відповідно до КЗпП 1922 р. основною формою залучення громадян до праці був трудовий договір – угода двох або більшої кількості осіб, за якою одна сторона (найнятий) продає свою робочу силу іншій стороні (наймачеві) за плату. Такий договір укладався між

робітником і службовцем та адміністрацією підприємства (установи чи організації) або приватною особою – власником підприємства.

В КЗпП був закріплений восьмигодинний робочий день. Для працівників розумової та управлінської діяльності робочий день був знижений до 6 годин. Він же був введений на шкідливих роботах. Було введено обмеження понаднормової роботи – до 120 годин на кожного працівника на рік. Зайнятість цими роботами протягом двох днів підряд не могла перевищувати більш як чотири години (ст. 103, 104, 106). Був закріплений щотижневий відпочинок. Він повинен був тривати не менше 42 годин. Були встановлені обов'язкові щорічна двотижнева і додаткова відпустки. Неробочими днями були оголошені особливі загальнодержавні святкові дні: 1 січня – Новий Рік, 22 січня – у пам'ять про криваву неділю, 12 березня – день повалення царату, 18 березня – день Паризької Комуни, 1 і 2 травня та 7 і 8 листопада – святкування дня міжнародної солідарності та перемоги Жовтневої революції (ст. 111). За угодою з губпрофрадою місцевими відділами праці могли встановлюватись дні відпочинку, пов'язані зі святкуванням релігійних свят, національно-побутових, але не більше восьми днів на рік [7].

Як зазначає В. Прокопенко, в СРСР на відзначення десятиріччя жовтневої революції ЦВК СРСР маніфестом від 15 жовтня 1927 р. постановив забезпечити протягом найближчих років перехід від восьмигодинного до семигодинного робочого дня промислових працівників без зменшення їх заробітної плати [13, с. 287]. Такі кроки були характерною особливістю тогочасної радянської влади, оскільки повних оборотів набула Нова економічна політика (НЕП) радянської влади, направлена на впровадження соціалістичної ідеології в усі сфери суспільного життя. Тому на виконання маніфесту було прийнято Постанову «Про семигодинний робочий день» [14], ухвалено ЦВК і РНК СРСР в червні 1929 р. Згідно з Постановою більшість робітників виробничих підприємств було поступово переведено на семигодинний робочий день.

Впродовж 20-х років усі права, що стосувалися праці, розширювалися, та більш за все це виявлялося у правовідносинах між профспілками, у особливостях укладання колективних договорів, договірному характері залучення до праці, встановленні трудових пільг і гарантій для неповнолітніх та жінок.

Наприкінці 20-х років сталося різке обмеження, а іноді навіть припинення трудових прав. Особливо сильно даний процес відбивався у виключних умовах передвоєнних років: було скасовано право на звільнення за власним бажанням, допускалося примусове переведення кваліфікованих робітників і службовців на роботу в іншу місцевість, збільшено тривалість робочого дня, встановлено кримінальну відповідальність за прогул і самовільне (без дозволу адміністрації) залишення робочого місця. Посилилася централізація регулювання праці, права підприємств було зведено нанівець, права профспілок, передбачені КЗпП, перестали застосовуватися, було скасовано укладання колективних договорів.

КЗпП РРФСР з 1938 по 1952 р. не перероблявся та не видавався, а у 1952 р. був перевиданий і надісланий тільки працівникам суду і прокуратури для службового користування. 9 червня 1956 року Україна ратифікувала Конвенцію № 47 «Про 40-годинний робочий тиждень» [11], яка була прийнята Міжнародною організацією праці ще в 1935 році, але не була чинною. Зі входом УРСР в МОП і ратифікацією Конвенції № 47 даний міжнародний нормативно-правовий акт став чинним і його норми поширювалися на українське трудове право. Однак, враховуючи політику радянської влади щодо регулювання робочого часу, норми Конвенції не виконувалися і зазнали подальшого розвитку в Україні з набуттям незалежності.

Після XX з'їзду КПРС було відновлено багато з демократичних принципів у регулюванні праці. У 1970 р. було проведено першу Всесоюзну кодифікацію трудового законодавства й прийнято Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю. Наступного року у всіх союзних республіках було прийнято республіканські кодекси законів про працю [4, с. 17].

Кодекс законів про працю УРСР було схвалено 10 грудня 1971 р. і введено в дію з

1.06.1972 р. Даний нормативно-правовий акт, із багаточисленними змінами, доповненнями та реформуваннями є дійсним і в наш час. У нашій країні на сьогодні трудове право та його законодавство знаходиться в залежності від низки політичних, економічних і юридичних сучасних чинників. Кожен з них окремо та всі вони у комплексі потребують найскорішого розгляду на порядку денному проблемного питання про неодмінну та дуже потрібну підготовку нового Трудового кодексу України, який був би відповідним до соціально-ринкових і демократичних вимог сучасного розвитку суспільства.

У цілому ж чинний Кодекс 1971 року, не зважаючи на численні редакції, потребує заміни з огляду на застарілість норм КЗпП та невідповідність його положень сучасним реаліям. Окремі українські законодавці таку заміну вже підготували в якості Трудового кодексу України [8], проект якого ніяк не може бити затверджений у Верховній Раді, враховуючи численні розходження поглядів серед депутатів.

У 1996 році було прийнято Конституцію України, ст. 46 якої проголосила право будь-якої працюючої особи на щотижневий відпочинок та встановлення скороченого робочого часу, а також умов наявності в українському законодавстві максимального робочого часу [9, с. 17]. Оскільки, право на працю та право на відпочинок історично являються одним із основоположних прав людини, то норми тривалості робочого часу за сучасних умов вказують на рівень розвитку трудового законодавства країни та на загальний економічний рівень життя.

У наш час досить гостро стоїть проблемне питання щодо необхідності перереформування трудового права України у сфері науки і галузі права та приведення його до відповідності з новими соціально-економічними і політичними реаліями. Всебічний досконалий розгляд і глибока систематизація її особливостей, закономірностей і тенденцій історичного розвитку трудового права є вкрай важливими для прогнозування способів і шляхів майбутнього розвитку та удосконалення трудового права України на сучасному етапі.

Наука трудового права повинна вийти із стану «науки для науки» і стати корисною для суспільства. У цілому ж складається враження, що наука існує лише для науки і жодним чином не впливає на законотворчість і правозастосування. Законодавець, у свою чергу, керується переважно політичними міркуваннями та інтересами. У той час, коли одним із загальних принципів правотворчості є науковість, тобто ефективне використання досягнень юридичної та інших наук про складання проектів нормативних актів; проведення її незалежної наукової експертизи [10, с. 119].

Після проведення аналізу положень проекту Трудового кодексу України можна говорити про те, що відбувається ігнорування використання наукових досягнень у законодавчій діяльності, та це неодмінно призводить до низької ефективності правового регулювання відповідних суспільних відносин. Наукові дослідження і правотворчість розвиваються у різних напрямках – замість використання результатів наукових досліджень про створення нормативно-правових актів фактично ліквідується та не виконує своїх основних задач наука трудового права. А це призводить до недосконалості юридичної техніки і неефективності законодавства.

Нинішній стан трудового законодавства потребує реформування, оскільки з'являється все більше інноваційних форм зайнятості, які ще не передбачені українським законодавством. Регулювання праці на законодавчому рівні повинно залежати не тільки від віку та специфіки діяльності працівника, але й від спрямованості діяльності на використання інформаційних технологій та обробки даних. Правове регулювання праці в Україні має конкретні проблеми, які потребують залучення інноваційних підходів, і сподіваємося що ці проблеми знайдуть своє вирішення та відображення у сучасному Трудовому кодексі України.

1. Сырых В. М. Логические основания общей теории права: В 2 т. Т. 1: Элементный состав. – М.: Юридический Дом «Юстицин-форм», 2000. – 528 с.

2. Трудове право України: Навч. посіб. За заг. ред. Теліпко В. Е. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.

3. Венедіктов С. В. Правове регулювання трудових відносин: вітчизняний і зарубіжний досвід / С. В. Венедіктов. – К. : Алерта, 2012. – 368 с.
4. Трудове право України. Академічний курс: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. / За ред. П. Д. Пилипенка. – К.: Концерн «Видавничий Дім Ін Юре», 2004. – 536 с.
5. Олійник О. М. Історія розвитку трудових відносин в 1918-1929 рр. та в роки незалежності України (порівняльний аспект) [Текст] / О. М. Олійник // Международные конференции : Переяславская Рада: её историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации. – НТУ «ХПИ», 2012. – С. 131-136.
6. Кодекс законов о труде: Закон УССР от 15.11.1922 // СУ УССР. – 1922. – № 52. – Ст. 751.
7. Процевский А. И. Нормирование рабочего времени и времени отдыха в КЗоТ РСФСР 1922 года. // Ученые записки ВЮЗИ. – М.: ВЮЗИ, 1974. – Т. XXXV. – С. 107-110.
8. Проект Трудового кодексу України / Текст законопроекту від 27.12.2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46746
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
10. Вишневецька С. В. Методологічні проблеми розвитку законодавства про працю / тези доп. та наук. повідомл. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5- 6 жовт. 2012 р.) / за ред. В. В. Жернакова. – Харків : Право, 2012. – 500 с.
11. Про 40-годинний робочий тиждень: Конвенція МОП від 09.06.1956 № 47. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_145.
12. Кодекс законов о труде РСФСР: утв. Пост. ВЦИК от 10.12.1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского Правительства РСФСР. – 1918. – № 87-88. – С. 905.
13. Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник. – Харків : Фірма «Консум», 1998. – 480 с.
14. О семичасовом рабочем дне: Постановление Центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров Союза ССР от 2 января 1929 г. // СЗ СССР. – 1929. – № 4. – Ст. 30.

Метиль А. Историческое развитие трудового права и законодательства в Украине.

В статье проанализированы и рассмотрены научные подходы к историческому развитию и становлению трудового законодательства и права в целом. Предложены варианты периодов основания и появления отдельной отрасли права и ее законодательства. Обоснованы отдельные исторические этапы развития труда и их характерные особенности, а также возможности и перспективы дальнейшего развития как отрасли, так и нормативно-правовой базы.

Ключевые слова: трудовое право, историческое развитие, трудовое законодательство, труд, становление.

Metil A. Historical development of Labor Law and legislation in Ukraine.

Scientific approaches to the historical development and the development of labor legislation and law in general have been analyzed and examined. Variants of the periods of the foundation and appearance of a separate branch of the law and its legislation are suggested. Certain historical stages of development of labor and their specific features are justified, as well as the opportunities and prospects for further development of both industry and regulatory and legal framework.

Key words: labor law, historical development, labor legislation, labor, formation.

УДК 32:001.891.3(075.8)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИБЕРАЛИЗМА (ПОСТМОДЕРНИСТСКИЙ ПОДХОД)

Л. Саввина

кандидат философских наук, доцент,

М. Саввина

старший преподаватель

Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко

Аналізується еволюція ліберальної парадигми в політичній філософії сучасності. Проблему досліджено в контексті постмодерністського підходу. Розглянуто історичні передумови виникнення політичного лібералізму, причини його трансформації. Авторами пропонується подолати кризу основних принципів політичного лібералізму на основі комунікативної раціональності та суспільного дискурсу.

Ключові слова: автономність особистості, сучасність, постмодернізм, ліберально-демократична парадигма, політичний лібералізм, комунікативна раціональність, суспільний (політичний) дискурс, демократія.

Актуальность темы исследования определена тем, что демократическое развитие современного общества фундаментальной ценностью определяет автономность личности. Цель данной статьи состоит в анализе причин кризиса политического либерализма как теории и практики, где эта концепция всегда была центральной. Мы обратились к работам исследователей Дж. Роулза, Дж. Кристмана, Ю. Хабермаса, которые в рамках постмодернизма рассматривали фундаментальные вопросы о смысле политической власти, роли и места личности в политике, методах исследования политической сферы общества.

Несомненно, постмодернистский подход к политике и истории либерализма имеет свои недостатки. Его серьезными недостатками являются отход от целостного восприятия реальности, переход к фрагментарным представлениям о мире независимыми друг от друга узкими группами экспертов.

В политической философии проблемы постмодернистского подхода нашли выражение в противоречивых политических определениях и принципах, разнообразных теориях, которые не были направлены на оправдание универсальных прав человека, справедливости на основе моделей рационального мышления и политического действия [1, с. 69]. Современная политическая философия занимается дебатами о фундаментальных элементах мысли, языка и идентичности личности, включенной в политическую сферу [2, с. 7].

В настоящее время в политической философии была поставлена проблема универсальности принятой либерализмом шкалы политических ценностей. Центральное место в политической философии либерализма занимают следующие вопросы:

- современные критерии обоснования политической власти государства в контексте автономности личности;
- справедливое распределение социальных благ государствами с рыночной экономикой;
- толерантность государства и общества к диссидентам и оппозиции;
- благополучие или свободы граждан должны быть приоритетными в государственной политике.

Эти вопросы требуют фундаментального осмысления в политической философии и должны быть конкретизированы в следующих ситуациях:

- когда мы создаем теорию о справедливости в обществе, мы автоматически (и проблематично) подразумеваем только некоторых граждан, к которым такая справедливость будет применяться, тайно сбрасывая со счетов тех, кто не вписывается в данную форму;

– какую позицию должно занимать государство в ситуации конфликта традиций и ценностей культуры социума с правами и свободами индивидуума;

– можем ли мы сформулировать ряд принципов справедливости для общества таким образом, чтобы абстрагироваться от исторической несправедливости в данном обществе, такой как расизм, национализм и сексизм;

– и смогут ли методы, которые мы используем при рассуждении обо всех этих вопросах, быть объективными и рациональными, не принимать во внимание неравенство, несправедливость и привилегии?

Следовательно, центральные вопросы политической философии либерализма касаются того, как любой набор политических идеалов может быть оправдан современным обществом, в котором имеются глубокие и непреодолимые различия в культуре, социальной идентичности, моральных и религиозных нормах.

Проанализировав историю политического либерализма, весь спектр его политических воззрений можно представить как две идеологические модели утилитарного отношения к истории и человеческой деятельности. При этом в Западной Европе либерализм на первое место ставит задачи защиты свободного рынка. Либерализм в Северной Америке приоритетными задачами определил защиту социального государства и прав меньшинств.

Либерализм покоится на предположении, что политическая власть оправдывается только тогда, когда это приемлемо для граждан, считающихся рациональными автономными агентами. Такие агенты решают принять данную власть на основе ценностей и обязательств, которые они выбрали свободно и самостоятельно, или принять нормы и правила, установленные обществом, историей, культурой или другими людьми. Важно, что базовым принципом либерализма является представление о том, что каждый индивид обладает разумом, который определяется степенью полезности действий человека. Таким образом, автономный агент является моделью человека, судя по приемлемости политических принципов, также агентом, чьи интересы эти принципы защищают [2, с. 49].

«Политический либерализм» и просто «либерализм» – это общий подход к обоснованию политической власти, где власть базируется в основном на правах и выборе отдельных граждан. Их независимость в суждениях и свобода самостоятельного выбора уважается данной властью. В частности, либерализм считает, что главной ролью государства является обеспечение справедливости для граждан, а не, например, поощрение их благосостояния или добродетели.

Защита прав граждан и регулирование социальных отношений между ними является первоочередной задачей политических институтов, не пытаясь удостовериться в том, живут ли граждане полноценной или преуспевающей жизнью. Однако, отстаивая свободу человека как присущее ему качество, теоретики либерализма считали естественной свободой только экономическую, а все остальные типы свободы – лишь приложения к ней.

Таким образом, защита личной свободы, в частности, создавать и пересматривать собственную концепцию хорошей жизни, являлась в либерализме основополагающей. В нее включались религиозная свобода, свобода объединений, свобода слова и конфиденциальности, что имело большое значение для гражданина. Этот приоритет основан на равенстве положения, что все граждане приветствуют режимы, основанные на либеральных принципах.

Это равенство морального состояния приписывается всем лицам, потому что они рациональные, автономные агенты. Следовательно, понятие «человек» или «гражданин», предполагаемое в либеральной теории, является понятием независимого рационального агента. Он способен размышлять, менять свой выбор и формировать обязательства по отношению к традициям, культуре, семье, обществу на основе рациональных размышлений.

В конечном счете, как видим, в этой парадигме либеральное государство стремится в своем роде к нейтралитету в отношении стремления своих граждан к собственному благу. Это происходит потому, что такой нейтралитет детерминируется основным принципом, по которому каждый гражданин является автономным, с равным этическим положением и

заслуживает уважения. И учитывая, что граждане преследуют (самостоятельно) разнообразные концепции ценности, государство нарушает это отношение, если не проявляет нейтралитет в отношении данных концепций. Вот почему либеральное государство всегда стремится к толерантности, терпимости к любой системе ценностей или набору убеждений, которыми граждане вправе владеть до тех пор, пока их поиски данной системы ценностей не будут подавлять аналогичного стремления со стороны окружающих. Это важно подчеркнуть, поскольку в античном мире демократия была основана на универсальном принципе гражданственности.

Таким образом, в Новое Время (XVII-XIX вв.) главными политическими ценностями либерализма стали политическая свобода и демократия, которые являлись не более чем следствием экономической свободы. Эта реализация была связана с отказом от общего (общественного) в пользу частного (личного).

Несомненно, в настоящее время приобретает значимость проблема, сможет ли либеральное государство поддерживать нейтралитет, к которому оно стремится в свете крайнего разнообразия своего населения. В условиях растущей глобализации предположение о культурно однородном населении не выдерживает критики. Действительно, многие аспекты либеральной культуры перестали быть незыблемой ценностью, поскольку рост мультикультурализма, плюрализм ценностей, способов мышления, социальной структуры, религиозных верований и политических взглядов включают в себя диаметрально противоположные мнения. Острой проблемой для либерализма является вопрос, сможет ли он сохранять предполагаемую нейтральную позицию в свете такой гетерогенности.

Как известно, либеральная политическая философия зародилась в Западной Европе в интеллектуальной среде просветителей, где вера в силу рационального мышления и поиск универсальных объективных принципов знания, наука и нравственность являлись доминирующими [3, с. 47]. Под влиянием идей протестантской Реформации и развития механистического мировоззрения XVII-XVIII вв. пришла идея о том, что люди сами должны быть источником суждений о том, что хорошо или правильно для них.

Подход к политической власти как социальному контракту изначально предназначался для воплощения концепции справедливости, отвечавшей канонам естественного права. В этой концепции закон включал в себя основополагающие ссылки на естественные права личности (например, права на жизнь, свободу и собственность) [4]. В дальнейшем считалось, что политическая власть, основанная на социальном контракте, была определена объективными причинами и применялась в отношении всего человечества.

Таким образом, либерализм возник из такой системы взглядов, в которой предполагается, что моральные выводы могут основываться на личном опыте и рациональности и одинаково могут применяться ко всем людям. Конечно, в своих оригинальных версиях эти политические теории никогда в действительности не распространялись на всех лиц как таковых, так же как их защитники на самом деле не собирались этого делать. Женщины, поработанные народы, коренные народы-жертвы колониальной экспансии, лица, не являющиеся владельцами недвижимости, и другие были явно опущены из социального контракта. Так что претензии на универсализм и, возможно, также на «объективность», с которой эти выводы были сделаны, спорны [2, с. 12].

Любой разговор о морали для либерализма был неважен, так как она выходила за рамки рациональности. Поэтому моральный кризис либерализма привел европейскую цивилизацию к ситуации утраты системы координат, пониманию того, что является нравственным и порочным. Например, такие чувства, как сострадание, имеют смысл только тогда, когда они основаны на личном интересе, утверждали либералы. Либеральная приверженность принципу максимальной пользы для граждан, основанная на их свободном выборе и актуализации личного опыта, привела либерализм к моральному кризису. Опять частный интерес взял верх над общими ценностями и приоритетами.

Отметим, что основные контуры либеральной философии включали ее обязательства оценивать плюрализм, фундаментальную ценность автономии, приоритет права над благом, и

равенство. Либерализм посвящал себя принципу нейтралитета в предписании справедливости, реализуя его разными способами.

Например, либеральное государство структурировано таким образом, что политика правительства не может быть оправдана ссылкой на спорные концепции блага, и, таким образом, остается нейтральной по отношению к моральным обязательствам своих граждан. Терпимость либерального государства к разнообразию частной жизни граждан означала тем самым утверждение равной ценности автономии (свободы) граждан.

Признавая право государства следовать плюрализму в определении полезности определенных граждан, либерализм тем самым создавал ситуацию проявления большего уважения к некоторым гражданам, чем к другим и, следовательно, нарушал равенство [2, с. 139]. Приоритет полезности (как экономической пользы, свободы) гражданина нарушал принцип равенства граждан.

Но опирается ли сам либерализм на объективные ценности (несмотря на посвящение себя нейтралитету в предписании справедливости)? Ответ был дан представителями перфекционизма, настаивающими на том, что либеральные принципы должны полагаться на ценности, которые взяты, чтобы быть объективными и верными, а не просто являться разумным компромиссом среди одинаково равных точек зрения. Поэтому все аргументы, поддерживающие либеральный нейтралитет, основанный на уважении к автономии, потеряют неудачу, как заявляли перфекционисты. И, кроме того, существуют определенные идентифицируемые объективные ценности, основанные на человеческой натуре, или, по крайней мере, являются вещами, которые почти всегда ценятся людьми. Вызывают сомнение различные попытки перфекционистов объективно обосновать конкретные ценности, поскольку является спорной природа какого-либо конкретного примера такой ценности (даже существующей долго) [2, с. 141].

Попытка Дж. Роулза также защитить либеральные принципы как «чисто политические» [2, с. 235], а не опирающиеся на основополагающие моральные принципы, породила противоречивую проблему, которую анализировали плюралисты и перфекционисты. Плюралисты утверждали, что политическая доктрина этого вида не может быть рассмотрена с различных разумных моральных точек зрения, обнаруженных в современном обществе. Перфекционисты считали, что простое политическое оправдание либерализма не придает надлежащий вес объективным ценностям (и обязательствам граждан перед ними).

Продуктивной в современной политической философии является теория делиберативной демократии Ю. Хабермаса. Она строится на утверждении, что политические принципы получают свою поддержку через фактическое обсуждение и общественный дискурс легитимности власти, обеспечивающий либеральные принципы. Таким образом, было заявлено, что институты демократии играют учредительную роль в обосновании политических принципов либерального общества [5, с. 125; 174].

Для Ю. Хабермаса нормативность – выражение оценок положения дел – должна рассматриваться в качестве языковой практики «когнитивной», но не «фундаментальной». Таким образом, выражение нормативных суждений (таких как моральные права) включает причины, основанные на суждениях, и не является просто выражением эмоции (как ранее утверждали некоторые философы).

Такие суждения могут «действовать» параллельно такому способу, по которому научные и описательные суждения могут быть верными. Но такие суждения не могут быть названы действительными в их отношении к какому-либо набору неоспоримых фундаментальных принципов, которые должны принимать все разумные существа. Их законность установлена на практике, особенно лингвистическими методами участников нормативной беседы [3].

Ю. Хабермас утверждает, что межличностное общение обычно включает определенные предположения относительно законности предъявленных претензий и искренность тех, кто их выполняет [6, с. 127]. Норма, которую человек выражает, или на которую полагается согласно этому представлению, является действительной, когда все затронутые места

отвечают за последствия, что их общее соблюдение может быть ожидаемым для удовлетворения общих интересов [7, с. 65-67].

Это формальный принцип действия. Но он означает, что нормативные действия происходят не в философском монологе на основе теоретической рефлексии, а в качестве фактического диалога среди множества людей, сталкивающихся друг с другом в социальном пространстве. Для Ю. Хабермаса такие принципы должны быть решены фактически на практике в общественной сфере открытой беседы, а не в абстрактных размышлениях философа [8, с. 215].

Таким образом, взгляды Ю. Хабермаса означают, что принципы справедливости неразрывно связаны с институтами демократии. В то время как Дж. Роулз видит справедливость как принцип социальной организации и как критерий равенства и неравенства [1, с. 131], Ю. Хабермас утверждает, что демократическое обсуждение и деятельность в общественной сфере определяют принципы справедливости [5, с. 63]. Теперь эти условия, делающие аргументированную беседу возможной, могут быть установлены в качестве вопроса права (свободы слова, ассоциации, политического участия, и т. п.) [10, с. 94]. Все другие конституционные и политические положения являются вопросами, которые будут определяться, и регулироваться в коммуникативном обсуждении [8, с. 56].

Таким образом, существует определенное основополагающее требование в отношении основных свобод с точки зрения Ю. Хабермаса. Но они (свободы) оправдываются их местом в системе общественной коммуникации, а не на некоторых универсальных метафизических основаниях. Немецкий философ настаивает на том, что все основные положения правосудия должны быть предметом постоянной дискурсивной проверки [6, с. 113].

Эта точка зрения отвечает на вызов перфекционизма, просто указывая на теорию нормативности, которая отвергается перфекционизмом. Так как нормы и ценности оправдываются для Ю. Хабермаса посредством диалогического обмена, ограниченного нормами, неявными в самой коммуникации, то нельзя считать, что ценности существуют объективно и независимо от коллективного обсуждения [10, с. 110]. Коммуникативная рациональность, ценности которой являются основными для Ю. Хабермаса, не может просто рассматриваться как стратегическая позиция, занятая теми, кто стоит на ее пути [7, с. 112]. Аргументация участников политического дискурса и достигнутый консенсус должны осуществляться в рамках и на основе общезначимых ценностей (этических, эстетических, политических), а не на основе только личного интереса и пользы [11, с. 37].

Согласимся, что теории демократии имеют широкий диапазон, обосновывают аргументы своих конструкций на принципах свободы, равенства, или необходимости агрегировать предпочтения отдельных граждан [5, с. 115]. Можно предположить, если аргументы Ю. Хабермаса и Дж. Роулза должны соблюдаться в общих чертах, то деятельность демократических институтов может быть вполне необходимой в рамках определения самих принципов справедливости [4].

Но в этих контекстах демократия должна быть понята в очень широком смысле, больше, чем просто механизм для голосования; поскольку демократия – часть социального процесса, который устанавливает общественное соглашение, составляющее законность рассматриваемых принципов [7, с. 87]. Такое соглашение должно разрабатываться общественностью, опираться на общественное мнение и все формы СМИ и массовой коммуникации [8, с. 176].

В заключение, можно отметить, что либеральная парадигма в политической философии всемерно отстаивала приоритет частного над общим, личного над общественным. Однако отстаивая и отдавая предпочтение автономности личности в политике, ее ценности, все виды свободы индивидуума либерализм сводил только к экономической пользе (выгоде). Несомненно, кризис политического либерализма, как политической теории и практики, активизировал философские поиски исследователей.

Одной из концепций, которая смогла преодолеть проблемы политического либерализма, является концепция коммуникативной рациональности Ю. Хабермаса.

Политический дискурс общественности, личности и власти может прийти к политическому консенсусу в выработке общезначимых политических представлений и решений.

Актуальность такого подхода связана с тем, что позволяет исследователям очистить политическую философию от этических и надиндивидуальных методологических концепций, обосновывающих необходимость подчинения личности обществу.

1. Habermas J. Toward a Critique of the Theory of Meaning / J. Habermas // Postmetaphysical Thinking: Philosophical Essays. Polity Press, 1995. – S. 68-70.

2. Christman John. Social and Political Philosophy. A contemporary introduction / John Christman. – L. – N. Y., 2002. – 263 p.

3. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 40-52.

4. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск: Изд-во Новосиб ун-та, 1995. – 535 с.

5. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М.: ACADEMIA, 1995. – С. 113-180.

6. Habermas J. Legitimation problem in modern state / J. Habermas // Communication and evolution of society. – Beacon Press, 1979. – S. 109-140.

7. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука. – 2000. – 500 с.

8. Хабермас Ю. Вовлечение другого / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2001. – 415 с.

9. Ролз Дж. Политический либерализм. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://auctionrutracker.weebly.com/blog/dzhon-rolz-politicheskij-liberalizm>.

10. Habermas J. The Dialectic of Rationalization. In.: J. Habermas. Autonomy and Solidarity. – Ed. P. Dewes.L.– N. Y.: Verso, 1992. – S.109-110.

11. Habermas J. The Philosophical Discourse of Modernity. – Cambridge / Mass : MIT Press, 1999. – S. 34-40.

Саввина Л., Саввина М. История развития политического либерализма (постмодернистский подход).

Анализируется эволюция либеральной парадигмы в политической философии современности. Проблема исследована в контексте постмодернистского подхода. Рассмотрены исторические предпосылки возникновения политического либерализма, причины его трансформации. Авторами предлагается преодолеть кризис основных принципов политического либерализма на основе коммуникативной рациональности и общественного дискурса.

Ключевые слова: автономность личности, современность, постмодернизм, либерально-демократическая парадигма, политический либерализм, коммуникативная рациональность, общественный (политический) дискурс, демократия.

Savvina L., Savvina M. The History of the Development of Political Liberalism (a Postmodern Approach).

The evolution of the liberal paradigm in political philosophy of modernity is analysed. The problem is investigated in the context of a postmodern approach. The historical background of the emergence of political liberalism and the causes of its transformation are described. The authors propose to overcome the crisis of the fundamental principles of political liberalism on the basis of communicative rationality and the public discourse.

Key words: self-identity, modernity, postmodernism, the liberal democratic paradigm of political liberalism, communicative rationality, public (political) discourse, democracy.

УДК 911.3

СУЧАСНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

В. Тодоров

кандидат географічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті розглянуто сучасні суспільні передумови розвитку етногеографічних досліджень в Україні. Проаналізовано роль етнічного чинника в питаннях державної регіональної політики, ефективної адміністративно-територіальної реформи та збереження матеріальної і духовної культури населення.

Ключові слова: етнічна географія, державна регіональна політика, адміністративно-територіальна реформа, класифікація територіальних одиниць для статистики, етнонаціональні меншини.

Сучасний етап суспільного розвитку України характеризується збільшенням ролі етнографічної (етнічної) складової в життєдіяльності населення. Ця сфера викликає інтерес у представників багатьох наук. Так, етнополітичні особливості життєдіяльності населення є предметом політології, етнокультурні та етнопсихологічні особливості – культурології та психології, а специфіка етногенезу спільнот – предмет історії тощо. Суспільна географія має найбільш широку теоретико-методологічну та методичну базу для аналізу всіх компонентів життєдіяльності людства. Саме на базі цієї науки мають проводитися комплексні міждисциплінарні дослідження етнонаціонального середовища.

Формування та розвиток різних напрямів наукових досліджень – процес еволюційний. Зміна теоретико-методологічних та методичних підходів відображає динаміку суспільних запитів. Це може проходити як шляхом повної відмови від парадигми, що переважала раніше, так і шляхом її модернізації. Відзначимо, що після здобуття Україною незалежності на зміну аналізу особливостей формування єдиної етнонаціональної спільноти «радянський народ» прийшли дослідження різних компонентів життєдіяльності титульної нації молодій державі. Поки що значно менша увага приділяється етнонаціональним меншинам, особливостям життєдіяльності населення поліетнічних регіонів, у тому числі їх духовним та етнопсихологічним ознакам. У колишньому Радянському Союзі аналіз процесів формування та розвитку етнічних груп мав формальний характер і був спрямований на обґрунтування офіційної позиції керівних органів держави з цього питання. Це зумовлює актуальність теми дослідження.

Мета статті полягає у виявленні специфіки сучасних передумов розвитку етнічної географії в Україні.

На початку XXI ст. етногеографічні проблеми вперше стикувалися з державною регіональною політикою, яка офіційно проголошена в Україні у 2001 р. До цього часу географія населення мала довільну прив'язку до території – від окремого поселення до країни в цілому. Вітчизняним наближенням до регіональної політики були адміністративно-територіальні одиниці – області, райони, міста. Відтепер ситуація докорінно змінилася, а саме:

1) результати досліджень етногеографії повинні стати об'єктивною основою регіоналізації країни за європейськими нормами (NUTS-II – базові регіони), яку необхідно офіційно затвердити на законодавчому рівні;

2) проблеми етнонаціонального розвитку повинні визначатися і розв'язуватися у контексті регіональної та етнонаціональної політики.

Виникає необхідність формування на базі етногеографії, як напряму географії населення, нового міждисциплінарного наукового напряму, який буде досліджувати

передумови, сучасні особливості та перспективи розвитку етнонаціонального середовища життєдіяльності у контексті державної та регіональної етнонаціональної політики.

У контексті сучасних вимог суспільства звернемося до Конституції України, в якій сформульовані принципи адміністративно-територіального устрою (АТУ). Зокрема, там задекларовано забезпечення єдності та цілісності державної території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, збалансований соціально-економічний розвиток регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій, надання органам місцевого самоврядування достатніх повноважень та ресурсів для організації якісних та доступних послуг, створення умов для появи нових осередків економічного зростання територій.

Таким чином, приблизно визначено роль етнонаціонального чинника стосовно питання проведення державної регіональної політики, що розглядається як система заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб для забезпечення високого рівня якості життя людей на території України з урахуванням природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної і культурної самобутності.

У статті 4 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» зазначається, що при ухваленні рішень стосовно добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади [1].

В умовах пошуку оптимальної моделі виходу України з кризової ситуації актуалізується проблема реалізації конструктивної регіональної політики. Базові положення державної регіональної політики та проблеми щодо її реалізації зазначені в Указі Президента України «Про концепцію державної регіональної політики» (№ 341/2001) та Постанові Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань про законодавчі аспекти регіональної політики та місцевого самоврядування» (№ 939-IV). Мова йде, насамперед, про необхідність децентралізації влади, матеріального, фінансового, кадрового та інформаційного забезпечення, її функціонування на місцевому рівні. Децентралізація не зробить кардинального впливу на якість життя населення без істотного покращення якості послуг, що надаються органами місцевого самоврядування.

Державна регіональна політика тісно пов'язана із здійсненням адміністративної та територіальної реформ і є складовою частиною національної стратегії соціально-економічного розвитку України. Зміна характеру суспільних відносин мала величезний вплив на трансформацію соціально-економічної, суспільно-політичної, етнокультурної, духовної та психологічної життєдіяльності населення. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема вдосконалення адміністративно-територіального устрою, упорядкування території з управлінським принципом. Реформування механізмів управління регіональним розвитком повинно супроводжуватися встановленням нової якості балансу загальнодержавних інтересів.

Україна – молода держава, в якій разом з титульним етносом проживають представники інших народів. З часів проголошення незалежності почалося формування правової бази регулювання міжетнічних відносин. До числа базових нормативних документів, що регламентують життєдіяльність етнонаціональних меншин, відноситься Конституція України (1996), Декларація прав національностей (1991), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992), Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи, про захист національних меншин» (1997), Закон України «Про об'єднання громадян» (1992), Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997), Закон України «Про мови в Українській РСР» із змінами і доповненнями,

внесеними Законом України від 28 лютого 1995 р., основи законодавства України про культуру тощо.

Після проголошення незалежності України етномовна ситуація в державі значною мірою визначалася низькою часткою етнопонаціональних меншин, які володіють державною мовою. Зауважимо, що за два останні десятиліття цей показник незначними темпами поступово збільшився. Основна причина даної ситуації полягає у відсутності, особливо в ареалах їх компактного розселення, носіїв мови титульної нації. «Русифікація» за часів СРСР передбачала переселення в міста компактного розселення представників етнопонаціональних спільнот носіїв російської мови з Центральної частини Російської Федерації.

У Конституції України, норми якої мають пряму дію, відображено положення про те, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [2, ст. 11]. Держава визнає рівноправність усіх громадян України, незалежно від їх етнопонаціональної приналежності і гарантує всім спільнотам рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи.

У 3-й статті Закону України «Про національні меншини в Україні» розкрито змістовну сторону терміну «національні меншини»: до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. У цьому Законі закріплено право національних меншин на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, яка не суперечить чинному законодавству [3, ст. 6].

Національно-культурна автономія є універсальною моделлю захисту прав меншин, яка заснована на персональному принципі. Вона передбачає реалізацію прав людських спільнот за принципом етнічної приналежності незалежно від місця проживання. Національно-культурна автономія, в основу якої покладено право людини на вільну самоідентифікацію, визначається різноманітними можливими формами і реалізується через самоорганізацію і громадську ініціативу окремих членів етнічних груп. На практиці це означає утворення громад (земляцтв), які займаються відродженням і розвитком мови, матеріальної і духовної культури, етнічних традицій. При цьому їх діяльність не повинна завдавати шкоди інтересам інших спільнот.

Специфічним типом національно-культурної автономії є національно-персональна автономія. Впровадження національно-персональної форми (національний союз) самоідентифікації передбачає паралельно створення державними органами влади етнічних екстериторіальних структур управління. Фінансовою базою функціонування даних структур має стати самооподаткування на користь нових екстериторіальних утворень і виділення пропорційно переліку спільноти коштів з державного та місцевих бюджетів [4, с. 178]. В умовах сучасної кризи самооподаткування значно погіршить умови життєдіяльності населення.

Найбільша активізація культурного життя в різних регіонах України відбувається, насамперед, за рахунок розгортання роботи національно-культурних товариств та організацій, яка відбувалась в кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Пошук оптимальних моделей регулювання взаємодії етнопонаціональних культур ускладнюється відсутністю нормативно-правової бази функціонування національно-культурних автономій, як форми екстериторіальної організації етнічних груп.

Нормативна база у сфері етнопонаціональної політики, яка створена в Україні, є, за оцінками експертів, однією з найбільш прогресивних в Європі, проте все ж таки потребує

подальшої розробки. Зокрема, необхідний нормативно-правовий акт, який би регламентував процес створення та діяльності національно-культурних автономій.

Україна успадкувала від СРСР специфічний АТУ з численними суперечностями та недоліками. Він є продуктом централізованої соціально-економічної та суспільно-політичної системи, від пережитків якої наша країна пробує відійти вже практично чверть століття. Однак, для того, щоб повністю перейти до нової моделі державотворення необхідно зокрема модифікувати сучасний АТУ з урахуванням історико-географічних особливостей розвитку поселень та регіонів, вимог Європейського Союзу до принципів та методики формування АТУ. Необхідність врахування комплексу інших чинників, обумовлено бажанням України вступити до цієї організації.

На сучасному етапі суспільного розвитку паралельно з процесами глобалізації відбувається регіоналізація. Вона особливо актуальна для країн, які нещодавно увійшли до складу Європейського Союзу, або лише задекларували відповідне бажання. Європейська інтеграція вимагає від країн-членів Європейського Союзу вироблення спільних підходів до регіонального розвитку, застосування відповідних механізмів, формування та реалізації регіональної політики на загальноєвропейському та національному рівнях.

У контексті європейської інтеграції регіоналізація – це, насамперед, наявність адміністративно-територіальних структур різних таксономічних рівнів зі своїми етнічними, політичними, соціальними, економічними та іншими відмінностями. Досвід країн-членів ЄС показує, що найбільш ефективними адміністративно-територіальними утвореннями є ті, що були сформовані з урахуванням історико-географічної траєкторії (генетичний підхід), яку пройшов регіон.

Історично в Європі простежуються два підходи до регіоналізації:

- вертикальна інтеграція, яка передбачає взаємодію в системі «Європейський Союз – національна держава – регіони» (Європа інституції);
- горизонтальна інтеграція – інтенсифікація транскордонного співробітництва за умов стимулювання з боку євроструктур та відповідних фондів.

Перевага концепції «Європа регіонів» полягає в швидкому економічному зростанні завдяки наданню конкурентних переваг фірмам, що працюють в транскордонних регіонах, та досягненню синергетичного ефекту завдяки гармонізації відносин в соціально-культурній сфері.

Створення Комітету регіонів як дорадчого органу на рівні ЄС, прийняття Європарламентом Хартії регіоналізму та Європейської хартії місцевого самоврядування є проявом того, що регіональні структури відіграють найважливу роль у формуванні та реалізації спільної європейської політики.

Перспектива розвитку сучасних суспільних комплексів значною мірою зумовлена особливостями інтеграції населення в системи розселення. У вітчизняному містобудуванні таксономія систем розселення жорстко прив'язана до адміністративно-територіального устрою (АТУ) країни. Встановлено системи розселення, що відповідають різним територіальним рівням адміністративного поділу країни – національна (загальнодержавна), регіональна (обласна), міжрайонна, районна, локальна система розселення.

Початкове розселення надалі набувало ознак самоорганізації і розглядалось як процес розселення, що має свої передумови і чинники, динаміку і загальні тенденції розвитку, стадії та етапи еволюції.

Досвід країн Центральної та Східної Європи засвідчує взаємопов'язаність регіоналізації країн з їх адміністративно-територіальною реформою. На офіційному рівні проблема нового АТУ України сформована у 2000 р., коли було створено державну комісію з питань АТУ країни. Одним із завдань нового АТУ є узгодження схеми регіоналізації України з її адміністративно-територіальним поділом.

Для набуття перспектив входження до ЄС Україна має адаптувати адміністративні одиниці до вимог NUTS (Nomenclature of territorial units for statistics – класифікація територіальних одиниць для статистики), яка була створена постановою Європарламенту № 1059/2003 від 26 травня 2003 р. для покращення збору, обробки та публікації узгоджених статистичних даних в країнах Європейського Союзу. Співставні за розмірами та чисельністю населення географічні райони краще відповідають вимогам об'єднаної Європи до регіональної політики. Відзначимо, що вказані вимоги передбачають використання неадміністративних одиниць, які відображають економічні, соціальні, історичні, культурні, географічні або екологічні умови.

NUTS є ієрархічною структурою, яка передбачає поділ держави на три рівні: NUTS 1, NUTS 2 та NUTS 3. У територіальному аспекті зростання відбувається від NUTS 3 до NUTS 1. Рівень NUTS 1 – це суб'єкти федерації, автономні утворення, великі регіони. Другий рівень NUTS – провінції, департаменти, округи. Третій рівень NUTS – графства, префектури, адміністративні райони.

Нові територіальні одиниці базуються на існуючих адміністративних одиницях в країнах. Таким чином, нова адміністративна одиниця є географічним районом, для якого адміністративний орган уповноважений приймати стратегічні або адміністративні рішення, у відповідності до правової та інституціональної основи відповідної держави.

Існують критерії розподілу територіальних одиниць до рівнів NUTS. Так, NUTS 1 має нараховувати від 3 до 7 млн. мешканців, NUTS 2 – від 800 тис. до 3 млн., NUTS 3 – від 150 до 800 тис. людей.

Генетична історико-географічна система розселення на противагу чинній адміністративно-територіальній безпосередньо пов'язана з державною регіональною політикою, яка перебуває нині у стадії активного формування. На даний час регіональну політику ще розробляють за адміністративно-територіальним розподілом (АРК, області, окремі міста). Такий підхід не відповідає європейським базовим регіонам NUTS-II, рекомендованим Україні. На порядку денному офіційна (затверджена законом) регіоналізація країни та відповідна адміністративно-територіальна реформа. Це обов'язкові умови входження України до європейської спільноти. Зауважимо, що майбутні регіони відображають генетичну основу для систематики розселення країни. Аналіз розселення населення у даному дослідженні має на меті актуалізацію його історико-географічних (генетичних) аспектів. Перехід від чинної адміністративно-територіальної систематики розселення до генетичної має спиратися на поглиблений аналіз сучасної територіальної організації населення та її історико-географічні засади [5, с. 248].

Головне питання стосується генетичних особливостей процесів розселення, урахування у визначенні форм територіальної організації населення, зокрема, у виділенні систем розселення. Відповідь неоднозначна, дискусійна і складна. З одного боку, у геодемографічних дослідженнях генетичний підхід до вивчення процесів розселення та господарського освоєння території є загально визнаним і за окремими напрямками достатньо розробленим. З іншого – генетичні ознаки розселення жодною мірою не враховані у чинній систематиці розселення. Таким чином, системи розселення мають чітку адміністративну прив'язку до сучасного АТУ і це виступає єдиною ознакою для їх визначення.

Отже, у сучасних умовах роль етнонаціонального чинника в суспільному розвитку значно зростає. Етногеографічна складова прямо або опосередковано впливає на багато чинників життєдіяльності населення України, серед яких відзначимо:

- регіональну політику;
- етнонаціональну політику;
- регіоналізацію України, яка є обов'язковим чинником європейської інтеграції країни;

- реформування адміністративно-територіального устрою як результат проведення регіоналізації;
- децентралізацію влади.

1. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» // Відомості Верховної Ради, 2015, № 13, ст.91.

2. Конституція України : офіц. текст : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254 К/96-ВР із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. : станом на 27 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96%2D%E2%>.

3. Про національні меншини в Україні : [закон України : офіц. текст : за станом на 01.06. 2008 р.] : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12>.

4. Надолішній П. І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи: проблеми теорії, методології, практики / П. І. Надолішній. – К. : Видавництво УАДУ, 1998. – 263 с.

5. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: теоретико-методологічні аспекти / В. В. Яворська. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук. – Одеса, 2014. – 480 с.

Тодоров В. Современные предпосылки развития историко-этнографических исследований в Украине.

В статье рассматриваются современные общественные предпосылки развития этногеографических исследований в Украине. Проанализирована роль этнического фактора в вопросах государственной региональной политики, эффективной административно-территориальной реформы и сохранения материальной и духовной культуры населения.

Ключевые слова: *этническая география, государственная региональная политика, административно-территориальная реформа, классификация территориальных единиц для статистики, этнонациональные меньшинства.*

Todorov V. Modern Prerequisites for the Development of Historical and Ethnographic Research in Ukraine.

The article considers modern social prerequisites for the development of ethnogeographic research in Ukraine. The role of the ethnic factor in the issues of state regional policy, effective administrative and territorial reform and preservation of material and spiritual culture of the population is analyzed.

Key words: *ethnic geography, state regional policy, administrative and territorial reform, nomenclature of territorial units for statistics, ethno-national minorities.*

УДК 101.1:37](477.74)

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ: ВІД ТЕОРІЇ ДО СУЧАСНОЇ ПРАКТИКИ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

І. Долголенко

кандидат філософських наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті розглянуто перспективи практичної реалізації теоретичних досягнень у галузі «філософії освіти». Показано, що на регіональному рівні модернізувати сучасну систему освіти доцільно шляхом реформування. Враховуючи європейський досвід, проведення реформи в освітній галузі має відбуватися шляхом децентралізації управління освітою.

Ключові слова: філософія освіти, реформа, Придунайський край, децентралізація.

Інноваційний розвиток ринкової економіки на сучасному етапі висуває нові вимоги до освітньої галузі, оскільки саме знання є джерелом науково-технічного прогресу.

На думку О. Огнев'юка «...феномен освіти визначається її впливом на розвиток людини та суспільства. XIX і XX століття переконливо довели, що тільки суспільство яке дбає про створення умов, механізмів, засобів і можливостей для особистісного розвитку людини, умов для її соціалізації та ідентифікації, як члена суспільства, може забезпечити відтворення цивілізаційних засад свого функціонування і розвитку» [1].

Для досягнення високих результатів в освітній галузі проблеми освіти мають вирішуватися на перетині інтересів багатьох областей знань. Отже, у XXI столітті назріла необхідність у науці, в рамках якої освіта вивчається у широкому контексті, а її теоретичні досягнення можуть ефективно впроваджуватися у практику. На думку науковців, як зарубіжних, так і вітчизняних, такою може стати філософія освіти. В рамках філософії освіти може розглядатися широке коло питань: від філософського обґрунтування змісту навчання і вивчення моделей освіти до розгляду зміни стереотипів поведінки і образів мислення.

На думку дослідниці В. Лапшиної саме філософія освіти дозволяє по-новому подивитися на завдання освіти XXI століття. На сучасному етапі найбільш перспективною є освіта, що розвивається на основі двох взаємопов'язаних принципів: уміння орієнтуватися у швидко зростаючому потоці інформації, знаходити необхідне та вміти застосовувати отриману інформацію. Стає очевидним, що метою освітньої діяльності є не тріада – «знання, уміння та навички», а культурні потреби та творчі здібності вчителів, учнів, батьків, управлінців та усіх тих, хто так або інакше включається у простір освітньої діяльності [2].

Філософія знання як самостійна галузь виникла у США. Вперше термін «філософія освіти» з'явився в Енциклопедії (США, 1911-1913 pp.) У 1941 р. було засновано Американське товариство філософії освіти при Колумбійському університеті. Метою названого товариства було вивчення філософських проблем освіти, налагодження конструктивної співпраці між філософами та теоретиками педагогіки, а також підготовка навчальних курсів з філософії освіти у коледжах та університетах. У 60-ті роки XX ст. ідеї філософії освіти набувають популярності у Європі.

Дискусії щодо статусу і змісту філософії освіти, що розгорнулися у другій половині XX ст. не втрачають своєї актуальності і в сучасному світовому просторі. Дослідник В. Огнев'юк вважає, що «...складнощі у її становленні та утвердженні значною мірою пов'язані із композицією дуалізму – філософією та освітою, що спричиняє певну невизначеність предметного поля досліджень, а відтак дискусії з цього приводу серед різних філософсько-освітніх напрямів» [1].

Проблеми філософсько-освітньої тематики в Україні презентують сучасні дослідники О. Базалук, В. Огнев'юк, А. Сингаївська, В. Андрущенко, В. Кремень, М. Култаєва, М. Михальченко та ін. Філософія освіти ними визначається як сукупність світоглядних теорій (ідей), які зумовлюють методологію виховання, навчання, становлення відповідного типу особистості.

Філософія освіти – це галузь філософського знання, яка у якості предмету дослідження розглядає освітній процес. Саме філософія освіти, формуючи та аналізуючи світоглядну парадигму, призводить до розуміння мети освітньої роботи, орієнтуючи сучасні освітні моделі на досягнення якісних показників.

У сучасній Україні термін «філософія освіти» вчені першочергово пов'язують із системністю, але особливим типом філософської системності, що не просто перенесений із загальної філософії, а сформований в площині освітньо-галузевої проблематики [3].

Серед філософсько-освітніх концепцій однією з найефективніших в освітній діяльності вважають міждисциплінарне навчання. Філософія освіти тут постає засобом інтеграції науки на шляху об'єднання знань у цілісну систему, що відбиває об'єктивний світ у єдності та його розвитку.

За таких умов «важливою постає проблема модернізації змісту освіти, приведення його до відповідності найвищим досягненням сучасної науки, культури і соціальної практики. Орієнтуючись на сучасний ринок праці, до пріоритетів освіти сьогодення відносять потреби інформаційного суспільства, готують молодь до нових ролей у цьому суспільстві» [4, с. 161].

Актуальність даної проблеми визначається не тільки теоретико-методологічними підходами, але й впровадженням теоретичних досягнень у практичну площину. На думку сучасного вітчизняного дослідника О. Базалука, філософія освіти на сучасному етапі – це не тільки теоретичне осмислення основ та проявів освітнього процесу, але й практика, безпосереднє втілення теоретичних доробок у повсякденне життя [5].

Реалізувати теоретичні досягнення науковців на міждисциплінарному рівні (філософія, педагогіка, історія) в умовах глобалізації та євроінтеграції влада України намагається шляхом децентралізації освітньої галузі.

Перспективи реформування освітньої системи в сучасній Україні вбачаються в актуалізації гуманістично-культуротворчої філософії освіти, а її стратегічна мета полягає у становленні творчо-гуманітарної особистості як цілісного суб'єкта культури. В основу педагогічного процесу варто покласти нову світоглядну установку, новий тип особистості, а відповідно змінити методику виховання та навчання.

Мета реформування освіти шляхом децентралізації – забезпечення європейських стандартів середньої освіти, які є вищими ніж в Україні. Особливістю європейського підходу до середньої освіти, є саме формування системного підходу до отримання знань. За таких умов акцент ставиться не лише на здобуття базових знань з основних предметів, але і здійснюється спроба передбачити ті вміння і професійні навички, які будуть актуальними для європейського суспільства у майбутньому. Тому саме шкільній освіті необхідно приділити значну увагу.

В Україні реформування освітньої галузі відбуватиметься в рамках законопроекту «Про освіту». Основні завдання реформи включають:

1) оновлення змісту та методики, включаючи відповідність потребам ринку та науковим досягненням, а також забезпечення академічної автономії навчальних закладів;

2) рівний доступ до освіти, включаючи оптимізацію мережі, зміцнення інфраструктури, фізичну доступність закладів освіти та адаптацію змісту при необхідності;

3) ефективність управління та використання коштів, включаючи фінансову та організаційну автономію навчальних закладів, розмежування повноважень та громадський контроль, прозору та раціональну систему фінансування;

4) підвищення кваліфікації та мотивації викладачів, включаючи зміни у педагогічній освіті, демонополізацію системи підвищення кваліфікації, формування нової генерації дослідників [6].

Інтеграційні процеси в сфері освіти в рамках Європейського союзу відбуваються в напрямку створення єдиного європейського простору. В Європі розширюється нова міжнародна модель освіти, основними принципами якої є демократичність (індивідуалізація, творче мислення) і інтернаціоналізація (загальноєвропейські освітні стандарти, взаємовизнання атестатів, дипломів та наукових ступенів).

Децентралізація освіти передбачає передачу повноважень і відповідальності за управління освітою та фінансування освіти демократично обраним органам місцевого самоврядування та школам, при цьому важливі повноваження щодо визначення освітньої стратегії країни і загальний контроль за реалізацією освітньої реформи залишаються на рівні національних урядів, а саме – Міністерства освіти і науки України.

В умовах децентралізації місцевих органів влади новостворені територіальні громади повинні взяти на себе відповідальність за функціонування освітньої системи в регіонах. Для реалізації поставленої мети одним із важливих завдань органів місцевого самоврядування є створення системи управління освітою.

Децентралізація управління освітою в Україні повинна проходити з урахуванням особливостей регіонів, інтересів територіальних громад, соціальних верств під час вибору моделей управління, реформування змісту освіти, способів його організації та фінансового забезпечення [7, с. 280]. У зв'язку з цим функції територіальних громад значно розширюються.

Однією з умов входження України в європейський простір є дотримання вимог європейських стандартів в системі середньої освіти: тривалість навчання не менше 12-ти років (навчальний рік – 10 місяців); не менше 3-х років – завершальна стадія профільного навчання. Для випускників державні іспити є обов'язковими [7]. Система освіти в сучасній Україні не відповідає переліченим вище європейським стандартам.

Л. Бенюк, досліджуючи євроінтеграційні перспективи реформування середньої освіти, звертає увагу так само на неефективність існуючої в Україні системи управління. Це проявляється через відсутність чіткого розподілу повноважень і відповідальності між органами управління різних рівнів, дублювання повноважень і надмірну централізацію. Незадовільне фінансування освіти проявляється в неефективному використанні бюджетних коштів.

Проблема низької якості освітніх послуг – це бюрократичне втручання в зміст освіти, обмеження педагогів в праві вибору методичного забезпечення і тощо [7].

В рамках законопроекту «Про освіту» важливою зміною є відділення старшої школи від початкової і основної шляхом скорочення загальної кількості шкільних установ. На сьогоднішній день в Україні в 68 % шкіл розташовані в сільській місцевості (37 % з них – малокомплектні), в них навчається 33 % учнів [6].

Таким чином, на одного вчителя в сільській місцевості припадає 6 учнів, при середньому європейському показнику – 13. У таких умовах неефективною є і система фінансування: у місті витрачається 8 тис. грн. на рік на одного учня, а в сільській місцевості – 50 тис. грн., при середньому розрахунку по країні – 9 тис. 100 грн. на одного учня [9]. В умовах децентралізації фінансування шкіл відбувається за рахунок обласних бюджетів. Однак, якщо місцева громада виступає проти закриття неефективної школи, вона може взяти її на власне фінансування (польський досвід «szkołaspołeczna»).

Згідно з концепцією, виробленою урядом України, учні початкової школи (1-4 кл.) повинні навчатися поруч з будинком. Діти базової школи (5-9 кл.) будуть продовжувати навчання в школі, яка буде розташована не більше ніж в 45 хвилинах (транспорт) від будинку. Після закінчення базової школи діти отримують можливість навчатися в профільній школі (ліцеї) (10-12 кл.). Конкурс серед шкіл на визначення статусу опорної

проводять обласні адміністрації. Для проведення конкурсу на кращий проект опорної школи уряд України виділив місцевим органам влади у вигляді субвенції 200 млн. грн. [9].

Вивчаючи європейський досвід реформ, Україна повинна розробити національні підходи до проведення децентралізації освіти. У зв'язку з цим, на наш погляд, необхідно враховувати сформовані історико-географічні регіональні особливості. Так, Українське Подунав'я (південний захід Одеської області) – поліетнічний регіон, в якому проживають більше 34 етносів [10, с. 166-167]. На території 9 районів (Арцизький, Білгород-Дністровський, Болградський, Ізмаїльський, Кілійський, Ренійський, Саратський, Тарутинський, Татарбунарський) зосереджено 163 сільських ради, які об'єднують 269 населених пунктів.

У зазначених районах етнічний склад неоднорідний. Так, росіяни становлять більшість в Ізмаїльському районі (32,9%), українці – в Білгород-Дністровському (72,7%), болгари – в Болградському (60,8%), молдавани – в Ренійському (49%), гагаузи – в Болградському (18,7%) [10, с. 166-167]. Всі перелічені етнічні групи навчаються в школах рідною мовою. Цей факт необхідно враховувати при географічному розміщенні опорних шкіл і підборі педагогічних кадрів.

Так, наприклад, в Ізмаїльському районі в 23 населених пунктах проживають українці, росіяни, молдавани, болгари, гагаузи, роми та ін. Логічно напрошується питання: якою мовою буде здійснюватись навчання в опорних школах, якщо враховувати, що етнічні групи географічно віддалені одна від одної і викладання в школах ведеться рідною мовою?

В Українському Подунав'ї позитивний досвід накопичений Маразліївською громадою. На її території організовано роботу початкової школи (1-4 кл.) – село Маразліївка, базової (5-9 кл.) – село Олексіївка і опорної (10-11 кл.) – село Широке. З 1 вересня 2016 року в першій в Одеській області опорній школі навчалося понад 100 школярів [11].

Таким чином, проведення реформи в освітній галузі має відбуватися шляхом децентралізації управління освітою. Як засвідчує регіональний досвід, при проведенні децентралізації освітньої сфери в Україні необхідно надавати самостійність регіональним громадам в ухваленні рішень щодо організації системи освіти. Ефективність проведення даної реформи залежить не тільки від економії фінансових ресурсів, а й від того, наскільки будуть враховуватися історико-географічні особливості регіонів України.

1. Огнев'юк В.О. Філософія освіти та її місце в структурі наукових досліджень феномену освіти / В. О. Огнев'юк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?..

2. Лапшина В. С. Філософія образования: на пути к формированию новой области знаний / В. С. Лапшина. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/.../filosofiya-obrazovaniya-na-puti-k-formirovaniyu-novoy-ob..>

3. Сингаївська А. М. Філософія освіти та її концептуалізація у століття освіти / А. М. Сингаївська. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?..

4. Мовчан В. С. Освіта в контексті глобалізаційних процесів: моральні аспекти / В. С. Мовчан // Філософсько-антропологічні студії. – К. : Стило, ДНУ, 2008. – С. 161-167.

5. Базалук О. А. Современное понимание философии образования / О. А. Базалук // Философская мысль. – 2015. – № 4. – С. 248-271.

6. Пекар В. Якою буде реформа освіти в Україні / В. Пекар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/politics/valeriy-pekar-yakoyu-bude-reforma-osviti-v-ukrayini.html>

7. Юрчук Л. Тенденції децентралізації управління освітою в Україні / Л. Юрчук // Вісник національної академії державного управління при Президентіві України. – 2009. – Вип. 4. – С. 276-282.

8. Бенювська Л. Я. Євроінтеграційна перспектива реформування середньої освіти в Україні / Л. Я. Бенювська. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ird.gov.ua/irdp/e20150702.pdf>

9. На Уряді презентували концепцію створення опорних шкіл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/1673>

10. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины. – Одесса : PostScriptUm– СМІЛ, 2014. – 744 с.

11. В Белгород-Днестровском районе работает экспериментальная опорная школа // Типичный Аккерман. – 2017. – 14 марта. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ta.od.ua/news/city/703-v-belgorod-dnistrovskom-rayone-rabotaet-eksperimentalnaya-opornaya-shkola.html>

Долголенко И. Философия образования: от теории до современной практики (исторический аспект).

В статье рассмотрены перспективы реализации теоретических достижений в области «философии образования». Показано, что на региональном уровне модернизировать современную систему образования целесообразно путем реформирования. Учитывая европейский опыт, проведение реформы в образовательной сфере должно проходить путем децентрализации управления образованием.

Ключевые слова: философия образования, реформа, Придунайский край, децентрализация.

Dolhonenko I. Philosophy of Education: From Theory to Modern Practice (historical aspect).

The article considers the aspects of practical realization of theoretical achievements in the direction of the «philosophy of education». The author, at the regional level (the Danube Region of Ukraine), has proved that modernizing the education system is advisable by reforming. Considering the European experience, reform in the educational sector should take place through decentralization.

Key words: philosophy of education, reform, the Danube region, decentralization.

УДК 94

**ДОПОМОГА ДВОРЯН ХВОРИМ ТА ПОРАНЕНИМ
ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(на матеріалах Бессарабської губернії)**

О. Захарова

аспірантка,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Двадцять століття закарбувалося в пам'яті людей як епоха великих війн. Причиною цього стали Перша та Друга світові війни, які забрали мільйони людських життів. Це час, коли існувала величезна потреба у догляді за пораненими та хворими воїнами і цивільним населенням, що стало причиною активізації роботи вже існуючих та новоутворених громадських благодійних організацій. У статті розглянуто питання надання благодійної допомоги пораненим і хворим воїнам з боку дворян Бессарабської губернії під час Першої світової війни.

Ключові слова: *дворянство, благодійна діяльність, Перша світова війна, Бессарабська губернія.*

На початку ХХ століття в Російській імперії проглядалася тенденція до утвердження елементів сумлінного соціуму, що передбачало рівень індивідуальної відповідальності громадян перед суспільством, сприяло формуванню та активізації громадських сил і рухів, їх прагненню до самоврядування. Перша світова війна була початком усіх геополітичних катаклізмів ХХ століття і закономірним наслідком загострення суперечностей між великими європейськими державами, але одночасно й проявом їх внутрішньої кризи – кризи політичної системи старого світу, накопичення економічних, соціальних та міжнаціональних проблем у суспільстві [1, с. 62].

Період першої світової війни відзначався більшою активізацією, ніж у довоєнний період, громадської доброчинності в Російській імперії та розгалуженістю різних організацій і товариств у справі допомоги військовим і різним соціальним категоріям цивільного населення, які постраждали від наслідків військових операцій та соціально-економічних негараздів у середині країни. Зі вступом Росії у Першу світову війну, яка одразу набула гігантських масштабів, існуючий уряд виявив свою нездатність самостійно перебудувати всі галузі суспільного життя згідно змін, які відбулися з початком війни в країні. Реакцією на повільну роботу бюрократичного уряду до належної організації допомоги армії і цивільному населенню стало зростання ролі та впливу громадських об'єднань [2, с. 536].

Хоча Російська імперія перед початком Першої світової війни і мала золотий запас, який накопичувався і частково використовувався для проведення військової модернізації, яку було заплановано провести з 1913 по 1919 рр., його вистачало лише на виплату відсотків іноземним вкладникам у мирний час без матеріальних втрат і підтримку роботи різних галузей країни. Попри цей запас, економіка Росії була вразливою. Упродовж кількох попередніх десятиліть держава позичила на зовнішніх ринках 8 846 млн. руб. На щорічну виплату відсотків доводилося вишукувати близько 403 млн. руб. До війни ця сума покривалася за рахунок надходжень від експорту на світовий ринок сільськогосподарських продуктів. З початком воєнних дій експорт впав до мінімуму і військові потреби змусили уряд закуповувати у великих обсягах зброю та боєприпаси. Держава втратила можливість отримувати необхідну кількість грошей для покриття її потреб, це призвело до зростання боргу і посилювало інфляцію у країні й спричинило прискорене вичерпання золотого запасу [3, с. 378].

В умовах щоденного зростання військових потреб та чималих жертв серед

військових на фронті, царський уряд усвідомлював, що власних сил буде не достатнього для того, щоб надати повномасштабну своєчасну допомогу фронтовикам та цивільному населенню, яке постраждало від військових дій. Спираючись на досвід війн, у яких Російська імперія брала участь, та оцінивши масштаби розростання війни, урядом було видано маніфест, що проголошував зміцнення єднання царя і народу, що у свою чергу викликало величезне патріотичне піднесення серед усіх соціальних прошарків країни. Для громадян імперії підтримка уряду та єднання з владою, було новим явищем після провалу в російсько-японській війні [4]. В умовах війни значної ваги як на місцевому, так і на державному рівнях набувала соціальна активність буржуазії, яка разом із іншими представниками соціальних груп – з інтелігенцією та ліберально налаштованим дворянством, організовувалася в загальноросійські благодійні союзи, спираючись на органи самоврядування, етнічні та місцеві товариства добродійного спрямування. У виданнях тих років неодноразово зазначалося, що населення було свідоме того, що за сучасних умов воєнного лиха вирішення питань війни неминуче вимагатиме організованого об'єднання суспільства [2, с. 537].

Під час Першої світової війни діяли такі державні організації, як Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст, Російське товариство Червоного Хреста, які були досить розгалуженими. Приватними та менш масштабними за кількістю організацій, які входили до їх складу, були дворянські благодійні організації. До них належали – Загальнодворянська організація, Дамський комітет, Тетянинський комітет.

Вивченням благодійної діяльності різних організацій під час Першої світової війни займалися такі історики, як: О. М. Донік., Н. І. Загребельна, Л. Ф. Циганенко, Т. В. Ісса, В. А. Соболев, О. В. Міронова, В. М. Шевирін та ін. Істориком О. М. Доніком досліджено роботу та роль Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст, Російського товариства Червоного Хреста, їх взаємодія та відносини з діючою владою [2]. В. М. Шевирін займався висвітленням питань надання допомоги населенню Російської імперії Всеросійським земським союзом та Всеросійським Союзом міст [4]. Участь дворянства в благодійних справах у Бессарабській губернії приділено увагу в кількох наукових розробках Л. Ф. Циганенко [8]. Дослідженням питання ролі приватної дворянської благодійності у Київській губернії в організації медичної допомоги часів Першої світової війни приділяла увагу Т. В. Ісса [7]. Однак досі залишилися ще питання, які потребують додаткової уваги та розгляду.

Мета статті – дослідити благодійну і меценатську діяльність дворян Бессарабської губернії за перші сім місяців світового військового конфлікту, їх роль в справі допомоги хворим та пораненим воякам часів Першої світової війни.

В рахунках дворянських організацій початку ХХ ст. знаходилися кошти регіональних дворянських об'єднань, які залишилися після російсько-японської війни. Це був капітал, зібраний дворянськими депутатськими зборами для надання санітарної допомоги хворим і пораненим, та на виплату допомоги постраждалим під час російсько-японської війни. Нова війна вимагала від дворянської корпорації координації зусиль з надання допомоги постраждалим. Це сприяло створенню загальноімперської дворянської організації.

Загальноімперська дворянська організація розпочала свою роботу у той день, коли Російська держава оголосила офіційно повну мобілізацію військ, що стала наслідком вбивства спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда головою організації «Чорна рука» Драгутіним Димитровичем, який на той час був полковником Генерального штабу, начальником сербської розвідки [5, с. 55].

Бессарабський предводитель дворянства Роман Григорович Доливо-Добровольський отримав копію листа від предводителя московського дворянства О. Д. Самаріна, який 8 серпня 1914 р. повідомляв, що 31 липня 1914 р. в Москві розпочала діяльність загальноімперська дворянська організація з надання допомоги пораненим та хворим воїнам, яка започаткувала свою діяльність з організації роботи майстерні по виготовленню медичних матеріалів, лікарняної і носильної білизни за зразками Російського товариства

Червоного Хреста (РТЧХ). У листі знаходився заклик до бессарабського дворянства з пропозицією приєднатися до благородної справи.

Зібрання предводителів та депутатів бессарабського дворянства надало повноваження бессарабському губернському предводителю дворянства розпочати збір пожертвувань грошима, речами та матеріалами для потреб поранених воїнів [6, с. 1].

Перша світова війна, крім технічної модернізації зброї та тактики ведення війни, відрізнялася від інших військових протистоянь тим, що план ведення військових операцій розроблявся заздалегідь до початку відкритого протистояння. Розробка планів мала два окремих, хоча і пов'язаних один з одним ключові пункти. Першим із них був розвиток мережі залізниць, який розпочався ще в 30-х рр. XIX ст. Генерали швидко зрозуміли, що залізничне сполучення стане справжньою революцією у військовій справі, прискоривши переміщення і постачання військ, надання медичної допомоги в десять разів порівняно з пересуванням пішки і на конях. У воєнний час для залізниць потрібен розклад ще більш суворий, ніж в мирний. У цьому переконалися воєначальники у XIX столітті, оскільки мобілізація вимагала, щоб залізні дороги, призначені для навантаження в кілька тисяч пасажирів на місяць, перевозили мільйони людей за кілька днів. Таким чином, складання графіків руху на залізничному транспорті ставало життєво важливим завданням і вирішувати його потрібно було в мирний час [5, с. 26].

Для цього були потрібні фахівці. Для задоволення військових потреб відповідні навчальні заклади вже існували – це були штабні училища. І другий опорний пункт для розробки стратегічних планів реалізувався в їх аудиторіях.

Більшість дворяни імперії були добре освіченими і прогресивно налаштованими людьми, серед яких було багато військових. Вони висловлювали підтримку уряду під час Першої світової війни. Тому, з метою порятунку якомога більшої кількості військових, вчасного надання медичної допомоги, комісія загальноімперської дворянської організації прийняла рішення про обладнання та будівництво санітарних потягів. Стандарти, за якими закупалося обладнання та медикаменти, були такими самими як і у РТЧХ. Для виконання цього завдання, регіональні дворянські корпоративні організації приступили до відкриття складів та майстерень. Такі склади були створені та працювали на 1 березня 1915 р. майже на всіх фронтах імперії, крім Кавказького.

Розуміючи, що таке війна і що кількість загиблих навіть у не тривкій війні може бути величезною із тим розмахом науково-технічного прогресу, якого зазнала кожна країна, починаючи з початку XX століття, О. Д. Самарін у своєму листі до предводителя Бессарабського дворянства, одразу після оголошення мілітаризації, писав, що, набувши досвіду в кампанії 1904-1905 рр., не дивлячись на значний приплив пожертвувань і надлишок добровільних помічників, виконавча комісія загальноімперської дворянської організації, допускає можливість того, що московська майстерня цієї організації, яка виготовляла необхідні речі для надання допомоги фронтовикам, своїми силами не в змозі повністю задовольнити всі потреби складу для втілення в життя ідей допомоги пораненим і хворим. Саме тому він звернувся до бессарабського дворянства з пропозицією залучитися до надання допомоги. Окрім цього, О. Д. Самарін, звертаючись до повітових предводителів дворянства, звернув їх особливу увагу на крайню бажаність пожертвувань для потреб московської майстерні полотном і іншими білизняними матеріалами. Одним із завдань, яке поставало в рамках звернення перед бессарабським дворянством – було обладнання потягів і організація на місцях роботи перед бессарабським дворянством – було носильної білизни, за зразками, виробленим РТЧХ.

Губернська організація бессарабського дворянства не обмежувалась лише відкриттям складів, майстерень та збором матеріалів для виготовлення предметів, які використовувалися для надання допомоги пораненим. Дворяни Бессарабської губернії відправляли на фронт гроші, білизну та взуття, чай та цукор, вино та цигарки [6].

Серед перших благодійників бессарабського дворянства, які відраховували кошти на потреби поранених та хворих воїнів була княгиня Єфросинія Федорівна Вяземська, яка 18

серпня 1914 р. пожертвувала 1 тис. рублів. Серед інших благодійників, які надсилали для поранених воїнів одяг і продукти харчування, була княгиня Віра Михайлівна Дігензевич, яка на той час знаходилася в Одесі. Так, 10.09.1914 р. від її імені для 41 польового рухливого шпиталю 14 піхотної дивізії, який знаходився на австрійському театрі військових дій, надійшло 6 ящиків колотого цукру (важили 28 пудів 15 фунтів) і 2 ящики чаю (вагою у 3 пуди). Відповідальність за доставку вантажу ніс священик 63 піхотної дивізії Леонід Лупанов [6, с. 20]. Пізніше княгиня отримала лист із словами вдячності від командувача дивізії генерала Глінського. Пожертви для постраждалих воїнів надходили і від інших заможних бессарабських аристократів. Наприклад, Лев Аристидович Кассо 9 вересня 1914 р. пожертвував на потреби поранених воїнів 100 руб., а княжна Марія Іванівна Манукбей – 500 руб. [6; с. 26-27].

Окрім одноосібної допомоги пораненим воїнам, мешканці Бессарабії брали участь і в колективних добродійних зборах і акціях. В цьому процесі на початковому етапі війни брали участь: Дамський комітет Бессарабії, чиновники канцелярії Бессарабського дворянського зібрання, учні гімназій та училищ та ін. Лише 6 вересня 1914 р. сума добродійних надходжень становила 363 руб. 65 коп., що разом з 1 784 руб. 15 коп., які надійшли раніше, склало суму 2 147 руб. 80 коп. [6, с. 30].

Протягом вересня – жовтня 1914 р. пожертви на користь поранених воїнів надійшли від вино-бакалійного і гастрономічного магазину Л. Л. Ковальського (20 пляшок вина, 20 футів сахару, 1 фут чаю) [6, с. 38], службовців «Російсько-азіатського банку» (15 руб.), Кишинівського відділення Міжнародного банку (20 руб. 55 коп.), чиновників Кишинівсько-Оргєєвської дворянської опіки та Кишинівського повітового предводителя дворянства (8 руб. 50 коп.), працівників канцелярії Бессарабського депутатського зібрання (13 руб. 35 коп.) [6, с. 35]. За жовтень 1914 р. добродійна скарбниця від бессарабських нобілів поповнилася на 2 809 руб. 6 коп. Бессарабський губернський предводитель дворянства, який акумулював та розподіляв благодійні надходження, майже кожного тижня повідомляв про зібрані пожертвування на сторінках місцевих газет – «Бессарабське життя» та «Голос Кишиневу».

В листопаді 1914 р. губернському дворянству вдалося зібрати вже значно меншу суму – лише 200 руб., що з попередніми коштами становило суму в 3015 руб. 74 коп. У грудні 1914 р. добродійний ентузіазм бессарабських аристократів дещо згасав: за місяць вдалося зібрати лише 130 руб. [6, с. 47].

Всі зібрані кошти (на кінець грудня 1914 р. вони становили 3 150 руб.), бессарабський предводитель дворянства перевів на рахунки Благодійного фонду імператриці Олександри Федорівни. У цілому по Російській імперії до березня 1915 р. дворянськими становими організаціями було зібрано велику суму – 1 439 531 руб. Внесок бессарабського дворянства становив 40 тис. руб., що було менше 1% від зібраних коштів [6, с. 67].

У 1915 р. дворянство імперії продовжує добродійну діяльність з підготовки санітарних потягів та їх оснащення, виділяє кошти на підготовку сестер милосердя та санітарів [6, с. 65]. На 1 березня 1915 р. дворянські санітарні потяги перевезли 52 тис. 379 поранених і хворих воїнів. Всього за перші 7 місяців Першої світової війни завдяки благодійній діяльності дворянських організацій було врятовано понад 147 тисяч воїн [6, с. 75].

Дворяни стали тією соціальною верствою держави, яка дійсно рятувала життя хворих та поранених воїнів у той час, коли державна влада знаходилася в стані високої інфляції й не могла самостійно покрити всі військові витрати. Піклування пораненими у дворян під час Першої світової війни було одним із методів демонстрації вірності царю і державі, проявів патріотичного піднесення, сумлінності та милосердя. Зрозуміло, що дворяни були не єдиною верствою, яка надавала допомогу постраждалим під час Першої світової війни. Духівництво та службовці, учні та робітники, чиновники та селянство – всі вони в тій чи іншій мірі брали участь в благодійницькій діяльності. Однак рівень

політичної кризи в державі, застарілість форми державного правління, корупція та зловживання, що особливо «розцвіли» на фоні військових поразок та проблем Російської імперії, не принесли бажаного результату від добродійних справ.

1. Віднянський С. В. Перша світова війна як прояв кризи європейської цивілізації та її вплив на народи Центрально-Східноєвропи / С. В. Віднянський // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: у двох книгах. – книга 1: Історичні нариси/ В. А. Смолій, Г. В. Бортняк та ін.; за ред. О. П. Реєнта. – К.: Кліо, 2015. – С. 62 – 80.

2. Донік О. М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню / О. М. Донік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/xix/9/5.pdf>.

3. Реєнт О. П. Економічне становище в підросійській Україні / Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: у двох книгах. – книга 1: Історичні нариси / В. А. Смолій, Г. В. Бортняк та ін.; за ред. О. П. Реєнта. – К.: Кліо, 2015. – С. 378-408.

4. Шевирін В. М. Співпраця та боротьба (Влада та громадські організації в роки Першої світової війни) / В.М. Шевирін. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inion.ru/index.php?page_id=533.

5. Keegan J. The First World War / John Keegan. – Vintage Canada edition, 2000. – 475 p.

6. Національний архів Республіки Молдова, Ф.88 Депутатське дворянське зібрання, Оп. 2, Спр. 276: Справа депутатського дворянського зібрання з листуванням зі збору пожертвувань на потреби хворих і поранених воїнів. Короткі відомості про діяльність загальнодворянської організації з надання допомоги хворим і пораненим воїнам за час з 15 жовтня 1914 року по 1 березня 1915 року, 129 арк.

7. Ісса Т. В. Благодійна діяльність представників дворянства Київської губернії в роки Першої світової війни // Інтелігенція і влада. – 2013. – Вип. 29. – С. 53-58.

8. Циганенко Л. Ф. Добродійна діяльність дворян Бессарабії у сфері освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) / Л. Ф. Циганенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.– 2011. – Вип. 19. – С. 311-319.

Захарова О. Помощь дворян больным и раненым во время Первой мировой войны (по материалам Бессарабской губернии).

Двадцатый век остался в памяти людей как эпоха великих войн. Причиной этого стали Первая и Вторая мировые войны, унесшие миллионы человеческих жизней. Это время, когда существовала огромная потребность в уходе за ранеными и больными воинами и гражданским населением, что стало причиной активизации работы уже существующих и новообразованных общественных благотворительных организаций. В статье рассмотрен вопрос предоставления благотворительной помощи раненым и больным воинам со стороны дворян Бессарабской губернии во время Первой мировой войны.

Ключевые слова: дворянство, благотворительная деятельность, Первая мировая война, Бессарабская губерния.

Zakharova O. Assistance Rendered to Wounded and Ill During World War I Rendered by Noblemen of Bessarabia Province (Case Study of Bessarabia Province).

The XX-th century marked in human memory as an age of great wars. It was caused due to World War I and World War II which took millions of human lives. This time imposed a great demand to medical care to be taken of multiple wounded and ill warriors and civil population, which motivated activation of work of already existing and establishment of new civil charity organizations, since State itself experiencing drastic inflation was unable to withstand such a challenge. The work reviews matters of charity support rendered to ill and wounded warriors by noblemen of Bessarabia Province during the World War I.

Key words: the nobility, the charity, the First World War, the Bessarabian province.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Баиши Маргарита** – кандидат історичних наук, викладач кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Березовська Вікторія** – кандидат історичних наук, доцент, Дунайський інститут Національного університету «Одеська морська академія» (Україна).
- Будзар Марина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Київський університет імені Бориса Грінченка (Україна)
- Волканова Наталя** – аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Ганський Володимир** – кандидат історичних наук, кандидат економічних наук, Білоруська державна академія зв'язку (Білорусь).
- Гончарова Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Градинар Ганна** – магістрант кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Дізанова Ада** – кандидат історичних наук, доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Долголенко Ірина** – кандидат філософських наук, доцент кафедри кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Дроздов Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Дроздова Євгенія** – викладач, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Думітру Діана** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та соціальних наук, Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге (Молдова).
- Запорожченко Олексій** – кандидат філософських наук, доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Захарова Оксана** – аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).

- Захарченко Віталій** – доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту зовнішньоекономічної та інноваційної діяльності Одеського національного політехнічного університету (Україна).
- Іонеску Микола** – шкільний інспектор; Гімназія імені Олександра Нечета (м. Васлуй) (Молдова).
- Кожухаренко Людмила** – аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Костенко Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, методології і методики навчання, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Україна).
- Коцур Надія** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою медико-біологічних дисциплін і валеології, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет» (Україна).
- Кушко Андрій** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та соціальних наук, Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге (Молдова).
- Метіль Анастасія** – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Метіль Тетяна** – викладач кафедри управління підприємницькою та туристичною діяльністю, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Михайлов Олександр** – аспірант кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Мунтяну Октавіан** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та соціальних наук, Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге (Молдова).
- Мустяце Сергію** – доктор історичних наук, професор кафедри історії та соціальних наук, керівник міжнародного науково-дослідного проекту «Україна і Молдова: спільна історична пам'ять, уроки та перспективи» Кишинівський державний педагогічний університет ім. Іона Крянге (Молдова).
- Саввіна Людмила** – кандидат філософських наук, доцент кафедри загальнонаукових дисциплін, Філія ПГУ ім. Т.Г. Шевченка (Молдова).
- Саввіна Марина** – старший викладач кафедри германських мов та методики, Філія ПГУ ім. Т.Г. Шевченка (Молдова).
- Скороход Ольга** – аспірантка кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи, Центральноукраїнський національний технічний університет (Україна).

- Соколова Алла** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Степаненко Анастасія** – магістрант кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Татаринів Іван** – кандидат історичних наук, викладач кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Терентьєва Лариса** – магістрант кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Товкун Лідія** – кандидат історичних наук, доцент, заступник завідувача кафедрою медико-біологічних дисциплін і валеології, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Україна).
- Тодоров Вячеслав** – кандидат географічних наук, доцент кафедри управління підприємницькою та туристичною діяльністю, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Церковна Віра** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Циганенко Лілія** – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, керівник міжнародного науково-дослідного проекту «Україна і Молдова: спільна історична пам'ять, уроки та перспективи», Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Чорна Ліана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури, декан факультету української філології та соціальних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Шевчук Олексій** – аспірант Інституту історії, Академії наук Молдови, інспектор Департаменту Національної шкільної інспекції (Молдова).
- Шевчук Марія** – аспірантка Кишинівського державного педагогічного університету ім. Іона Крянге, інспектор Департаменту інспекції Національної шкільної інспекції (Молдова).
- Шевчук Тетяна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства, слов'янських мов та світової літератури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).
- Шишман Іван** – старший викладач кафедри музичного та образотворчого мистецтва, член Національної спілки художників України, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна).

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

- Bashly Margarita** – PhD in Historical sciences, lecturer of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Berezovskaya Viktoriia** – PhD in Historical sciences, Institute of the Danube National University «Odessa Maritime Academy» (Ukraine).
- Chorna Liana** – in History, Associate Professor of the Ukrainian and World History and Culture Department, Dean of the Faculty of Ukrainian Philology and Social Sciences of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Cusco Andrei** – PhD in the Comparative History of Central, Southeastern and Eastern Europe from the Department of History of the Central European University (CEU) in Budapest (Moldova).
- Dizanova Ada** – PhD in Historical sciences, Associate Professor of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Dolgolenko Irina** – PhD in philosophical sciences, Associate Professor of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Drozdov Victor** – PhD in Historical sciences, Associate Professor of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Drozdova Yevheniia** – senior lecturer, Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Dumitru Diana** – Associate Professor, History and Social Science Department, «Ion Creanga» State Pedagogical University (Moldova).
- Gansky Volodymyr** – PhD in Historical sciences, PhD in Economics sciences, Belarusian State Academy of Communications (Belarus).
- Goncharova Natalia** – PhD in Historical sciences, Associate Professor of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Hradynar Hanna** – Master's degree student of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Ionescu Nikolay** – school inspector; «Gymnasium» by Alexander Nezech city Vaslui (Moldova).
- Kostenko Oksana** – PhD in Historical sciences, Associate Professor of General History, Methodology and Methods of Teaching Department, State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Gregory Skovoroda» (Ukraine).
- Kotsur Nadia** – Doctor of History, Professor, Head of the Department of Medical Biological Disciplines and Valeology, State Higher Educational Institution

«Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Gregory Skovoroda» (Ukraine).

Kozhuharenko Liudmyla – PhD student of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).

Metly Anastasia – PhD in law sciences, senior lecturer of the Ukrainian and World History and Culture Department Izmail State University of Humanities (Ukraine).

Methyl Tetiana – senior lecturer of the Business and Tourism Management Department, Izmail State University of Humanities (Ukraine).

Mikhailov Alexander – PhD student of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).

Munteanu Octavian – Associate Professor of the World History Department of «Ion Creanga» State Pedagogical University (Moldova).

Musteata Sergiu – Doctor of History, Professor, «Ion Creanga» State Pedagogical University, co-director of international scientific research project: «Ukraine and Moldova: a common historical memory, lessons, prospects» (Moldova).

Savvina Liudmyla – PhD in philosophical sciences, Associate Professor of the General Sciences Department, Branch of the State Agricultural University named after. T.G. Shevchenko (Moldova).

Savvina Marina – Senior Lecturer of Germanic Languages and Methods Department, Branch of the State Agricultural University named after. T.G. Shevchenko (Moldova).

Shevchuk Alexei – PhD student at the Academy of Science of Moldova, Institute of History in Chişinău, current inspector at the Department for Inspection of the National School Inspectorate (Moldova).

Shevchuk Maria – PhD. student at the State Pedagogical University «Ion Creanga», Department of the History and Geography in Chişinău, currently an inspector at the Department for Inspection of the National School Inspectorate (Moldova).

Shevchuk Tatiana – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of General Linguistics, Slavic languages and World literature of Izmail State University of Humanities (Ukraine).

Shishman Ivan – senior lecturer of Music and Arts Department, Izmail State University of Humanities, member of the National Union of Artists of Ukraine (Ukraine).

Skorokhod Olha – PhD student of Social Sciences, Information and Archives Department, Central Ukrainian National Technical University (Ukraine).

Sokolova Alla – PhD in Philological sciences, Associate Professor of the Ukrainian Language and Literature Department, Izmail State University of Humanities (Ukraine).

- Stepanenko Anastasia** – Master's degree student of the Ukrainian and World History and Culture Department, Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Tatarinov Ivan** – PhD in Historical sciences, lecturer of the Ukrainian and World History and Culture Department, Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Terentieva Larisa** – Master's degree student of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Todorov Viacheslav** – PhD in geographical sciences, Associate Professor of the Business and Tourism Management Department, Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Tovkun Lidia** – PhD in Historical sciences, Associate Professor of of Biomedical Sciences and Valeology Department, State Pedagogical University «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda» (Ukraine).
- Tserkovna Vira** – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Head of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Tsyganenko Lily** – Doctor of History, Professor, Vice-Rector, Izmail State University of Humanities, co-director of international scientific research project: «Ukraine and Moldova: a common historical memory, lessons, prospects» (Ukraine).
- Volkanova Natalia** – PhD student of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Zakharchenko Vitalii** – Doctor of Economics, Professor of Management of Foreign Economic and Innovative Activities Department, Odessa National Polytechnic University (Ukraine).
- Zakharova Oksana** – PhD student of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).
- Zaporozhchenko Oleksii** – PhD in philosophical sciences, Associate Professor of the Ukrainian and World History and Culture Department of Izmail State University of Humanities (Ukraine).

**Науковий вісник
Ізмаїльського державного гуманітарного університету**

**Історичні науки
Збірник наукових праць**

Українською, російською та румунською мовами

*Зважаючи на свободу наукової творчості,
редколегія приймає до друку статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.
Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.
Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.
У разі передруку посилання на «Науковий вісник Ізмаїльського державного
гуманітарного університету» обов'язкове.*

ЗОВНІШНІ РЕЦЕНЗЕНТИ

Кашу Ігор – доктор історичних наук, Державний університет Молдови

Коцур Віктор – доктор історичних наук, професор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г.Сковороди»

Лебеденко Олександр – доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Молоткіна Валентина – доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г.Сковороди»

Орлик Василь – доктор історичних наук, професор, Центральноукраїнський національний технічний університет

Пона Олександр – доктор історичних наук, Регенсбурзький університет (Німеччина)

Терице Маріус – доктор історичних наук, Інститут історії, Академія наук Молдови

Тичина Анатолій – доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Ярошенко Марія – доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський факультет Одеської національної морської академії

Відповідальний за випуск: *Соколова А.В.*

Верстка і дизайн: *Градинар Г.І.*

Матеріали збірника розміщено на офіційному сайті ІДГУ за адресою: <http://idgu.edu.ua>

Підписано до друку 19. 12. 2017. Формат 60х90/8.

Ум. друк. арк. 20,1. Обл.-вид. арк. 21,1. Тираж 300 прим. Зам. № 434.

*Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Ізмаїльського державного гуманітарного університету*

Адреса: 68610, Одеська обл., м. Ізмаїл, вул. Рєпіна, 12, каб. 208

Тел.: (04841) 4-82-42

E-mail: nauka_idgu@ukr.net